

বাঈচাহেবা

শ্রীধীৰেন্দ্ৰকুমাৰ বৰঠাকুৰ
 প্ৰচলিত অৰ্থত সাহিত্যিক
 নহয়। বৃত্তিত এজন ইলেক্-
 ট্ৰিকেল ইঞ্জিনীয়াৰ, গড়-
 কাপ্তানী বিভাগৰ এজন উচ্চ-
 পদস্থ বিষয়া, শ্ৰীবৰঠাকুৰে
 তেওঁৰ সাহিত্যিক মনটো
 তেওঁৰ চাকৰি জীৱনতো প্ৰায়
 কুৰি বছৰ বুকুত লৈ ফুৰিছে।
 অৱশ্যে তাৰ বাবে তেওঁ বহু
 দুৰ্ভোগ আৰু বিডম্বনাও মূৰ
 পাতি ল'ব লগা হৈছে—
 কৰ্মক্ষেত্ৰৰ ভিতৰে-বাহিৰে।

সুকুমাৰ মন এটাৰ লগত
 ইঞ্জিনীয়াৰিং বা সেই খৰণৰ
 কৰ্ম-কাণ্ডৰ বিসঙ্গতি থাকিব
 নোৱাৰে বুলি বিশ্বাস কৰা
 শ্ৰীবৰঠাকুৰে ভাবে যে চাকৰি
 বা অসাহিত্যিক বৃত্তিত
 সৃজনশীল প্ৰতিভাক হেনাই
 বাবলৈ দিব নালাগে।

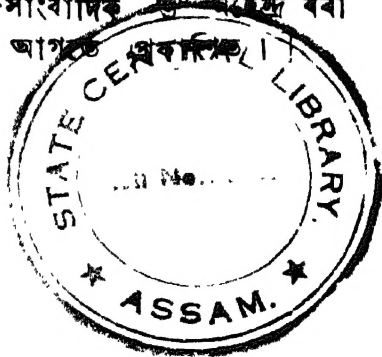
‘বাগিচাহেবা’ক গ্ৰন্থৰ
 আকাৰে প্ৰকাশ কৰিবলৈ
 দিয়াটো সেই দিশতে তেওঁৰ
 এটা প্ৰচেষ্টা।

— প্ৰকাশক —

বাঈচাহেবা

পৰিচয় সংস্কৰণ

[প্ৰতিভাশশী] সাহিত্যিক-সাংবাদিক ড^০ ধীৰেন্দ্ৰ বৰা
সম্পাদিত 'মনিদীপ'ত আগবঢ়োৱা প্ৰবন্ধ।

ধীৰেন্দ্ৰকুমাৰ বৰঠাকুৰ

প্ৰকাশক:

জিহেন শৰ্মা,

গণভৱ, নগাঁও

পৰিচয় সংস্কৰণ :

জুলাই, ১৯৮০ চন ।

বেটুপাত:

কৰুমাৰ ডেকা,

শান্তিপুৰ পথ,

গুৱাহাটী

মুদ্ৰক:

ত্ৰীটিকেদ দাস,

কংগেচ প্ৰেচ,

হেপিভিলা, গুৱাহাটী

মূল্য : একেছ টকা

অର୍ପণ

অপবୀজিতা !

অক্ষয় জৌরনিশাঙ্কিবে

মৃত্যুকো বাবে বাবে পবীহিত কবি

তুমি অপবীজিতা হৈয়ো ব'লা ।

মোব অশ্রুশো জৌরনব

মুখ-দুখ, জর-পবাজর আকোরাণি

তুমি ব'লা মহাবোদ্ধা হৈ ।

মেরে

“বাঈচাহেবা”

তোমাকেই ন'চিণো—

—কনিমণৈ নীবেপ্রকুমাব

এয়েতো ঝাঁচী-সাগৰ বোড । সপিল । একাবৈঁকা ভাৰ
গতি । সন্মুখত শীতল গ্ৰেনাইট পাথৰেৰে গঢ়া ঝাঁচীৰ দীৱাৰ—
নগৰ প্ৰাচীৰ । আৰু দীৱাৰৰ সোঁ বাহিৰফালে পাহাৰীয়া ভূমি ।
ওখ-চাপৰ । এটলীয়া হৈ নামি গৈছে দূৰ নামনিৰ পিনে ।

ইমৰান সাগৰ-দৰৱাজা পালেহি ।

ব'দ ভালকৈ ওলোৱা নাই । পুহমাহৰ বাতিপুৱা । আকাশত
মেঘ নাই । দূৰ আকাশত দিগ্বলয়ৰ সীমাবেধা আঁকি দিছে
শাৰী শাৰী নাৰিকল আৰু খেজুৰী গছৰ ছবিয়ে । আৰু সেই
কালৰপৰাই আহিছে চোঁচা কনকনয়া বতাহজাক ।

কক এই প্ৰদেশ । কক ইয়াৰ আকাশ বতাহ । গ্ৰীষ্মৰ
দিন কেইটাত প্ৰচণ্ড গৰম । আৰু জাৰৰ দিনত—এতিয়াতো
জাৰেই দিন । ইমৰানৰ কিন্তু ভাল লাগে জলবায়ুৰ এই
অত্যাগ্ৰ প্ৰচণ্ডতা । কিবা এক নুবুজা পৌকৰ আছে তাত ।
গৰমত আছে এটা উগ্ৰ বৈচিত্ৰ, ঠাণ্ডাত আছে হিমল মাদকতা ।

তেতিয়া সাগৰ-দৰৱাজাত দস্তবমত ভীৰ । ওলাবলৈ বাট
নেপাই বৈ আছে দুজন অশ্বাৰোহী । সিহঁতৰ উন্মত্ত যুঁজাক
ঘোঁৰা দুটাই পাষণ ৰাস্তাত ঘনে ঘনে খুৰাবে আঘাত কৰিছে ।
খোলা দৰজাইদি ওলাই গৈছে এটা লেঠেৰি নিচিগা গাধৰ মিছিল ।
চিহ্ন-বাধৰ হলস্থূল কৰি কৰি সিহঁতৰ লগে লগে গৈছে ঘোঁৰাৰ
দলটো । চেহেৰাত পিতামহ ভীষ্মৰ নিচিনা ঘোঁৰা এটাই সিহঁতক

বুজাইছে যে ঝাঁচীৰ পুখুৰীবোৰত ধোবাই কাপোৰ ধোৱাৰ নিষেধাজ্ঞা অলপতে উঠাই সোৱা হ'ব। তেতিয়া আৰু এনেদৰে চহৰৰ বাহিৰৰ বিলৈ পুৱাই পুৱাই লৰ ধৰিব নালাগে।

আন এদল গাধাই পিঠিত দেশী ইটা আৰু শিলগুটিৰ দ'ম লৈ চহৰ সোমাবলৈ বৈ আছে। দৰজাৰ পৰা যাকেইটাই হকে অনাহকে চিয়'ৰি চিয়'ৰি বাৰহৰে সেই ভীৰৰ খবৰদাৰী কৰিছে। সিহঁতৰ উদাৰক কৰিছে ঝাঁচী দফতৰৰ কোনো এক অধন্তন কৰ্মচাৰীয়ে। ওচৰতে কোনোবাই চিয়'ৰি উঠিল, “ওফাত্ যাও !”

ইমৰানে উভতি চালে :

দূৰত তেতিয়া পাহাৰীয়া ৰাস্তাত নকত্ৰৰ দৰে প্ৰচণ্ড গতিত ঘোঁৰা চেকুৰাইছে সেই দুই দুৰ্ধৰ্ম অশ্বাৰোহীয়ে, নামি গৈছে খেজুৰী আৰু নাৰিকল গছে সীমা অঁকা নামনিৰ পিনে। পাষণ-গাণ্ডিনিউ উত্তাল খুৰাৰ আঘাতে অ'ঘাতে যেন কপি উঠিল সপিল ঝাঁচী-সাগৰ ৰোড।.....

খুৰাৰ শব্দ ক্ৰমেই মুশুনা হৈ আহিল।

এইয়া চিপাহী বিজোহৰ সময়ৰ কথা। ওঠৰ শ আঠাৱল্ল চন। হিন্দুস্তানৰ মাটিত বিপ্লৱ আৰম্ভ হৈছে ঘোৱা মে' মাহৰপৰাই।

এতিয়া জামুৱাৰী মাহ।

ইমৰানৰ খুৰ জাৰ লাগিছিল। পচমৰ চোলাটোৱে ঠাণ্ডাক বাধা দি ৰাখিব পৰা নাই। সি জেপত হাত ভৰালে। খুচৰি খুচৰি উলিয়ালে কেইটামান চুৰট আৰু এটা বিড়ি। চুৰটকেইটা জেপত ভৰাই থৈ সি বিড়িটো জ্বলাই ল'লে।

ইমৰানৰ গাৰ মলিয়ন আলখাল্লাটো বতাহ এজাকে কপাই দি গ'ল। সি পিঠিৰ কুজটো অলপ বেছিকৈ উলিয়াই দি মুখৰ পকা ডাঢ়িবোৰৰ ওপৰেৰে এবাৰ হাত বুলাই ল'লে। মূৰৰ অভিশয় লেতেৰা পাগুড়ীটো কাণ দুখনৰ ওপৰলৈকে টানি দিলে।

ভৰিৰ পুৰণি কটা নাগাৰা জোতাজোৰৰণৰা বালিবোৰ জোকাৰি
পেলাৰৰ চেষ্ঠা কৰিলে—ৰাস্তাৰ মাটিত শব্দ কৰি কৰি । ৰাস্তাৰ
বঙচুৱা ধূলি অলপ উৰি গ'ল ঠাণ্ডা বতাহজাকৰ লগে লগে ।
টাটু খোঁৰাটোৰ গাত মৰমেৰে থপৰিয়াই দি ইমৰান দৰজাৰ কালে
আগুৱাই গ'ল ।

এদ'ম কাপোৰৰ লগতে গাধৰ পিঠিত উঠি অহা ধোৰা এটাক
ইমৰানে বিনয়েৰে সুধিলে, “ভাই, বাতা চেকুতে হো ফোজদাৰ
গুল মুহাম্মদ খাঁ চাহাব কঁহা বহতে হয় ?”

ধোৰাটোৱে গাধৰ খোজৰ হেন্দোলনিৰ তালে তালে কৈ গ'ল,
“আৰে ৰাখ্ য়াৰ । ইন্ত্ৰি খবৰ ৰাখ্‌নেকে লিয়ে হামাৰা
ফুৰ্‌সৎ কহাঁ ? ৰোজানা তো ধোনা পৰতা হয় তিন-চাৰ শও
কপড়া । অগৰ ফুৰ্‌সৎ হি মিলতা তো কিউ মেই ভি অব্‌তকু
এক গুল মুহাম্মদ নেহী বন যাতে ?” যথেষ্ট বিৰক্ত হৈছিল
ধোৰাটো ।

ধোৰাটোৰ বিৰক্তিৰ কাৰণটো বুজিবৰ চেষ্টা কৰি ইমৰান
বৈ গ'ল । আচলতে ধোৰাটোৱে এই চাপৰ ঘটনুটীয়া জন্তুটোৰ
পিঠিত ৰহি কোনোপধ্যে ভাৰসাম্য ৰাখিব পৰা নাছিল । আল্লাই
গাধ নামৰ জীৱটোক ধোৰাৰ বাহন হিচাপে সৃষ্টি কৰা নাছিল ।
আৰু সম্ভবতঃ গাধৰ পিঠিত ধোৰা উঠাটো ভেঙু বৰকৈ পছন্দও
নকৰিছিল । সেয়ে বোধকৰো গাধৰ পিঠিত উঠিবলৈ অপ্ৰেৰ
পুৰুষাৰ্থ কৰিব লগা হয় । পিঠিত বেয়ে মুঠক লাগে গাধই সদায়
নিৰীহ মুখেৰে দৃঢ় প্ৰতিজ্ঞ ভাবে এক অনবদ্য ছন্দেৰে গতি কৰে ।
সেই ছন্দেৰে ছন্দিত আৰোহীৰ মুখত যদি ৰাস্তা ৰস প্ৰকাশিত হয়,
ভেঙক বহুতে বহুৱা বুলিয়েই ভাবি ল'ব । আৰু গন্তীৰ মুখৰ দীপ্ত
আৰোহীক কোনো মহান ভাগ্যৰ দেশপ্ৰেমিক যেনেই দেখাব আৰু
মুঠতে যাবে তাৰে হাঁহি উঠি যাব । গাধৰ পিঠিত যেনেকৈয়ে উঠা

নাৰাওক লাগে বান্ধাৰ মানুহে কোহুকেৰে ঘূৰি ঘূৰি চাবই। অলপ দূৰ গৈয়েই ধোবাটোৱে “ধেংভেৰি” বুলি গাধৰ পিঠিৰপৰা নামি গ’ল। কিছু দূৰ গৈয়েই গাধটোও বৈ গ’ল। গাধটোৱে নেদেখাকৈ ইমবানে মিচিকিয়াই হাঁহিলে। আক লগে লগে সেই গাধটোৰ পিছে পিছে আহি থকা আন সকলোবোৰ গাধ বৈ গ’ল।

সাগৰ-দজৰাত ভেতিয়া এখন বেচ পয়মালৰ সৃষ্টি হৈছে। পৰীয়া এটাই ধোবাটোক দৰিয়াইছে, “এই উধাৰ ক্যা হো বৰা হ্যায় ?” ধোবাটো বিমোৰত পৰিছে। তাৰ গাধই মাজ বান্ধাত বৈ গৈছে—এথোজো আগবাঢ়িব খোজা নাই। ধোবাই তাক বিমানেই কোবাইছে সি সিমানেই আগ নেবাঢ়িবলৈ দৃঢ় প্ৰতিজ্ঞ হৈ বান্ধাত ধোপনি পুতি ঠিয় দিছে। বেছিকৈ কোব খাই পিছ ঠেং জোকাৰিছে ঠিকেই—কিন্তু আগলৈ যোৱাৰ আক নাম লোৱা নাই। আক তাৰ পিছৰ দণ্ডায়মান সমূহ গাধই নিৰ্বিকাৰ চিন্তে মূৰ জোকাৰি জোকাৰি সেই যুগুথান গদ’ভ-নন্দনক উৎসাহ দিবৰ চেষ্টা কৰিছে। পাতল আক সক বোজা কঢ়িয়াই নিবলৈ তাৰ আত্মসম্মানত লাগে। তদুপৰি এই কাম “সদৌ ঝাঁটী গদ’ভ সংঘ”ৰ নীতিৰ বিৰোধী।

শেহান্তৰত ধোবাটোৱে নিজেই গাধৰ পিঠিৰ কাপোৰৰ দ’মটোৰ ওপৰত উঠি ভালকৈ ঢুকোৱমান লগাই দিলে। সম্মানজনক আট্টমোনটো পূৰা হোৱাত গদ’ভ-পূজবে এতিয়া মহোৎসাহে সকলোকে পিছ পেলাই আগুৱাই যাবলৈ ধৰিলে।

লাহে লাহে দৰজাৰ ভীৰ পাতলি আহিল। ইমবান ঘূৰি “আহি টাট্টু ধোবাটোৰ কাষত ব’লহি। তাৰ পিছত ইটা আক নিলগুটিৰ দলৰ পিছে পিছে ইমবান চহৰ সোমাল। টাট্টু ধোবাটোৰ পিঠিত বহি সিও কমখিনি কচৰং কৰা নাছিল। গাধৰ দলৰ লগত সোমাই থাকোতে ভাল কোনেও মন কৰা নাছিল। কিন্তু এতিয়া চহৰৰ বান্ধাত টাট্টু ধোবা সহ ইমবানলৈ সকলো

মাজুহে কোভুহলী চকুৰে ঘূৰি ঘূৰি চাই গৈছে। শেষত কুঁহিয়াৰ চোবাই চোবাই বট গছৰ ডলত ঠিয় হৈ থকা নগুঠা ল'ৰা হুটাৰ কোনোবা এটাই কৈ উঠিল—“সো বৃঢ়া ফেৰীৱালাটোলৈ চাটোন চা, কেনেকুৱা ভামাচা দেখুৱাইছে।” আৰু ভেতিয়া ইমৰান টাটু ঘোঁৰাটোৰপৰা নামি পৰিল।

বট গছডালৰপৰা এশ হাতমান আগবাঢ়ি গ'লে বাস্তাব দাঁতিতে পৰে এটা ইদাঁৰা। মস্ত ইদাঁৰা, এটা দভাল হাতী ঠিয়ই ঠিয়ই তাত সোমাই পৰিল। মহল্লাৰ বুল্লেলা ছোৱালী কেইজনীমানে তাৰপৰা ভুলি ভুলি পানী নিছে। সিহঁতৰ নাকত প্ৰকাণ্ড প্ৰকাণ্ড সোণ আৰু ৰূপৰ নাক-ছাৰি। মূৰৰ ওপৰত পিতলৰ চক্‌চকীয়া ঘাগৰীবোৰ ইটোৰ ওপৰত সিটোকৈ সজোৱা। দূৰত ফুলুৰীওৱালাৰ দোকানত বিড়ি দেখি কিনিবলৈ গ'ল ইমৰান। দোকানৰ পিৰালিত বহি ডেকা চিপাহী কেইটামানে ঝিকিন্দালি কৰি কৰি ফুলুৰী খাইছে। সিহঁতে ইটোৱে সিটোক ঠাট্টা কৰিছে, হৈ চৈ কৰি হাঁহিছে, আৰু কেবাকৈকৈ পানী নিয়া ছোৱালীহঁতলৈ চাইছে। ইমৰানক দেখি সিহঁতৰে কোনোবা এটাই মাতিলে, “এই বুঢ়া, কি কি ফেৰী আনিছ দেখুৱা চোন চাওঁ।”

ইমৰানে টাটু ঘোঁৰাটো টানি টানি সিহঁতৰ ওচৰলৈ লৈ গ'ল। “দেখিয়ে বাবুলোগ, কছী হ্যায়, আৰ্জি হ্যায়, কাটা হ্যায়, ফিটে হ্যায়.....” সিহঁত বস্তুখিনিৰ ওপৰত উৰুৰি খাই পৰিল। ঘোঁৰাটোৱে আমনি পাই পিছ ঠেং জোকাবিলৈ ধৰিলে। ইমৰানে ফেৰীৰ বস্তুবোৰ ঘোঁৰাটোৰ পিঠিৰপৰা নমাই মাটিত থলে।

চিপাহীহঁতে প্ৰত্যেকটো বস্তু লিৰিকি বিলাৰি চাই নাম হুঁহিবলৈ ধৰিলে। সিহঁতৰ কোনোবাই যে কিবা কিনিব তাক কোনো লক্ষণ দেখা নগ'ল। ইমৰানে ফুলুৰীওৱালাৰ দোকানৰপৰা বিড়ি এমুঠি কিনি ললে। তাৰ পিছত বিড়ি হুপি হুপি

চিপাহীকেইটার লগত নানা শুধৰ কথা পাতিবলৈ আৰম্ভ কৰি দিলে।

চিপাহীকেইটা “বাক্কা চিপাহী”। কোজত একেবাবেই নতুন সিহঁত। আনকি সিহঁতৰ ভৰিতো জোতা নাই। উদ্ভেজিত ভাবে হেঙাওপৰাকৈ সিহঁতে কৈ গ’ল—এই মাহৰ দৰমহা সিহঁতে নাপায়। কিন্তু দফতৰৰপৰা খাবলৈ বচণ পাব। এতিয়া সিহঁতৰ কাম কুস্তি কৰা, ভৰোৱাল খেলা, বন্দুকৰ নিশানা ঠিক কৰা আৰু দিনে পাঁচ ঘটাকৈ কুচকাৱাজ কৰা। এইবোৰৰ তালিম লৈ অহা মাহত যেতিয়া সিহঁতে পুৰাদস্তৰ চিপাহী হৈ উঠিব তেতিয়া সিহঁতে চুবাদাৰৰপৰা নতুন উৰ্দ্ধি, জোতা, বন্দুক আৰু দৰমহা পাব।

এটা আধাবয়সী চিপাহীৰ ভৰিত জোতা আছিল। সিহঁতৰ ভিতৰত সিয়েই যি পুৰণি চিপাহী। আগতে ধুনুপন্থৰ ফৌজত আছিল, তাৰপৰা পলাই আহি ঝাঁচীৰ ফৌজত সোমাইছেহি। পেচোৱাশাহী-ৰাজত তাৰ আস্থা নাই। সি নিজে বাঘেলখণ্ডৰ মানুহ। পেচোৱা-আজাদীত তাৰ কি ইচ্ছাত বাঢ়িব? “পেচোৱা-শাহী আৱাজ কমবখ্ হাঁয়। পেচোৱাশাহী আৱাজ বটুটা হাঁয়।”—সি আক্ষেপেৰে কৈ গহীন হৈ পৰিল। আৰু ধুনুপন্থৰ কাৰণে অলপ বেজাৰো কৰিলে সি। হেজাৰ হলেও পুৰণি মালিক। বিবি ঘৰৰ হত্যাকাণ্ডৰ পাছত যে মানুহজন কলৈ গ’ল তাৰ খবৰ পাবৰ উপায় নাই। অন্ততঃ সেইটো ঘটনাত তেওঁ নিৰ্দোষী আছিল।

বাস্তালৈ আঙুলিয়াই দি চিপাহী এটাই প্ৰায় চিয়ঁৰি উঠিল “সোৱা কোন আহিছে চা!” কেইটামান চিপাহীয়ে হাঁহিবলৈ ধৰিলে। সিহঁতৰ এটাই আন এটাৰ কাণত কুচকুচাই কিবা এটা কলে। বাকীৰো চিপাহী পুনৰ ফুলুৰী খোৱাত সজ হৈ পৰিল।

কেবীৰ বস্ত্ৰঘোৰ ধোৱাৰ পিঠিত বান্ধি ইমৰান বাবলৈ ওলাল। আৰু মোনাৰপৰা কাগজ কেইখিলাধান উলিয়াই চিপাহী এটাৰ

হাতত দি সি ক'লে. “ভাই চাহাব, ইচকো পঢ় লিভিয়েগা। বাঘী চিপাহীকি কুচ্ খব্বী হ্যায় ইচ্‌মে।”

“বাঘী চিপাহী ?” বাজা চিপাহীটোৰ কোমল চকুজোৰ জ্বলি উঠিল। “জুলী মাৰ দো। সিহঁতে আমাৰ ইয়াত চব বৰবাদ কৰি থৈ গৈছে।”

আন এটা চিপাহীয়ে তাৰ হাতবগৰা কাগজখিনি ধৰিয়াই লৈ গ'ল—“হলেও সিহঁতে জান দি লড়াই কৰিছে আজাদীৰ কাৰণে। কিন্তু এইবোৰ হিন্দি আৰু উৰ্দুত কি লিখা আছে ? আমিহে এইবোৰ পঢ়িব নাজানো। তই এইবোৰ ক'ত পালি ?”

“আমাৰে গাঁৱৰে বাঘী এটাই দিছিল। দিল্লী উষাৰ হোৱাৰ পিছত বাঘী চিপাহীৰতো আৰু কোনো বাচি থকা নাই। যিবিলাক পলাই সাৰিছিল সিহঁত এতিয়া কাশ্মীৰ আৰু গাঢ়োৱালৰ জঙ্ঘলত খাবলৈ নাপাই শুকাই মৰিছে। সিহঁতে যি আজাদীৰ সপোন দেখিছিল তাৰ ৰূপ দিব লাগিব সাৰা হিন্দুস্থানে। তাৰেই খবৰ আছে ইয়াত আৰু খবৰ আছে এক ইমানদাৰ ইনসানৰ, দিল্লীখৰো বা জগদীখৰো বা বাহাছৰখাৰ, যি তামাম হিন্দুস্থানৰ আজাদীৰ নেতা আৰু মালিক—।”

ইমৰানৰ কথা শেষ হ'বলৈ নাপালে। আগৰ বাজা চিপাহী-টোৱে কৈ উঠিল, “তইতৰ বাঘী চিপাহীৰ ইমসানিয়তি নাই। তাকত হ'ব ক'ৰপৰা ? দিল্লী সিহঁতৰ কাৰণে হনুজ হুৰ অস্ত। খোদাই বাহাছৰখাহক ভালে ৰাখক, বাঁজিচাহেবাক ভালে ৰাখক। আমি তেওঁলোকৰ হাতত—”

চেকুচেকু কৈ হাঁহি সিটো চিপাহীয়ে কৈ গ'ল, “হিন্দুস্থান জয় কৰি দিবি ? হাঃ হাঃ হাঃ। হেৰো সকলোৱে শুনি ল ইঁক আৰু কোনো চিন্তা নাই। আমাৰ মোকাদ্দোচে তামাম হিন্দুস্থান কাইলৈকে জিকি লব। কিৰিলী চাহাববোৰক চাভুগুড়ি আৰু ঠাঙা

বাঁচুচাহেবা

৮

পানী খুঁটাই খুঁটাই জঙা জাহাজত ভুলি মাকৰ ঘৰলৈ পঠিয়াই দিব আৰু সিহঁতে মেমবোৰৰ ওচৰত উচুপি উচুপি কান্দিবগৈ।
হা: হা: হা.—।”

মোকাক্কাচ নামৰ চিপাহীটোৱে লাজ পাই গৰম হৈ উঠিছে। কাজিয়াখন বাককৈয়ে লাগিলহেঁতেন। চিপাহী এটাই ইমৰানৰ গাত্ৰ ঠেলা মাৰি দি ক’লে “এই ফেৰীৱাল। সোৱা চাটোন তোক মাতিছে। সোৱা—সোৱা যে ভাজামখনত গৈছে—”

সক ভাজামখন তেতিয়া বাস্তাইদি পাৰ হৈ গৈছে।

“মোক মাতিছে?”

“হাঁ। হাঁ। তোক। যা—যা—। দৌৰ দৌৰ—।”

চিপাহীহঁতৰ চকুত কোভুকৰ হাঁহি।

ইমৰানে বেগাবেগিকৈ টাট্টু ঘোঁৰাটো লৈ ভাজামখনৰ পিছে পিছে গ’ল। সি ঠিকেই বুজিছিল যে তাক কোনেও মতা নাই। তথাপি ফুৰ্তি চাবলৈকে পেটে পেটে হাঁহি এটা মাৰি সি ভাজাম-খন ৰখালেগৈ।

“কি হ’ল?”—পৰ্দাৰ ফাকেৰে মুখ এখন বাহিৰ ওলাল।

“সৰকাৰ, আপুনি মোক মাতিছিল? কি কি ফেৰী ল’ব? কতবী আছে, আৰু আছে—”

“কোনে মাতিছিল তোক?”—মুখখন আৰু অলপ বাহিৰ ওলাল। ইমৰানে এইবাৰ ভালকৈ দেখিলে। উজ্জ্বল বগা মুখৰ বঙ। কুন্দত কটা নাক আৰু চকু। নিমজ্জ মিহি গাল-মুখ। আখবোট গছৰ বাকলিৰে ধুই নিকা কৰা মুকুতাৰ দৰে উজ্জ্বল ছপাৰি দাঁত। চকুত চুম্বা—ওঁঠত দন্দাটাৰ বঙা বঙ। গলগলৰ মিহি সোণৰ কাককাৰ্য্যৰ ওপৰত দামী পাথৰকেইটা জ্বিলিকি আছে।

“লৌ তেওঁলোকে কৈছিল বিবি চাহেবা।” হুবৰ চিপাহী

কেইটাই ভেজিয়া কৰিলি পাৰি হাঁহিছে । ইমৰানে সেইফালে আঙুলিয়াই দিলে ।

পদাৰ ফাকটো বন্ধ হ'ল । ভিতৰৰপৰা ভাৰীকেইটালৈ আদেশ হ'ল, “চালাও” !! তাজ্জামখন চলিবলৈ ধৰিলে । হাতৰ লচতে দুখন কাগজ ভাৰী এটাৰ হাতত দি ইমৰানে ফুচ্‌ফুচাই ক'লে, “ৰাজীজীকো দে দেনা—বাদমে ।”

হাঁহি থকা চিপাহীকেইটাৰ পিনে ইমৰানে হাত জোকাৰিলে ।

কিছুদূৰ যোৱাৰ পিছত ইমৰানে গাধ সহ ধোবা এটা লগ পালে । এইবাৰ আন এজন মানুহক ইমৰানে সুধিলে, “হালুৱাই পুৰাৰ বাস্তা কোনফালে ?” “হালুৱাই পুৰা ? এই বাস্তাবে চিধা গৈ থাকিলে প্ৰথম বিটো চোৰাও, পোৱা যায়, তাতে মানুহক সুধিলে দেখুৱাই দিব ।”

চোৰাস্তা পাই ইমৰানে মানুহক সুধিলে । মানুহ আচৰিত হ'ল । হালুৱাই পুৰাৰ বাস্তা নজনা কোনোবা আছেনে ? চহৰৰ ভিতৰৰ আটাইতকৈ অভিজাত মহিলা এই হালুৱাই পুৰা । দফতৰৰ ডাঙৰ ডাঙৰ কৰ্মচাৰী আৰু ধনী মানুহৰ ঘৰ তাত । নতুন চহকী মানুহে জাতত উঠিবলৈ হালুৱাই পুৰাত সজা ঘৰ-মাটি এটুকুৰা বিচাৰি ফুৰ । সন্ধিয়া লছমীতাল হুদৰ কাষেদি পাক এটা মাৰিব নোৱাৰিলে চহৰৰ ডেকা ল'ৰাহঁতৰ সন্ধিয়াটোৱেই মাটি হৈ যায় ।

এই হালুৱাই পুৰাওনো মানুহে চিনাই দিব লাগেনে ? গাঁৱৰ ফেৰীওৱালা চাণৈ, নতুনকৈ চহৰলৈ আহিছে । আজিকালি হওঁতে কত নতুন নতুন মানুহ চহৰলৈ আহিছে । গাঁৱৰ মানুহ-বোৰতো চহৰলৈ আহিব পাৰিলেই উশাহ পোৱাৰ দৰে পোৱা হৈছে নতুন ভিখাৰীৰ সংখ্যাও চহৰত ইমান বাঢ়ি গৈছে যে আজিকালি ভিখাৰীয়ে চাউল-পইচা খুজিলেও মানুহে এঙাব লগাত পৰিছেগৈ ।

ইমবানৰ কেবীৰ বস্তু বিশেষ একো বিক্ৰি হোৱা নাই, বস্তু-
বিলাকৰ দাম ইমান বেছি যে গ্ৰাহকে মাল কিনাতকৈ অন্যান্য কথা
পাতিহে ভাক বিদায় দিয়ে। সি কিন্তু এটা কাম নিয়মিত ভাৱে
কৰি গৈছে। হেগ চাই চাই ইংৰাজ এলেকাৰ সেই নিষিদ্ধ
কাগজবোৰ ঘৰে ঘৰে একোখনকৈ দি গৈছে। আৰু দুই তিনিটা
মহল্লাত বস্তু বেচিবলৈ চেষ্টা কৰি ইমবানে যেতিয়া হালুৱাই পুৰা
পাইছিলগৈ তেতিয়া বেলা দুপৰীয়া।

হালুৱাই পুৰাৰ বাস্তাবোৰ বহল, একেলগে তিনিখনকৈ ঘোঁৰা-
গাড়ী অনায়াসে যাব পাৰে। সৰু হুমহলীয়া ঘৰ এটা ইমবানৰ
চকুত পৰিল। ঘৰটোৰ সন্মুখত এখন নতুন ঘাঁহনি। ভাত
আবামী চকী পাৰি বহি আছে এজন শিখ (ভদ্ৰলোক)।
অৱশ্যেই ঘৰটো কোনো শিখৰেই হ'ব কাৰণ ঘৰৰ দুৱাৰ আৰু
খিৰিকীবোৰত দামী অথচ ভেজৰঙা কাপোৰৰ পৰ্দা আৰু
খুঁটাৰোৰত ৰঙা নীলা কাগজৰ শিকলি ওলমিছে।

ইমবানে টাটু ঘোঁৰাটো টানি টানি দৰজাৰ ফালে আগবাঢ়িল।
ঘৰটোৰ পিছফালে ঘোঁৰাৰে সৈতে জুতি থোৱা আছে এখন
বাগী—ৰাস্তাৰপৰাহ দেখা যায়। আগফালৰ চোতালত ডটীয়া
চহিচ এটাই ধুনীয়া মাৰাঠী ঘোঁৰা এটা দলাই মলাই কৰি
আছে। এনেকুৱা ওখ আৰু নিমজ ক'লা ঘোঁৰা সচৰাচৰ
এইফালে দেখা নাযায়।

ইমবান আৰু তাৰ ঘোঁৰাটোক দৰজাৰ কাষত দেখি ঘৰৰ-
পৰা কুকুৰ এটা ওলাই আহি বাওচি ধৰি জুকিবলৈ ধৰিলে।
মূৰৰ আৰু ডিঙিৰ দীঘল দীঘল নোমবোৰ জোকাৰি সি এনে
লক্ষ্য জক্ষ কৰিবলৈ ধৰিলে যেন দৰজা খোলা হ'লে সি এতিয়াই
ঘোঁৰাসহ ইমবানক নিগূল কৰি দিলেহেঁতেন। ইমবানে আশা
কৰিছিল কুকুৰৰ গৰাকীয়ে অন্ততঃ সাধাৰণ ভদ্ৰতাৰ খাতিৰত
হ'লেও কুকুৰটোক মাতি লৈ যাব। কিন্তু কুকুৰৰ হুছাৰে তেওঁৰ

চমকতো ভাঙিব নোৱাৰিলেই আনকি চহিচটোকে লৰাব নোৱাৰিলে। শেষত বাস্তাৱপৰা শিল এটা বৃটলি লবৰ চেঁচা কৰিলে ইমবানে। বাস্তাৱ লিপিট খাই থকা শিলগুটিবোৰৰ এটাও যেতিয়া সি একৱাব নোৱাৰিলে তেতিয়া নিজৰ মনতে বিৰক্তিবৈ গালি পাৰিলে সি, “কি অসভ্য মানুহ হৈঁত ! বাস্তাৱ শিলগুটি সোপা বান্ধি থৈ ঘৰৰ কুকুৰ মুকলি কৰি দিছে।”

শিলগুটি নাপালেও তাৰ কাৰণে কৰা প্ৰচেষ্টাই ফলশ্ৰুতি লাভ কৰিলে। সমুখ-বিপদ দেখি কুকুৰটোৱে “অসাৰ এহু সংসাৰ” ভাৰ দেখুৱাই পিছ হেঁচৰ মাজত নেগৰডাল সামৰি লৈ সবেগে প্ৰস্থান কৰিলে। ইমবানে এইবাৰ দৰজা খুলি বীৰদৰ্পে টাটু, ঘোঁৰাসহ প্ৰবেশ কৰিলে। পোনে পোনে মানুহজনৰ ওচৰলৈ গৈ সি সুধিলে, “হজুৰ, ঘৰত বিবি চাহেবা আছেন ?”

শিখজনে মূৰ তুলি চালে। তেওঁৰ গাত চাহাবৰ সাজপাৰ, মূৰত বালিচন্দা দাঁহা কাপোৰৰ পাগুৰী, মুখৰ তেলিয়াই চেপেটা কৰি ধোৱা ডাটিখিনিৰ ওপৰত ধুনীয়াকৈ বন্ধা এখন ক'লা জাল কাপোৰ। কিবা ভাবত বিভোৰ তেওঁ। চকুৰে তেওঁতো ইমবানলৈ চোৱা নাই। ইমবানক আলম লৈ তাৰ মাজেদি দৃষ্টি নিক্ষেপ কৰিছে কোনোবা সুদূৰ অন্তৰীকৃত।

ইমবানে আকৌ প্ৰশ্ন কৰিলে, “ঘৰত বিবি চাহেবা আছেন, চৰকাৰ ?”

মানুহজনে এইবাৰ যেন সন্মিত পালে। চকুৰ দৃষ্টি অন্তৰীকৰ-পৰা ফিৰাই আনি ইমবানৰ উপৰিভাগত থলে। “এই সত্যটোৰ জ্ঞান অনুসন্ধানকাৰীসকলৰ প্ৰতি মোৰ পূৰ্ণ শ্ৰদ্ধা আৰু সহানুভূতি আছে।” তেওঁ আৰু গহীন হ'বৰ চেষ্টা কৰিলে। “লগতে এটি ধৰ্ম-চ্যুতি সম্পৰ্কে মই সাৱধান কৰি দিব খোজোঁ। পৰৱৰ্তী সম্বন্ধে বেছি আগ্ৰহ প্ৰকাশ কৰি নিজৰ পৰিকালৰ মোকপ্ৰাপ্তিৰ যেন তেওঁলোকে বিধিনি নজন্মায়।”

নিজৰ কৌতুকত নিজেই আপ্তত হৈ ঢেকঢ়েকাই হাঁহি মানুহজনে ধমকি দি উঠিল, “হ’ল আৰু এতিয়া ভাগ ইয়াৰপৰা।”

“চাহাৰ গুলাৰী আঁতৰ আছে, চূৰ্মা আছে, নকুৰ বন্ধা—”

“নাও, নাই, সেইবোৰ একো নালাগে। চাওঁ সোঁ চুৰী কটাৰীখনৰ দাম কিমান?”

“হুই অনা, হজুৰ।”

“হুই অনা? পাগল নে দিন ডকাইত? যা, এক অনাত দি যা।”

“নোপোচায় হজুৰ!” মোবোতো বাৰী কাচা আছে হজুৰ, দিহঁতৰ কাৰণেও—”

“চাওঁ চাওঁ তোৰ মোনাত সেইবোৰ কি কাগজ? হিন্দি লিখা দেখোন!”

“হজুৰ, সৌখিনীৰে মানুহ এঘৰত ধূপদানী এটা দি সলাই লৈছিলো। আজিকালি: ফটা কাগজৰ যিহে অভাৱ। ওতে এটা ধূপদানী দিয়েই ইমানবোৰ কাগজ পাই গ’লো, সেয়ে হজুৰ ভাবিলো—”

“সঁচাই মানুহৰ ঘৰত পাইহুনে?” তেওঁ কাগজখন পঢ়ি গ’ল। তাৰ পিছত স্থিৰ দৃষ্টিৰে ইমৰানৰ ফালে চালে। “সঁচাই তই এইবোৰ কাগজ নিজে মতলব কৰি অনা নাইনে? তই মিছা কোৱা নাইতো?”

“তোবা, তোবা, হজুৰৰ আগত মিছা কৈ মোৰ কি বিক্ৰি বাঢ়িব, নে লাভ বেছি হ’ব?”

“তই লিখা পঢ়া জাননে?”

“নাজানো হজুৰ।”

“মই ক’ব পৰা নাই দেই! কি ঠিক তই কিবা গুপ্তচৰেই বা? কোনে জানে, মনে মনে তোৰ কি মতলব আছে?”

“হে হে নাই নাই হজুৰ, আমি যি কৰো খোলাখুলি কৈয়েই কৰো। মনে মনে কৰিলেনো আমাৰ—”

“তঃ । দিল্লীৰ লিভাৰ শিশ । তেঁওঁৰ দিল্লী এতিয়া এখন ডেভাৰ্ণমেণ্টেড চিটি । কাইলৈকে দিল্লীৰ নাম : পৰ্য্যাপ্ত দুনিয়াৰ-পৰা লুপ্ত হৈ যাব ।” তেঁওঁ নিজৰ মনতে ভোৰ ভোৰালে । ইমৰানক কলে, “সেই দিল্লীখনৰ বা বাহাদুৰখানৰ কেতিয়া ফাঁটী হ’ব জান ?”

“হজুৰ ?”

“অলপতে বুজিছ অলপতে । তেঁওঁৰ মহান সম্রাটে দিল্লীৰ জেইলত বহি তাৰেই দিন গণিছে । দিল্লীত মতা মানুহ আৰু এটাও জায়াই থকা নাই । শেষ ডেকা ল’ৰাটোকো ইংৰাজে গছত ফাঁচ লগাই ওলোমাই দিছে । এইবাৰ বাহাদুৰখানৰ পাল ।”

“হজুৰ বাহাদুৰখান কোন মহল্লাত থাকে ?”

“আহ্ তা শুনি যা । যাৰ ঘৰত এই কাগজবোৰ পাইছিল তাক কৈ দিবি যে ইংৰাজৰ বিৰুদ্ধে লক্ষ জফ কৰি অনাহক মনোকষ্ট পাবৰ কোনো দৰকাৰ নাই । আৰু দিল্লী ধ্বংস হ’ল যেতিয়া এই বিপ্লৱৰ মূলটোও ধ্বংস হৈ গ’ল, সেইটোও বুজাই দিবি । পৃথিৱীৰ সকলো দেশ ইংৰাজৰ সিংহ শাসনৰ তলত শাস্তিৰে আছে । ভাৰততো তেঁওঁলোকে সু-শাসন কৰি সুখ-শাস্তি স্থাপন কৰিব । মানুহ মোটা বৰমহাৰ চাকৰি পাব । ভাল খাবলৈ ভাল পিন্ধিবলৈ পাব । তাক ভাল ভাল পদৰী পাব । ভালকৈ বাচি থকাটোৱেই সকলোৰে কাম্য, ইয়াৰ মাজত স্বাধীনতা কাধীনতা লৈ চিয়ঁৰ-বাখৰ কৰি থকাটো নিৰ্বোধৰ কাম । ভাৰতবৰ্ষ শাসন কৰাটো বাহাদুৰখানৰ কাম নহয়, আন দেশীয় ৰজাবোৰ নহয়—কৈ দিবি ।”

“সগ পালে ক’ম হজুৰ, পাৰিলে এশবাৰ কৈ দিম ।”

“আৰু দেশীয় ৰজাৰ শাসনত মানুহে কি এনে সোণৰ সোলেং-খন পায় ক’টো শুনো । এশ বছৰ আগতে ডাৰতবৰ্ষ যেতিয়া

মুছলমান বজাৰ শাসনত আছিল, তেতিয়া অত্যাচাৰ, উৎপীড়ন, অনাকাৰণ বাহিৰে কি পাইছিলি তইতে হেঁ ?”

“ক’বতো নোৱাৰো হজুৰ, মই তেতিয়া নাছিলো কিজানি !”

“বুঢ়িছ সাম্ৰাজ্যত সূৰ্য্য মাৰ নাযায় । তেওঁলোকক কেতিয়াবা কৰা দেখিছ জানো ? ইংৰাজ অজয়ৰ ভাতি—বুজিলি ?”

“সকলো বুজিলো সবকাৰ । কিন্তু এতিয়া কিবা এটা কিনক হজুৰ, খৰত বাল বাচ্চা ডুখা মৰিব নহলে । বিলাতী চাৰোন আছে, গোকভেল আছে, দুখদানী আছে, বেনীবন্ধা ফিটা আছে—”

“ধেং । সেইবোৰেৰে মই কি কৰিম ? আচ্ছা, এটা খালৈ দিব পাৰ ? বাঁহৰ, সেই যে মাছ থয় তেনেকুৱা ?”

“হ’ব হজুৰ । এতিয়াই অনাই দিব পাৰিম ।”

“খুব ডাঠ লাগে, বুজিছ ? মোৰ হাতৰ চাৰিটা মুঠি নোমাৰ পৰা মান ডাঙৰ হ’বনে ?”

“তাতেকৈ ডাঙৰ পাম হজুৰ । পান্ডুৰীৰে সৈতে আপোনাৰ গোটেই মূৰটোৱেই তাত সোমাই যাব । মূৰটোৰ সমানেই ডাঙৰ পাম হজুৰ—মাথোন ইমান ডাঠ নাপাম ।”

“সামাল ! তেৰেকো ! তই কি বেজুশ ! নাজান তই কাৰ সমুখত কথা কৈছ ?”

ইমৰান বিন্দুত পৰিণত হ’ল ।

“হজুৰ মাই-বাপ ! জিন্দগী বাখনেকা অউৰ মাৰনেকা মালিক । আপুনি কোৱা দেখিহে মই তেনেকৈ কৈছিলো হজুৰ ।”

“মই কলেই ভয়ো মুৰ্খৰ দৰে যা তা কথা ক’বিনে ?

তই কি মই ? তই কি চৰ্দাৰ গুলাব সিং ?”

“কেতিয়াও নহওঁ হজুৰ । হ’ম কেনেকৈ ? আপোনাৰ পান্ডুৰী আছে । কুকুৰ আছে ! মোৰ কাটা আছে, ফিটা আছে কুকুৰ-বজা শিকলি আছে—”

“ভেনেহ’লে তই কিয় নিৰোধৰ দৰে কথা কৈছিলি ?”

“মোক নিৰ্বোধৰ দৰে মাক কৰি দিয়ক হজুৰ । বহুত দেবি একেলগে থকাৰ কাৰণে নিজকে আপুনি আপুনি লাগি গৈছিল হজুৰ ।”

“বাক, বাক, যা । এতিয়া ভাগ ইয়াৰপৰা ।”

“হজুৰ কিবা এটা কিনক । কিনি থওক হজুৰ । তাৰ বাবে আপোনাক কোনে কি ক’ব ?

“একো নিকিনো । তই দূৰ হ ।”

“বাঁহৰ খালৈ হজুৰ ? ইমান মোটা ?”

“তই ভালে ভালে যাবিনে পুলিচ মাতিম ?”

“হক কৈছে খোদাবন্দ ! পুলিচ মাতিবলৈ আপোনাৰ ছইচেলৰ দৰকাৰ । ছইচেল লওক হজুৰ, পইচাত দুটাকৈ দিম ।”

গুলাব সিঙে এইবাৰ ইমবানক মৰিয়ালেইহেঁতেন, কিন্তু দৰজা খোলাৰ শব্দ শুনি তেওঁ সেই ফালে ঘূৰি চালে । ইমবানেও ঘূৰি চালে । বাতিপুৱাৰ সেই তাজামখন ।

ভাৰীকেইটাই তাজামখন ঘাঁহনিৰ ওপৰত থলে । পদাৰ ফাঁকেদি সেই সুন্দৰ মুখখন দেখা গ’ল । তাৰ পাছত তেওঁ নামি আহিল । ওঠৰ-বিছ বহুৰীয়া সেই গাভৰু । “আৰে বিতিয়া !” গুলাব সিঙে কৈ উঠিল, “কুচ্ খবৰী মিলি বিতিয়া ?”

কিন্তু বিতিয়াই ভেতিয়া আৰু গুলাব সিঙৰ কথালৈ মন দিয়া নাই । ইমবানৰ ফালে চাই তাই আহি আছে কঠিন দৃষ্টিৰে । ৰাজ-হংসৰ দৰে গহীন সেই খোজৰ গতি । ইমবানৰ বোধ হ’ল অকল সুন্দৰীয়েই নহয় বিতিয়া, আৰু অদ্ভুত কিবা এটা আছে তাইৰ শৰীৰত । এনে আকুল যৌনতা ইমবানে আগতে কেতিয়াও দেখা নাই । সুডোল, সুমস্কৰ্ণ দেহ । ঘন বহলোৰে ঢকা চকুৰ ভাষা । খোজে খোজে ছিটিকি পৰিছে লোলুপ যৌৱন কঁপি উঠিছে দেহ বল্লৰী তালৈ চালে চকু আৰু ফিৰাই আনিব নোৱাৰি । চকু সিন্ধেজ হৈ যায় এটা বিজাতীয় শিহৰণৰ আবেশত ।

গুলাব সিঙে আকৌ মান্তিলে. “বিত্তিয়া !!”

“চৰ্দাৰ্জী অলপ ব'ব।” বিত্তিয়াই কৈ উঠিল, “এই ফেৰীৱালাটো ক'ব ? অথনি ই যোক অছুত কাগজ এখন দি আহিছিল। ই ইয়ালৈ কেনেকৈ আহিল ? এট ক'ব মানুহ তুমি ;”

ইমৰানে ভেত্তিয়া ধোৱাৰ পিঠিত মালখনি বান্ধিছিল। সি কিবা ক'ব লগা হোৱাৰ আগতেই গুলাব সিঙে ক'লে, “ব'বাচোন। তেনেকুৱা কাগজ এখন সি মোকো দিছে। কিয় সি অইন কাৰোবাৰ ঘৰত পোৱা বুলি কৈছে। কিয়, কি হ'লনো ? কিবা কথা আছে নেকি ইয়াৰ মাজত ?”

ইমৰানে ভেত্তিয়া টাট্ ধোৱা আৰু কেৰীৰ বস্ত্ৰখনিৰে সৈতে খোলা দৰজাখন পাৰ হৈ বাস্তা পাইছে গৈ।

বিত্তিয়াই উত্তেজিত হৈ চিয়ৰি উঠিল, “ই নিশ্চয় গুপ্তচৰ ! নহ'লে সি এই কাগজবোৰ বিলাই ফৰিব কিয় ? আৰু সি বিচাৰি বিচাৰি আপোনাৰ ইয়ালৈকেই বা আতিব কিয় ? এই ! ক'ব মানুহ—ক'ব মানুহ তুমি ?”

ইমৰানে ঘূৰি চালে বাস্তাৰপৰা। তাৰপৰাই দীঘলীয়া চালাম এটা দি সি হাঁহি হাঁহি যাবলৈ ধৰিলে। আৰু এটা শায়ৰী গাই গ'ল সেই নিৰ্মেঘ কক্ষ নীলা আকাশৰ পিনে চাই চাই—

“ক্যা বুত্‌বাত্ত পুছ্‌ য়া দখিনকে সাকিনো,

হম্‌কো গ'ৰীব জানকে ইন্‌ ইন্‌ পুকাৰকে,—

দিজ্জী ঘো এক চহৰ থা আনম্‌ যে ইস্তখাব্‌,

হম্‌ তো বহনেৱালে হ্যায় উসী উৱাৰে দৌৱাৰ কে।”

“চন্দনৰ খুৰি-বাতি আছেনে বুঢ়া ?”

“আছে আই, আছে ।”

“ভেনেহ’লে এইফালে সোমাই আই ।” বুঢ়ীয়ে ইমৰানক ঘৰৰ পিছফালে লৈ গ’ল ।

পিছফালৰ বাৰাণ্ডাত কম বয়সীয়া ভিৰোতা এজনীয়ে এখন বুঢ়া ষাঁতেৰে ধেঁছ পিহি আছিল—ঘৰ ঘৰ শব্দ কৰি । মানুহ অহাৰ উমান পাই তাই মূৰত ওৰণি লৈ গুচি যাব খুজিছিল । পিছত দেখিলে এটা ফেৰীওৱালাহে । তাই এইবাৰ চালনি লৈ আটা চালিবলৈ ল’লে ।

ইমৰানে এবাৰ চাৰিওফালে চাই পিৰালিত লেপেটা কাঢ়ি বহিল ।

ঘৰটো সৰু । কোঠালি তিনিটামানহে হ’ব । চাললৈকে মাটিৰে সজা । তাত চূণৰ একপোছ মোটা বং । ঘৰটোৰ সৰ্বত্ৰ । হেঙুলেৰে কিছুমান ছবি ঝঁকা আছে । কিছুপৰ চাই ইমৰানে বুজিলে সেইবোৰ সিংহ আৰু চৰাইৰ ছবি । সৰত কিন্তু কোনো সৰু ল’ৰা-ছোৱালী দেখা নগ’ল ।

ইমৰানে বুঢ়ীক চন্দনৰ খুৰি দেখুৱালে । “খাচ আগ্ৰাৰ মাল আই ।”

“দাম কিমান, বুঢ়া ?”

“দামটা বাক হ'বচোন আপুনি লৈ খণ্ডক । লাগে এক অনাতে দি যাম ।”

“এ-ক অনা !!” বুঢ়ীৰ চকু কপাবলৈ উঠিল । চোৰা গিলি বুঢ়ীয়ে আকৌ ক'বলৈ ধৰিলে, “এতিয়া আক সেই আগৰ দিন নাই, বুইছা বুঢ়া । চন্দনৰ থুৰি এটাৰ লগত নগদ এক অনা পইচা কোনে দিবহে ভোমাক ? বজাৰৰ বস্ত্ৰৰ দামত কি জুই লাগিছে দেখিছানে নাই ? বেঁজ কিনোভেই মাহেকৰ পইচা-কেইটা শেষ হয় । নিমখ-তেলৰপৰা খৰি-খেৰলৈকে সকলো কিনি যাব লাগে । আমাৰতো আক গাঁৱত মাটি নাই । শাক-পাচলিও কিনিব লাগে । দিয়া, দিয়া, এপইচাত দি যোৱা ।”

শেষত নগদ ছপইচাত্ত বকা কৰি ইমৰানে বুঢ়ীক থুৰিটো সোধালে ।

ৰাতিপুৱা ইমৰানে এটা ফেৰীওৱালা লগ পাইছিল । মুমকালি ভজা খাই খাই সি বস্ত্ৰবিলাকৰ চলিত বজাৰ ডাঙ কৈ শুধি গৈছিল । আক কৈছিল, “এই দামত ভোমাৰ ফেৰী দিনাটাৰ ভিতৰত বিক্ৰি হৈ যাব । অথচ লোকচানো একো নহয় ।”

ইমৰানে আচৰিত হৈ সুধিছিল, “সকলো বস্ত্ৰ বিক্ৰি হৈ গ'লে মই কি কৰিম ? টাট্টু বোৱাটোৰেইবা কি গতি হ'ব ?”

পইচা দুটা গাঁঠিৰপৰা উলিয়াই দিয়াৰ আগতে বুঢ়ীয়ে এগাল-মান বকলা মেলিলে । ফিৰিজীৰ কথা, গাঁৱৰ কথা, বজাৰৰ কথা, বোৱাৰীয়েকৰ কথা, ধৰ্মৰ কথা, দেশৰ কথা । “দেশৰ বা-বতাহ, ধৰণ-কৰণ বদলি হৈ গৈছে । একালত দিন-কাল এনেকুৱা নাছিল । বজাৰত আলুৰ দাম আছিল সেৰে এক পইচা, দাঁহুৰ দাম আছিল পইচাত ডেৰ সেৰ, খাটি মোটা দানাৰ ধিউ সেৰে ছয় অনা । এতিয়া বাৰে ডচছ চিপাহীৰে চহৰ ভৰি পৰিল । গাভৰু ছোৱালী ৰাক্তাত নোলোৱা হ'ল । গাঁৱৰ

মানুহবিলাকৰ জানো কি হ'ল ? বস্ত্ৰৰ দামত জুই লাগিল । আলুৰ দাম হ'ল সেৰে চাৰে তিনি পইচা, বগা ধোঁহৰ দাম চাৰি পইচা জুই পাই । ডাল ঘিউ পাৰলৈ নোহোৱা হ'ল । বেয়া বেয়া ঘিউ খালে মোৰ আকৌ পুৰণি পিত্তটো উক দি উঠে ।” খুৰিৰ দামটো তেতিয়াও বুঢ়ীৰ হাততে । বুঢ়ীয়ে কৈ গ'ল, “আক শাক-পাচলিৰ দামেই বা কি চাবা ? এসময়ত বেপাৰীয়ে আন বস্ত্ৰৰ লগত শাক-পাচলি এনেই দি গৈছিল । শাকৰ ৰে কিবা দাম আছে ভুকে নাপাইছিল । এতিয়া গাঁৱৰ ডেকা ল'ৰাবিলাক হোহোকৈ চহৰলৈ আহিবলৈ গ'ৰিছে । আজাদীৰ ডাঙৰ ডাঙৰ কথা কৈ কোজত নাম লিখাইছে । কাঁচীৰ ৰাঙা-ৰাট সকলো ঠাই চিপাহীৰে ভৰ্তি । যিবিলাকে এতিয়া গাঁৱত থাকি শাক-পাচলি ক'ব লাগিছিল, সিহঁতে এতিয়া চহৰলৈ আহি দাম দি মোকোৰা-মোকোৰে পাচলি খাইছে । যিবিলাকে আগতে শাক-পাচলিৰ কিবা দাম আছে বুলি গমকে নাপাইছিল, সিহঁতে এতিয়া ফোজত নাম লিখাই বৰ মানুহ বুলাই গোটে দুপইচা দি কুলকৰি কিনি খাইছে । মোৰ ল'ৰাও অৱশ্যে চিপাহীয়েই । কিন্তু সাত বছৰ সি কোজত আছে, এই নতুন চিপাহীহঁতৰ দৰে চেলপু নহয় ।”

দীঘল উশাহ এটা পেলাই বুঢ়ী ব'ল । ইম্বানে ইমান পৰে মনোযোগেৰে বুঢ়ীৰ কথাবোৰ শুনিবলৈ যত্ন কৰি আছিল । এইবাৰ মোনাৰপৰা কাগজ এখন উলিয়াই বুঢ়ীৰ হাতত দিলে । বুঢ়ীয়ে ঘূৰাই-পকাই কাগজখন চাই আকৌ আৰম্ভ কৰিলে, “ল'ৰাটো ঘৰত থকা হ'লে নিশ্চয় এইখন পঢ়ি শুনাৰ পাৰিলেহেঁতেন । ল'ৰা গুণী, বইছা বুঢ়া, সি হিন্দু-উৰ্দু দুয়োটা পঢ়িব পাৰে । কিছু ইংৰাজীও জানে । সকতে নাৰায়ণ পণ্ডিতৰ ওচৰত এবছৰৰ ভিতৰতে যি শিকি ল'লে । এতিয়া নাৰায়ণ পণ্ডিতেও ভাব

লগত ফেৰ মাৰিব নেৱাৰে। সৌৱা বেৰৰ হৰিণ আৰু পখিলাৰ
ছবিবোৰ সিয়ে ঝঁকা। নিজৰ ল'ৰা বুলি কোৱা নাই। ইংৰাজৰ
লগত থকা হ'লে সি বহুত কিবাকিবি হ'লহেঁতেন। ইংৰাজৰ
অভাৱতেই সি যি এনেকৈ পৰি আছে।”

বুঢ়ীয়ে এইবাৰ থুৰিৰ দামটো দিলে। দাম লৈ ইমবানে
কোনোমতে উশাহ লৈ খৰখৰকৈ যাবলৈ ওলাল। ইমান পৰে
মনে মনে থকা বুঢ়ীৰ বোৱাৰীয়েকে মাত দিলে, “কাগজখনতনো
কি কি লিখা আছেহে ফেৰীওৱালা?”

“বাঘী চিপাহীৰ কথা আছে আইদেউ। আৰু দিল্লীৰ খবৰ
আছে। মই আগতে সেইফালেই আছিলো।”

বুঢ়ীয়ে কৈ উঠিল, “বাঘী চিপাহী? সেই আপদীয়কেইটাইতো
এইসোপা গুণ্ডগোলৰ গুৰি। হেৰিয়াৰ অ' সিহঁতৰনো
কি উকহে খাইছিল বাক ইংৰাজৰাজ উঠাই দিবলৈ? তাৰ
পাছতো সিহঁতৰ কি উৎপাত! বাজিচাহেবাক গালি পাৰি টকা-শিকা,
অলঙ্কাৰ-পাতি কাঢ়ি লৈ দলে দলে চিয়'ৰি-বাখৰি দিল্লীৰফালে
গুচি গ'ল বৰ-সবাহ পাতিবলৈ।”

বোৱাৰীয়েকে শাস্তভাৱে ক'লে, “আই, ভূমিনো বাঘী চিপাহীৰ
ওপৰত ইমান খং খাইছা কিয়? বাঘী চিপাহীবোৰক ফিৰিঙ্গীয়েইতো
অত্যাচাৰ কৰি কৰি কঠুৱা স্বভাৱৰ কৰিলে। সিহঁতৰ গাত
কি দোষ?”

“এবা, বুঢ়ীয়ে জমুনিয়াহ পেলাই ক'লে, “হওঁতে সিহঁততো
আছিল বাবে মুলুকৰপৰা ৰোটলা চিপাহী—সিহঁতৰ নিজৰ ভিতৰতে
পকাহুটা ভাষা, নক্সেবিধ খৰিয়াল। ঝাঁচালৈ সিহঁতৰ আকৌ
মৰম এটা থাকিব কেনেকৈ?”

“সিহঁতৰ কিন্তু হিন্দু আছিল, ভেজ আছিল।”

“ভেজ নাই বুলি কোনে কৈছে? কিন্তু ভেজ আছিল। মিটো

খেদা দিলে ফিবিজীক । ছাপন্নটা ফিবিজী যেনেকৈহে মৰ্মৰ কৈ
ছিঙিলে । ক'লে বিশ্বাস নকৰিবা, বুঢ়া মৌ তিনি আলিটোতে
সিহঁতে বৰাট চাহাবক ধৰিছিল । বাঘীহঁতে ক'লে, 'চাহাৰ আমাৰ
হাতত ধৰা দিয়া ; তোমাক একোৱেই নকৰো ।' চাহাবে কিন্তু
কথা নামনিলে । ধুম্‌ধুমকৈ ছুজাই গুলী মাৰি ধোঁৱা গাড়ীত
উঠিবলৈ দৌৰি গ'ল । তেতিয়া বাঘীহঁতৰ এটাই চাৰিখোজ
আঙুৱাই আছিল । 'বন্দুকৰ নিশানা ভালকৈ ঠিক কৰা চাহাব',
সি ক'লে, 'আৰু একেলগে গুলী মাৰো, আহা ।' দুয়োৰো বন্দুক
একেলগে ফুটিল । চাহাব বাগীৰপৰা বাগৰি পৰিল । বাঘীটোৱে
তেতিয়া আঙুৱাই গৈ নিজৰ মূৰেঠা খুলি মৃতকক সন্মান দেখুৱালে ।
বাঘীহঁতৰ তজ নাছিল বুলিলে কোনেনো পতিয়াব ? কিন্তু সিহঁতে
বাকীখিনি কি ভাল কাম কৰিলে ? বাঈচাহেবাক যে গালি
পাৰিলে, চহৰখন অৰাজক কৰি এৰি থৈ গ'ল, সেইবোৰ একা ?"

বোৱাৰীয়েকে ক'লে, "আওপাকেদি সেইটো ভালেই হ'ল ।
বাঈচাহেবাক সিহঁতে গালি পৰা দেখি কলিকতাৰ ফিবিজীহঁত নিশ্চিন্ত
হ'ল যে বাঘীহঁতৰ লগত বাঈচাহেবাব কোনো যোগ নাই ।
সেয়েই বাঈচাহেবাই ফিবিজীৰ বন্ধু হিচাপেই গাদীত বহি এই
কেইমাহ কাম কৰিবলৈ পালে । নহ'লে ইমানটো বিয়োগেম
ফোজ এই কেইমাহতে গঠন কৰাটো জানো থেমালি কথা আছিল ?"

বুঢ়ীয়ে আগৰ সূৰতেই কৈ গ'ল, 'বুজিছা বুঢ়া, বাঘীহঁত
যোৱাৰ পিছত ওখমে চহৰৰ যিহে অৱস্থা হৈছিল ! এইহেন
বেলা দুপৰন্তে মানুহে বজাৰৰ বস্তু ডকা-হকা দি লৈ গৈছিল ।
এদিন চক বজাৰত কোনোবাই ছোৱালী এজনীৰ কাণ ছিঙি
ছোৱাৰ ফুল লৈ গ'ল । মতা মানুহেও দিনতেই বাস্তালৈ নোলায় ।
দোকান বজাৰ সকলো বন্ধ । এজাৰ হুংখ দেখি বাঈচাহেবা

নিজে গদীত বহিল । বাঈচাহেবাব চিপাহীয়ে দিনে-ৰাতিয়ে বাস্তাই বাস্তাই টহল দি ডাকু লুঠেৰাক ঠাণ্ডা কৰিলে । আজি ছটা মাহো হোৱা নাই । এতিয়া বা আকৌ কি হয় ? কি দেখোঁ ?”

বুঢ়ীৰ শেষৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ নিদিয়াকৈ গধুৰ খোজেৰে ইমৰান তাৰপৰা ওলাই আহিল । বেলি তেতিয়া ভাটি দিছে । ফেৰীৰ বাকী থকা বস্ত্ৰখিনি কিছুমান ভিখাৰীৰ মাজত বিলাই দি সি টাটু ধোৱাটো জমা থলেহি ওচৰৰে চৰকাৰী আস্তাবল এটাত ।

বৰ ভাগৰ লাগিল ইমৰানৰ । অথনিৰ ভোকটো এতিয়া আক নাই । ৰাতিপুতাই দোকান এখনত কটী খাই সেই যে শলাইছিল, তাক পিছত মল্লাই মল্লাই ধুৰি ফুৰিছে—কিমান মল্লা—নাম-বিলাকো সি নাজানে । প্ৰত্যেক ঘৰতেই বিলাই গৈছে সেই নিষিদ্ধ কাগজবিলাক । অৱশ্যে সেইবিলাক কাগজ আৰু ঝাঁচীৰ নিষিদ্ধ হৈ থকা নাই । যোগা সপ্তাহতে ঝাঁচীৰ কিল্লাৰপৰা ইউনিয়নজেক নামি গৈছে । তাৰ ঠাইত উৰিছে, যুৰু আৰু বিপ্লৱসূচক স্বাধীন মাৰাঠী পতাকা । তাত বগা কৰবীৰ বং । ঝাঁচী এতিয়া এখন বিজ্ৰোহী চহৰ । ঝাঁচীৰ বাস্তাই বাস্তাই নতুন চেহেৰা—ঘৰে ঘৰে চাঞ্চলা—চকুৱে-মুখে আগ্ৰহ আৰু উত্তেজনা ।

য’তেই মানুহ গোট খাইছে—কৰ্মবাস্তৱ ঝাঁচী চহৰৰ হাটে-বজাৰে, গিৰীৰ কাৰখানা বা আস্তাবলত, চৰ্বতৰ দোকান আৰু চৰাইখানাত, ময়দান অথবা গুল বাগিচা—তাতেই উত্তেজিত আলোচনা চলিছে এক অদৃশ্য অনামী যুদ্ধৰ । প্ৰতিটো ঘৰৰ প্ৰতিজন মানুহৰ মুখতেই ইমৰানে আজি শুনি আহিছে আগৰ বাঘী চিপাহীবিলাকৰ উদ্ধত কাম-কাজৰ দীঘল কিৰিত্তা । প্ৰায় সকলো ঘৰৰে অন্ততঃ একোটাকৈ ল’ৰা ফৌজত আছে । সেই কাৰণেই ঘৰৰ ছুট ল’ৰাৰ দৰে পেটে পেটে মৰমটো ৰাখি ফৌজী চিপাহীক গালি পাৰি শুনালে সকলোৱে । চিপাহীহঁতে লোকৰ

পদূলি শুভি ফুৰিব, বাস্তাৰ মানুহক জোকাব, বাটে-ঘাটে চিয়ঁৰ-
বাখৰ কৰিব, দোকানীৰ লগত কাজিয়া কৰি অকথা গালি-গালাজ
পাৰিব—খং উঠেই সকলোৰে। তথাপি জানো বেয়া পাব পাৰি
সিহঁতক ? সৰু ল'ৰা—ডেকা তেজত হুট্টালি অলপ থাকিবই।
তথাপি সিহঁতেই ঝাঁচীৰ ইজ্জৎ—সিহঁতৰ কাৰণেই ঝাঁচী শোৰ-
এ—আলম্। দিল্লীৰ পতন হৈছে। ধ্বংস হৈ গৈছে। মিৰাটৰ
বিদ্রোহ। সাৰা হিন্দে আজি বহুতো আশা লৈ চাই আছে।
এই বিদ্রোহী চহৰ ঝাঁচীৰ দিগন্তলৈ।

ইমৰানৰ মনত পৰিল দুপৰীয়াৰ সেই আধাঃবয়সীয়া চিপাহীটোৰ
কথাখিনি। দিল্লীৰ বাঘী চিপাহীৰ খবৰ থকা সেই কাগজখন
জুকিয়াই জুকিয়াই পঢ়ি উঠি সি কৈছিল, “ভাই ঝাঁচীৰ দীৱাৰভঙো
বিদ্রোহৰ পতাকা উৰিল। লগে লগে অলিখিত ঝাঁচীৰ
হুকুম হৈ গ'ল চহৰৰ এই পচপন্ন হাজাৰ মানুহৰ ওপৰত।
মৰিম ঠিক, তাৰ বাবে ভয় কৰা নাই। কিন্তু এই কোচিচৰ কল
জানো পাম ভাই ? হিন্দে কি আজাদী পাব ? চাৰি মাহ প্ৰচণ্ড
যুদ্ধ কৰি দিল্লী হাৰি গ'ল আৰু দিল্লীয়েইতো আছিল হিন্দৰ
আশা—সাৰা হিন্দৰ আজাদীৰ আত্মা আৰু মালিক।”

ইমৰানে বুজিছিল তাৰ অণুৰ কথা। তথাপিও সি কৈছিল,
“ভাই ভূমি ঠিকেই কৈছা। দিল্লী সাৰা হিন্দুস্থানৰ সদ্‌বন্ধ।
আজাদীৰ নেশা ভৰা খুন দিল্লীয়েইতো পঠিয়াই দিব হিন্দুস্থানৰ
শিৰাই শিৰাই, পছচাই দিব হিন্দুস্থানৰ প্ৰতিখন গাঁও, প্ৰতি ঘৰ
মানুহ, প্ৰতিটো ইন্‌চানৰ দিলত। সেয়েইতো দিল্লী হাৰিও হ'ব
নাই। বিপ্লৱৰ পাতনি মাথোন মেলি প্ৰতি ভাৰতীয়ৰ মাজত
জগাই তুলিছে আজাদ্ হিন্দৰ স্বপ্ন। প্ৰথমবাৰৰ বাবে প্ৰতি
ভাৰতীয়ৰ চেতনাক সামৰি লৈছে এখন একক পতাকাৰ তলত।
সেয়ে আজি দিল্লীৰ বাহু লগা নামটো এক শিখায় শায়বী।

যি বিপ্লৱৰ ভামাম বুনিয়াদ হ'ল দিল্লীত, সেই বিপ্লৱৰ ইমৰাত হ'ব দিল্লীতেই । আবন্তগীতে যদি দিল্লী হাৰিছে, বাহাদুৰখাহ যদি হাৰিছে, সেই হাৰৰ শৰমে মাৰা হিন্দুৰ আত্মাক সজাগ কৰি তুলিব আৰু বিপ্লৱৰ শেষত দিল্লীৰ আকাশত উৰিব আজাদ হিন্দুৰ এখন মহান পতাকা ।”

“কিন্তু সাৰা হিন্দুৰ আজাদীৰ বুনিয়াদ সেই দিল্লী যে উথৰি হৈ গৈছে ভাই ।”

“কেতিয়াও নহয় ।” দৃঢ়ভাৱে ইমৰানে কৈছিল, “সেই বুনিয়াদ কেতিয়াও উথৰি নহয় । দিল্লী পতন হ'লেও নহয় । কাৰণ আজাদীৰ সেই বুনিয়াদ আজি সাৰা হিন্দুৰ ভামাম ইন্সনৰ দিলৰ ‘দিল্লীত’ । সেই মজবুদ বুনিয়াদৰ ওপৰত আজাদ হিন্দুৰ ইমৰত আজি গঢ়ি তুলিব লাগিব ঝাঁচীয়ে । তি অডুত নচিব সাৰা ঝাঁচীৰ ! গোটেই হিন্দুস্থানৰ নেতৃত্বই আজি বাট চাইছে ঝাঁচীলৈ ! খুদাৰ কি অডুত মৰ্জি ।”

আন্তাবলৰ আগত থিয় দি থকা গৰুৰ গাড়ী এখনৰ ধানখেৰৰ ওপৰত শুই শুই ভেটিয়া বহুতো কথাই ভাবিছিল ইমৰানে । আৰু ভাবিছিল গুলাৰ সিঁদেৰ কথা—বিতিয়াৰ কথা । আৰু এটা কথা মৰত পৰিছিল ভাব । অকাৰণতে মনত পৰিছিল । বহুত দিনৰ আগৰ কথা । এটা অকণমান ল'ৰাৰ কথা । অকমানি ল'ৰাটোৰ ঘৰৰ ওচৰেদিয়েই গৈছে এটা বেল-লাইন । এলাহাবাদৰপৰা অহা নতুন বেল-লাইন । ঘৰৰপৰা পলাই গৈ সেই বেল-লাইনটোৰ ওচৰত বহিছিল সি । শিলগুটি কিছুমান গোটাই লৈ বেল-লাইনৰ চিৰিলৈ দলিয়াইছিল এটা এটাকৈ । টুং টাং শব্দ কৰি শিলগুটিবোৰ চিৰিত পৰি উফৰি গৈছিল । কেতিয়াবা জুই ওলাইছিল ভাবপৰা । আৰু লগে লগে ল'ৰাটোৰ হচকুৰ জাপি উঠিছিল এটা বিজাতীয় আক্ৰোশ । ভাব পাছত কোনোক্ষণে

নেচাই সি শিলগুটিবোৰ দলিৰাই গৈছিল। জোৰে জোৰে। এটাৰ পিছত এটা। শিলগুটিৰ পিছত শিলগুটি আৰু জুই আৰু শিলগুটি। তাৰ পিছত আন এটা। তাৰ পিছত.....

টোপনি আহিছিল তাৰ—ইমৰানৰ। কেতিয়া সি ক'ব নোৱাৰে। বোধকৰো আধাঘণ্টামান শুইছিল সি, হয়তো এঘণ্টা। সাৰ পাই দেখিলে গৰু গাড়ীখন দুমহলীয়া দালান ঘৰ এটাৰ একেবাৰে পিছফালৰ চোতালত থিয় হৈ আছে। গাড়োয়ানে চাগৈ গমেই নাপালে যে চৈৰ তলত খানখেৰৰ ওপৰত গোট মানুহ এটা শুই থাকিব পাৰে। গাড়ী আনি একেবাৰে পিছ চোতাল পাৰালেহি। কাৰবা ঘৰ এইটো! কি অক্ষিল।

তাকেইতো! কি কৰা যায় এতিয়া? ইয়াৰপৰা নামি গ'লেও ঘৰৰ গিৰিহঁতে আৰু আন যি কোনো মানুহে এশ এগুৰি প্ৰশ্ন মুখি ইমৰানক বিন্দুত পৰিণত কৰিব।

ডিঙি মেলি চাই দেখিলে ঘৰৰ পিৰালিত বুঢ়া এজনে ধপাত খাই খাই কিবা পঢ়ি আছে। মোনাখন হাতত লৈ দি লাহেকৈ গাড়ীৰপৰা নামিল। পোনে পোনে বুঢ়াজনৰ ওচৰলৈ গৈ ক'লে “চালাম হজুৰ। মাইজী ঘৰত আছেন? মোক চান্দেৰী শাৰী আনিবলৈ কৈছিল।”

বুঢ়াজনে চহমাৰ ফাকেৰে ইমৰানৰ দূৰৰপৰা ভৰিলেকে এবাৰ চালে। “চান্দেৰী শাৰী আনিছা নেকি? চাওঁ দেখুৱাচোন?”

“এতিয়াই দেখুৱাম হজুৰ। কিন্তু মাইজীয়ে কৈছিল—”

“বাৰু অকণমান ৰ'বা। তোমাৰ মালকিনকে মাতি দিওঁ।” ইমৰান পিৰালিলৈ উঠিব খোজা দেখি তেওঁ ক'লে, “তুমি সোঁ তলতে বহা, মই তেওঁক মাতি দিওঁ।”

মানুহজন ভিতৰলৈ গ'ল। ইমৰানেও তিনি-টকালি পাৰি

ঘৰৰ ভিতৰ সোমাল। ছুৱাৰমুখৰপৰা ওপৰ মৰালৈ বোলাক
চিৰি। হাতত সাৰে ভৰিত সাৰে চিৰিয়েদি উঠি গল ইমৰান।
সক কোঠা এটাত সোমালগৈ সি কোঠাটোৰ খোলা খিৰিকীখনত
কোনো চিক নাই। খিৰিকীৰ টিক ভলতেই সেন্দূৰী বঙা কঙ্কৰ
চলা চৰকাৰী ৰাস্তা। কোঠাটোৰ দোল এডালত কিছুমান
কাপোৰৰ লগতে যোধপুৰী পাগুৰী এটাও দেখা পালে ইমৰানে।
সি ছুৱাৰখন খিলি মাৰি বন্ধ কৰি দিলে।

এচুকত মাটিৰ কলহ এটাত পানী দেখি পিয়াহ লাগিল
ইমৰানৰ। কোঁত কোঁতকৈ পিয়াহ পলুৱাই পানী খাই বাকীখনি
পানীৰে সি মুখৰ বগা দাঢ়িৰোৰ ধুই ধুই একৱাই
পেলালে। পিঠিৰ কুঁজটো ভাঙি লৈ দীঘলকৈ থিয় হ'ল ইমৰান।
লেভেৰা পাগুৰীটো দলিয়াই পেলাই মূৰটো আঁচুৰি ললে। মোনাৰ-
পৰা চাফা কাপোৰ উলিয়াই পিন্ধিলে—গাত চিপা আৰু কুঠা,
মূৰত মুৰেঠা।

দৰজাৰ বাহিৰৰ ফালে ভৰিৰ শব্দ শুনা গ'ল। দৰজাত
চকিয়াই চকিয়াই কোনোবাই মাত দিলে, “অন্দৰ কোন হ্যায় ভাই ?
দৰৱাজা খোঁল ভো চাঁহি।”

কোনো মাত নাপাই মানুহটো গ'লগৈ। ইমৰানে বুজিলে
মানুহটো আকৌ আহিব। মানুহটোৰ লপত সামান্য কোঁজুক
কৰিলে কেনে হয় ? কলহটোৰ ঘিহি ডিঙিটোলৈ চাই চাই
নতুন যৌৱন পোৱা ইমৰানৰ অলপ ফুৰ্তি কৰাৰ লোভ হ'ল।
দাঢ়ি নোহোৱা নিমজ মুখখনৰ এফালে বিৰিঙি উঠিল পূৰ্ব
কোঁজুকৰ ক্ষীণ হাঁহি।

চৌষষ্টি হাত দীঘল যোধপুৰী পাগুৰীটো, এটা মূৰ ভালকৈ
বান্ধি থৈ ৰাস্তাৰ ওপৰলৈ মেলি দিলে। চাৰিওফালে চাই
একমাত্ৰ খোলা খিৰিকীখন বন্ধ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিলে।

পাণ্ডবীটোৰ গালৈকে খিৰিকীখন জপাই থৈ কাপোৰ ধোৱা দোলডাল ছিঙি ললে। তাৰ পাছত নিশকে আহি ব'লহি মাটিৰ কলহটোৰ ওচৰত। মোনাৰপৰা পেকিল উলিয়াই ততাতয়াকৈ এখন চিঠি লিখি পেলালে ইমবানে।

ইতিমধ্যে অন্দৰ-মহলত বেচ এখন গোলমালৰ সৃষ্টি হৈছে। মানুহবিলাকে ব্যস্ত ভাৱে কিবা কিবি আলোচনা কৰিছে। কেইবাজনো মানুহ আহি দংজাত ভুকুৰাবলৈ ধৰিলে। সি দেখিলে ইহঁতৰ ভুকু আৰু হেঁচাৰ কোষত ইহঁতৰেই নিজৰ দৰজাখন ভাঙেহে লাগে। বাহিৰত যথেষ্ট হলহুলৰ সৃষ্টি হৈছে।

চিঠিখন শেষ কৰি এবাৰ পটি শুনালে মাটিৰ কলহটোক।

“বাঁচীৰ মহামান্য চৰকাৰ সমীপেষু,

মই, চিৰ নিষিদ্ধিত শ্রীমান মাটিৰ কলহে কাৰ্য্যক্ৰমে এতদ্বাৰা ঘোষণা কৰিলো যে বিনা দৰমহাই মালিকৰ কাম কৰিব লগা হোৱাৰ অসহনীয় জ্বালাত মই আত্মহত্যা কৰিম মোৰ মৃত্যুৰ কাৰণে আন কোনো দায়ী নহয়।

মেৰে কবৰ পে ইকতৰ কে লিয়ে লিখৱা দো।

তুল খিচা হ্যায় য়হাঁতক চব্‌হি তনহাইনে ॥”

চিঠিখনৰ তলত এটা দস্তখত কৰিলে—“ইতি হতভাগ্য শ্রীমান মাটিৰ কলহঃ পণ্ডণ বাঁচী।”

তাৰ পাছত কাপোৰ ধোৱা দোলডালেৰে কলহটোৰ ডিঙিত চিপজৰী বান্ধি চিঠিখন গাঁঠি দিলে আৰু ঘৰৰ মূৰৰপৰা চিঠিসহ কলহটো ওলমাই দিলে।

ভললৈ জ্ব কৰি অলপ খিয় হ'ল ইমবান। আৰু শেষত খিৰিকীয়েদি ঘোণপুৰী পাণ্ডবীটোৰ বুকুৱেদি লম্বপৰ্ণে ওলমি চৰকাৰী বাজাত লাগিলগৈ।

বত্ৰিছ, তেত্ৰিছ, চৌত্ৰিছ, পঁয়ত্ৰিছ.....

বড়াবাজাৰৰ বাস্তাত উটৰ মিছিল।

গহীন দীঘল দীঘল হট্টা হট্টা খোজেৰে সিহঁতে এটাৰ পিছত এটাকৈ লানি নিছিগাকৈ গৈ আছে। সিহঁতৰ পিঠিত কেঁচা আৰু শুকান ঘাঁহৰ বোজা, লগত ভাবলেশহীন মুখৰ ঘাঁহিয়াল বেপাৰীৰ দল। দীৱাৰৰ বাহিৰৰপৰা ঘাঁহ আহিছে চহৰলৈ।

দিনান্তৰ বড়াবাজাৰ। দিনকৰৰ শেষ ব'দখিনিযে ওখ ওখ ইমৰতৰ অলিন্দ চুইছেগৈ। ইমৰানে এনেয়ে এটা এটাকৈ উটবোৰ গৰিছে আৰু অৰাক হৈ ভাবিছে ইমানবোৰ ঘাঁহ খাব কোনে—ঝাঁচী চহৰত মানুহতকৈ ঘোঁৰাৰ সংখ্যা বেছি নহয়তো? ঝাঁচীত ঘোঁৰা আৰু তৰোৱালৰ জনপ্ৰিয়তা যেন বাতাৰাতি বাঢ়ি গৈছে। ধুনীয়া ধুনীয়া ফৌজী ঘোঁৰাৰ খটখটনিত বড়াবাজাৰৰ শিলৰ বাস্তাবোৰ যেনেকৈ চক খাই খাই উঠিছে সেয়াতো বাদেই সিহঁতৰ লগত ভাল মিলাই মিলাই গমনাগমন চলিছে অধস্তন সম্প্ৰদায়ৰ প্ৰতিনিধিসকলৰো। চুটি-চাপৰ কামিলা ঘোঁৰা মালবাহী ঘোঁৰা, টাটু, খচ্চৰ আৰু অন্যান্য সমগোত্ৰিয় অসংখ্য ঘোঁৰা। ঘোঁৰাৰ বাগী, ঘোঁৰাৰ টাঙ্গা, ঘোঁৰাৰ একা গাড়ী। বাগীবিলাকে আকৌ মানুহক সহজে বাস্তাকে এৰি নিদিয়, এওঁলোকে বাস্তাবোৰ বাপতীয়া সম্পত্তি বুলিয়েই ভাবে বোধকৰো।

বাস্তাব কাষে কাষে অ'ন্ত ত'ন্ত নতুন নতুন চৰকাৰী বিচালা-
হণ্ট বহিছে। বেচৰকাৰী আস্তাবলো বহিছে। বাস্তাব খালী
হৈ থকা ঠাইত সৰু সৰু ল'ৰা-ছোৱালীবোৰে কাঠৰ ভৰোৱালেৰেই
ভৰোৱাল খেলিছে। ডাঙৰৰ অনুকৰণত ভৰোৱালক ভৰোৱালেৰে
কদমে কদমে আঘাত কৰিছে, “এক-দে-তিন-চাৰ, এক-দো-তিন-চাৰ।”

বাস্তাব এচুকত থিয় হৈ ইমৰানে বড়াবাজাৰৰ বেহ ৰূপ চাইছে।
পুৰ মাহৰ আবেলি। সন্ধিয়া আগবঢ়াৰ লগে লগে ভীৰবেগে
জাৰ নামিবলৈ আৰম্ভ কৰিছে। শীতল বতাহজাকে ইমৰানৰ
দেহ আৰু মনৰ শান্তি দূৰ কৰি দিলে। তাৰ ৰাজহাড় বিষত
টন-টনাইছিল, গোটেই দিনটো কুঁজা হৈ ঘূৰি ফুৰাৰ ফল।
হটু ডেকা এটাই কিমান সময়নো কুঁজ হৈ ঘূৰিব পাৰে? এতিয়া
পিঠি পোন কৰি আকাশলৈ চাই তাৰ নিজকে বৰ ওখ ওখ লাগি
গৈছে। নতুন কাপোৰ সাজ পিন্ধাৰ পাছত তাৰ মনটোও ফৰকাল
লাগিছে। নতুন কাপোৰ মানে ধোবাংই নিকাকৈ ধোৱা চিপা,
তাৰ ওপৰত উলৰ এটা উমলগা আছৰাণী,—মূৰত গুলাবী ৰঙৰ
মূৰেঠা আৰু ভৰিত চকুচকীয়া নাগাৰা।

আছৰাণীৰ বুটামকেইটা এনেয়ে এবাৰ খুলি ইমৰানে বুৰ্জাটো
ঠিক কৰি ল'লে। উটৰ শোভাযাত্ৰা এতিয়াও শেষ হোৱা নাই।
সিহঁতৰ শেষৰ অভিজাত পৰ্য্যায়ৰ দলটোৱে এতিয়া পিঠিত আনিছে
দামী দামী আচবাব-পত্ৰ, কাপোৰৰ থান, ৰেচম আৰু বনেদী
কাৰু-কাৰ্য্যৰ সম্ভাৰ। আৰু আনিছে কাঁহ-পিতলৰ বাচনৰপৰা
আৰম্ভ কৰি ঘি, মছলা আলু, আটা, এনেকি খৰি পৰ্য্যন্ত। আলিৰ
দাঁহিকাষৰ দোকানৰ শাক-পাচলিত কেনেকৈ মুখ দিয়ে বুলি
উটবোৰৰ মুখৰ অংশ কাপোৰৰ জালেৰে বান্ধি থোৱা হৈছে।
তথাপি দীঘল দীঘল ডিঙি মেলি সিহঁতে ইফালে সিফালে আশাবে
চাবলৈ এৰা নাই।

শাক-পাচলিৰ কাৰণেই বজাৰৰ এই অঞ্চলটোত জিৰ অলপ বেছি। মানুহতো মানুহেই, তাৰ মাজে মাজে আকৌ বাঁড়-গৰ একোটাই খোজৰ পাকতে ডকা দি পাচলি খাবলৈ ছেলু বিচাৰি ফুৰিছে। যি কেইটা বেপাৰীয়ে টিনৰ বাকচ, টিনৰ আলমাৰী, টিনৰ আলনা, টিনৰ পেৰা লৈ বহিছে, সিহঁতে এনেকৈ চিয়ঁৰিছে যেন বাস্তৱ মানুহকো টানি আনি টিনৰ বাকচ কিনোৱাইহে এৰিব।

পাচী চিপাহীবোৰে সিহঁতৰ দীঘল দীঘল ঘৈণীয়েকবোৰক লগত লৈ লম্বা লম্বা মোনাত পাচলি কিনি ফুৰিছে। ইমান ভিৰতো সজ্জি উলিয়াই সৰু ল'বাকেইটামানে কিছু ঠিক মাৰ্বল খেলিছে। কোনোবা ঘোঁৰা-বাগী এখনৰ কাচোৱানে টিলিঙা বজাই বজাই চিয়ঁৰিছে, “তফাৎ যাওঁ ! তফাৎ যাওঁ !” আৰু লগে লগে মাৰ্বল-পাচীৰ ছুট ল'ৰা এটাই দৌৰি গৈ চলি থকা ঘোঁৰা গাড়ীৰ পিছ ফালে মনে মনে উঠিছেগৈ কাচোৱানে গম পাই গাড়ীৰ চালতে চাবুকডাল চটপ্ চটপ্ কৈ মাৰি ল'ৰাটোক ভয় খুৱাবৰ চেষ্টা কৰিছে। ঘটনাটো ল'ৰাটোৱে উদাৰভাৱে লৈছে আৰু কৰ্তব্য-পৰায়ণভাৱে গাড়ীত উঠি গৈয়ে আছে।

চিলনী অহাদি ক'ৰপৰা চিপাহী এটা আহি ইমৰানৰ একেধাৰে সমুখত লেকাম টানি ঘোঁৰা বখালে। তাৰ পিছে পিছে আৰু এটা বিচালা (অগ্নাবোহী) চিপাহী।

এক নং চিপাহীটোৱে ইমৰানৰ ফালে চাই চিয়ঁৰি গগণ ফালিলে, “আবে, আবে, জমিৰ দেখোন ! মেৰে দোস্ত, মেৰে জিন্দগী ! ক'ত আছিলি তই ইমান দিন ? তোৰ হালৎ কি ?”

এখন্তেকো নোবোৱাকৈ কোনো চিন্তা নকৰাকৈ ইমৰানে সমানে চিয়ঁৰি উঠিল, “শোভানাক্সা ! আবে ইকুৰাল ফেইয়া ! তই ইয়াত ?”

চিপাহীটোৱে চকু ধাই ধমকি ব'ল। তাৰ পাছত আগবাঢ়ি আহি ইমৰানৰ মুখৰপৰা ভৰিলৈকে জুখি চালে। তাৰ পাছত গছীনাই ক'লে, “মোৰ নাম ইকুবাৰ নহয়।”

ইমৰানে ক'লে, “চাহী বাত স্মাৰ,—মোৰ নামো জমিৰ নহয়।”

দুয়ো দুয়োৰো মুখলৈ একেথৰে চাই থাকিল। তাৰ পাছত ধোতিয়া সিহঁত নিশ্চিত হ'ল যে সিহঁতৰ এটাও জমিৰ নাইবা ইকুবাৰ নহয়, সিহঁতে নিজ নিজ ৰাস্তাৰে প্ৰস্থান কৰিবলৈ উদ্ভত হ'ল।

“ঠহৰ যাওঁ ॥”, দুই নং চিপাহীটো ঘোঁৰাৰপৰা জাপ মাখি নামি ইমৰানৰ নাকৰ আগত থিয় হ'লহি। “ক'ল তুমি জঙ্ঘলসে আয়ে হো ? তাক কিয় ইকুবাৰ বুলি মাতিছিলো ?”

“মই কি জানো ? সি যে মোক জমিৰ বুলি মাতিছিল সেইটো মোৰ দোষ নেকি ?”

“আলবৎ তোমাৰ দোষ ! তুমি জানিছিলো সি ইকুবাৰ নহয়।” চকু দুটা কোঁচাই কোঁচাই সৰু কৰি হিংস্ৰভাৱে দুই নকৰে চিয়'ৰিছে। খঙত তাৰ হাতৰ বাহুৰ আগৰ বুকুৰ মাংস-পেশীবোৰ উত্তেজনাতে ফুলি ফুলি উঠিছে। হাত-ভৰিৰ গঢ় দেখি ইমৰানে বুজিব পাৰিলে মানুহটোৰ দেহত অমানুষিক শক্তি আছে।

ভয়ঙ্কৰ চেহেৰাৰ মানুহটো আৰু আগবাঢ়ি আহিল। ইমৰান নিজে সাধাৰণ মানুহতকৈ যথেষ্ট ওখ, বৃষ্টিছৰ ফোজী নাম-খাতাত তাৰ উচ্চতাক হিচাপ আছিল ছয় ফুট আধা ইঞ্চি। কিন্তু সি লোকিলে এই মানুহটো ভৰতকৈয়ো চাৰি আঙুলিমান বেছি ওখ। “জুমি”, সেই মানুহটোৱে চিয়'ৰি ক'লে, “তাক বেইজতি কৰিবলৈ ইকুবাৰ বুলি মাতিছিলো ; তোমাৰ চৰম নাই ?”

ইমৰানে গৰ্জি উঠিল, “খবৰদাৰ, কি বলকিহা ? জেদৰ

‘খানদান’ নাই, তোমার ‘ইমান’ নাই, তোমার ‘হুশ’ নাই ?”

মুহুরতোরে হাঃ হাঃকৈ হাঁহিলে, “আবে মই গোলাম আলী হওঁ ; গোলাম আলী বুলিলে তামাম খাচাৰ মানুহে চিনি পায় ।” সি বাঁওহাতেৰে তৰিং গতিত ইমবানৰ মূৰেঠা খুলি আনিলে, বাঁওহাতে মূৰেঠা খোলাতকৈ ডাঙৰ অপমান আৰু নাই । “আৰু গোলাম আলীৰ ‘ইমান’ নাই, মই বেইমান ?? মই—”

গোলাম আলীৰ কথা শেষ হ’বলৈ নাপালে । তাৰ আগতেই তাৰ বিশাল দেহটো উফৰি গৈ ৰাস্তাৰ সিমূৰত পৰি তিনি লুটি খালে । তাৰ ঠিক থুতৰিৰ তলতে ইমবানে এক পলকত তাৰ প্ৰচণ্ডতম ঘোঁচাটো মাৰিছিল ।

ৰাস্তাত আধা শোৱা অৱস্থাতে গোলাম আলীয়ে এক লহমাৰ কাৰণে অৰাক হতভম্ব বিষয়েৰে ইমবানৰ ফালে চাই ব’ল । এক লহমাৰ কাৰণেই মাত্ৰ । তাৰ পাছতেই সি ধোৱাৰ পিঠিৰ-পৰা চাবুকডাল লৈ বন্য জন্তুৰ দৰে ইমবানৰ ফালে খেদি গ’ল ।

কিন্তু তাতোকৈ বেছি ক্ষিপ্ৰতাৰে এক নং চিপাহীটোৱে তাক এক আজোৰ মাৰি আঁতৰাই লৈ গ’ল । “ছিঃ ছিঃ গোলাম !” সি ধমকি দি ক’লে, “তোৰ সকলো কাণ্ডজ্ঞান শেষ হৈ গৈছে নেকি ? তই চৈয়দ বংশৰ নাম নুমাইছ !!”

গোলাম আলীয়ে পলকৰ কাৰণে এবাৰ তালৈ আৰু এবাৰ ইমবানলৈ চালে । তাৰ পাছত সাউংকৰ গৈ ধোৱাত উঠি দক্ষিণ পিনে চেকুৰিবলৈ ধৰিলে ।

“চৈয়দ বংশৰ নাম নুমুৱাৰ কথা ক’লে গোলামৰ সকলো মইমতালি উৎপাত পানা হৈ যায় ।” এক নং চিপাহীটোৱে ক’লে, “ছিঃ ছিঃ তোমাৰ মূৰেঠাটোও তাৰ হাততেই থাকি গ’ল ।”

ইমবানে বুজিলে মূৰেঠাৰ ঘটনাটোত এক নম্বৰ বৰ অগ্ৰস্তুত হৈছে ।

“নাই, নাই, সেইটো বৰ কমদামী যুৰেঠা !” ইমৰানে ক’লে,
“এইটো কোনো কথাৰ কথাই নহয় ।” সি যাবলৈ ধৰিলে ।

ধোৱাৰ লেকামন্ত ধৰি চিপাহীটোৱেও ইমৰানৰ পিছে পিছে
গৈ থাকিল । ইমৰানে বুজিলে যে বন্ধুৰ ব্যৱহাৰত মানুহটো বৰ
অনুভূতপ্ৰসূ হৈছে ।

“আচলতে দোষটো মোৰেই আছিল ।” ইমৰানে লাহে লাহে
ক’লে । ব্যস্ত হৈ চিপাহীটোৱে ক’লে, “নাই, নাই তোমাৰ গাত
কি দোষ ? আচলতে গোলামটো বৰ একলেখিয়া, সময়ে অসময়ে
হঠাতে তাৰ বৰ উণ্টা খং একোটা উঠে । তুমি দুখ পাল। নেকি ?”
“নাই পোৱা । তোমাৰ বন্ধুৱেহে কষ্ট পালে নেকি—ছেঃ……”
সিহঁতে অলপ দূৰ নিমাত্তে খোজকাঢ়িলে । ইমৰানে ভাবিলে
বেচেৰা চিপাহীটোৱে মিছাকৈ খোজকাঢ়ি কট কৰিছে । তাক
ধোৱাত উঠিবলৈ ক’ব লাগিব । হেন্তে চিপাহীটোৱে মাত দিলে,
“মোৰ নাম আচলতে যুগলীকৰ ।”

ইমৰানে মানুহটোলৈ এবাৰ চালে । “মোৰ নাম ইমৰান ।”
সি ক’লে ।

“তোমাৰ ঠিকনাটো মোক দিবা, তোমাৰ যুৰেঠাটো মই দি
থৈ আহিমগৈ ।”

“সেই কাৰণেনো ইমান ভাবিব লাগেনে ? সেইটো তেনেই
কমদামী যুৰেঠা । তাৰোপৰি মোৰতো কোনো ঠিকনাই নাই ।”

“কিয়, তুমি বাঁচীত নতুন নেকি ?”

“একেবাৰে নতুন । আজি মাথোন দিল্লীৰপৰা আহি পাইছো ।”

“দিল্লীৰপৰা ? ভেস্তে আছা ক’ত ?”

“ক’তো থকা নাই এতিয়ালৈকে । দেখা যাওঁক বাতি হোৱাৰ
আগতে কিবা এটা কৰিব লাগিব ।”

যুগলীকৰে ভাবি ক’লে, “আচ্ছা, তুমি কি দিল্লীৰ যুদ্ধত

আছিল। ? দ্বাৰাগজৰ কিবিজীক মৰা তুমি নিজে দেখিছা ?”

“ওঁ”, ইমবানে মূৰ তুপিয়ালে । “তুমি চিপাহী নেকি ?”

“মই কাঁচীৰ বিচালাদাৰীৰ (অখাবোহী কোজ) চিপাহী ।”
মুগলীকৰে ক’লে । “দেৱান বঘুনাথ সিংহ আমাৰ বিচালাদাৰ ।”

“তোমাৰ আচল ঘৰ ক’ত ?”

“কুমাৰীকাৰ গিনে ।” মুগলীকৰে হাঁহিলে । “চেহেবাৰপৰা
ধৰিব পৰা নাইনে ? তাত চোকা ব’দৰ খুন্দাত মানুহৰ গাৰ
ছাল এঙাৰৰ দৰে ক’লা আৰু বেচমী কাপোৰৰ দৰে নিমজ
হয় । অৱশ্যে মধ্যভাৰতলৈ অহা আমাৰ দুগুৰু হ’ল ।”

এঠাইত মুগলীকৰক অলপ সময় ব’বলৈ কৈ ইমবান কলৰ
দোকানত সোমাল । তাৰপৰা কিছু বাদাম, পেস্তা, কাজু আৰু
আখৰোট্‌ কিনি ললে সি ।

সি ফল লৈ উলটি অহাৰ পাছত ঠঠাং মুগলীকৰে প্ৰশ্ন
শুধিলে, “আচ্চা, তোমাৰ বয়স কিমান ? পঁচিছ ?” “সাতাইছ ।
তোমাতকৈ বহুত ডাঙৰ ।” ইমবানে হাঁহিলে । “সাতাইছ ?
অসম্ভৱ । চকিছ বুলি কোৱা হ’লেও বিশ্বাস কৰিলোহঁতেন ।”

“ভেনেকৈ দাবী কৰি লাভ নাই। বাক, বাদ দিয়া; কোৱাচোন,
গোলাম আলীও বিচালা চিপাহী নেকি ?” “গোলাম আলীও
বিচালা চিপাহী ।” মুগলীকৰে ক’লে । “পিছে মই এতিয়া
যাওঁগৈ । সন্ধিয়া হ’বৰ হ’ল তুমি ৰাতি ক’ত থাকিবা ?”

“কিবা এটা কৰিব লাগিব । সম্প্ৰতি মোৰ ভয়ঙ্কৰ ভোক
লাগিছে । সোঁ বে চৰাইখানাটো, :তাতে বহি অলপ চৰ্বত
খাওঁ ব’লা ? এই পেস্তা, বাদামখিনিও শেষ কৰা যাওঁক ।”

মুগলীকৰে সেমেনা-সেমেনিকৈ ক’লে, “কিন্তু মোৰ যে এনেকৈ
দোকানত খোৱাৰ অভ্যাস নাই” ইমবানে মাতটো সেমেকা কৰি
গহীনাই ক’লে, “অৱশ্যে তোমাৰ যদি দেৰি হৈছে যোৱাটো,

তোমাৰ সময় নষ্ট কৰিবলৈতো মোৰ কোনো অধিকাৰ নাই ।

.... বাঃ, বেচুভো । ঝাঁটীত আহি ভৰি দিবলৈকে নাপালো, খেনোৱে বাঁওহাতেৰে মুৰেঠা খুলি দিলে, বাতি ক'ত থাকিম ভাৰতো ইয়ত্বাও নাই । এতিয়া চৰ্বত এগিলাচ খাবলৈ লগ সজ্জ নোহোৱা হ'ল । আচ্ছা ভাই, ৱাদাবৰ্ষ, তোমাক ঢেৰ কষ্ট দিলো ।” যুগলীকৰে ইমবানৰ কান্ধত হাত থলে । “এনেয়ে কয়নে দিল্লীৰ মানুহৰ কথাত মুকুতা সৰে ? উঃ কি ক্ষুৰধাৰ মুখ, অলপদূৰ আগবাঢ়ি ব'লা, আমাৰ বৰি প্ৰসাদৰ দোকানত বহিয়ে চৰ্বত খামগৈ । আমাৰ দলৰ আড্ডা তাতেই ।”

বৰি প্ৰসাদৰ চৰ্বতৰ দোকানত বহি প্ৰথম যুগলীকৰেই কথা আৰম্ভ কৰিলে, “তুমি কি কাম কৰা ? মানে দিল্লীত থাকোতে কি কাম কৰিছিলি ?”

“ঠিক দিল্লীত নহয় । মই আগতে গীৰাটৰ তৃতীয় অশ্বাৰোহী বাহিনীৰ বিচালা চিপাহী আছিলো । মানে থাৰ্ড ইবেণ্ডলাৰ কেভেল্ৰীত । পাছত মে' মাহত বিপ্লৱৰ আৰম্ভ হোৱাত দিল্লীলৈ গুচি আহিলো ।”

“এতিয়া কি কৰিবা ?”

“পাৰিলে ঝাঁটীৰ বিচালা-কোজাত ভৰ্তি হোৱাৰ ইচ্ছা এটা আছে ।”

ইয়াৰ মাজতে দোকানী বৰি প্ৰসাদে এবাৰ সুধি গ'লহি চৰ্বতত সিজি দিবনে নিদিয়ৈ । সি অৱশ্যে জানিছিলেই যে ইহঁত কোনেও সিজি নাখায় । যুগলীকৰে ক'লে, “তোমাৰ নিজৰ ধোঁবা আছে ? থাকিলে বিচালাদাৰীত সোমাবলৈ বেছি সময় নালাগিব—অৱশ্যে যদি ঠাই খালী আছে । তুমি ধোঁবা ভালকৈ চলাব জানা ?”

ইমবানে ওভোভাই সুধিলে । “তুমি কি থাৰ্ড ইবেণ্ডলাৰ

কেভেল্লীৰ নাম আগতে শুনা নাই ?”

“ঠিক আছে ব'লা, এতিয়াই বহুনাথ দেৱানৰ ভালৈ বাঙ।
কিন্তু তোমাৰ ধোৰা ?”

“মোৰ নিজা ধোৰাটো বড়াগল্গ গাঁৱত এৰি আহিছো।
ইয়াত ধোৰা কেৰেয়ালৈ নেপায়নে ?”

“পায় কিন্তু ভাৰা বৰ বেছি। ....আগতে ব'লা দেৱানজীৰ লগত
কথা হওঁ।”

বৰি প্ৰসাদে ছুগিলাচ চৰ্বত দি গৈছিলহি। শীতল আবেলি
শীতল চৰ্বতৰ সোৱাদ সিহঁতৰ ভাল লাগিল। সিহঁতে পেস্তা,
বাদামবোৰ চোবাবলৈ ধৰিলে।

“শুনা, জুন মাহত কাঁচীৰ বাঘী-চিপাহীবোৰে বিদ্ৰোহ কৰি
দিল্লীলৈ গুচি যোৱাৰ পাছত ইয়াত মাথোন কেইজনমান চিপাহী
অৱশিষ্ট আছিল। বাঈচাহেবাই এই কম সময়ৰ ভিতৰতে ইমান
হাজাৰে হাজাৰে চিপাহীবোৰ ক'ৰপৰা তৈয়াৰ কৰি উলিয়ালে ?”
ইমৰানে সুধিলে।

‘ঘটনাটো সঁচাকৈয়ে আৰব্য-উপন্যাসৰ গল্পৰ দৰেই লাগে।
তুমি ইয়াত সকলো ল'ৰা-ছোৱালীয়ে গোৱা ‘বাসো’বোৰ শুনা
নাইনে ? আচলতে কি জানা, বাঈচাহেবাই কাঁচী আৰু ইয়াৰ
ওচৰে-পাৰে থকা প্ৰত্যেকটো ডেকা ল'ৰাক চিপাহী কৰি গঢ়ি
ভুলিলে। দম্ভা—লক্ষৰকো শুধৰাই ফোজত ঠাই দিলে।
আনকি তেখেতে নিজহাতে গঢ়া নাৰী চিপাহী-বাহিনীৰ যুদ্ধ
দেখিলেও তুমি ভবধ মানিব।।”

ইমৰানে জেপৰপৰা চিগাৰেটৰ বাকচ উলিয়ালে। “তুমি চুৰট
খোৱা ?”

“কিন্তু কেতিয়াবা। এইবোৰ আকৌ কি চুৰট ?”

“কিবিজগীয়ে যে খায় সেই চুৰট।”

“ফিৰিঞ্জীয়ে বনোৱা চিগাৰেট খাবানে ?”

“ভাত কি আছে ? আচলতে এইবোৰ চুবটৰ ধপাত মিচৰৰ আৰু তৈয়াৰ হয় কৰাচী দেশৰ চেটু-ড-নোৱা নামৰ এখন এদেশত । ফিৰিঞ্জীৰ নামটো ওপৰতে ।”

“মুখত দিলে জাতি নাযায়তো ?” যুগলীকৰে হাঁহি শুধিলে ।

“এনফিল্ড ৰাইফলৰ গুলী দাঁতৰে কামুৰি কামুৰি দুটা মাহ দিল্লীত যুদ্ধ কৰিলো, তথাপি জাতি নগ’ল । অথচ এবছৰ আগতে সেই গুলী হাতেৰে চুবঙ্গীয়া হঙতেই বিদ্রোহ আৰম্ভ হৈ গ’ল মীৰাটত । আচলতে এনফিল্ড ৰাইফলেই হঙক বা মিছৰৰ চিগাৰেটেই হঙক নিজৰ কাৰণে ব্যৱহাৰ কৰিলে একো নহয় । ফিৰিঞ্জীৰ হুকুমত চুলেহে জাত যায় । কাৰণ তেনেকৈ হুকুম দি ফিৰিঞ্জীয়ে আমাৰ ব্যক্তি স্বাধীনতাত হাত দি চায়, আমাৰ অলপো মান-সন্মানবোধ আছেনে নাই ।”

চৰাইখানাবৰৰা সিহঁত যেতিয়া ওলাই আহিল সন্ধিয়া হ’বলৈ তেতিয়া আৰু বেছি দেৰি নাই ।

“আমি এতিয়া কিম্বালৈ যামনেকি ?” ইমবানে শুধিলে ।

“দক্ষতৰ জানো এতিয়া খোলা আছে ?”

যুগলীকৰে ক’লে, “কিম্বালৈ যাবৰ দৰকাৰ নাই । দেৱানজীক এতিয়া কটোৱালিতে পোৱা যাব । এই অল্পপ দূৰ মাথোন । ব’লা হুয়ো খোজকাঢ়িয়েই যাওঁ ।”

যুগলীকৰে ঘোঁৰাৰ লেকামত ধৰিলে । হুয়ো আগবাঢ়িল ! যাওঁতে যাওঁতে ইমবানে যুগলীকৰৰ কথাই ভাবিছিল । ঘোঁৰা আধাঘণ্টামানৰ ভিতৰতে কত অদ্ভুত অদ্ভুত ঘটনা ঘটি গ’ল । সেই যে বড়াবাজাৰৰ চৌ-আলি মূৰত তাক চিগাহী এটাই ভুল নায়েৰে মাডিলে, সিও গুল্লোটাই তাক সেই সেই এটা নায়েৰে মাডি দিলে । লাগিলে তাৰ বন্ধুৰ লগত কামিয়া । শেষ পৰ্যন্ত

খুঁচিয়া খুঁচি। প্রথম চিপাহীটোৱেই তাক একবাই লৈ আহিল, আনি দোকানত চৰ্ৰত খুৱালে, তাৰ পাছত বিচালাত ভৰ্তি কৰিবলৈ লৈ আনিলে। বাঁচীখন ভদ্রলোকেৰে ভৰ্তি নেকি ? গাঁৱত অৱশ্যে মানুহে আগহী ভাল পায়, নতুন মানুহ গাঁৱলৈ আহিলে তাক থান-খিত লগাই নিদিয়ালৈকে কাৰো শাস্তি নাথাকে। কিন্তু চহৰততো আজিকালি সাধাৰণতঃ তেনেকুৱা একোৰে বেওৰাজ নাই। যুগলকৰ মানুহটোৰ মাজত এটা অভাৱনীয় আত্মীয়তাৰ উষ্ম পাই ইমৰানৰ নিজৰে লাজ লাগি গৈছিল।

তিনিটা বাস্তা পাৰ হৈ গ'লেই কটোৱালি। আহল-বহল ড'ঙৰ হুমহলীয়া ইমৰত এটা, ডাঙৰ ঘৰ যদিও দৰজা-খিৰিকীৰ বিশেষ লাগ-বান্ধ নাই। চাৰিওফালৰ কৰ্কশ মাটিৰ ওপৰত এসময়ত ফুলৰ বাগিচা বনোৱাৰ মিছা চোৱা এটাও চলিছিল বোধহয়।

“ঘৰৰ ঐ দেখিছা ?” যুগলীকৰে ক'লে। “খিৰিকী প্ৰায় নাই বুলিলেই হয়। গড়কাপ্তানীৰ কাৰবাৰ। মানুহে উপাহ লবলৈ বতাহ নালাগে বুলিয়েই ভাবিছিল নেকি সিহঁতে ?”

“বাক কটোৱালি কিল্লাৰ বাহিৰত হ'ল কেনেকৈ ?”

“কিল্লাৰ ভিতৰতো এটা কটোৱালি আছে। এসময়ত ইয়াত চোৰ-ডকাইতৰ উপদ্ৰৱ হৈছিল নহয়, সেই কাৰণে বাগ্গিচাহেবাই ইয়াতো এটা বনালে।”

“অ' সোৱা গোলাম আলী নহয়নে ?”

“হয়তো ! কটোৱালিৰ বাবাত্তাত থিয় হৈ থকাটো গোলাম আলীয়েই দেখোন।”

“পোলামেই হয়। ভাবমানে আজি আনন্দ চাচাৰ গোচৰটোৰ কিবা কল্পচলা হ'ব বোধকৰো।” যুগলীকৰে হাঁহি হাঁহি ক'লে,

“ভূমি গোলামক এতিয়া পিটিবা নেকি ?”

“মই ?” ইমবানে অবাক হৈ ক’লে, “মই ভেঙক কেনেকৈ পিটিম ? ভেঙৰ গাত দেখোন মোতকৈ কেইবাগুণ বেছি জোৰ ।”

“তোমাৰ গাতো জোৰ কম নহয় ।” ইমবানৰ পিঠিত থপৰিয়াই যুগলীকৰে ক’লে । “তোমাৰ মুখখনহে দেখাত শুকান, চোলাটোৰ ভিতৰত ঢেৰ জোৰ বাখিছা যেন পাউছো । গোলাম আলীক এক ধোঁচাত তিনি লুটি খুৱাই দিয়া মানুহ ঝাঁচীত এতিয়ালৈকে ওলোৱা নাই ! আচলতে তোমাৰ গাৰ জোৰ দেখিয়েই তোমাক আমাৰ বিচালাত সুমাই দিয়াৰ প্ৰচণ্ড ইচ্ছা এটা মোৰ মগজত খেলাইছিল ।”

ইমবানে ক’লে, “বাকু ৰঘুনাথ সিংজী যদি তোমালোকৰ বিচালাদাৰ, কটোৱালিত ভেঙৰ দফতৰ হ’ল কেনেকৈ ?”

“ভেঙৰ দফতৰ কটোৱালিত নহয় । আচলতে ইয়াৰ দাৰোপা ভেঙৰ বিশেষ বন্ধু, সেই কাৰণে সন্ধিয়া সময়খিনি ভেঙ ইয়াতে বহি থাকে । আনন্দ চাচা জানো কম বদমাইছ ? দেখা নাই বাছি বাছি সন্ধিয়া সময়টোতে সি মামুলাৰ ৰফা কৰিবলৈ আহিছে । দেওৱানজীয়ে তাৰফালে হৈ ক’বইতো ।”

“কিহৰ মামুলানো ? আনন্দ চাচানো কোন ?”

আনন্দ চাচা আমাৰ লগৰে বিচালা । গুলাব সিং নামৰ এক সজ্জনৰ গাভীয়ে তাৰ ঘোঁৰাক খুন্দিয়ালে, তাৰেই গোচৰ ।”

ইমবান অবাক হৈ গ’ল । “হালুৱাইপুৰৰ গুলাব সিং ?”

“ভূমি কেনেকৈ চিনি পোৱা ? সেই গুলাব সিঙেই । সপ্তাহৰ সাতটা দিনত আঠবাৰ গুলাব সিঙৰ লগত আমাৰ কাজিয়া লাগে ।”

গেট খুলি কটোৱালিত সোমাই ইমবানহঁতে দেখিলে গোলাম আলীয়ে শেনটো অহাদি সিহঁতৰ ফাললৈকে আহিছে । ওচৰ পাই

মুৰেঠাটো দলিয়াই দি সি ইমৰানক ক'লে, “আৰে বৰ ভোৰ মুৰেঠা ।
....আক ভেনেকৈ চহু ঘোপাকৈ কি চাইছে ? ইমান খং উঠিছে যদি
জোভাৰে পিটি লগা কৰি দেনা মোক, মই একো নামাতো ।”

ইমৰানে হাঁহি ক'লে, “তোক আক কি লগা কৰিম । তই
এনেদৰে বেছি লগা । ইচ্ছা গৈছে যদি মোকেই পিটি জোভা খুলি দিও ।”

“গোলাম আলীয়ে হাঃ হাঃকৈ হাঁহিবলৈ ধৰিলে । ইমৰানৰ
পিঠিত বাঘচকা এটা মাৰি সি ক'লে, “এই চয়তানৰ বাচ্চাৰ
কথাৰ পাক কি চাবা ?” যুগলীকৰে ক'লে, “ব'ল গোলাম, এই
ডকাইতটোক আমাৰ বিচালাত ভৰাই দিও ।”

“ঠিক কৈছ । ব'ল । ইয়াৰ নাম কি অ' ? বামুণ পোৱালি
নেকি ?”

“পাঠানৰ বাচ্চা । নাম ইমৰান । খাচ্ দিল্লীৰ লাড্ডু ।”

“বাঃ পাঠানেই যদি, মুখত মেকুৰীৰ দৰে গৌফ নাই কিয় ?”

“মই পাঠান নহওঁ দেও ।” ইমৰানে ক'লে । মই মীৰাটৰ
মুহলমান ।”

“হওঁক বাক তাৰেই চলিব । চয়তানৰ বাচ্চাভো ৰয়েই—
তেজ্ঞে আক কিহৰ চিন্তা ।” সিহঁত তিনিটা বাৰাণ্ডালৈ উঠিল ।
খিৰিকীৰ ফাঁকেদি কোঠা এটাৰ ভিতৰলৈ দেখুৱাই যুগলীকৰে
ক'লে, “চোৱা, ইমৰান, সৌ যে সোফালে চকীত বহি আছে
সেয়া আমাৰ দেওৱানজী ।”

ইমৰানে চালে । খুঁতৰিৰ তলত হাতৰ তলুৱা লৈ দেওৱানজীয়ে
সন্মুখত থিয় হৈ থক । মানুহ এটাক কিবাকিবি কথা সুধিছে ।
সেইটোৱেই সম্ভৱতঃ আনন্দ চাচা । তাৰ হাতত আক ভৰিত
কাপোৰৰ পট্ট বন্ধা, তাত নিশ্চয় বৰকৈয়ে জখম হৈছে ।

“আক সৌ'যে দেখিছা । আন হুজন, তেওঁলোকৰ মাজৰজন
হল কটোৱাল চাহাব, বাঁও দাঁতিৰজন জেল দাবোগা কালু খাঁ ।”

যুগলীকৰে গোলাম আলীলে ঘূৰি চাই ক'লে, “আচ্ছা চাচাৰ গাত ইমানবোৰ জখম হ'ল কেতিয়া, গোলাম ?”

গোলাম আলীয়ে হাঁহি ক'লে, “হুয়াৰপৰা ওলালেই সেইবোৰ চৰ ভাল হৈ যাব ।”

কোঠাৰ ভিতৰত হোৱা কথা-বাৰ্তাবোৰ বাহিৰৰপৰা বেচ-শুনা যায় । ইমানে শুনিলে সিংজীয়ে সুধিছে, “তোৰ ঘোঁৰাটোৰ তাৰমানে বৰ বেয়াকৈ জখম হ'ল ।”

আনন্দ চাচাই ক'লে, “দেওৱানজী, অকল জখমেই নহয়—মৰিয়েই গল ঘোঁৰাটো ।”

“মৰি ভাল হ'ল । “কালু খাঁই ক'লে, “জখম হোৱা ঘোঁৰা বাচি থাকি লাভ কি ? বেচেৰাই অনাহকত কষ্ট পাব..... । আচ্ছা, তই কৈছ তোৰ নিজৰো খুব জখম হৈছে । অথচ গাড়ীয়ে খুন্দিওৱাৰ সময়ত গুলাব সিঙে সোধোতে তই কৈছিলি তোৰ জখম একেবাৰে হোৱা নাই বুলি । কিহে, দেওৱান, তোমাৰ ৰিচালাই দেখোন ওলট-পালট কথা কয় ?”

দেওৱানজীয়ে আনন্দ চাচাক ধমকি দি ক'লে, “আনন্দ, কথা ঠিক-ঠাককৈ-কবি । কি হৈছিল আচলতে ?”

“মই আচল কথাটো কওঁনে দেওৱানজী ?” আনন্দ চাচাই ক'লে, “আচলতে ঘটনাটো হৈছিল এনেকুৱা—যোৰ বৃহস্পতি বাৰে কিল্লালৈ যোৱাৰ ৰাত্ৰাত মই এই ফালৰপৰা গৈ আছোঁ, চৰ্দাৰ গুলাব সিঙে ঘোঁৰা গাড়ীৰে সিকালৰপৰা আহি আছে । মই তেওঁৰ নিশানা দিলো বাঁওফালে বাবলৈ । তেওঁৰ মোক নিশানা দিলে সোঁফালে বাবলৈ । তেওঁৰ নিশানা পাই মই মোৰ সোঁফালে গ'লো আৰু মোৰ নিশানা পাই তেওঁ তেওঁৰ বাঁওফাললৈ গ'ল । বাচ্, লাগি গ'ল ধাক্কা ।

“তাৰ পাহুত ? তোৰ যদি জখম হৈছিলেই, সেই সময়ত

জখম নোহোৱা বুলি কৈছিলি কিয় ? ”

“কণ্ট দাবোগা চাহাব । মোৰ ঘোঁৰাটোভো উফৰি গৈ নদৰাৰ
গেলা বোকাভ পৰিলেই আক ময়ো গৈ সেই একে গেলা বোকাভে
পৰিলো, ঘোঁৰাই উত্তৰ কালে ঠেং মেলি, মই দক্ষিণ কালে
ঠেং মেলি ।

ভেনেতে গুলাৰ সিঙে হাতত বন্ধুক লৈ গাড়ীৰ পৰা নামি
আহিল । আহিয়েই মোক সুধিলে, “ঘোঁৰাটোৰ জখম হৈছে
নেকি ? মই ক’লো, “ভালকৈয়ে হৈছে ।”

বাচ্ তেওঁ এক গুলী মাৰি ঘোঁৰাটো খতম কৰি দিলে !
তাৰ পাছত মোৰ কালে চাই সুধিলে, “তোমাৰ একা ? ”

“মই আক কি কৰো দাবোগা চাহাব ?” ক’লো, “নাই, নাই,
হজুৰ, মোৰ অলপো জখম হোৱা নাই ।” ঘটনাটো ধূলমূলকৈ
এয়ে ।

দেওৱানজী, কালু খাঁ আক কটোৱাল তিনিওৰো মাজত
হাঁহিব বোল উঠিল ।

দেওৱান বঘুনাথ সিংহ মানুহজন চুটি, সামান্য কুঁজা আৰু মজলীয়াভাৱে খীণ। সম্প্ৰতি তেওঁৰ গাফ ধুতি, পাঞ্জাবী আৰু গৰম কাশ্মিৰী শাল। তেওঁৰ সমুখত থিয় হৈ ইমবানে অনুভৱ কৰিলে যে ইমান তীক্ষ্ণ দৃষ্টিৰ মানুহ সি খুব কম লগ পাইছে।

“তোমাৰ নাম ইমবান ?” সিংজীয়ে সুধিলে।

“হয়, দেওৱানজী ! মোৰ নাম মহম্মদ ইমবান। মোৰ ককাদেউতা চৈফুদ্দিন আৰু আব্বাজান বহিমুদ্দিনে, বাঁচীৰ কোঁজত চিপাহী কাম কৰি জিৰিকা আৰ্জিছিল। মোৰ এজন চাচা নিচাৰ-হোছেনে, ইয়াতেই ভাল কাম কৰি থা উপাধি পাইছিল।”

বঘুনাথ সিংহই কঠিন দৃষ্টিৰে ইমবানলৈ চাই ব'ল। ইমবানৰ এনেকুৱা লাগিল, সি যদি কিবা ভুল কথা কয়, সেই দৃষ্টিয়ে যেন তাৰ পেটৰপৰা আচল সভ্যটো উলিয়াই আনিব পাৰিব।

“বেচ্। তোমাৰ বিচালাত সোমাবাৰ ইচ্ছা ?”

“আপোনাৰ মেহেৰবানী, দেওৱানজী।”

দেওৱানে ভাবি ক'লে, “অৱশ্যে ঘোঁৰা চলোৱাত তোমাৰ বে হাত আছে সেইটো নোসোধাকৈয়ে গম পাইছোঁ, তোমাৰ চকুৱেই কয়। তথাপি মই নিজে এবাৰ চাব লাগিব। কাইলৈ বাতিপুৱা বাঢ়া চিপাহীৰ কুচ-কাৱাজ আছে, মই তাতে থাকিম, তুমি নিজৰ ঘোঁৰা লৈ ময়দানলৈ আহিব পাৰিবানে ?”

“কাইলৈ বাতিপুৱা, দেওৱানজী ?”

“ব'বা, তাৰ আগতে তোমাক কেইটামান কথা সুধিবলগীয়া আছে। চৈফুদ্দিন আৰু বহিমুদ্দিনৰ নাম দৰ্ভাৰীৰ নথিত পোৱা বাব।” চকুৰপৰা কাছৰ চপঙৰে ঠোঁৱাৰী ক্ৰেমৰ চহ্মাজোৰ

সোলোকাই বঘুনাথ সিংহই মেজৰ ওপৰত থলে। কমালেৰে চকু মটি তেওঁ ক'লে "ভাত তোমাৰ নামো নিশ্চয় আছে, কাৰণ প্ৰত্যেক চিপাহীৰ পুতেক আৰু পৰিয়ালৰ নাম লিখি বখাৰ নিয়ম আমাৰ আছে।"

তেওঁ ভাঙ সন্ধানী দৃষ্টিৰে ইমৰানলৈ চালে। "অৱশ্যে তাৰ কাৰণে মই ভবা নাই। ববা তোমাৰ বয়স কিমান বুলি কৈছিল। চৌকিছ—পঁচিছ—?"

"সাতাইছ।"

"বেচ্। কথাটো হ'ল তুমি ফৌজী কানুন ভঙ কৰিছা, অৰ্থাৎ বাঁচীৰ ফৌজৰ ফালৰপৰা যিটো আশা কৰা যায়, সেইটো হ'ল এয়ে যে তুমি বহুত আগতেই ইয়ালৈ আহিব লাগিছিল আৰু ফৌজত সোমাব লাগিছিল।"

"আপুনি ঠিক কথাই কৈছে দেওৱানজী। কিন্তু ঘটনাটো আচলতে হ'লগৈ এনেদৰে—আব্বাজানৰ মৃত্যুৰ পাছত আম্মাজানে মোক চিপাহী হ'বলৈ দিবলৈ একেবাৰে ইচ্ছা নকৰিলে। প্ৰথম বয়সত সেই কাৰণে ময়ো ঠিক কৰিলোঁ, গাঁৱতে খেতি বাতি কৰি সাধাৰণ কৃষকৰ দৰেই জীৱন-যাপন কৰিম। আম্মাজানৰ মৃত্যুৰ পাছত মই লাহে লাহে অনুভৱ কৰিলো, খেতিয়কৰ জীৱন মোৰ কাৰণে নহয়, মোৰ তেজত যুদ্ধৰ বীজ আছে। কিন্তু তেতিয়া ১৮৫৩ চন আৰু ঠিক সেই বছৰেই ফিৰিঙ্গীয়ে বাঁচী দখললৈ আনি শাসন কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছে। ভাবিলো, ফিৰিঙ্গীৰ ভলতেই যদি যুদ্ধ কৰিব লাগে তেনেহ'লে মীৰাটতে চাকৰি লওঁ। কাৰণ তেতিয়া আহ কাণে পছ কাণে ওলাইছে যে ১৮৫৭ চনত পলাশী যুদ্ধৰ শত বাৰ্ষিকীৰ দিনা ফিৰিঙ্গীৰ শাসন অন্ত হ'ব আৰু সেই দিনাৰ প্ৰথম বিদ্ৰোহ আৰম্ভ হ'ব মীৰাটত। কিন্তু ফৌজত চাকৰি পোৱা জানো ইমানেই সহজ! চাওঁতে চাওঁতে আৰু তিনিটা বছৰ পাৰ হৈ গ'ল। ১৮৫৭ চনৰ মাৰ্চ

মাহত মই চাকৰি পালোঁ, মীৰাটৰ খাৰ্ড ইবেণ্ডলাৰ কেভেল্‌বীত চিপাহী হিচাপে ।”

“খাৰ্ড ইবেণ্ডলাৰ কেভেল্‌বীত !।”

“হয়, । তাৰ পাছত দহ মে তাৰিখে মীৰাটত বিদ্রোহ আৰম্ভ হৈ গ’ল, আৰম্ভ কৰিলে খাৰ্ড কেভেল্‌বীয়ে । সেইবোৰতো অপুৰ্নি জানেই । মীৰাট স্বাধীন হোৱাৰ লগে লগে আমি দিল্লীলৈ গুচি আহিলোঁ । সাতবছৰ চনৰ মে মাহৰপৰা ছেপ্তেম্বৰ মাহলৈকে আমি দিল্লীতে আছিলোঁ । ছেপ্তেম্বৰ মাহত আমি সম্পূৰ্ণকৈ ৰাৰিলোঁ । ষিৰিঙ্গাইভে লাহোৰ গেট উৰাই চহৰ লুটপাত কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে । চহৰৰ ৰাস্তাই ৰাস্তাই সাতদিন ভয়ানক যুদ্ধ হ’ল । আপুৰ্নিতো সকলো জানেই । হাজাৰ লক্ষ চিপাহীৰ ভিতৰত যি দুই-এক হাজাৰ বাচি থাকিলগৈ সিহঁতৰ কিছুমান জঙ্ঘললৈ পলাল, কিছুমান গ’ল কুঁয়াৰ চিং, ষেগম, নানা-চাহাব, কৈজাবাদৰ মোলবী নাইবা তাঁতিয়া টোপীৰ তালৈ । মই আছিলোঁ কাঁচীলৈ, কাৰণ মধ্যভাৰতৰ বিপ্লৱ কাঁচীক কেন্দ্ৰ কৰিয়েই হ’ব ।”

ৰঘুনাথ সিংহই চকৌখনত অলপ চিধা হৈ বহিল, তেওঁ ক’লে,
“তুমি খাৰ্ড ইবেণ্ডলাৰ কেভেল্‌বীত কাম কৰিছিল। যেতিয়া, বেচ কথা কাইলৈ ৰাতিপুৱা বাক নাছিলেও হ’ব । কিন্তু কাইলৈ আবেলি আমাৰ কুচ-কাৰাজ আছে, ময়দানলৈ ধোঁৱা লৈ নিশ্চয় আহিবা । অ’ আৰু এটা কথা, ধোঁৱা তোমাৰ নিজৰ হোৱাটো জৰুৰী, তুমি সাক্ষী-সাবুদ দি প্ৰমাণ কৰিব লাগিব বুজিলা ?”

“হয় ।” ইমৰানে ক’লে । ইপাত জোতাৰ লগত সিপাত জোতা খট্টকৈ লগাই সি চালাম দিলে । “আপোনাৰ মেহেৰাবানীৰ কথা মোৰ সদায় মনত থাকিব । ” সি ক’লে ।

ইমৰ বেতিয়া কটোৱালিবপৰা ওলাই আহিল দেখিলে সজিয়া বহুত আগতেই পাৰ হৈ গৈছে। তাৰ মোনাখন লৈ যুগলীকৰ বৈ আছিল। গোলাম আলী আৰু আনন্দ চাচা আগতেই গ'লগৈ। আনন্দ চাচাৰ মামলাৰ বন্ধা কাছাৰীভহে হ'ব হেনো। কাইলৈ হুপৰোয়াবপৰা গধূলিলৈকে সকলো বিচালাৰ কুচ-কাৱাজ আছে, পৰহিলৈ আকৌ নমাজ-বাৰ, গতিকে শনিবাৰ মানেহে মোকৰ্দ্দমা কাছাৰীত দিব পৰা যাব। যুগলীকৰে খবৰখিনি ক'লে। গোলাম আলীয়ে ইমৰানক আজি বাস্তি তাৰ ঘৰত থাকিবলৈ মাতি গৈছে, যুগলীকৰক কৈ ধৈ গৈছে যাতে তাৰ ঘৰলৈ ইমৰানক ঠিকে ঠিকে লৈ যায়, এই খবৰটোও দিলে যুগলীকৰে।

“বাঃ, সেইটো আকৌ কেনেকৈ হয়।” ইমৰানে ক'লে।

“ঠিক কৈছা।” যুগলীকৰে ক'লে। “মইয়ো তাক কৈছো— সেইটো কেনেকৈ হয়? তুমি আজি মোৰ তাত থকাটো আগতেইতো ঠিক হৈ গৈছে।”

ইমৰানে অবাৰু হৈ ক'লে, “অ, মই আকৌ তোমাৰ তাত থকাটো কেতিয়া ঠিক হ'ল?”

“কেতিয়া ঠিক হ'ল? মানে?” ধোৰটোক ঢুল্কী চালত চলিবলৈ দিলে যুগলীকৰে।

“নাই, নাই” ইমৰানে বাস্ত হৈ ক'লে, “তোমাৰ বৰ অনুবিধা হ'ব, মই সেই চৰাইখানাটোতে থাকিমগৈ। তোমাক ইতিমধ্যে কমখিনি আমনি দিছোনে?”

“ভূমি বৰ অদ্ভুত মানুহতো।” যুগলীকৰে অবাৰু হোৱাৰ দৰে ক'লে। “তোমাক এতিয়া মই কেঁচুৱা ল'ৰাৰ দৰে নিচুকাই থাকিব লাগিব নেকি?”

শেষত সি যুগলীকৰৰ ভালৈকে গ'ল। বড়াকাজাবৰ আচল বাস্তাব-পৰা এটা গলিত সোমাই তাৰপৰা আন এটা গলিয়েদি গৈ,

ভাবোপৰা আকৌ ভাতোঠৈক ঠেক গলি এটাত যুগলীকৰৰ ঘৰ। শেষৰ গলিটো একেবাৰে ঠেক। হুটা মাহুৰ একেলগে যাবলৈ কষ্ট হয়। ষ্টাটীৰ গলিত খোজকঢ়াৰ আন এটা বিপদ হ'ল ষাঁড় গৰু। ঠেক গলিৰ মাজত কেনি ক'বপৰা ষাঁড় গৰু এটা ওলাবহি পাত্তা নাই। অৱশ্যে কচিং কেতিয়াবাহে সিহঁতে খুঁচিবলৈ খেদি আহে আৰু বাটকৱাক অকোৱা-পকোৱা গলিয়েদি খেদি খেদি, নগুৰ-নাগতি কৰে। ন'হলে সাধাৰণতে সিহঁতে গলিৰ অ'ত ভ'ত পৰি থকা মূলাৰ পাত আৰু পঁচা কৰি খাই ঘূৰি ফুৰে আৰু শান্ত-শিষ্ট ভাল মাহুৰৰ দৰে আনক যাবলৈ বাস্তা এৰি দিয়ে। তথাপি বাটকৱাক অনুবিধা হয়, গলিটো বেছি ঠেক কাৰণে গৰুৰ পেটত পেট ধঁহাই পাব হ'বলগীয়া হয়, আকৌ কেতিয়াবা গৰুৱে বেছি ভয়ভা দেখুৱাই বাস্তা এৰি দিবৰ চেষ্টা কৰোঁতে ডেঙৰ ভৰিত গচকি দিয়ে।

ইমৰানহঁতে বাটত ছুবাৰ ষাঁড় গৰু লগ পালে। অন্ধকাৰত অনেক কষ্টৰে প্ৰথমবাৰ সিহঁত পাব হৈ গ'ল। দ্বিতীয়বাৰ সিহঁতে ইটোৰ পিছত সিটোকৈ কলৰ বাকলিত পিহল খালে। শেষত মুক্তিওৱালাৰপৰা মুম্ফালি কিনি লৈ মুকক-মাৰাককৈ চোবাই সিহঁত ঘৰ পালেগৈ।

ডাঙৰ পকী দালান এটাত পাৰ-বাহৰ দৰে অসংখ্য ভাৰা দিয়া কোঠা। তাৰে ওলৰ ওলাৰ কোঠা এটাত যুগলীকৰৰ গৃহস্থালি। ঘৰৰ সমুখ পায়ে কিন্তু যুগলীকৰে এক জাপ মাৰিলে—তাৰ ষট-ষটীত গালত হাত থৈ আমন-জিমনকৈ বহি আছে আনন্দ চাচা।

যুগলীকৰে ভৰ্জনী আঙুলি দেখুৱাই ক'লে,—“খবৰ্দাৰ চাচা ! আজি সেইচৰ নচলিব কিন্তু কৈ দিছোঁ।”

আনন্দ চাচাই থিয় হৈ ক'লে, “তোৰ মুখত এনে কথা, বোগী ? মোৰ বিয়াজিছ বছৰ বয়স হ'ল, তোৰ বাপেৰৰ সময়ীয়া, তোৰ

দেউতাব কিমান ভাল মানুহ আছিল। দেখিলেই মানুহৰ আত্মা উপজিছিল। আৰু ভেথেন্তৰ পুতেক—.....ছিঃ ছিঃ ছিঃ। এই ফুলীয়া ডেকা ল'ৰাবিলাক ! এয়েনে তইতৰ বয়সৰ প্ৰতি মৰ্যাদা ? এয়েনে তইতৰ ভদ্ৰতা ? এয়েনে তইতৰ সভ্যতা ?”

চকু বঙা কৰি যুগলীকৰে ক'লে, “ভদ্ৰতা সভ্যতা ঢেৰ মানুহক শিকাইছোঁ চাচা ! তুমি এতিয়া ভালে ভালে ইয়াৰপৰা যাবানে নোযোৱা সেইটো মোক কোৱা—?”

“বাক তই আগতে তলা খোলচোন !”

“তুমি যেতিয়ালৈকে ইয়াৰপৰা নোযোৱা তেতিয়ালৈকে মই দুৱাৰৰ তলা নোখোঁনোঁ। দেখা নাই মোৰ লগত মেহ্‌মান আছে ? তোমাৰ কি অলপো ভাব নাই যে মেহ্‌মানক আৰাম দিব লাগে ?”

“আছে, হেৰ আছে। ডাৰা নেখেলাকৈ মেহ্‌মানে কোনটো আৰাম পাব শুনোচোন ? ডাৰাতকৈ আৰাম আছেনেকি হুনিয়াত ? সেই কাৰণেইতো কত কষ্ট কৰি ভাৰ্গৱ, বৈজনাথ, চৰফৰাজক মাতি থৈ আহিছোঁ।”

যুগলীকৰ যেন আকাশৰপৰা পৰিল। “কি ! বৈজনাথ, ভাৰ্গৱ—?”

চাচাই নিশ্চিত মনেৰে বাধা দিলে, “তই চিন্তা নকৰিবি যোগী, সিহঁত আহি পাওঁতে অকণো দেরি নহয়।”

যুগলীকৰে আৰু একো নামাভিলে। সি গোৰগোৰাই গৈ দৰজাৰ তলা খুলিলে।

ইমৰানে লাহেকৈ মাত দিলে, “চাচা, চিগাৰেট খাবা ?”

“চিগাৰেট মানে—?” চাচাই মনত পেলাবলৈ যত্ন কৰিলে চিগাৰেটটো কি বস্তু।

“নিশ্চয়, নিশ্চয়, দেখোন এটা। “ইমৰানে চিগাৰেট উলিয়াই নিজে এটা লৈ চাচাৰ হাতত এটা দিলে। দিৱালৈলাই

জলিয়াই চিগাৰেট হুটা ছালালে ।

যুগলীকৰে মমদানীত মম হুডাল জ্বলাই সিহঁতক ভিত্তৰলৈ মাতিলে । তাৰ ঘৰ বুলিবলৈ এটা দীঘল কোঠা, তাতে বন্ধা-খোলাৰপৰা শোৱালৈকে সকলো চলে । পিছফালৰ চোতাললৈ সি ঘোঁৰাটো লৈ গ'ল, সেই কোঠাৰ মাজেদিয়েই । পিছফালৰ চোতাল মানে সিফালৰ আৰু চাৰি-পাঁচ ঘৰ মানুহৰে সৈতে উমৈহতীয়া অকণমান খোলা পকী ঠাই এডোখৰ । তাৰে এচুকত যুগলীকৰে ঘোঁৰা বান্ধে — তাৰ কাষত মাটিৰ ভেটিত তুলসীৰ তলত চাকিটো জ্বলাই উভতি আহি সি দেখিলে চাচাই সন্দৰকৈ চৌকাঙ জুই জ্বলাইছে আৰু ইমবানে কাষতে মূঢ়া এটা পাৰি বহি গল্প আৰম্ভ কৰি গিছে ।

“সেইবোৰ কি হৈছে চাচা ?” যুগলীকৰে টান মাথোৰে সুধিলে ।

চাচাই ক'লে, “ঘৰলৈ মেহমান আহিছে, যোগী, কিবা এটা খুৱাবিভো ? দেখোন কি আছে যোগাৰ কৰি দে, মই ঝান্ডো ।

“খব হৈছে । দেখুৱাব নালাগে আৰু । চাওঁ গুচা, মই ক'বো ।”

“মোকনো ইমান নালায়ক বুলি ভাবিছনে । তোৰ চাচীতকৈ ভাল বান্ধিব পাৰে, জান ?”

“কি আপদ, ঘোঁহানা নিজৰ বংতে ৰান্ধাগৈ ।”

চাচাই ভেতিয়া বাঁহৰ চুঙাৰে আঙঠাবিলাক ফুৰাইছে ।

যুগলীকৰে মোৰা এটা চোঁচোৰাই আনি চাচাৰ একেধাৰে সন্মুখত পাৰি বহি ক'লে, “চাচা ।”

“কি হ'ল ?”

“ভোমাৰ জীয়েকক আৰু বিয়া নকৰ'ওঁ, বুজিছা ? এই মুহূৰ্ত্তত ঠিক কৰিলে ।”

চাচাই দীঘলকৈ ফুঁ এটা দি ক'লে, “প্ৰভাক, নহয়নে ? ঠিক কৈছ যোগী, ভৱিক কেতিয়াও বিয়া নকৰিবি । একেধাৰে

অপদাৰ্থ। তেওঁৰ চাচীক বিয়া কৰোৱাৰ পাছত মই জাহিছিলো চাচীয়েবেই ৰোধহয় দুনিয়াৰ আটাইতকৈ নালায়ক হোৱালী, কিন্তু এই দেখোন আক এখোপ চৰা। মূৰ ঘূৰণি অসুখেই আছে নেকি জানো খালী দেখোন সাজ-পাৰ কৰে আৰু গধূলি গধূলি লক্ষ্মী-মল্লিকালৈ যায়।”

ইমৰানে মাজতে ক’লে, “খাওক চাচা, তোমালোকে মিছামিছি কাকিয়া কৰিব নালাগে, ময়ে ৰাক্ষো! অ’ মই যে মুছলমান? তোৰা, তোৰা, পাহৰিয়েই গৈছিলো যে যুগলীকৰ বামুণৰ ল’ৰা।”

যুগলীকৰে কেৰাহিকৈ চাই ক’লে, “বামুণ হোৱা হ’লেও বেনিৰা এওঁক ৰাখিবলৈ দিলোঁহেঁতেন।”

শেষত এটা ৰফা হ’ল—যুগলীকৰে কেৰাহীত দাইল বহাই তাত ধনিয়া ছটিয়াই দিলে আৰু চাচাই কাঠৰ কাঁহী এখনৰ ওপৰত আটা মাৰিবলৈ ধৰিলে।

ইমৰানে সুধিলে, “চাচা, তোমাৰ কাষলতিৰ ভলভ যে টোপোলা এটা আনিছিল। তাত কি আছে? ডাবা নেকি?”

“ঐ,” চাচাই ক’লে, “হুখন আছে। মই লগত সদায় হুখনকৈ ভাৰা ৰাখো, ভেতিয়া আন মানুহে মোৰ খেল চোৱাৰ কষ্টখিনিৰ-পৰা ৰেহাই পায়।”

“তোমাৰ জখমবোৰ কি হ’ল চাচা? গাত দেখোন এটাও পট্ট নাই।”

“শনিবাৰলৈকে ঘাঁৰোৰক ছুটি দিছো। মোকৰ্দমা শনিবাৰেহে আছে, বুজিছ।”

অলপ সময়ৰ পাছতে বাহিৰত জোতাৰ শব্দ শুনা গ’ল। কোঠাত আহি সোমাল তিনিটা মানুহ—তিনিওৰে বয়স পঁচিছ বছৰৰ ভিতৰত, গাত বিচালা চিপাহীৰ সাজ-পাৰ। চাচাই সিহঁতক দেখি কিবিলি পাৰি উঠিল, “এইয়া দেখোন সবফকাজ, বৈজনাথ

আক ভাৰ্গব ! তান সবকৰাজ, তোৰ মনিৰ গুলাৰ সিঙৰপৰা মই
বোৰাৰ দাম প্ৰায় উলিয়ালো বুলিয়েই ধৰ । ইমবান আচৰিত
বৈহু দেখোন ? এই নালায়ক সবকৰাজ ফোজত সোমোৱাৰ
আগতে চৰ্দাৰ গুলাৰ সিঙৰ চাকৰ আছিল ।’

বিচালা তিনিওটাই কোঠাত ভৰি দি প্ৰথমই বিনা বাক্যব্যয়ে
মজিয়াত শতবন্ধি পাৰি খাটিয়াৰপৰা যুগলীকৰৰ বিচনাখন
বগৰাই বহলকৈ মেলি গান্দী পাৰি বহি গ’ল । লেপ, কল্ল,
বাগ ঘিহকে পালে সকলোবোৰ গাত ঢেকৰাই ললে । সিহঁতৰে
এটাই টকালি পাৰি ক’লে, “সেয়া কি বান্ধিছ ‘অ’ ৰোগী ?
আঃ, কি সুন্দৰ খোসবু আহিছে ।”

“এয়া, তইতৰ কাৰণে নহয়দেই, কৈ থলো ।” যুগলীকৰে
ক’লে । “ঘৰত মেহমান আছে আজি । তইতে ইয়াত বেছি ৰাতিলৈ
থাকিলে কিন্তু ভাল নহ’ব দেই, খবৰ লৈ লম । তৎ খৰি
পাৰিছনে ?”

যুগলীকৰে সিহঁতৰ লগত ইমবানক চিনাকি কৰি দিলে ।
চাচাই টাৱা এখনত কটী সেকি আছিল । তাৰ মুখত
চিগাৰেট । ইমবানৰপৰা সি ইতিমধ্যে তিনিটা চিগাৰেট শেষ কৰিছে ।

চাচাই ক’লে, “বৈজু, আমাৰ মজলিচটোৰ কি হ’ল ?”

“বাদ দিয়া তোমাৰ মজলিচ ।” বৈজনাথে ক’লে । “মাহৰ
শেষ পৰিল এতিয়া, কোনেও পইচা থকাৰ নাম নকয় ।”

“একোটাকৈ টকা তইভেনো তুলি পেলাব নোৱাৰনে ?”
চাচাই ক’লে । “মই অন্তশ্চে টকা দিব নোৱাৰো দেই, আগভীয়াকৈ
ক’লো ।”

“কিহব মজলিচনা, চাচা ?” ইমবানে স্নাত দিলে ।

“কিহব আক”—যুগলীকৰ ক’লে, “ভাৰকালি সদায় আমি
মজলিচ মাৰিবলৈ ৰাঙ, এইবাৰহে হোৱা নহ’ল । মজলিচ মানে

আখা, চিকাৰ আখা সালিকাত । বোৱা বহুৰ আখি একেৰীৰে
বেতোৱা নদীৰ পাৰ পাইছিলোঁগৈ । ইহঁততো নতুন মানুহ,
ইহঁতে ক'বই নোৱাৰে ।" ইহঁত মাসে ভাৰ্গব, বৈজনাথ আৰু
সৰফৰাজ ।

সেইদিনা বহুত ৰাতিলৈকে আড্ডা বহিল । চাচাই খেলত বহি
ইমৰানক এৰিকে দিয়া হ'ল—সি ইমৰানৰ লগতহে ডাৰা খেলিব,
যিহেতু ইমৰান মেহুমান । প্ৰথম বাজী ইমৰানে ভালৈই
খেলিছিল । তাৰ পাছত তাৰ এনে মৰ টোপনি এটা আহিল যে
সি ক'ৰ গুটি ক'ত দিব লাগে পাত্তাকেই নোপোৱা হ'ল ।
চাই- থাকোতেই চাচাৰ হাতীয়ে তাৰ নাও মাৰে, ঘোঁৰাই একে
জাপে ৰজা আৰু মন্ত্ৰীক একেলগে কিস্তি দি মন্ত্ৰী খাই গুটি
যায় । অকস খায়েই নেৰে চাচাই, তাৰ চালতো কিমান সুন্দৰ
আছিল সেই সম্পৰ্কে দীঘল বক্তৃতা দিয়ে । সেইটো যে আৰু
অসহনীয় । চাচাৰ মুখত অনবৰত এটা চিগাৰেট । এটা শেষ
হোৱাৰ অলপ সময়ৰ পাছতে ইমৰানৰ মুখলৈ টকালি পাৰি
চাব, আৰু লাজ লাজকৈ ক'ব, “চাঁও তোৰ হাতত সেই যে
আছিল, চিগাৰেটনেকি.....?”

আনখন ছকত ডাৰা খেলিছিল যুগলীকৰ, ভাৰ্গব, বৈজনাথ,
সৰফৰাজে । কিন্তু সিহঁতে খেলাতকৈ বহুত বেছি কথা পাতিছিল ।
বোধকৰো সিহঁতে এবাৰো খেলা শেষ কৰিব পৰা নাই ।
কোনোবা দুটাই যেতিয়া খেলে, ক'ত কি চাল দিয়া উচিত তাকে
লৈ বাকী দৰ্শকশ্ৰেণীৰ মাজত এনেদুৱা কাজিয়া লাগে যে শেষত
হয়তো কোনোবা এটাই চাল দিয়া গুটিটোকে খপিয়াই নি জেপত
ভৰাই থয় । বহুত সময়ৰ পাছত ইমৰানে কেনোমতে চাচাৰ
হাত সাৰি এৰাই আহিল । আহি নোমালছি একেৰাৰে লেপৰ
ভিতৰত । চাচাইতক কেনেকৈকৈ কয় যে সি আজি কেইবা দিনো

ভালকৈ শুবলৈ পোৱা নাই। তাতে আজি দিনটো কটুও হৈছে। অলপ মাগতে যুগলীকৰে কটী, দাইল আৰু ভাজি আনিছিল। দুটা মানুহৰ জোখাৰে—বাক্কাভাক লৈ দুটা মানুহে বেতিয়া কঢ়া-আজোৰা লগালে ইমবানৰ ভাগলৈ থাকিল নিচেই কম। সেইকণ বস্তু খাই বেয়াহে হ'ল। সন্ধিয়াৰ ভোকটো তেনেই উজাৰ দি উঠিল। কিছু সময়ৰ পাছত বৈজনাথ ঘিয় হ'ল। সবৰৰাজে তেতিয়া চাচাৰ লগত খেলি আছে। বৈজনাথে ভাগৰক মাতিলে,

“আহচোন ক'ৰবাত গৰম মুমকালি কিনিবলৈ পোৱা যায় নেকি চাঁও! বেচেৰা ইমবানটো আজি ভোকতে থাকিল।”

সিহঁত দুয়ো ওলাই গ'ল। আধাঘণ্টা এঘণ্টা মানৰ পাছত সিহঁত বেতিয়া উলটি আহিল, সিহঁতৰ হাতত এটা গধুৰ টোপোলা। বিচনাত বহি বৈজনাথে টোপোলা খুলিলে। কি অদ্ভুত। তাত পৰঠা, পেঁয়াজী, দইবঢ়া আৰু চেন ভাল ভাল খোৱা বস্তু। এখন পৰঠা সম্পূৰ্ণ মুখত ভৰাই সি ইমবানলৈ টোপোলাটো আগবঢ়াই দিলে—“হে, খা, খা, খবখব কৰ। ন'হলে আকৌ তোৰ ভাগ হেৰাব!”

ইমবানৰ ভোক লাগিছিল, সি লাজ-কাজ এৰি চাৰিখনকৈ পৰঠা খালে। পেঁয়াজী চোবাই চোবাই ভাগৰে ক'লে, “চাচা, পেঁয়াজী খাবানেকি?”

“কি?”

“পেঁয়াজী। শেষেই হ'ব এতিয়া।”

“ব'চোন অকণমান ব'—চা এইবাৰ বাজী মাং কৰিলে!”
চাচাই খেলাত মন দিলে।

ৰাতিৰ তৃতীয় প্ৰহৰ পৰিছে। চাচাই জ্বাৰ সামৰি উঠিল। ভাগৰে দিয়া অলপমান পেঁয়াজী খাই সি ক'লে, “দে, আৰু দে।”

“আৰু ক'ত? শেষ হৈ গৈছে।”

“খাওঁক ভেবেহ'লে । মই বাওঁ ।” চাচাই ভাৰাৰ টোপোলা
বাঁজি উঠাৰ যো-জা কৰিলে ।

“ব'বাতোন চাচা”, বৈজনাথে পিছকালৰ পৰা মাতিলে,
“তুমি যোৱা ক'লৈ ?”

“ঘৰলৈ ।”

“ঘৰলৈ নাযাবা এতিয়া, চাচায়ে টঙনিয়াব ।”

“কিয় ?” চাচাই ঘূৰি চালে ।

“বাঃ, নটঙনিয়াব কিয় ?” বৈজনাথে ক'লে, “এই মাথোন
অলপ আগতে আমি চাচীক গৈ ক'লো যে চাচা আজি ঘৰলৈ
নাহে, দেওৱানজীৰ হুকুমমতে দিবাৰত পহৰা দিবলৈ গৈছে ।
আক চাচাই খানা আমাৰ হাততে পঠিয়াই দিবলৈ কৈছে,
ন'হলে তেওঁৰ যে আজি খোৱা নহ'বই ।”

“কি । এইখানা তাৰ মানে—?”

“নিশ্চয়, কি সুন্দৰ সুন্দৰ দইবড়া, সুন্দৰ সুন্দৰ পৰঠা ।”

“কি ! বাকসইত ! ভইতে—” ভাৰাৰ টোপোলা দলিয়াই
পেলাই চাচাই গৰ্জি উঠিল, “হেৰ মোৰ সম্মুখতে ভইতে মোৰ
খানা মোকোৰা-মোকোৰে খালি ।” শেষত চাচাই গালি পাৰি
পাৰি গায়ে-মূৰে কস্থল এখন লৈ মাটিৰ বিচনাৰ এমুৰত শুই
পৰিল । বাকীকেইটাই হাঁহিবলৈ ধৰিলে ।

টোপোলা খুলি ভাৰা উলিয়াই যুগলীকৰ আৰু ভাগ'ৰ
খেলিবলৈ বহিল । ইমৰানৰ ভীষণ টোপনি আছিল । সি
লাহে লাহে কেতিয়া টোপনি গ'ল নিজেই গম নাপালে ।
বাতিটো গহীন হৈ আছিল ।

ধুব বাতিপুৰাই ইমবানে সাৰ পালে। কোঠালিৰ ভিতৰত তেতিয়াও আন্ধাৰ। বিচনাৰ এমুৰত অষ্টাবক মুনিৰ দৰে গাব আঠোটা ভাঁজ দি যুগলীকৰ শুই আছে। চাচাইত নাই, অ গভেই উঠি গ'লগৈ চাগৈ।

ইমবান উঠিল। তাৰ এনেয়ো শোনকালে উঠাৰ অভ্যাস। কোঠাৰপৰা ওলাল সি। গলিৰ বাস্তা ধুইছে ভিত্তিৱালাই ছামবাব মোনাৰপৰা সি ক্ৰমান্বয়ে পানী ঢালি গৈছে ওচৰৰ কুঁৱাৰ পাৰ-পৰা ভাহি আহিছে পানী নিয়া ছোৱালীৰ কাজিয়া-পেচালৰ অনৰ্গল চিৰ'ৰ-বাখৰ। দিনৰ পোহৰতহে ইমবানে দেখিলে গলিটো। সঁচাকৈয়ে বৰ ঠেক। দুয়ো কাষৰ ওখ ওখ দালানবোৰে ভাক আৰু ঠেক কৰিছে।

দূৰৰ মহালক্ষ্মী মন্দিৰৰপৰা ছয় বজাৰ ঘণ্টা শুনা গ'ল। গুৰু-গভীৰ ঘণ্টাৰ শব্দ।

যুগলীকৰ উঠিল আৰু এঘণ্টা মান দেৰিকৈ। তেতিয়ালৈ ইমবানে দাঢ়ি খুৰাই, গা ধুই ভপঠিয়াব।

“দেখিছ, বাতিপুৰা অকণমান ব'দত থিয় হোৱাৰ উপায় নাই, এনে জাগাত আছে।” যুগলীকৰে ক'লে। দালানবিলাকৰ ওপৰত তেতিয়া ধুনীয়া ব'দ পৰিছে, অথচ গলিত আন্ধাৰ শুচাই নাই।

“চোভালত সেই বাপটি কাৰ পানী আছিল অ’?” ইমবানে শোধিলে। “মই তাৰে গা ধুই পেলালো।”

“হয়নেকি! লোকৰ পানী—কোনো কথা নাই, যোক পানী দিয়া যাবুহুজনী আহিব এতিয়াই। তাইক আৰু এবাৰ পানী খবলৈ ক'লেই হ'ব।”

ইমবানে ক'লে, “আজ্ঞা বোগী, তোক এটা কথা লোৰেঁ।”

য়োৱা বাতিৰ সান্নিধ্যৰ পাছত সিহঁতে ক'ব নোৱাৰাকৈয়ে সবন্ধটো ভই ভই হৈ নৈছিল।

যুগলীকৰে ক'লে, “কি হ'ল ক'।”

“বাক—”, ইমবানে ক'লে, “কথা এটা ক'চোন, তোৰ বাক মাজুহৰ মুখৰ চেহেৰা মনত থাকেনে?”

“মুখৰ চেহেৰা?? ওঁ, মনত থাকেতো, মোৰ স্মৃতিশক্তি চোকা।”

“উঃ, বকা পৰিলোঁ”, ইমবানে ক'লে, “বৰ ভয় কৰিছিলোঁ। তোৰ অনুবিধা হ'ব বুলি। আজি পুৱাই পুৱাই দাঢ়ি খুৰাওঁতে তোৰ আচাঁখন ভাঙিল।”

“বেচ্ভো!” যুগলীকৰে হাঁহিবলৈ ধৰিলে। “ঠিক আছে। আজিকালি চৌধ্য অনামানতে ভাল আচাঁ পায়।”

আক এষষ্ঠীমানৰ পাছত আটা ভজা আক গৰম সাখীৰ খাই হুয়ো বাস্তালৈ ওলাল।

ইমবানে ক'লে, “তোৰ ধোঁৱাটো নলৱ কিয়? আমি গৈ প্ৰথমে প্ৰথমেই এটা ধোঁৱাহে কেৰেয়া কৰিম, পাছত আকো বহিহে ভাৱা কৰা ধোঁৱাৰ লেকামত খৰি টানি টানি ঘূৰি ফুৰিব লাগিব।”

“তোৰ আকনো কি কি কাম আছে?” যুগলীকৰে সুধিলে।

“বাঃ, বিচনা-পত্ৰৰপৰা আবন্ত কৰি চব কিনিবলগীয়া আছে দেখোন।”

যুগলীকৰে বিটো ধোঁৱা-বেপাৰীৰ ওচৰলৈ ইমবানক লৈ গ'ল। সি খীণ বুঢ়া মাজুহ, শুকাই কুঁজা হৈ গৈছে। চকুকেইটা কিন্তু বৰ চোকা। বুঢ়াই নিজ্জন্তকৈয়া খীণ, ছাল-বাকলি নোহোৱা ধোঁৱা এটা আনি ধিয় কবালে। “এইটোৰ ডাঙা মাৰে ছয় টকা।” সি কৰ্কশ মাতেৰে ক'লে।

হাড়সৰ্ব্ব ধোঁৱাটোৰ পিঠিত হাত থৈ ইমবানে ক'লে, “পুৱাই পুৱাই এইটো কি পদাৰ্থৰে যে অপ্যাগৰণ নকৰিলোঁ, ককা? মাজুহৰ

কয় বাঁচীভো বোলে এবাৰ হুৰ্ভিক হৈছিল। যাবুহকনো কি দোষ দিয় ? তোমাৰ এই স্পেচিয়েল ঘোঁৰাটো দেখি দেখিয়েই চাগৈ সকলোৰে সেই অকুৰিমান জন্মিছে। আৰু তুমিও, বুঢ়া-ককা, এই ঘোঁৰাটোৰ কথা চিন্তা কৰি কৰিয়েই দিনে দিনে খানীই গৈছা। কথাটো মন কৰিছানে ?”

বুঢ়াই চহুমাৰ তলৰ ফাঁকেৰে দুয়োলৈকে এবাৰ চাই শেষ কথা ক'লে, “ইয়াতকৈ ভাল ঘোঁৰা কেৰেয়াত দিয়া নহ'ব।”

ইমৰানে ইতিমধ্যে আস্তাবলত সোমাই নোঁৱাবিলাকৰ তপিনাত থপৰিয়াই ফুৰিছে। এটা ঘোঁৰাৰ গাত হাত দি সি বুঢ়াক ৰিঙিয়াই স্মিলে, “এইটোৰ দাম কিমানহে ককা ?”

যুগলীকৰে মন্ত লগালে, “ঠিক ঘোঁৰাত হাত দিছ ইমৰান ! খাচ আফগানী সঁচ। গাটো কি নিমজ চাটোন। কি হে বেপাৰী, দাম কিমান ? এশ টকাত দিবানে ?”

“এশ ৭৭” কোঁতুকেৰে কেবাকৈ চাই বুঢ়াই ক'লে “অলপ লাহে লাহে ক'বা, বোপা-দেউতা, ঘোঁৰাই শুনিছে হাঁহিব।”

ইমৰানে ক'লে, “আও। এওঁৰ কথাৰ পাকত দেখোন এওঁৰ ঘোঁৰাঘোঁ হাব মানিব ! মাৰাই তোমাক কোন দোকানৰ চাউল খুৱাই ডাঙৰ কৰিছিল, ককা ? বাক, এতিয়া ফটাফট ঘোঁৰাৰ আচল দামটো কৈ পেলোৱাটোন ?”

“দাম ? হুঃ—” অবজাৰে ক'লে বুঢ়াই, “হুশ চল্লিছ টকা।”
 ৰোৱা, এবাৰ মহা লক্ষ্মী-মন্দিৰত সেৱা কৰি আহাগৈ।”

“এই বয়সতেইনে ?” ইমৰানে গণি গণি পোন্ধৰটা মোহৰ তালৈ দলিয়াই দি ক'লে, “ধৰা বুঢ়া আতা, তোমাৰ মকালৈ ৰোৱাৰ ভাৰাটো দি দিলো।”

ঘোঁৰাটো খুলি লৈ সি ক'লে, “জোন নোহোৱাকৈ উঠিব লাগিব নেকি এতিয়া ?”

বুঢ়াই গোৰপোৰাই ক'লে, “মইভো জীনৰ দাম কোৱা নাছিলোঁ।”

ইমৰানে পিৰালিত থকা জীন এখন নিজেই টান মাৰি আনিলে। বুঢ়ালৈ কপৰ টকা কেইটামান দলিয়াই দি জীনখন ঘোঁৰাৰ পিঠিত বান্ধিলে। “বহুত লোকচান খালা। কমও ভিনিশ টকাত বেচিব পাৰিলাহেঁতেন এই ঘোঁৰাটো।” সি ক'লে, “কি যে ব্যৱসায় কৰে মানুহে ?”

“ভাল বাক, গমটো পাবা লাহে লাহে !” বুঢ়াই ক'লে, “বুদ্ধি থাকিলে এই ঘোঁৰা মানুহে কিনেনেকি ? পাগল ঘোঁৰা এবাৰ যদি দৌৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে পৃথিৱী য'ত শেষ হৈছে সেইখিনি পাইহে ব'বগৈ।”

দিল্লীৰ ছাপ থকা দেখি বুঢ়াই মোহৰখিনি লবলৈ প্ৰথমে কেবোগেথোখন লগাইছিল। কাৰণ ঝাঁটীত তেতিয়াও কোম্পানীৰ মোহৰ চলি আছে। ইমৰানে যেতিয়া তোক বুজাই দিলে যে একোটা মোহৰত থকা সোণৰ দামখিনিৰ অন্ততঃ ষোল টকাতকৈ বেছি হ'ব তেতিয়াহে সি সৈমান হ'ল।

ৰাজা পাই যুগলকৰে ক'লে, “তই দেখোন ধনী মানুহ অ' ইমৰান ! ইমানবোৰ মোহৰ ক'ত পালি ? তোৰ দেখোন নিজা ঘোঁৰা এটা আছে বুলিও কৈছিলি—ভেসে এইটো ঘোঁৰানো আকৌ কিয় কিনিলি ?”

“হওক, এইটো ঘোঁৰাও লাগে মোক আচ্ছা, কালি যে কৈছিলি কোন বিনায়কৰ তাত ঘৰ এটা খালী আছে বুলি ?”

“ঐ, সেইটো ঘৰ ? ব'ল যাওঁতে তোক দেখুৱাই নিম। সস্তাতে পাবি। এসময়ত কোনোবাই সেইটো ঘৰত আত্মহত্যা কৰিছিল। তেতিয়াৰপৰা তালৈ সহজে কোনো ভাৰাটীয়া নাহে।”

“বেচ, সেইটোৱেই মোৰ আটাইতকৈ উপযুক্ত ঘৰ হ'ব।”

ইমৰানে হঠাৎ মণিহাৰী মালৰ দোকান এখন দেখি ইমৰানে

ক'লে, “বৰি, যোগী, এখন আৰ্চী কিনাৰ কথা আছিল নহয় ?
কিমান দামত পায় বুলি কৈছিল ? চৌধ্য অনা ?”

দোকানৰ সন্মুখত ঘোঁৰা বধাই ইমবানে ননমাকৈয়ে চিয়ঁৰি
স্থিলে, “হেৰা দোকানী, চৌধ্য অনা দামৰ আৰ্চী আছেনে ?”

দোকানৰ ভিতৰত দুটা মানুহ আছিল। তাৰে এটাই মাত
দিলে, “হয় আৰ্চী আছে—হৰেক কিছিমৰ আছে। আপোনাক
কেনেকুৱা লাগে ?”

“মোক চৌধ্য অনা দামৰ আৰ্চী এখন লাগে।” ইমবানে
যুগলীকৰৰ ফালে চাই মিচিককৈ হাঁহি এটা মাৰিলে।

“আপুনি ভিতৰলৈ আহকটোন বাক আগতে।” দোকানীয়ে
ক'লে। “আঠ অনাবপৰা পাঁচ টকালৈকে সকলো দামৰ আৰ্চী
মোৰ ইয়াত আছে।”

“ওহোঁ, মোক চৌধ্য অনা দামৰ আৰ্চী হৈ লাগে !”

দোকানী দুটাই অবাক হৈ পৰস্পৰৰ মুখলৈ চালে।

চৌধ্য অনা দামৰ আৰ্চী কিনি যুগলীকৰহঁতে বিনায়কক বিচাৰি
ওলাল। বড়াবাজাৰৰ এমূৰত থকা বৰিপ্রহাদৰ চৰ্বতৰ দোকানৰ
সন্মুখত যুগলীকৰে ঘোঁৰা বধাই ক'লে, “এই দোকানখনতেই
আমাৰ চিৰকালৰ আড্ডা। আমাৰ দলৰ থাকেই লগ পাবৰ
দৰকাৰ হয় ইয়াত খবৰ কৰিবিহি।”

কিন্তু বৰিপ্রহাদৰ তাত বিনায়ক নাই। তাক বিচাৰি বিচাৰি
অৱশেষত পোৱা গ'ল লছমীভাল হুদৰ পাৰত। পানীত বৰশী
পেলাই জুপুকা মাৰি বহি আছে। যুগলীকৰে তাৰ লগত
ইমবানৰ চিনাকি কৰি দিয়াৰ পাছত তিনিও খৰ চাবলৈ গ'ল।
মাৰিক চৌকৰ বেচ্ দুকলি ঠাই এডোখৰত বিনায়কৰ ঘৰ।
চখ আছে বিনায়কৰ। ঘৰ-চোতাল সাৰি-মেলি জকুমকীয়া কৰি
ৰাখিছে। খালী থকা কোঠা দুটা ইমবানৰ পছন্দ হ'ল। একে

মহল্লাতে থকা ঘৰৰ মালিকক তেতিয়াই মশাই আনি মাহে ডেৰ টকা ভাৰাত দুয়োটা কোঠা ঠিক কৰি পেলালে।

তাৰ পাছত সিহঁত তিনিও আকৌ বড়াজাৰলৈ গ'ল। বজাৰ চলাথ কৰি ইমৰানৰ বস্ত্ৰবোৰ কিনিলে। আজি আগবেলা কুচ-কাৰাজৰ বেওৰাজ নাই। দুখৰীয়া বাৰ বজালৈকে সিহঁতে ঘূৰি ঘূৰি চহৰখন চাই ফুৰিলে।

আবেলি যুগলীকৰে ইমৰানক কুচ-কাৰাজলৈ লৈ গ'ল। কিল্লাৰ পশ্চিম অংশত বিশাল কুচ ময়দান। তাত নিঃশিত-ভাৱে কৌজৰ সামৰিক ড্ৰিল আৰু পেৰেড হয়।

ইমৰানে কিন্তু তালৈ গৈয়েই বিপদত পৰিল। বিচালা চিপাহীবোৰে এঘৰটাকৈ সৰু সৰু দল বান্ধি কুচ কৰে। ইমৰানক নতুন মানুহ যেন দেখি হাবিলদাৰ এটাই তাক নি একেবাৰে নতুন দল এটাৰ মাজত সন্মুখাই দিলে আৰু পহলা বিচালদাৰ এটা আহি দলটোক ৰেকাবত ভৰি থৈ কেনেকৈ ঘোঁৰাত উঠিব লাগে তাৰেপৰা অভ্যাস কৰোৱাবলৈ ধৰিলে। সেইটোও হয়তো ইমৰানৰ সহ্য হ'লহেঁতেন। অসহ্য হ'ল তেতিয়া, যেতিয়া পহলা বিচালদাৰে দুই হাত সাৱটি নাটকীয় ত্ৰ্যমুখী বক্তৃতা শুনাবলৈ আৰম্ভ কৰি দিলে। বাঁচীত আজিকালি বক্তৃতা দিয়াটো এটা বেওৰাজ হৈ পৰিছে—অৰছা দৰৱাজৰ কাষত আবেলি সদায়েই কোনোবা নহয় কোনোবাই আজাদীৰ বক্তৃত্ব দিছে।

চিপাহী এঘৰটাক কাষলৈ চপাই লৈ বিচালদাৰে আজাদীৰ ভক্তিতেই কৈ গ'ল, “চিপাহী ভাইয়ো! তইহঁত মোৰ ল'ৰাৰ দৰে। তইহঁতক মই নিজৰ ল'ৰাৰ দৰেই শিকাম-বুজাম আৰু তইহঁতে শিকিবি। মোৰদৃঢ় বিশ্বাস যে তইহঁতে কিছু দিনৰ ভিতৰতে মায়ক বিচালা হৈ উঠিবি, এনেকি পহলা বিচালদাৰ পৰ্য্যন্ত হৈ যাব পাৰ। তইহঁতক দেখি আজি মোৰ সৰু কালৰ ঘটনা এটা মনত

পৰিছে । সকতে মোৰ কিছুমান কাঠৰ পুতলা চিপাহী আছিল । এদিন কেউটা পুতলা হেৰাই গ'ল । মই বাউচি ধৰি কন্দাভ আইতাই মোক নিচুকাই ক'লে, বাচা, হুখ নকৰিবি, তোৰ পুতলা চিপাহীৰ ঘোঁৰা নাছিল কাৰণে হেৰাই গ'ল । তই ডাঙৰ হ'লে সিহঁতে ঘোঁৰাভ উঠি উঠি তোৰ ওচৰলৈকে উভতি আহিব । আইতাৰ কথাই সত্য হ'ল, তইত আকৌ উভতি আহিলি ।”

সেই দিনাৰ কুচ-কাণ্ডাৰ পাছত ইমবানে যুগলীকৰক সকলো কথা ভাঙি ক'লে, “কিবা এটা ব্যৱস্থা কৰ যোগী, মই পাগল হওঁহে লাগে ।”

যুগলীকৰে ক'লে, “ভাববাবে কিয় চিন্তা কৰিছ ? কাইলৈ খুব পুৱাতে বঘুনাথ সিংহৰ তালৈ ওলাবি, সকলো ঠিক কৰি দিম । তেওঁৰ লগত মোৰ চিনাকি আছে ।”

আবেলি ইমবানে বস্ত্ৰ-বাহানিৰে সৈতে বিনায়কৰ ঘৰলৈ গ'ল । তাৰে সৈতে লগ লাগি কোঠা দুটা সজালে । বিনায়কক ভাল লাগিল তাৰ । বগাকৈ পাতল মানুহটে, নাকটো অলপ বেছি জোঙা । কথা জুখি-মাখি কয়, কিন্তু অলপ চৌখীণ, কাপোৰ-কানিৰ প্ৰতি বৰ চকু ।

মৌখিক ভদ্ৰতাক বৰ বেছি মূল্য নিদিয় বিনায়কে । সন্ধিয়া সময়ত সি পোনপটীয়াকৈ ইমবানক সুধিলে, “আহা, ইমবান, এই সুন্দৰ সন্ধিয়াটোত ধুনীয়া ছোৱালী এজনীৰপৰা ধুনীয়া গান এটা শুনিবলৈ তোৰ কেনেকুৱা লাগিব ?”

“ভালেই লাগিব ” ইমবানে ক'লে ।

“তেনেহলে ব'ল বিতিয়াৰ তালৈ যাওঁ ।”

বিতিয়া ! ইমবান অধিক হৈ গল । ‘কোন বিতিয়া ? ক'ৰ বিতিয়া ?’

“বাঁচীত কিছু দিন থাকিলেই চিনি পাবি, ইমবান । “বিতিয়া

বিবি ঝাঁচীৰ এজনী খাচ্ তৱায়েক্ । মই কেতিয়াবা কেতিয়াবা
তাইৰ ওচৰত গান শুনিবলৈ যাওঁ । কিন্তু খবৰ্দাৰ, মাহেকত
এটা বা দুটাতকৈ বেছি গান কেতিয়াও শুননিবি, নহ'লে যবন্ত
কটীৰ বাবে পইচা নাখাবি ।”

ইমৰানে ক'লে, “যাৱ যদি ব'ল । দেৰি কৰিব নোৱাৰ হ'লে,
মই সোনকালে শুৰহি লাগে, কাইলৈ মই বড়াগঞ্জ গাঁৱলৈ যাব
লাগিব । তাৰে চৰাইখানা এখনত মোৰ বন্দুক-ভৰোৱাল,
কাপোৰ-কানি সকলো থৈ আহিছোঁ ।”

সিহঁত দুয়ো ধোৱাত উঠি কোঠিপুৰাৰ পিনে যাবলৈ ধৰিলে ।
ঝাঁচীৰ ৰাস্তাই ৰাস্তাই তেতিয়া চৰকাৰী লণ্ঠনবোৰ
জ্বলি উঠিছে ।

পিছ দিনাৰ কথা । বড়াগঞ্জ গাঁৱৰ সেই অকণমান চৰাই-
খানাখনৰ সমুখতে ইমৰানে যেতিয়া ধোৱা বখালে, সন্ধিয়া
প্ৰায় নামিছেই । তাৰ নিচেই কাষেদি ধূলি উকুৱাই এজাক
গৰু পাৰ হৈ গ'ল । তাৰ পাছত আক কোনো শব্দ নাই ।
বৰ নিজান নিঃশব্দ এই গাঁৱৰ সন্ধিয়াটো ।

চৰাইখানাৰ দুৱাৰমুখত গাত বগা আলোৱান লৈ কোনোবা
এজনী খিয় হৈ আছে । মধুমতী নিশ্চয় । তাইৰ বাহিৰে
আন কোন হ'ব পাৰে ? ইমৰানে ধোৱাত বহি বহিয়ে দূৰৈৰ
পৰা মাতিলে, “মা-ধু !”

ছোৱানীজনীয়ে কোনো সহাবি নিদিলে । সামান্য লৰচৰো
নকৰিলে ।

হেঁতৈ মধুমতী নহ'ল ! ইমবানৰ কাণ বঙা পৰিল ' চকুৰ
ভুলতে সি কাক যে মাতি পেলালে ! মুহূৰ্ত্তৰ কাৰণে চিন্তা
কৰিলে সি । তাৰ পাছত ঘোঁৰাবপৰা নামি ছোৱালীজনীৰ
পিনে আগুৱাই গ'ল ।

মধুমতীয়েই দেখোন ! অৱাক হৈ ইমবানে শুধিলে, “কি
হ'ল মাধু ?”

মধুমতীয়ে নিষ্ঠৰ হৈ তালৈ চাই ব'ল মাথোন । “মাধু !”
ইমবানে এখন হাতেৰে তাইৰ কান্ধত জোকাৰণি দি ক'লে, “হ'ল
কি ভোৰ ? নামাত কিয় ?”

“তুমি ! তুমি আহিলা ইমবান !” হত্যাশ মাতেৰে মধুমতীয়ে
লাহে লাহেকৈ উঠিল, “কিন্তু ইমান দেৰি ! ইমান দেৰিকৈ
আহিলা তুমি !”

ইমবানে চাই থাকিল তাইলৈ । “সকলো শেষ হৈ গ'ল ।”
তাই ক'লে, “হীৰালাল-দা—হীৰালাল-দা গ'লগৈ ।”

ইমবানে চকুৰ পলক নেপেলাই চাই ব'ল তাইলৈ । চাই
ব'ল, চায়েই ব'ল । বহুত সময় ।

“তুমি মোলৈ কিয় চাই আছা তেনেকৈ ? কিয় চাই আছা ?
মোৰ গাত কোনো দোষ নাই ! কোনো দোষ নাই ! মই
ইমান চেষ্টা কৰিলোঁ ! ইমান প্ৰাৰ্থনা কৰিলোঁ । কবিৰাজ—
বৈদ্য সকলো লগালোঁ ! নাই, নাই, তুমি—” । ইমবানৰ দুই বাহুত
ধৰি জোকাৰিলে তাই, তাইৰ মাতত কান্দোন ভাঙি পৰিল ।

ইমবানে দীঘলকৈ উশাহ এটা পেলালে । লাহে লাহে সি ক'লে,
“তোৰ গাত কি দোষ মাধু ? তোকতো মই একো কোৱা
নাই । হীৰালাল মৰিব, এটো জন্ম কথা ।”

মধুমতীয়ে নিমাত হৈ থিয় হৈ থাকিল । বহুত সময় । “হীৰালালৰ
বয়স সাতাশী বছৰ আছিল ; মাধু—কিয় পাহৰি যাব ? জীৱনত
এই কি প্ৰথম মানুহ মৰা দেখিলি তই ?”

মধুমতীয়ে ক'লে, “মাজুৰ মখা বহুত দেখিছো, ইমবান ! কিন্তু হীৰালাল-দাৰ মৃত্যুটো কোন সন্ত মানি লওঁ ! বে ভগৱান, পৃথিৱীত ইমানবোৰ মাজুৰ জীয়াই থাকোতে হীৰালাল-দা কিয় মৰিল ?”

হঠাৎ মধুমতীয়ে যেন সন্নিহিত কিবাই পালে। তাই ঘৰৰ ভিতৰলৈ সোমাই গ'ল। অলপ পাছত ওলাই আহিল হাতত এবাৰ্ণি পানী লৈ। ইমবানে ধোবাটোৰ চকুৰ ঢাকনি খুলি দিলে—বাৰ্ণিৰ পানীত গোটেই মুখখন ডবাই আকণ্ঠে পানী পিলে ধোবাটোৰে। পানীৰ ঠাণ্ডা আৰম্ভ তাৰ গাৰ নোমবোৰ বোমাকিত হৈ উঠিল।

শেষ অৱলম্বনটোও হেৰাই গ'ল ভেনেহ'লে। হঠাতে বৰ অকলশৰীয়া লাগিল ইমবানৰ। সাতাশী বছৰীয়া হীৰালাল—; কি অদ্ভুত, ইমবানে কেনেকৈ ডাৰিছিল যে হীৰালালে চিৰকাল তাৰ লগে লগে থাকি মন্ত্ৰণা দি যাব ? শুভকেশী হীৰালাল, বয়সৰ ভৰত কঁক্স হৈ গৈছিল সি। ঘোৱা এবছৰ, প্ৰায় এটা বছৰেই, ধোবাৰ পিঠিৰপৰা নামিবলৈ বেছি সময় পোৱা নাছিল সি,—এমাজ ভাত সুখেৰে ধোৱাৰ ধৈৰ্য্য তাৰ নাছিল। ইমবানে বিশ্বাস নকৰিছিল, কিন্তু হীৰালালে বুজিছিল মৰণ তাৰ ওচৰ চাপি আহিছে। নিজৰ হাতৰ নাড়ী টিপি চাই মৃত্যুৰ কোনোবা এটা তাৰিখ পৰ্য্যন্ত কৈ দিছিল সি।

চোৱাইখানাব মাল্‌কিন সেই বুঢ়ীজনী ওলাই আহিল। তাইৰ হাতত আগদাৰ এগিলাচ গৰম গাখীৰ আৰু পিডলৰ বেকাবীত ডবল কটী। মধুমতীয়ে ক'লে, ‘অলপ ধোৱা, ইমবান ! কিমান ভাগবত আহিছা তুমি, হাত-মুখ ধোবা নেকি ?’

ইমবানে হাত জোকাৰি বুজালে যে তাৰ একেবাৰেই খাবৰ ইচ্ছা নাই। মাল্‌কিনক বস্ত্ৰবোৰ ওভতাই নিবলৈ সি ইংগিত দিলে

.....হঠাৎ ইমবানক ধাৰণা হ'ল যে হীৰালাল যেনেকৈ মৰিছে, তেনেকৈ কোনেও কেতিয়াও মৰা নাই। মৰণ কি হিন্দুস্থানত এতিয়াও এটা দূৰ-দূৰণিৰ বেদনা ? ওঁহো, গোটেই হিন্দুতেইডো বৈ গৈছে উজ্জপ্ত বস্ত্ৰৰ প্লাৱন। কিন্তু হীৰালাল ! মৰণে হীৰালালক স্পৰ্শ কৰাৰ কথাটো ঠিক যেন অনুভৱ কৰিব নোৱাৰি—ভাত ক'ভ যেন অলপ গৰমিল বৈ গৈছে। হীৰালালক ইমবানে শ শ জীয়া মানুহৰ মাজত দেখিছে আৰু শ শ মৰা মানুহৰ মাজতো দেখিছে। পাৰ্থক্যটো উপলব্ধি কৰিব পৰা নাই ইমবানে, হীৰালালৰ কাষত জীয়া আৰু মৰা দুয়োকে সমানেই নিশ্চিন্ত যেন লাগিছিল তাৰ। হীৰালালৰ কাষত আন সকলোৱেই যেন মৃতদেহ,— ইমানেই জীৱন্ত আছিল তাৰ তাক চকু-মুখ আৰু তীক্ষ্ণ বাক্তিত্ব, ইমানেই অদম্য আছিল তাৰ জীৱনৰ স্পৰ্শ।

অকল হীৰালালহে যেন জীয়াই থকাৰ অধিকাৰী, অৰ্থচ সিয়েই মৰিল। দিল্লীৰপৰা পলাই আহোতে গোটেই ৰাষ্ট্ৰ-টোৱেই এহাতেৰে বুকুত চেপা মাৰি ধৰি আছিল সি। কেতিয়াবা ইমবানক কৈছিল, “স্বংপিণ্ডই আৰু কাম কৰিব নোখোজা হৈছে, ভাই ! মই যদি এক মুহূৰ্ত্ত তাক মনৰ বলেৰে চলাই থাকিবলৈ পাহৰি ৰাওঁ, সি বন্ধ হৈ যাব। তথাপি বাঁচীয়ে যদি আহিনৰ ভিতৰতে বিপ্লৱ ঘোষণা কৰে, হিন্দুস্থানৰ স্বাধীন মাটিত হয়তো মৰিবলৈ পাম।”

সেই মানুহটো মৰিল। দুঘণ্টাৰ ভিতৰতে মৰিল। জুপৰীয়া হঠাৎ বিচিন্ত শুই মধুমতীক মাতি ক'লে, “শুন, মোৰ সময় গৈ আহিল। ইমবানক ক'ৰি আমাৰ দলপতি ‘ওস্তাদ’ৰপৰা নতুন নিৰ্দেশ লৈ বাঁচীত কাম আৰম্ভ কৰিব। আৰু লগে লগে মোৰ লালক তোৰ ওচৰত বৈ গ'লো। তাক মৰম কৰিবি।”

‘লাল’ হীৰালালৰ ধোবাটোৰ নাম।

....নিজান সন্ধিয়া । কৰিংকুটা জোনাকৰ ভলত ইখনৰ পিছত সিখনকৈ ওখ-চাপৰ পথাৰবোৰ । ইমান শান্ত এই বড়াগজ গাঁও । স্বাধীনতাৰ মাদকতাই তাৰ আকাশৰ বং হয়তো বঙীন কৰিছে । কিন্তু তাৰ শুকান মাটিয়ে এতিয়াও শুনা নাই যুদ্ধৰ বাৰাণ্ডাৰ ক্ৰন্দন, তাৰ চক্ৰল বতাহত এতিয়াও জাগা নাই মৰণৰ মদিৰ মত্ততা । দুৰ্ভাগি দিগ্বলয়ৰো সিফালে, বহুত দুৰৰ ক'ববালৈ চাই চাই মধুমতীয়ে কৈ গৈছিল হীৰালালৰ কাহিনী ....।

ইমৰানৰ কাষে কাষে চলিছিল মধুমতীৰ ঘোঁৰা । হীৰালালৰ 'লাল' । পথাৰৰ চপবাবোৰৰপৰা খোজ বচাই সি ক্ৰমে আগবাঢ়িছিল নদীৰ কালে, য'ত আছে তাৰে মনিবৰ চিন্তাৰ অৱশেষ .....।

"সেয়েই আছিল হীৰালাল-দাৰ শেষ কথা ।" মধুমতীয়ে কৈ গৈছিল । "তাৰ পাছত আক এঘণ্টাও বচা নাই তেওঁ । ইমান সোনকালে, অথচ ইমান দৃঢ়ভাৱে, কেনেকৈ যে সকলোখিনি শেষ হৈ গ'ল ।"

নিম্নাতে আগবাঢ়িছিল ইমৰান আৰু মধুমতীয়ে । ধীৰে ধীৰে ছল্‌কী চালত চলিছিল দুয়োটা ঘোঁৰাই । স্তব্ধ বিষম শ্ৰুতিৰ কোনোবা ছন্দত যেন বন্ধা আছিল সিহঁতৰ গতি । যেন অলপ বেগাই গ'লেও বেভাল হৈ যাব সেই ছন্দৰ লয় ।

বহুত সময়ৰ পাছত ইমৰানে মাতিলে, "মাধু"

"হঁ ?"

'হীৰালালৰ কথা একেবাৰে পাহৰি পেলা, বুজিলি ? জীৱনৰ যিটো ৰাস্তা আমি ৰাছি লৈছো, যুত্থাৱেইতো তাৰ একমাত্ৰ পৰিণাম । মৰণ দেখি ভাব-প্ৰৱণতা দেখুৱাব অৱকাশ ভাত আছে জানো ?'

মধুমতীয়ে দীঘলকৈ উপাহ এটা ললে মাথোন । তাই নিঃশব্দে ইমৰানৰ কাষে কাষে গৈ থাকিল ।

পিছদিনা বাঙিপুৱাই দুয়ো বাৰলৈ ওলাল ।

আজি বৰ জাৰ । তাতে কেউপিনে ডাঠকৈ কুঁৱলী পৰিছে । আস্তাবলৰপৰা ঝাঁচীত কিনা নতুন ঘোঁৰাটো উলিয়াই আনি ইমবানে ক'লে, “মাধু, এই ঘোঁৰাটো তোৰ কাৰণে কিনিছিলোঁ । তোৰ নিজৰ ঘোঁৰাটো মৰি গ'লতো, সেই কাৰণে । বেপাৰীয়ে কৈছিল ঘোঁৰাটো পাগল, পথমে অৱশ্যে খুব উৎপাত কৰিছিল । পাছত পৰীক্ষা কৰি দেখিলো ইয়াৰ পাঁজৰত এটা গঁজাল সোমাই আছে । তাৰেই বিষত চট্‌ফটাই বেচেৰাই তেনেখন কৰে । গঁজালটো উলিয়াই ঝাঁডোখৰত দৰৱ লগাই দিলো । এতিয়া চাচোন ই কি সুন্দৰ তেজী ঘোঁৰা !!”

মধুমতীৰ মনটো তেতিয়াও থমথমীয়া হৈ আছে । আলোৱানখন গাত আৰু ভালকৈ মেৰুৱাই লৈ, তাই সেমেকা মাত্ৰেৰে মাত দিলে, “কিন্তু, ইয়াক কিয় মিছাকৈ কিনিলা, ইমান ? লালক যে মই লগত ৰাখিব লাগিব ।” অলপ সময়ৰ পাছত মধুমতীয়ে সুধিলে, “ঝাঁচীত সেই কাগজবোৰ বিলালা ?”

“বিলালেঁ।”

“টাট্টু ঘোঁৰাটো কি কৰিলা ?”

“আস্তাবল এটাত থৈ আহিলোঁ ।”

“আচ্ছা, তোমাৰ নতুন ঘোঁৰাটো দিয়া । তাৰ এটা ব্যৱস্থা কৰি থৈ আহোঁ ।” তাই বহাৰপৰা উঠি আগুৱাই আহিল ।

“কি ব্যৱস্থা ? বিক্ৰি কৰ নেকি ?”

“সুধি নাথাকিবা । মই যি কৰো কৰিম । মই কিবা বণিয়া নেকি ?” তাই ঘোঁৰাটোৰ পিঠিত বহি চেকুৰ মেলিলে । চৰাই-খানাৰ পদূলি পাৰ হৈ ঘন কুঁৱলীৰ মাজে মাজে তাই গৈ থাকিল । তাৰ পাছত মহুৱা আৰু চক্ৰিনা গছেৰে ঘেৰা অকোৱা-পকোৱা গাঁৱলীয়া বাঙাটোৱে তাই ক্ৰমে অদৃশ্য হৈ গ'ল ।

ইমৰানৰ মনটো ভাল লাগিল। মধুমতীৰ থলথলীয়া গহীন ভাৰটো অস্তুতঃ অলপ মুকলি হৈছে। সি অলপ দূৰতে সাজু কৰি ঘোৰা খোৱা ঘোৰা চুটাৰ ওচৰলৈ গ'ল। হীৰালালৰ লাল আৰু ইমৰানৰ আক্ৰমণ। গৰাকীক কাষতে পাই আশ্ৰয়ে কাণ জোকাৰিলে। ঘোৰা চুটাৰ পিঠি নানা ভৰহৰ বস্ত্ৰৰে ঠাহ খোৱা। খুব কম বস্ত্ৰৰেই এৰিছে মধুমতীয়ে,—লালকিলাৰপৰা স্মৃতি হিচাপে অনা পাথৰডোখৰো বাদ দিয়া নাই। বন্দুকবিলাকৰ জোৰা খুলি টোপোলা বান্ধি লৈছে। কাপোৰৰ টোপোলাতো আচেই। ইমানবোৰ টোপোলাৰে সৈতে ঝাঁচী সোমালেগৈ মানুহে সঁচাকৈয়ে সিহঁতক মুচাক্ৰিৰ বা বগিয়া বুলি ভাবিব। ঘোৰাকেইটাইও অনভ্যস্ত যোজা পিঠিত লৈ থিয় হৈ থাকিবলৈ বৰ ভাল পোৱা নাই। সিহঁতে অগ্ৰস্তি প্ৰকাশ কৰি মাজে মাজে ঠেং জোকাৰিছে। বহুত দিনৰ ব্যৱহাৰত সিহঁতৰ খুৰাৰ লোহাৰ নালবোৰ ক্ষয় গৈছে। ঝাঁচী পালেগৈ নতুন নাল লগাব লাগিব, ইমৰানে ভাবিলে।

অলপ সময়ৰ পাছতে মধুমতী আহি ওলাল। তাইৰ লগত ঘোৰাটো নাই। আহিয়ে সুধিলে তাই, “আমি এতিয়া বাৰ পৰা হ'লোনে?”

“ঘোৰাটো কি কৰিলি?” ইমৰানে সুধিলে।

“ডেভিদক দিলোঁ।”

“কোন ডেভিদ?” ইমৰান অশ্বাক হ'ল।

“তোমাক কিয় লাগে?” মধুমতীয়ে হাঁহিলে। “উঠা, সোনকাল কৰা, ডেভিদে খেদি খেদি আমাৰ ওচৰ পাবহি নহ'লে—ভাৰ লগ এৰা টান হ'ব।”

ইমৰানে কৌতূহলেৰে কপাল খোপা কৰিলে। ছয়ো ঘোৰাত উঠিল।

গাঁও পাৰ হৈ মধুমতীয়ে ক'লে, “ডেউদ কোন জানা ? এটা মাউৰা ল'ৰা । তাৰ বাপেক ফিৰিঙ্গী, মাক হিন্দুস্থানী । তাৰ চকু ফিৰিঙ্গীৰ দৰেই দহা, কিন্তু সেই চকুৰ ভাষা ভাৰতীয়, ভাঙ স্বাধীনতাৰ সপোন বিৰাজমান ।”

‘তাক ঘোঁৰাটো দি দিলি ?’

“নিদি কেনেকৈ পাবো ? তাৰ কিবা ঘোঁৰা কিনিবলৈ পইচা আছে নেকি ? জানা কাঁচী'ল আহি বিচালা-কোজুত সোমাবলৈ তাৰ কিমান ইচ্ছা ! হীৰালাল-দাৰ অসুখত সি খুব সহায় কৰি দিছিলহি । ভেতিয়াইতো মোৰ লগত চিনাকি ।”

ইমৰানে ক'লে, “মধু, ওস্তাদৰ নিৰ্দেশ কোনে আনিব তই জাননে ? মই একেবাৰে পাহৰি গছো । এক মৌলভীয়ে নহয়নে ? কি যেন সংকেত আছিল ?”

‘এক মৌলভীয়ে আনিব । সংকেত হ'ল, মুচাকিব-এ-এলাইজান’ ।”

বেলি উঠিছে । চাৰিওফালে ভেতিয়াও ভাঠ কুঁৱলী । কুঁৱলীৰ ফাঁকে ফাঁকে বঙা ব'দখিনি সবকি আঙিৰলৈ যত্ন কৰিছে । পথাৰবোৰৰপৰা ঘেঁহু কাটি নিবৰ বহুত দিন হ'ল । এতিয়া চুই এডাল মাখোন শুকান জাবৰ অ'ত ত'ত পৰি আছে । পথাৰৰ গৰুবোৰ ঠাণ্ডাত থিয় হৈ বেলিৰ পিনে মুখকৈ বৈ আছে । কুঁৱলীয়ে সিহঁতৰ অৱয়ৱ অস্পষ্ট কৰি পেলোৱাৰ কাৰণে বৰ অদ্ভুত যেন দেখুৱাইছে সিহঁতক ।

মধুমতীয়ে ভাইৰ সেই বিশিষ্ট ভক্তীৰ হাঁহিটো হাঁহিলে হঠাৎ । “ইমৰান, তুমি মোক দিল্লীত প্ৰথম লগ পাত্তিতে চিনিব পাৰিছিলি ?

“শাগল ! কেনেকৈ চিনিম ? একেবাৰে সৰুতে তোক চিনি পাইছিলো, একে গাঁৱৰে ওচৰ চুবুৰীয়াৰ ছোৱালী হিচাপে । কাষৰ ঘৰৰে কোঁটমান এজনী ছোৱালী, খোজকাঢ়োতে খপচ্-খপচ্‌কৈ পৰে, নামটো মধুমতী । তাৰ পাহততো মই সেই গাঁৱেই

এবিলো। মোৰ কথা পাহৰিয়ে গ'লোঁ।”

“তথাপি মোক দেখোন্তে অলপো মনত পৰা নাছিলনে তোমাৰ ?”

“একেবাৰেই নাছিল। ওস্তাদে এদিন ধৰৰ দিলে যে লালকিল্লাত কাম বিচাৰি ঘূৰি ফুৰা ছোৱালী এজনী তেওঁ দলভ ভাঙি কৰি লৈছে। চাবলৈ গ'লো, কেনেকুৱানো ছোৱালীজনী। নাম সুধিলো, গাঁৱৰ কথা সুধিলো, বেচ, লাহে লাহে ওলাই পৰিল যে এই খেপেচা মধুমতীয়েই তালানিৰ সেই ফোঁটমান ছোৱালীজনীৰ গাভক-সংস্কৰণ।”

“ভেনেকৈ ঠাট্টা হ'লে নকৰিবা দেই।—ব'বা, তোমাক কিন্তু মই কেতিয়াও সেই ইমৰান বুলি ভাবিব পৰা নাছিলো দেই। কাৰণ তোমাৰ চেহেৰাটো মুকলি, বগা, ওখ, আৰু গুৱনি। কিন্তু তোমাৰ খুৰাৰ আৰু তোমাৰ আকাজান দুয়ো দেখাত চাপৰ আৰু ক'লা আছিল। তোমাক সেই বাপেকৰ ল'ৰা যেন কেতিয়াও নেদেখি।.... সৰুতে এদিনাখন যে তুমি পচা ডোবাৰ পানীত গা ধুই মাৰ খোৱাৰ ভয়ত ঘৰলৈ নগৈ আমাৰ ভাত লুকাই আছিলগৈ, মনত পৰেনে ?”

“মোৰ একো মনত নপৰে যা।”

“তোমাৰনো স্মৃতি শক্তি ইমান বেয়া কিয় ? মই যি ঘটনাই নকওঁ কিয়, মাথোন ‘মোৰ মনত নপৰে’, ‘মোৰ মনত নপৰে’।”

মধুমতীয়ে আকৌ ক'লে, “তোমাক কিমান সৰুতেই যে লগ পাইছিলোঁ! তোমাৰ সৰুকালৰ চেহেৰাটোও মোৰ মনত নপৰে। তোমালোক গাঁৱৰপৰা যেতিয়া গুচি যোৱা মোৰ বয়স তেতিয়া কিমান আৰু চাৰি পাঁচ বছৰমান হ'ব চাগৈ। তোমাৰ বয়স কিমান আছিল ? ধৰা, এতিয়াতে মোৰ বয়স একৈছ বছৰ, তোমাৰ ছাব্বিছ .... ।”

“মোক ইমান সৰু পাইছনে ? থ ভোৰ বচসৰ মেলখন, অইন কথ পাত । বাঁচীত বুজিছ, ভোৰ সমবয়সীয়া ছোৱালীৰোৰে দোৰাত উঠি ঘূৰি ফুৰে । সিহঁতে পাণ খাই ওঁঠ বঙা কৰে আৰু ধোপাত বগা ফুল খুঁচি লয় ।”

“এঁহু ? দোৰাত উঠি ফুৰে ? মানুহে একো নকয়নে ?”

“কিয় ক’ব ! সিহঁত যে জেনানা-চিপাহী । বাণী-মহল আৰু চীচ-মহলৰ মাজত এটা প্ৰকাণ্ড ঘৰত সিহঁতৰ চাউনী ।”

“সিহঁতে খায় কি ? ছোৱালী গৈ চাউনীত থাকিলে মাক-বাপেকে একো নকয়নে ?”

“কিয় ক’ব । অৱশ্যে মাক-বাপেক থকা ছোৱালী চাউনীত থাকেনে নাথাকে ক’ব নোৱাৰো । কাৰণ বহুতে ঘৰৰপৰাই কুচ-কাৰাজলৈ যায় হেনো । বাঙ্গাচাহেবাই হেনো নিজে ছোৱালী-বোৰক তৰোৱাল খেলিবলৈ আৰু বন্দুক চলাবলৈ শিকায় ।”

“মই গৈ সেই চাউনীত থাকিব লাগিব নেকি ?”

“আপত্তি কি ? বাঙ্গাচাহেবাই সদায় বাতি বাতি শুইতক চাই যাবহি নিজৰ খানা নিজে বান্ধি লবলৈ বান্ধনি-ঘৰ পাৰি । নহ’লে কেইবাজনো ছোৱালীয়ে একেলগে খাবিহঁক ।”

“ভোমালোকৰ চাউনীতো তেনেকুৱা ?”

“আমাৰ চাউনীতো তেনেকুৱা ।”

মধুমতীয়ে চাউনীত থকাৰ কথাটো বোধকৰো ভালপোৱা নাই । দিল্লীত চিপাহী-কটে ছোৱালীৰ কাৰণে তেনেকুৱা কোনো চাউনী সজা নাছিল । ইমবানে মধুমতীলৈ চালে । তাই বৰ ঈণাই গৈছে, তাইৰ চকু সোমাইছে ; গালৰ ছামৰা ব’দন্ত পুৰি গৈছে । বেচেৰাক বোধহয় অলপ জিৰণি লাগে । দিল্লীৰ-পৰা পলাই আহোতে সেই ডেৰমাহ যি অকণনীয় কষ্ট গ’ল, শক্তিশালী মটা মানুহেও সহিবলৈ টান পাৰ । তাইতো মুঠেই

একইহ বছৰীয়া একনী ছোৱালী । দিল্লীৰপৰা আহিবৰ সময়ত ওস্তাদেও কৈছিল মধুমতীৰ ঘৰখন পাতি দিব লাগে । এই দুৰ্গম অৰবী জীৱন কোমল তিকতাৰ কাৰণে নহয় ।”

মধুমতীয়ে ‘লাল’ৰ গলখনত হাত বুলাই মৰম কৰিছিল । লালে কাণ দুখন লবাই লবাই সিহঁতৰ কথা শুনিবলৈ যত্ন কৰিছে । এসময়ত ইমবানে নিজে পছন্দ কৰি কিনা ঘোঁৰা এই লাল । দহ মে’ৰ বাতি মৌৰাটৰপৰা দিল্লীলৈ অহাৰ বাস্তাৱ ইমবানে হীৰালালৰ কাৰণে জাঠ-গাঁৱৰ সেই বিচালা হণ্টৰ আটাইতকৈ কম বয়সীয়া, আটাইতকৈ চিকুণ ঘোঁৰাটো বাছি লৈছিল । তাৰ গাত ধোঁৱা বৰণীয়া মচ্‌লিনৰ বং, দামী বেচমী কাপোৰৰ দৰেই মিহি আৰু নিজম তাৰ পিঠি আৰু গলখন । সেইদিনাৰ অৱহেলাৰে পালিত সদা সন্মত ঘোঁৰাটোৰ ভিতৰত লুকাই থকা তেজস্বিতাখিনিয়ে মৰমী গৰাকীৰ হাতত ঠন ধৰি উঠিছিল লাহে লাহে ।

ইমবানে ক’লে, “মাধু, তই বৰ খীণাউছ ।”

“হওঁক । এবাৰ বুটিছ-শ্যাহী খতম হৈ দিল্লীৰ মচনদত আজাদ-শ্যাহীৰ হুকুম চলক, এবাৰ দেশ স্বাধীন হওঁক, তাৰ পাছত বাক চাৰাটোন সদায় সদায় পায়স আৰু ছানাৰ মিঠাই খাই মই শৰীৰ কিমান মোটা কৰোঁ ।”

ইমবানে হাঁহি পেলালে । “তই এতিয়াও বৰ সৰু ছোৱালী হৈ আছ, মাধু । চকুৰ আগতেই দেখিলি দিল্লী কেনেকৈ হাৰি গ’ল । যদি বাঁচীভাে সেয়ে হয় ? আকৌ যদি ইংৰাজ-ভাৰত-কায়েম হয় ? সিহঁতে তেতিয়া আৰু এটাও নেটিডক নিষ্কৃতি নিদিয়ৈ ; নেটিড দেখিলেই ‘লটকাও’ ‘লটকাও’কৈ চিয়ঁবিব আৰু সিহঁতৰ চাকৰিবোৰে আমাৰ প্ৰত্যেককে গৰুগাড়ীত লাড়ি নি গছৰ ডালৰপৰা কাঁচত ওলোমাই গাড়ীখন তৰিব তলৰ-

পৰা আঁতৰাই লৈ বাব । ... .. আৰু এল বহুৰূপ পাছত হয়তো
এই গোটেই বিপ্লৱটোৱেই হিন্দুস্তানৰ মানুহৰ মনত কেইটামান
সামান্য চিপাহীৰ বিদ্রোহ হিচাপে এটা উপলুঙাৰ বস্তু হৈ থাকিব ।”

“কিন্তু তুমিয়েইতো কৈছিল। যে ঝাঁচা নাহাৰে ?” মধুমতীয়ে
ক’লে ।

“এতিয়াও কওঁ । দেশ এখন স্বাধীন হোৱাৰ ঠিক পাছতে
যে কি হলস্থূল অৱস্থা এটা হয় সেইটোৰ বোধহয় তোৰ ধাৰণা
নাই । ... মাধু মোৰ কথা মন দি শুন, তই ঘৰলৈ উলটি যোগৈ ।”

ভেকাহি মাৰি মধুমতীয়ে ক’লে, “যুদ্ধ কৰি ফুৰা ডাংকাটি
ছোৱালীক কোনে ঘৰত সোমাবলৈ দিব ? আই নাই, বোপাই
নাই, মোমাইহঁতে দুৱাৰমুখৰপৰাই লাঠী লৈ খেদিব ।”

“তেন্তে বিয়া কৰাবি ?”

“পাগল ! মোক কোনে বিয়া কৰাব ? মানুহক কণৰ কথা
আগতে ক’মনে গুণৰ কথা আগতে ক’ম ।

ইমৰানে বিৰক্তিৰে ক’লে, “ভেনেহ’লে গাঁত এটা খান্দি ভাঙে
বাস কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰ ।”

‘এন্দুৰ-জাতীয় এক শ্ৰেণীৰ প্ৰাণীৰ অৱশ্যে মাটি দেখিলেই
খন্দাৰ প্ৰৱৃতি জন্মে । ইমৰান, মই আছো কাৰণে তুমি লাজ
কৰিছা নেকি ? ... মই কিন্তু সঁচাকৈয়ে ক’ববাৰ অকলশৰায়া ঠাই
এখনতে জুপুৰি ঘৰ এটা সাজি থাকিমগৈ, মাথোন ঝাঁচাক
এবাৰ জিকিবলৈ দিয়া । বজ্জীনাথ । বজ্জীনাথৰ বগা বৰফৰ
মাজতেই থাকিবলৈ ভাল হ’ব । ... অ’, কি সুখিছিলোঁ, স্বাধীনতা
পালে দেশখন ভাগি-ছিগি ডোখৰ ডোখৰ হ’ব নেকি, ইমৰান ?”

“ওহৌ, প্ৰতি প্ৰদেশেই মচন্দ মানি ল’ব, যেনেকৈ এতিয়া
মানি লৈছে । কোনোবাই যদি মানি নলয় মনাই লোৱাৰ
লাগিব ।

“ঠিক । ভেনেহ’লে আৰু কি ভাবনা, যুদ্ধ শেষ হ’লেই মই
বজ্জীনাথলৈ গুচি যাম । তোমাৰ লগত আৰু কাহানিও দেখা-

দেখি নহয় । যি ধূনীয়া ধূনীয়া তুলাৰ দৰে নিমজ বৰক .....।
 আ' নহয়, বজীনাথত বৰ জাব হ'ব । মই মালাবাৰ উপকূলত
 থাকিমগৈ । কোৱানা মালবাৰ উপকূল কেনেকুৱা, তুমিভো
 দেখিছা ? সাগৰৰ পাৰত মই একেবাৰে অকলশৰে থাকিমগৈ,
 কাকো তালৈ যাবলৈ নিদিওঁ । ৰাতিপুৱা ৰালিত বহি মাছৰোকা
 চৰাইৰ খেলা চাম আৰু দুপৰীয়া নীলা পানীত ইচ্ছামতে
 সাহুৰিম । বাঃ, ইয়াৰপৰা কত আঁতৰত যে থাকিমগৈ ।
 সাগৰ বহুত দূৰত, ব-হু-ত দূৰত নহয়নে ?”

“সাগৰ বহুত দূৰত, মাধু ! শাৰী শাৰী নাৰিকল গছৰ আঁবে
 আঁবে স্বৰ্গ নীল আকাশ । নাৰিকল গছৰ হাঁ-সনা বালিৰাশিৰ
 সিকালে সিমাহীন পানী আৰু আধা-ডুবা সুকলৰ ৰং—।

“আৰু কোৱা, আৰু কোৱা ।”

“সেই সাগৰৰ পাৰতেই অসংখ্য বন্দৰ । কিৰিঙ্গীৰ জাহাজবোৰে
 ভাঙ জাকে জাকে বৈ থাকে ভাৰতবৰ্ষৰ লুটৰ মাল নিজৰ
 দেশলৈ কঢ়িয়াই নিবলৈ । সেই লুটৰ মাল জাহাজত তুলি
 দিবলৈ একাঠু বোকাৰ মাজত ঠাণ্ডা আৰু অনাহাৰত কঁপি কঁপি
 বৈ থাকে দলে দলে ভাৰতীয় দাস, সিহঁতৰ খোলা পিঠিত
 থাকে জোতা আৰু চাবুকৰ দাগ,।.....সাগৰ ব-হু-ত দূৰত
 মাধু ! আমি ইয়াৰপৰা কেনেকৈ জানিম যে তাৰ নীল-সৌন্দৰ্য্যৰ
 পিছকালে অঁকা আছে কত স্বাৰ্থ, কত হিংসা, আৰু কত লোভ .....”

হঠাৎ মধুমতীয়ে চিয়ঁৰি উঠিল, “সামাল !!”

ইমবানৰ ঘোঁৰাই আচম্বিতে শূন্যলৈ জাপ এটা মাৰি উজ্জা-
 বেগে সমুখৰ ফালে দৌৰিবলৈ ধৰিলে । মধুমতীয়ে চল চাই
 ঘোঁৰাটোৰ পিঠিত এচঙে জোৰে চাবুক মাৰিছিল । ইমবান
 কথমপিহে পৰি নগ'ল ।

পিছকালৰপৰা খিলখিলকৈ হাঁহি মধুমতীয়ে ক'লে, “কেনে
 বাৰাংগৰ । আৰু সাহিত্য কৰিবা ?”

সাগৰ বহুত দূৰত ।

এই বিশাল সেউজীয়া প্ৰান্তৰ পাৰ হৈ গ'লে কত পাহাৰ, কত অৰণ্য, কত নদী আৰু উপত্যকা, কিমান অধ্যাত ঠাই, জনপদ গাঁও আৰু বাসভূমি, কত মৰুভূমি, কত শস্যভৰা পথাৰ, কত পাষণ আৰু ঘন বনানিৰে বচা হুৰ্গম ভটভূমি,—তাৰো সিফালে আছে সেই সীমাহীন জলবাশি । চিৰন্তন । চিৰসৌন্দৰ্য্যময় । দিনৰ আগমণিত তাৰ অসীম বুকুত নাচে প্ৰভাতী-ললিতৰ সুৰেৰে গঁথা প্ৰথম-বেলিৰ সেন্দূৰ সনা নৃত্য চঞ্চল চৌৰ টুকুৰাৰ দীপমালা । দিনটোৰ সামৰণিত নামে সাক্ষ্যপূৰ্ব্বীয়ে স্নিগ্ধতা ঢালি দিয়া নীলা এট সন্ধিয়া ।

সেয়ে সাগৰ । সাগৰ ব-হু-ত দূৰত । ইয়াৰপৰা কুশুনি সেই সাগৰৰ উত্তাল ধুমুহাৰ গৰ্জন,—বিকিণ্ণ ভবজমালাৰ উদ্‌গল আশ্ফালন । ইয়াৰ বতাহে বৈ নানে সাগৰৰ তান্ত্ৰ আকাশৰ বাতৰি, বৈ নানে তাৰ উদ্গাদ বতাহৰ বিযুক্ত হুহুনিয়াহ ।

এতিয়াৰো বহুদিন আগৰ কথা । ষোড়শ শতিকাৰ কথা । সাগৰৰ বতাহত ভেটিয়াও জাগা নাই যুগান্তৰৰ বিযুক্ত স্বাৰ্থ । অধৌৰ জোৱাৰ হয়তো নাথিছে সাগৰৰ শান্ত বুকুত,—কিন্তু ভেটিয়াও আৰম্ভ হোৱা নাই জিহাংসাৰ বজ্জটিকা ভগত ভেজব লোলুপতাই সিক্ত কৰা নাই আকাশ-বতাহ । দূৰ সাগৰৰ নিজান প্ৰান্তবেদি কেতিয়াবা হয়তো গৈছে হুখন এখন জাহাজ । সিহঁতৰ বুকুত নতুন খবৰ, নতুন দেশ, নতুন বসতিৰ বাতৰি, নতুন সম্বন্ধৰ সংবাদ ।

সপ্তদশ শতিকাৰ শেষভাগ । সাগৰৰ বুকুত অসংখ্য জাহাজ, অসংখ্য মানুহ, অশেষ উদ্যম । এতীচ্যই এল-ভোৰাভোৰ

সেই দিন দেখিছে, স্বৰ্গৰাজ্যৰ কল্পনাত বিভোৰ তাৰ কাহনা ।
তাৰ প্ৰস্তুতি চলিছে দিশে দিশে । সেয়ে বজ্জাকৰব দলে দেশত
পাইছে গৌৰৱৰ জয়টিকা আৰু সাগৰেদি পাৰ হৈ গৈছে
অসংখ্য জাহাজ, শ শ জাহাজ, হাজাৰ জাহাজ । সোণ লাগে
আৰু দাস লাগে—দাস লাগে আৰু লাগে সোণ ।

বক্তব্যৰা অষ্টাদশ শতাব্দী । উত্তৰ, পশ্চিম, পূব, দক্ষিণ
কেউদিশে পৃথিৱীৰ মাটিত নিবীহ জীৱন-যাত্ৰা আতঙ্কিত হৈ
পৰিছে । বিপৰ্য্যস্ত হৈছে মানুহৰ স্বাধীনভাৱে জীয়াই থকাৰ
জন্মগত স্বত্ব নীলা পানীত জাগিছে জিঘাংসাৰ উদ্দাল ধুমুহা ।
সেই ধুমুহাৰ আবে আবে ঘূৰিছে ক্ষুধাৰ দালসা । আকাশৰ
সৌন্দৰ্য্যত বঙা তেজৰ চেকা । লুণীয়া বতাহত সেই তাহানিৰে
পূৰনি কৈঁচা ভেজৰ গোল্ধ । পাশৰ মাদকতাত প্ৰতীচ্য মাভাল ।
সোণ লাগে । দাস লাগে । সেয়ে পূবৰ ভূ-খণ্ডৰ ধূসৰ ভূমি
বাঙলী কৰি অগণিত মৃতদেহ পাৰ হৈ জাহাজ বোজাই হৈ
আহিছে ৰালি ৰালি বজ্জৰাজি আৰু চাহাৰাৰ তপত বালিত
হুৰল কঁপা কঁপা খোজ পেলাই পাৰ হৈ আহিছে শয়ে-হাজাৰে
ক্ৰৌন্তদাস ।

অভিশপ্ত শতাব্দী । নীল সাগৰৰ বুকুত যুগান্তৰৰ লালসা
আৰু বুজ্জাৰ আদিম প্ৰকাশ । সেই ছবি দেখি আতঙ্কিত
হৈ উঠে পুণ্যাৰ্থী যাত্ৰীবাহী জাহাজ । হুৰল চাবনিয়ে মানৱতাৰ
ভয়াৰ্ত দাবী কৰে । চিয়ঁৰি উঠে, “আমাক কিয় মাৰিব খুজিছা ?
আমিভো তোমালোকৰ শত্ৰু নহওঁ ! আমি নিবীহ আৰবী
তীৰ্থযাত্ৰী,—আমিভো কাৰো অনিষ্ট নকৰোঁ ।” শান্তি আৰু সন্ধিৰ
পতাকা আকাশত দাঙি ধৰিছে সিহঁতে । আৰু বাকদৰ
আঘাতত টুকুৰা-টুকুৰি হৈ সাগৰত ছিটিকি পৰিছে সেই পতাকা ।
ঐক্যবদ্ধ ভাৰোৱালৰ ভলভ এপদ এপদকৈ জমা হৈছে বহু কষ্টক্ৰান্ত

সম্পদ । নীলা পানীত লাহে লাহে নিমজ্জিত হৈ বহুমান
জলপোত । ....সাগৰ আঁকৌ শান্ত হৈছে । দিগন্তত আধা
ডুব ঘোৱা বেলিৰ বটুচুৱা বোল । বতাহত বাকদৰ গোক আঁক
নাই । নীলা আকাশৰ তলেদি উটি গৈছে কিছুমান পোৰা
কাঠ আৰু ভঙা মাংসল আঁক উটি গৈছে কোনো এক মাকৰ
মৃতদেহ । বুকুত কেঁচুৱা । আৰু সেই মৃতদেহৰ কাষে কাষে
ঘূৰিছে ভোকাভুৰ হাজুৰৰ দল । ...

প্ৰতীচ্য কোতূহলী হৈ পৰিছে । লুভীয়া চকুৰে চাইছে আৰব
সাগৰলৈ । কোন দেশৰ স্বৰ্ণালঙ্কাৰ আৰু মচ্‌লিন্‌ জিলিকে
আৰবী ভীৰ্থযাত্ৰীৰ শৰীৰত—আৰবী বণিজত থাকে কোন
দেশৰ মণি-মাণিক্য আৰু হীৰা-জহৰং ? কোন দেশৰ এই তুলনা-
হীন সম্পদ আৰু সমৃদ্ধি ? কোন দেশৰ এই অপূৰ্ব কাকশিল্প ?
সঁচাকৈয়ে জানো তেনেহ'লে এই ভূমণ্ডলতেই আছে এক এ'ল-
ডোৰাডো, এক অভিনৱ সমৃদ্ধি—অক্ষুৰন্ত যাব বজ্জৰ ভাণ্ডাৰ,
চিৰন্তন যাব শিল্পৰ সম্ভাৰ ! কোন সেই দেশ ? কোনে ক'ব ?
কোনে দাবী কৰিব তাৰ মহাধিকাৰ ?

অষ্টাদশ শতিকাৰ পূৰ্বতী সাগৰত সেয়ে অসংখ্য পালন্তৰা
জাহাজ । পূৰেকণৰ বাঙালী কিৰণত মাংসলে মাংসলে জিলিকি
উঠিছে পৰ্তুগাল, ফ্ৰান্স, বৃটেইন আৰু স্পেইনৰ পতাকা । সাগৰৰ
হাতবাউলে মাতাল কৰি তুলিছে সিহঁতৰ মন । সোণ লাগে,
দাস লাগে—আৰু মাটি লাগে । অধৈৰ্য্যভাৱে দিগ্‌বলয়ৰ ফালে
চাইছে সিহঁতে । সেই লক্ষ্য, La Inde ! La grandiose
delice de Orient !—সেই ভাৰতভূমি, প্ৰাচ্যৰ এক অভিনৱ
সমৃদ্ধি—!

ভাৰতবৰ্ষৰ উপকূলে উপকূলে অকণি অকণি অসংখ্য বৰ্ষৰ । এখন
ছখনকৈ ভাঙ গোট খাইছে নতুন নতুন জাহাজ । সেই জাহাজত
বোঁজাই হৈ আহিছে বণিজ আৰু বাকদ । অকিৰ্কন বেহা ।

সামান্য সমল। তাহেই সিহঁতে হিন্দুস্তানত বেপার কৰে আৰু
প্ৰবাসী আৰবী বণিকবোৰে সিহঁতৰ স্পৰ্শ দেখি আৰাক হয়।
তথাপি বন্দৰে বন্দৰে গঢ়ি উঠে বাণিজ্যৰ ঘাটি। দুৰ্গতকৈয়ো অৰ্দ্ধেক
কুঠিৰ মিলিল। আৰু অন্ধকাৰৰ আঁবে আঁবে তাৰ বিস্তৃতি
ঘটে। নিঃশব্দে। এপদ এপদকৈ।

অষ্টাদশৰ নিমিত্ত ভাৰতবৰ্ষ। সকলক অগণিত বাক্যত
বিভক্ত ভাৰ শক্তি। গৃহযুদ্ধৰ অন্তৰ্গতত হীনবল সামন্ততন্ত্ৰ।
শাস্ত্ৰ গ্ৰাম্য জীৱনৰ অন্তৰালত, শিল্পীৰ উচ্চাঙ্গ-কলাৰ মন্থমোহত,
দাৰ্শনিকৰ যুক্তি আৰু উপলব্ধিৰ মাদকতাত, সামন্তধৰ্মী বিলাস-
বিহাৰৰ মদিৰতাত—সুপ্ত হৈ আছে ভাৰতবৰ্ষৰ চৈতন্য। আৰু
চুকে-কোণে থকা বিদেশী বাণিজ্য-কুঠিবোৰে সেই তল্লামগ্ন দেশত
পদক্ষেপ কৰিছে এক অদ্ভুত বৃত্তিৰে। অধ্যাত্মিক আৰু বিলাসী
জীৱনৰ মোহাচ্ছন্ন ৰাতি নিশাচৰ স্থাপদৰ দৰে আগবাঢ়িছে
শৈবাচাৰী শাসনতন্ত্ৰ। অধিকাৰ কৰিছে প্ৰতিপদ মাটি,—গাঁৱৰ
পিছত গাঁও, জনপদৰ পিছত জনপদ, দেশৰ পিছত দেশ।
লালসাব ভপত নিখাস ভৰা সাগৰৰ বিষাক্ত বতাহজাক মহাভূমিৰ
হৃৎপিণ্ডৰ কালে আগবাঢ়িছে দৃঢ় গতিৰে। এপদ এপদকৈ অধিকাৰ,
এপদ এপদকৈ প্ৰতিষ্ঠা। পৃথিৱীৰ বুৰঞ্জীত নতুন এক ৰাজনৈতিক
চৌৰ্য্য-বৃত্তি। বহুতো বক্তান্ত সংগ্ৰাম—বহুতো বক্তাইন অপহৰণ
আৰু অধিকাৰ। অষ্টাদশৰ মধ্যাহ্নত বহুতো পলাশী যুদ্ধৰ শত
মীৰজাকৰৰ অন্তৰ্ঘাতী অন্ধতাই আকৌ এবাৰ দেখুৱাই দিলে
বিজিত ভাৰতৰ সামন্তশক্তি সাম্ৰাজ্যবাদী ভৰোৱালৰ আগত
কিমান দুৰ্বল। ভৰোৱালৰ সম্মুখত প্ৰতিষ্ঠা হ'ল বিদেশী
শাসনতন্ত্ৰ।

উনৈছ শতিকাৰ আৰম্ভণি। ভাৰতবৰ্ষৰ বুকুৰ ওপৰত মহা-
সাগৰৰ উজ্জ্বল ধুমুহা। হিমালয়ৰপৰা কুমাৰিকালৈকে বিয়পি

পৰিছে বুটছ শাসন । শাসন আৰু শোষণ । লালসাব শেষ নাই, অভ্যাচাৰৰ সীমা নাই । শ্বৈৰাচাৰী শাসনতকৈ শ্বদৃঢ় কৰিবলৈ অঞ্চলে অঞ্চলে গঢ়ি উঠিছে সৈন্যৰ ঘাটি । সেই ঘাটিবোৰ সংযুক্ত কৰিছে ভাৰতৰ বুকু কালি ঘোৱা একা-বোঁকা অসংখ্য বাস্তাই । সেই বাস্তাবে কুচ-কাৱাজ কৰি কৰি আগবাঢ়ে শাৰী শাৰী ভাড়াটীয়া ভাৰতীয় পণ্টন । সিহঁতে মাৰ্চ কৰে লক্ষৌৰপৰা আগ্ৰালৈ, আগ্ৰাপৰা দিল্লীলৈ দিল্লীপৰা কলিকতা, মিৰাট, মাদ্ৰাজ আৰু কোয়েটালৈ । ইংৰাজ-তথুত প্ৰতিষ্ঠাৰ কাৰণে সিহঁতে স্বদেশবাসীৰ লগত খালী ভৰিৰে যুদ্ধ কৰে আৰু আজীৱন মাৰ্চ কৰে । দুৰ্ভিক্ষৰে ক্লিষ্ট দেহ, মূৰৰ ওপৰত জলন্ত আকাশ, জোতাহীন ভৰিৰ তলত উত্তপ্ত ধৰণী । তথাপি সিহঁতে কুচ-কাৱাজ কৰে । কুচ-কাৱাজ আৰু কুচ-কাৱাজ । লেক্ট-ৰাইট, লেক্ট-ৰাইট আৰু লেক্ট-ৰাইট । তাত জিৰণিৰ অৱকাশ নাই, পিয়াহৰ নিবৃদ্ধি নাই । আপত্তিৰ একমাত্ৰ দণ্ড মৃত্যু ।

এয়ে সেই গ্লানিভৰা কোজী জীৱন । বিৰাম বিহীন কুচ-কাৱাজ, অপমান আৰু অসহায়, প্ৰতিকাৰহীন দুখ-কষ্ট । চাৰা হিন্দুস্থানৰ মাটিয়ে কাণ পাতি শুনিছে সিহঁতৰ দুৰ্বল যুঁজৰ শব্দ, বডাহত ভাঁহিছে সিহঁতৰ বুচৰ লেক্ট-ৰাইট আৱাজ । দলে দলে মানুহ কোজত সোমায় । শয়ে শয়ে, হাজাৰে হাজাৰে, লাখে লাখে । খাত নাই, বস্ত্ৰ নাই, বিশ্রাম নাই—তথাপি সিহঁতে চিপাহী হয় । কাৰণ তেতিয়া হিন্দুস্থানত চিপাহীগিৰি একমাত্ৰ জীৱিকা । কালি যিজন আছিল কানপুৰৰ ছামৰাব কাৰখানাৰ মিস্ত্ৰি, সিও আজি চিপাহী । কালি যিজন আছিল জয়পুৰৰ জ্যোতিষ-মানমন্দিৰৰ অধ্যক্ষ, তেওঁ আজি চিপাহী । এটা এটাকৈ ধ্বংস হৈ গৈছে এতিটো শিল্প, এটা এটাকৈ বিচ্যুত হৈ গৈছে এতিটো জীৱিকা । অসহনীয় কৰৰ বোজাত নিঠৰ হৈ পৰিছে কৃষি-জীৱন,—ভাৰ

সলনি আহিছে প্ৰতিকাবিহীন অনাবৃষ্টি, দুৰ্ভিক্ষ, মৰক আৰু মহামাৰী। বানিজ্য স্তব্ধ হৈ গৈছে, বজাৰ শুবিছে হাজাৰ মাইল দূৰ-পৰা অহা বিদেশী পন্যৰে। দিল্লী, লক্ষ্ণৌ, কানপুৰ, এলাহাবাদ, পাটনা, কটক, বারালপিন্ধি। মাদ্ৰাজৰ বিৰাট বিৰাট ৰাজকীয় পুথি-উঁহালবোৰৰ দুৱাৰত তলা লগোৱা হৈছে, তাৰ সলনি চহৰে চহৰে বহিছে মধ্যম-শ্ৰেণীৰ স্কুল-কলেজ, তাত দলে দলে তৈয়াৰ হৈছে কমিচাৰিয়েটৰ কেৰাণী।

জাতীয়-জীৱনৰ পুৰণি ধাৰাটো চুৰ্চুৰ্য় হৈ গ'ল, অথচ নতুন ধাৰা একো গঢ়ি নুঠিল। শ শ জীৱিকাৰপৰা বাচি থাকিলগৈ মাত্ৰ তিনিটা, উত্তম—কেৰাণীগিৰি; মধ্যম—চিপাহীগিৰি; অধম—কেঁচাপন্য উৎপাদন। লজ্জাকৰভাৱেই একে চাকৰিতে ইংৰাজ আৰু ভাৰতীয়ৰ দৰমহাৰ পাৰ্থক্য হ'ল পাঁচ গুণ।

ভাৰতবৰ্ষত বিদেশীৰ আগমন নতুন কথা নহয়। যুগে যুগে বিভিন্ন জাতিয়ে আক্ৰমণ কৰিছে ভাৰতবৰ্ষ। বিজয়-মালাৰ-পৰাও বঞ্চিত হোৱা নাই কোনো। সাময়িকভাৱে হয়তো চলিছে বিদেশী অত্যাচাৰ। কিন্তু সাময়িকভাৱেই। তাৰ পিছতেই সেই জাতি মিলি হৈছে বিশাল ভাৰতৰ গণসমুদ্ৰত। হৃদয় দি ভাৰতে আকোৱালি লৈছে নতুন জাতিক। তাক দীক্ষা দিছে পুৰণি সংস্কৃতিত।

উনৈছ শতিকাত যেতিয়া লাহে লাহে জাগিছে ভাৰতবৰ্ষ, তন্ত্ৰাভাৱ আধামেলা চকুৰে নিৰ্বাক বিশ্বয়ত সি চাইছে এই নতুন জাতিটোৰ ফালে। ওহৌ, এই জাতিতো সেই জাতি নহয়। এই জাতি সেই জাতি নহয় যি ডুব বাব মহাভাৰতৰ গণসাগৰৰ তৰঙ্গমালাত—যাব আত্মা লীন হৈ বাব ভাৰতবৰ্ষৰ আত্মাৰ লগত। এই জাতিয়ে নিবলৈ আহিছে, দিবলৈ অহা নাই। এই জাতি ভাৰতৰ আপোন নহয় .. .... আপোন নহয় ....।

১৮৩৯ চন। বৰকে ঢকা অফিসানিহানৰ কাবুলৰ সৈন্যবাসত
ঠাণ্ডা ৰাতি জুইৰ কেউকাষে বহি উত্তেজিত আলোচনা কৰিছে
চিপাহীৰ দলে। লেতেৰা ভেঙাৰ ছামৰাৰ পোস্তিনেৰে গা ঢাকি
কুকুৰাত্তে প্ৰাণ কৰিছে সিহঁতে। কিহৰ বাবে সিহঁতে ইমান
কষ্ট মানি লৈছে? কাৰ কাৰণে কৰিছে এই যুদ্ধ?।

খবৰ পৈ অফিচাৰৰ কাষ পালে। বিদ্ৰোহৰ অপৰাধত ২৭
নং নেটিড ইনফেণ্ট্ৰিৰ চুবোৰ মকবুল হায়দৰক গুলী কৰি মৰা
হ'ল।

সিদ্ধ দেশলৈ যাবৰ সময়ত আকৌ বিন্দুক হৈছে ৬৪ নং
নেটিড ইনফেণ্ট্ৰিৰ চিপাহী। অৰ্ক-হাৰে অৰ্ক-বস্ত্ৰে বাৰে বাৰে
দূৰ দেশলৈ গৈ যুদ্ধ কৰিবলৈ আপত্তি কৰিছে সিহঁতে। ফলত
এঘাৰজনক কাঁচী দি লাহোৰৰ বজাৰৰ ৰাস্তাত ওলোমাই থোৱা
হ'ল। বৰখাস্ত হ'ল ব্ৰিছজন।

পেছোৱাৰৰ বেৰেকৰ তিনিটা চিপাহীক মদ খোৱাৰ দোষত মূৰ
ভল, ভৰি ওপৰলৈ কৰি ওলোমাই বান্ধি থোৱা হ'ল। নাকে-
মুখে ভেজ ওলাই মৰিল এটা।

১৮৫৬ চন। মীৰাটৰ-বেৰেকৰ সম্মুখত অবাধ্যতাৰ শাস্তি
স্বৰূপে বি পাঁচোটা চিপাহীক বেঁত দিয়া হৈছিল, সিহঁতৰ ভিতৰৰ
আটাইতকৈ কিশোৰ ল'ৰাটোৱে আক জ্ঞান ফিৰাই নাপালে।

বুঢ়া বাপেকৰ ওপৰেদি ধোঁৱা চলাই দিয়া অফিচাৰৰ চোলাৰ
বুজ খামুটি ধৰিছিল এক দুঃসাহসী ডেকাই। বিচাৰত তাৰ
কাঁচী হৈ গৈছে।

অযোধ্যাৰ মাজেদি গৈছে বৃটিছ পণ্টন। গাঁৱৰ হাঁহ-কুকুৰা
ঘিউ-গাধীৰবপৰা আৰম্ভ কৰি প্ৰতিকণা শাক-পাচলি সিহঁতক
দিব লাগিব। মধ্য-ভাৰত, দক্ষিণ-ভাৰতত লক্ষ লক্ষ ভাৰতীয়
যুৱা খবচ কৰি যেতিয়া ইংৰাজ অফিচাৰৰ চিকাৰ-বাগ্ম, চৰ্লে

ভেতিয়াও একে ঘটনাৰে পুনৰাবৃত্তি ঘটে। লগে লগে পাৰ্টি হয়, নাচ-গান হয়। বাজী পোৰে হাজাৰ হাজাৰ টকাৰ।

পথাৰৰপৰা শস্য ছুলিবৰ সময়তে হয়তো হঠাৎ খেতিয়ক-বোৰক জোৰকৈ মিলিটেৰী বেৰেকৰ বাস্তা সজাৰ কামত লগাই দিয়া হ'ল। শস্য পথাৰতে নষ্ট হৈ সাময়িকভাৱে দুৰ্ভিক্ষই দেখা দিলে গাঁৱত। চুপ্ৰীম ক'ৰ্টৰ বাহিৰে ইংৰাজৰ বিচাৰ কৰিব কোনে ?

নগৰে নগৰে, গাঁৱে গাঁৱে মিছনেৰীবোৰে কৈ ফুৰিছে, ভোমালোকৰ ধৰ্ম মিছা, সমাজ মিছা, শিক্ষা মিছা, সংস্কাৰ অৰ্থহীন আৰু আদৰ্শ ভণ্ড।

বহুতো ছুখৰ কাহিনী, বহুতো অপমানৰ বোজা। মচ্‌লিন-শিল্পীৰ কটা আঙ্গুলিৰ ভপত ভেজে ভাষা বিচাৰে,—নীলবাগানৰ মজুতৰে পিঠিত বুট-জোতাৰ দাগ লৈ নিৰ্বাক; ভীত চাবনিৰে কি যেন ক'ব খোজে। এটা চিপাহী পলোৱাৰ দোষত বিটো বেজিমেণ্টৰ সকলো চিপাহীক গুলীয়াই মৰা হ'ল, সিহঁতৰ আত্মাই হিন্দুস্থানৰ মাটিত সঁচৈ নতুন যুগৰ খবৰ। তাঁতৰ খট্‌খাটনি চিৰদিনৰ কাৰণে বন্ধ হৈ যোৱা অক্লান্ত হাজাৰ হাজাৰ বেকাৰ তাঁতীৰ দুৰ্বল চকুত বাজে সেই আৱাহন। চাৰণ-কবিৰ দলে গাৱঁ-জুয়েঁ গায় সেই নতুন যুগৰ জয়গান,—জনে জনে কয় বিগত দিনৰ বাঁৰ-কাহিনী। শুকান মাটিয়েদি নাঙল টানি টানি হিন্দুস্থানৰ কিষাণে ক্ষণিক সময়ৰ কাৰণে বৈ যায় সেই গন গান শুনি। কাষখানালৈ যোৱাৰ বাস্তাভ ক্ষণেক বৈ দিন-মজুৰেও শুনে সেই গান। সিহঁতৰ প্ৰাগত জোৱাৰ তোলে শত শত অখ্যাত গালিবৰ অগ্নিময়ী শায়ৰীয়ে। আৰু লালকিল্লাৰ পাষণ দেৱালত বাবে বাবে ইস্তাহাৰ পৰে,—“দেশ বন্ধাৰ কাৰণে, ধৰ্ম বন্ধাৰ কাৰণে আৰু যত্নৰ বাবে বাবে প্ৰস্তুত হোৱা, হিন্দুস্থানৰ দাদুহ !”

উনৈছ শতিকাত ক্ৰেতগতিৰে চেতনা ঘূৰাই পাইছে ভাৰতবৰ্ষই। ভাৰতৰ আত্মাই গুমৰি উঠিছে শিকলিৰে বন্ধা শাসনতন্ত্ৰৰ বাস্তৱ হৃদয়ৰ সীমাৰ ভিতৰত—যি সীমাবেখাৰ অন্তৰালত আছে অপমান আৰু দাসত্বৰ গ্লানি আৰু এথোজ বাহিৰত আছে নিৰ্যাতন আৰু মৃত্যু।....নহয়, যি যুগত ভাৰপ্ৰৱণতাক দাম দিব লাগিব সেই যুগ আহিছে। মানৱতাক স্বীকৃতি দিব লাগিব, যুগৰ বুৰপৰা মুচি দিব লাগিব শোষণ আৰু অভ্যাচাৰৰ বুৰঞ্জী। শত্ৰু-মাছৰ নেজৰ চাবুকৰ আঘাত পিঠিত লৈ যিবিলাকে গঢ়ি তোলে কমিচাৰিয়েটৰ ইমৰত, সিহঁতকো মানুহৰ মাজত আসন দিব লাগিব,—আফগানিস্থানৰ ভূষাৰ-মকত যিবিলাকে মাৰ্চ কৰে আৰু যুদ্ধ কৰে, সিহঁতকো মানি লব লাগিব মানুহ হিচাপে।

উনৈছ শতিকাৰ মাজভাগত ক্ৰমে সজীৱ হৈ উঠিছে সাধাৰণ মানুহৰ ভূমিকা। হিন্দুস্থানৰ মাটিত প্ৰস্তুতি চলিছে এক মহা জাগৰণৰ, পটভূমি বচিত হৈছে আগন্তুক এক অভ্যুত্থানৰ। কোম্পানী-ৰাজৰ চকুত ফাঁকি দি, ফাঁটীশাল আৰু কাৰাগাৰক হেয় কৰি গাঁৱে-ভূয়ে অভিসাৰ চলিছে অসংখ্য সন্ত্ৰাসবাদী দলৰ বিপ্লৱী কাৰ্য্য-কলাপ। হাটে-বজাৰে বিতৰণ হৈছে হাজাৰ-বিজাৰ প্ৰচাৰ-পত্ৰ, নাম নজনা লিখকৰ স্পৰ্শকতাৰ আকৃতি। আৰু বৈছে উৰ্দ্ধ কৰিতাৰ জোৰাৰ। গাঁৱে গাঁৱে গৈছে বুঢ়াকিৰ নকৌৰ,—গাঁৱৰ পৌ-মাজত থিয় দি হাতত এখন চাপাটি লৈ চিহ্ন দিছে, 'উত্তৰ-পূব, দক্ষিণ-পশ্চিম'। সেই চাপাটি ভগাই দিয়া হৈছে জনতাৰ মাজত। কোনেও কৈ দিয়া নাই সেই নকৌৰ কোন মুক্তি যন্ত্ৰৰ দূত। কোনেও কৈ দিয়া নাই সেই চাপাটি কোন জাগৰণৰ জাননী। তথাপিও নিঃশব্দেই আঁতৰি গৈছে

জনতা। মনে মনে প্রত্যেকেই বুজিছে সেই মহাক্ষণ আসন্ন।
উত্তৰ, পূব, দক্ষিণ, পশ্চিম, কেউপিনেই জুই জ্বলি উঠিব।

এনেঠায়ে লাগে লাগে আহিল ১৮৫৭ চন। ভাৰতীয় জাতীয়
জীৱনৰ এটি অবিস্মৰণীয় পায়ণৰ বেধা। শীতকালৰ বাতিপুৰা
প্ৰতি ভাৰতীয়ই অবাক হৈ দেখিলে ঘৰৰ দুৱাৰমুখত কোনে
যেন পেলাই থৈ গৈছে দদ্যাজাত এটি বঙা পত্ৰম ফুল। পুৱতী ব'দত
তাৰ পাতিত লাগি থকা নিয়'ৰৰ টোপোলবোৰে চিকুমিকাইছে।
ৰক্তকমল,—সম্ভ্ৰাসবাদ! ইতৰ শেষ সংকেত। পলাশী যুদ্ধৰ শতবাৰ্ষিকী
আসন্ন। মহান এক বিপ্লৱী অভ্যুত্থানে আপেক্ষা কৰিছে সেই
পুণ্য দিনটোলৈ। তাৰেই সেই সংকেত।

তাৰ পিছত এদিন কৰাল ধুমুহাৰ দৰেই আহিল সেই মহা
বিপ্লৱ। উত্তৰ-ভাৰতৰ শুকান মাটিত ৰাশি ৰাশি ধূলি উকুৱাই
দৌৰিলে হাজাৰ হাজাৰ বগুৱা ঘোঁৰা—চাউনীৰ পিছত চাউনী
জ্বলি যোৱা জুইৰ পোহৰেৰে পূব-ভাৰতৰ সন্ধিয়াৰ আকাশ
ৰাঙলী হ'ল লক্ষ লক্ষ জীৱন নাশ হ'ল—উচ্ছন্ন হৈ গ'ল
অসংখ্য জনাকীৰ্ণ নগৰ, অগণন গাঁও-ভূঁই। কোনো এক ভয়াবহ
অগ্নিপ্ৰাৱন যেন বৈ গ'ল মহাদেশৰ বুকুৱেদি। নিৰৱচ্ছিন্নভাৱে
দুৰছৰ অবাহত থাকিল তাৰ ছনিবাৰ গতি।

বিপ্লৱৰ প্ৰথম সূচনা হৈছিল মীৰাটত। দহ মে' তাৰিখে
বাতিপুৰা এনফিল্ড-প্ৰিচট ৰাইফেল ব্যৱহাৰৰ সামান্য অজুহাতত
মীৰাট জ্বলি উঠিছিল। পাছদিনা সেই এনফিল্ড ৰাইফেলকে
বুকুত সাৱটি সিহঁতে আগবাঢ়িছিল দিল্লীৰ বাস্তাত। গাই
গৈছিল 'দিল্লী চলো'ৰ শ্লোগান। গোটেই মে' আৰু জুন মাহত
উচ্ছাৰেগে বিপ্লৱ বিয়পি পৰিছিল চাউনীৰ পিছত চাউনীলৈ।
ভামাম হিন্দুস্থানৰ বাৰী-চিপাহীৰ দলে দিল্লীৰ পতাকাৰ তলত
সমবেত হৈছিলহি—দাবী কৰিছিল শেষ মোগল সম্ৰাট বাহাদুৰ-
শাহৰ নেতৃত্ব।

ছেপ্তেম্বৰ মাহত দিল্লীৰ পতন হোৱাৰ পাছত বিপ্লৱ আৰু
অকল ৰাজধানীতেই আবদ্ধ হৈ থকা নাই, সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষতেই
ভেঙিয়া বিয়পি পৰিছে স্বাধীনতাৰ স্বৰণ-বিজয়ী সংগ্ৰাম।
হিন্দুস্থানৰ প্ৰথম গণজাগৰণ।

১৮৫৭ চনৰ সন্ধিয়া মধ্য-ভাৰতৰ আকাশৰ বং গাঢ় বঙা । বান্ধা, বাধগড়, খাহগড়, মালোৱা, পড়াকোটা, বানপুৰ, চিবখাৰী, চন্দেৰী, সাগৰ আদি সকলোতে ইংৰাজ-ডব্‌লু নিশ্চিহ্ন হৈ গৈছে । চিৰদিন বৃটিছ-অনুগত ভূপাল, গোৱালিয়ৰ, ইন্দোৰ ৰাজ্যতো গৰ-বিন্ধোভ দমাই ৰাখিব পৰা নাই কোনেও । ৰাঘী-চিপাহীয়ে কাঁচী চহৰ এৰি যোৱাৰ পাছত বৃটিছ চৰকাৰৰ অনুবোধক্ৰমে অৰাজক কাঁচীৰ শাসনভাৰ ল'বলগীয়া হৈছে তাৰ পুৰণি বন্ধিতা ৰাণীয়ে । লগে লগেই গোটেই মধ্য-ভাৰতৰ অভ্যুত্থানৰ অলিখিত নেত্ৰী হৈ পৰিছে কাঁচীৰ ৰাণী । জানুৱাৰী মাহত ৰাণী-বাঈচাহেবাই প্ৰকাশ্যভাৱেই বিদ্ৰোহ ঘোষণা কৰিছে । বিপ্লৱী চহৰ কাঁচীৰ মুকলি আকাশত কিৰকিৰকৈ উৰি থকা বিপ্লৱ-সূচক বঙা-বেচমৰ পতাকাৰ পিনে চাই চাই কাঁচীৰ নেতৃত্বক মনেপ্ৰাণে আশা কৰিছে সমগ্ৰ মধ্য-ভাৰতে আৰু পূৰ্ব-ভাৰতৰ এটা বিৰাট অংশই । কাৰণ দিল্লীৰ পতনৰ পিছত আজাদ হিন্দক সাৰ্থক নেতৃত্ব দিয়াৰ যোগ্যতা আৰু ক্ষমতা একমাত্ৰ কাঁচীৰ ৰাণীৰেই আছে ।

..... সেয়ে আভি কাঁচীৰ মাটিত জাগি উঠিছে ৰণৰ অভূতপূৰ্ব উদ্গাদনা । কণলক স্বাধীনতাৰ আন্বাদত পচপন্ন হাজাৰ অধিবাসীৰ চহৰখন যেন কোন মাদকহাত অধীৰ । আকাশত যদাঙ্ক মৰণ-যুদ্ধৰ মতোৱাবী বং বতাহত আজাদীৰ মাতাল নিচা ... .. ।

..... সি এক অভূত সময়ৰ কথা । সি এক ধাৰণাতীত জীৱনৰ কাহিনী । ইচ্ছা হয় যেন সময়ত বাচি থাকিম—হুৰাহ্ মেলি সাৱটি ল'ম সেই মাতাল জীৱন-যাত্ৰা । গোলাম আলী, মুগলীকৰ, ভাৰ্গৱ, বৈজনাথ, আনন্দ চাচা, সবজ্‌বাজ, দিনায়ক আৰু কত চিনাকি মানুহ ; কামনা হয় যেন হুচকু ভৰাই চাই ল'ম সেইবোৰ লক্ষ লক্ষ সাধাৰণ মানুহৰ বিৰ-শাস্ত জীৱনত জাগি উঠিছিল কেনে জাতীয়তাবোধৰ প্ৰলয়-চেতনা ।

বিহাৰি উভতি আহিছে।

খবৰটো দিলেহি মুবাৰকে। মুবাৰক চৰকাৰী গোলন্দাজ, ফৌজও পাঁচ বছৰ কাম কৰিছে সি। বজা গঙ্গাধৰ ৰাওৰ দিনতে কামত সোমোৱা মানুহ। বান্ধুচাহেবা ভেতিয়া সোঁতৰ বছৰীয়া সৰু ছোৱালী—সোণ আৰু মুক্তাৰ অলঙ্কাৰ পিন্ধি লক্ষ্মী-মন্দিৰলৈ যায় আৰু আজৰি সময়ত গা ধোৱে, আচাৰ বনায়। ভেতিয়ালৈকে তেওঁ ঘোঁৰা আৰু তৰোৱাল চুয়েই পোৱা নাই। মুবাৰকে এই সকলোবোৰ খবৰ জানে, কাৰণ সি ভেতিয়া ওস্তাদ ঘোঁচৰ ঘৰতে আছিল.... ।

খবৰটো যেতিয়া মুবাৰকে দিলেহি, ইমৰান আৰু বিনায়ক চিলা উকুৱাত মহুঙল। চিলা অৱশ্যে সিহঁতে নিজে উকুৱা নাই। আনকি কোনে উকুৱাইছে তাকো দেখিবলৈ বা বুজিবৰ উপায় নাই। আকাশত ছখন চিলাই কটা-কটি কৰিব খোজা দেখি ভলৰ বাস্তাত মানুহ গোট খাইছে। উল্লাসত চিয়'ৰ বাধৰ কৰিছে আৰু তৰ্ক-তৰ্কি কৰিছে। বিনায়কেতো এজনৰ লগত বাজীয়েই ৰাখি পেলালে,—সৰু-সুৰা বাজী নহয়, একেবাৰে দেখা-দেখকৈ ছটা টকাৰ বাজী। নীলা গুড়িখনে যদি হালধীয়াখনক ভাক-কাটো কৰে, সি জিকিব।

এতিয়া মাত্ৰ পুহ-মাহ, চিলা উকুৱাবৰ সময় হোৱাই, নাই এথোন। ঝাঁচীত কিন্তু এই বছৰ চিলা উকুৱাৰ এনেকুৱা চৰ্চ উঠিছে যে মোচম্ অহালৈ আৰু কোনো বৈ থকা নাই—পুহৰ প্ৰথম বতাহজাক মৰাৰ লগে লগে আকাশত চিলা উৰিবলৈ আৰম্ভ কৰি দিছে। একেবাৰে লক্ষ্যৰ আদৰ্শ। তাত হেনো

চিলাভ বাজী বাধি কুলী-মালীয়েও মাহেকৰ পইচাকেইটা শেষ কৰি সুদা হাতেৰে খবলৈ আহে।

“বিহাৰী আহিছে ? সটাকৈ ?? পিটিলিনে তাক ?” বিনায়ক সুধিলে।

“নাই অ,” বৈচেৰাই ভিৰত জখম এসোপা লৈ বিচমাত পৰি আছে,” মুবাৰকে ক’লে।

“আছেহি ক’ত ?”

“চাউনীত। ব’ল তাক চাওগৈ।”

“ওহৌ, মই খলিফাৰ লগত বাজী বাধি বৈ আছোঁ।”

“হুঁক না, চিলাৰ মালিকেতো আক গম পোৱা নাই যে তই বাজী বাধিছ।”

“ওহৌ, আগেয়ে বাজীত জিকিম। তাৰ পাছত যাম। তই নহ’লে ইমৰানক লগত লৈ য়াগৈ ?”

ইমৰানে ক’লে, “মই আকৌ কিয় যাম ? কোন বিহাৰী, মোৰ লগত চিনাকিয়েই নাই।”

বিনায়কে ক’লে, “যাচোন, আমাৰে বিচালা যা। মুবাৰকে চিনাকি কৰি দিব।”

“ৰ’বি, আচল কথাটো এতিয়াহে মনত পৰিছে। এই বিহাৰী আচলতে কোন জান ? তোৰ বিত্তিয়াৰ পুৰণি প্ৰেমিক।”

“যা: বিত্তিয়া আকৌ মোৰ বিত্তিয়া হ’ল কেনেকৈ।” ইমৰান যুদ্ধং দেহি হ’ল।

“কিয় নহ’ব, প্ৰথম দৰ্শনতে ‘তোমাৰ চেহেৰা চুলতানৰ দৰে ষাবু’ বুলি তাই কাক কৈছিল ?”

মুবাৰকে বিনায়কৰ বসিকতাত অলপো নাইছিলে। মুবাৰক এই এটা বিষয়ত বৰ কঠিন। ইমৰানে তাক তিক্ততা সম্পৰ্কীয় কোনাে মন্তব্যত যোগ দিয়া দেখা নাই আজিলৈকে।

ভাব হাতত ধৰি টানি ইমবানে আক ক'লে, “ব'ল বিহাবীৰ লগত মোকে চিনাকি কৰি দিবি, বিনায়ক থাকক ইয়াতে। খোজ-কাঢ়িয়েই যাম নেকি ?”

“ঈভো আকৌ। চাউনী সোৱা ওচৰতেই দেখোন, ব'ল।” মুৰাবকে ক'লে, “তই আমাৰ ভালৈ এদিন বোৱাৰ কথা আছিল নহয়, আজি বাৰি ?”

“আজি নোৱাৰো ভাই।”

“মজলিচ্ সঁচাকৈয়ে হ'বনেকি ?”

“নিশ্চয় হ'ব। মজলিচৰ বন্দোবস্ত কৰিবলৈ আজি পুৰন্দৰৰ ভালৈ যাওঁ ব'ল।”

“পুৰন্দৰৰ ভালৈ ? বাপৰে—মাক কৰিবি ভাই।” মুৰাবক অপ্সয়াই উঠিল।

“কিয়, কি হ'ল ?”

“ভেঙে আমাক মানুহ যেনেই নেদেখে।”

“কিয় ?”

“পুৰন্দৰৰ কথা এতিয়া থ'। আমাৰ ভালৈ কোন দিনা যাৰি শুকে ক'। আমাৰ ভালৈ এদিন বাৰিয়েই কিন্তু, মায়ে হোক দেখিলে বৰ ভাল পাব।”

“যাম দে এদিন। একেটা কথা কিমান কেনেকি থাক ?”

চাউনী পাওঁতে পাওঁতে মুৰাবকে ক'লে, “বিহাবী কোন জান ? যোগীহঁতৰ লগৰ বিচালা। বাঘীহঁতৰ লগত যে এসোপা চিপাহী জুটি গৈছিল, বিহাবীও গৈছিল?গ সিহঁতৰ লগত।”

“দিল্লীলৈ ? তেনেহ'লে মই দেখিছো নিশ্চয়।”

“হ'বও পাৰে। বিহাবীক লগ নোপোৱা মানুহ কিজানি হুনিয়াতে নাই।”

“কিন্তু বিহাবীক জানো আকৌ কামত লব বাঁচায়েবাঁচায়ে ? তই কি ভাব ?”

“নিশ্চয় ল'ব । তোৰ গাত আচলতে নিয়ান দোষ নাই জান; আৰু ক'ভকতো লৈছে ভেনেকৈ ।”

চাউনী পায়েই বৈজনাথৰ কোঠালৈ গ'ল সিহঁত । বৈজনাথৰ বিচনাৰ চাৰিওফালে বহি আছে যুগ্মলীকৰ, ভাৰ্গৱ, চৰক্ৰাজ, গোলাম আলী আৰু স্বয়ং বৈজনাথ নিজে । বিচনাত শুই থকা মানুহটোৱেই বিহাৰী,—তাৰ গালৰ ছামৰাৰ ওপৰত বহু দিন ধৰি ব'দে কোবোৱাৰ দাগ । গোলাম আলীহঁতে হাঁহিৰ খলক তুলিছে ।

ইমৰানক দেখি বিহাৰীয়ে গাৰুপৰা মূৰ দাঙি ক'লে, “ত'য়েই ইমৰান নহয়নে ? ইহঁতৰ মুখত শুনি চেহেৰা দেখিয়েই গম পাইছো । যাওঁক এটা সমীৰ্য পালেঁ । দেখিছ, ক'ভ এবাৰ দেশৰ কাম কৰিম বুলি লোকৰ কথাত কণ্টো-মণ্টো দিল্লীলৈ ভুল ক্ৰমে গ'লো, ইহঁতে মোক এতিয়া গালি পাৰি নগুৰ-নাগতিখন কৰিছে ।”

“এৰা ভাই, তহঁতৰ একে দিল্লীৰ মানুহ”, যুগ্মলীকৰে ক'লে, “মিতিৰ মানুহ, আমিনো কোন কুতা ? তোৰ বকল আহি গ'ল যেতিয়া আৰু চিন্তা নাই ।”

“হ'বই ।” গোলাম আলীয়ে ক'লে, “আচ্ছা ইমৰান, বাঈচাহেবাক গালি পাৰি 'দিল্লী চলো' বুলি গুচি যাবলৈ ক'লে কেনে নাটকীয় নাটকীয় লাগে নহয়নে ? তয়ে ক' বাক !”

“কোনে গালি পাৰিছিল অ' ? কোনে গালি পাৰিছিল ? মোক ভেনেকৈ নক'বি দেই, ভাল নহ'ব ।”

“বেয়া পাবলৈনো কিটো বাকী আছে অ', বিহাৰী ?” যুগ্মলীকৰে ক'লে “ভালেই কৰিছিলি, মাজে মাজে ভেনে নাটক কৰিব লাগে, মন আৰু স্বাস্থ্য ভালৈ থাকে ।”

ভাই ভগৱানৰ অপভ, মই গালি পৰা দলত নাছিলোঁ ।” বিহাৰীয়ে ক'লে ।

ইতিমধ্যে বৈজ্ঞান্যে বিহাৰীৰ বাবে খানা আনিছিল দেখি বিহাৰীয়ে ক'লে, “এইহে ভাল ল'ৰাৰ কথা। যোগী তই এক দৌৰ মাৰচোন দোকানলৈ, কেইটামান দৈ-বড়া লৈ আনগৈ।”

“ওহো, দৈ-বড়া খালে তোৰ ভৰিৰ দাঁ পকিব।” চৰফ্ৰাজে ক'লে।

মুবাৰকে স্মৃছিলে, “তোৰ ভৰি কেনে পাইছ বিহাৰী?”

মুখ ভৰ্তি কটীৰ ওপৰত এসোহা গাখীৰ খাই বিহাৰীয়ে ক'লে, “ওহো বৰ ভাল নহয়। বাটত আহোঁতে দাঁ বেছি হৈ গ'ল। যিহে কষ্ট। ঝাঁচী পাওঁতে পাওঁতে ধোঁবাটো মৰিল। এইডোখৰ বাট এই ভৰিবেই খোজকাটি আহিলোঁ।”

“আবাল বুদ্ধ-বগিতা সকলোৰে আশ্রয় কাঁচী।” যুগলীকৰে ক'লে, “অৱশ্যে এটা কথা বিহাৰী, ভৰিৰ কাৰণে তই বিশেষ একো ভাবিব নালাগে। আজিকালি ফিৰিঙ্গীৰ দেশ বিলাতত যি সুন্দৰ সুন্দৰ কাঠৰ ভৰি ওলাইছে, আচল ভৰিতকৈও ভাল। বঙা, বগা, নীলা সকলো বঙৰ সুন্দৰ ভৰি আছে, তোৰ যেনেকুৱা ধৰণৰ পছন্দ হয় ঠিক তেনেকুৱাই এখন আনি দিম। এবাৰ ভৰিখন কাটি নতুন ভৰি লগাই ল'লে আৰু পায় কোনে। পছন্দ হয় যদি সিখন ভৰিও কটাই ল'বি।”

সকলোৱে গিৰ্জানী মাৰি হাঁহিবলৈ ধৰিলে।

বিহাৰীয়ে ক'লে, “অৱশ্যে যোগীয়ে কোৱা কথাত আচৰিত হ'বলগীয়া কি আছে? তাৰ সকলো কথা ক্ষমণীয়। মই এটা ঘটনা কওঁ শুনহঁক! ইংৰাজী একৈছ শ একত্ৰিছ চনত এজন মানুহে এক ডাক্তৰৰ ঘৰলৈ গৈছিল.....”

“ইংৰাজী একৈছ শ একত্ৰিছ চন আকৌ কেতিয়া হ'ল? তই দিল্লীত তিনি শ বছৰ শুই থাকিলি নেকি, জগাওতাও কোনো নোলাল? আমাৰ কাঁচীত হ'লে এতিয়াও ওঠৰশ আঠাৰ

চনেই চলি আছে। খোদাবেই ভুল।” ইম্বানে ক’লে।

“অঃ, ব’চোন”. বিহাবীয়ে ক’লে, “প্রথমৰপৰাই গোলমালখন নলগাবি। ধৰি ল’না আৰু তিনিশ বছৰৰ পাছৰ ঘটনা। ভেতিয়াৰ দিনত অকাণ্ড প্রকাণ্ড দ’ৰাখানা, প্রকাণ্ড প্রকাণ্ড ডাক্তৰ। তেনেকুৱা এজন ডাক্তৰৰ ওচৰলৈ এদিন এজন ভদ্রলোক আহিল। তেওঁৰ মগজুৰ বিকাৰ হৈছে, মূৰটোৰ চিকিৎসা কৰিব লাগে। ভদ্রলোকজনৰ নাম মাধৱন মাধৰাও যুগলীকৰ—”

যুগলীকৰে আঙুলি জোকাৰি ক’লে, “এই, খবৰ্দাৰ!”

আটায়ে গিৰ্জনি মাৰি হাঁহিবলৈ ধৰিলে। ভাৰ্গৱে ক’লে, “মাধৱন মাধৰাও নহয় অ’, গাধৱন গাধৰাও।”

আকৌ হাঁহিৰ ৰোল উঠিল।

বিহাবীয়ে খৰখেদা লগালে, “ব’বি ব’বি, শেষ কৰিবলৈ দে। খুব নাম কৰা ডাক্তৰ। মূৰটো কাটি-মেলি ঠিক-ঠাক কৰি ঘৰৰ ল’ৰা ঘৰলৈ পঠিয়াই দিলে। চব ঠিকেই চলিছিল, কিন্তু পাছদিনা আলমাবী খোলোতে হঠাতে ডাক্তৰে দেখিলে সৰ্বনাশ! .....সেই যে চিকিৎসাৰ সময়ত মগজুটো উলিয়াই তেওঁ কাঁহী এখনত মৈছিল, সেই মগজু ধোৱাতে আছে, তেওঁ ভুলক্ৰমে খালী মূৰটোকে চিলাই কৰি পঠিয়াই দিলে।”

আটায়ে হাঁহিবলৈ ধৰিলে। “আৰু সেই ভাল মানুহ বেচোৰা ডাক্তৰতো মহা বিপদত পৰিল।” বিহাবীয়ে ক’লে। “ৰজাঘৰে এই ঘটনা শুনিব লাগিলে তেওঁতো আইনতেই পৰিব। বহুত বিচাৰিও তেওঁ মাধৱন মাধৰাওৰ ঠিকনা উলিয়াব নোৱাৰিলে। ইয়াৰ প্ৰায় এবছৰমানৰ পাছত এদিন ডাক্তৰে কাণ খজুৱাই আছে,—হঠাৎ তেওঁ দেখিলে ৰাজাইদি গৈছে সেই মাধৱন মাধৰাও। ডাক্তৰে দৌৰি গৈ মাতিিলে, যুগলীকৰ যুগলীকৰ তোমাৰ মগজুটো মই ভুলে ৰাখি থৈছিলো,—আহা তোমাক এতিয়াই কটাকট লগাই দি দিওঁ। যুগলীকৰে শূন্য দৃষ্টিৰে

ভাত্তৰৰ কালে চালে। ক'লে—“নাই, এতিয়া আৰু তাৰ কোনো দৰকাৰ নাই,—কাৰণ মই অলপতে ঝাঁচীৰ বিচালা ফৌজৰ চাকৰি লৈছোঁ।”

আটাইবোৰে মাজত হাঁহিব বোল উঠিল গোলাম আলীয়ে ক'লে, “তুমহে জুতোচে মেৰামতি কৰনা হয়, বেচৰম, তুম বিচালা চিপাহীক বেইজ্জতি কৰতে হোঁ।”

চৰফ্বাজে মাজতে কৈ উঠিল, “বিহাৰী, ভৰি ভাঙিলেই মাসুহৰ ইমান ফুটনি হোৱাটো ভাল নহয় দেই। আমাৰো ভৰি আছে।”

বৈজনাথে ক'লে, “ৰাজে কথা বাদ দে। কামৰ কথা ক'। বিহাৰী ভই বিতিয়াৰ কথা পাহৰিলিয়েই নেকি ? এতিয়ালৈকে এবাৰো খবৰ লোৱা নাই, কি কাণ্ড ?”

“ঠিক কৈছ, ঠিক কৈছ।” বিহাৰীয়ে ক'লে। ‘কেনে আছে বিতিয়া ? তাইৰ দৰদী দিলন্ত দ্বিতীয়, তৃতীয় বা অন্য কোনো নম্বৰৰ পুৰুষ যোতা নাইনে ?

“জুটিছেতো” যু বৈজনাথে ক'লে, “এই যে চয়তানৰ বাচ্চা, হটঙা চেহেৰা, গাল সোমোৱা ইমৰান, ইয়াৰ বং-বাহাৰী চকুৰ প্ৰেমৰ কাৰাগাৰত বিতিয়া এতিয়া বন্দী।”

“বেচ্, বেচ্ ইমৰান দেখিছো লায়ক মানুহ।” উৎফুল্ল হৈ ক'লে বিহাৰীয়ে। “আচ্ছা, চাচাৰ চিৰিয়াটো কেনে হৈছে অ' আজিকালি,—তাইৰ খবৰ কটোন।”

“কোন প্ৰভা ? বাপৰে, একেবাৰে জুই।” চৰফ্বাজে ক'লে।

“প্ৰভাক দেখিলে মোৰ কেনেকুৱা লাগে জান ?” যুগলীকৰে ক'লে, “এদিনাখন সন্ধিয়া লছমীভাল হুদৰ পাবত—সন্ধিয়াৰ আকাশত বেলি যেতিয়া মাৰ যাওঁ যাওঁ, মেঘে মেঘে বগুৰ হোলি, দিগন্তত জাকে জাকে উৰি যোৱা বগলী—অন্ত বৰিব

ম্নান পোহৰত মই দেখিছিলো, ভাইৰ কেঁকোৰা চুলিকেই ডালমান বতাহত উৰিছিল, ভাইক সেইদিনা দেখি মোৰ এনেকুৱা লাগিছিল, যেন....”

“ভোফা, ভোফা ! যোগীয়ে ইমান সাহিত্য কৰিব জনা হ’লি কেতিয়াৰপৰা ? কৈ যা, কৈ যা !” বৈজনাথে উল্লাসিত হৈ চিয়ঁৰিলে।

যুগলীকৰে ক’লে, “ভাইৰ মুখখন সেই আৱেশৰ বা আৱেষ্টনৈত দেখি মোৰ মনত পৰিছিল বহু দিনৰ আগতে মায়ে যতন কৰি পোৱা গৰুজনীলৈ, দুয়োৰে মাজত ইমান কিয় অভূত মিল ?”

সকলোৰে মাজৰপৰা যুগলীকৰক একাঘৰীয়াকৈ মাতি লৈ গ’ল ইমৰানে।

“কি হ’ল ?”

“ভোক যে সেই গাড়ীখনৰ কথা কৈছিলো, কি কৰিলি ?” ইমৰানে সুধিলে।

“দেওৱানজীৰ গাড়ীখন ? যেতিয়াই লাগে তেতিয়াই দিব। কিয় মজলিচ্ হ’ব নেকি সঁচাকৈয়ে ?” যুগলীকৰে ক’লে।

“অ’, নিশ্চয় হ’ব। বসন্ত পঞ্চমীৰ দিনাই। শুন, গাড়ীখন কাইলৈকে খুজিবি, গোটেই আবেলিটোৰ কাৰণে। আৰু এটা কথা, গাড়ীখনত যে পিতলৰ ফুল কিছুমান লগোৱা আছে, সেইবোৰ ভেনেই সোলোকাই পেলাব লাগিব। কোনেও যাতে সিংজীৰ গাড়ী বুলি চিনি নাপায়। বুজিছ ?”

“আচ্ছা। তই এতিয়া ক’ববালৈ যাৱ নেকি ?”

“পুৰন্দৰৰ তালৈ যাওঁ। তাক কিছুমান কাপোৰ আনিবলৈ দিছো।”

“কাপোৰ ?”

“ওঁ। নাটৰপৰা !”

“বাক । আকৌ কাইলৈ লগ পায় ভেনেহ’লৈ ?”

“নিশ্চয় । আবেলি । গাড়ীখন একেবাৰে লগতে লৈ আহিবি ।”

বাস্তালৈ ওলাল ইমবান । সি অকলেই কবীৰ চৌবাৰ কালে খোজ ল’লে । এই কবীৰ চৌবা মহল্লা এডোখৰ অডুত ঠাই । ঠেক ঠেক অসংখ্য লেতেবা গলিৰে সজা বহু পুৰণি মহল্লা । মানুহে কয়, বাঁচীৰ আটাইতকৈ নিকৰ্মা মানুহখিনিৰ হেনো কবীৰ চৌবাত বসতি । ইয়াৰ ডেকা ল’ৰাই পাণ খাই খাই মুখ বঙা কৰি হয় তবলা বজায় নহয় গুণ্ণামী কৰে ।

পুৰন্দৰহঁতৰ ঘৰটো বিচাৰি উলিৰাওঁতে বেচ্ সময় লাগিল । কবীৰ চৌবা প্ৰায় যিখিনিভ গৈ শেষ হৈছে তাতে অলপ মুকলি ঠাই এটুকুৰাত পুৰন্দৰহঁতৰ ঘৰ । ছুৱামুখ পাওঁতে নৌ পাওঁতেই বাস্তাৰ কাষত বহি থকা ভিখাৰী এটাই পইচা খুজিলে ইমবানক ।

ঘৰ সোমোৱায়ে ইমবানে মন কৰিলে মহল্লাৰ আন ঘৰৰ দৰে লেতেবা নহয় এই ঘৰটো । বাহিৰৰ চোতাল ফটফটীয়া পৰিষ্কাৰ, —ক’তো অকণো জাবৰ-জোখৰ পৰি থকা নাই । চোতালৰ চাৰিওফালে ফুল গছ লগোৱাৰ প্ৰচেষ্টা । বেছিভাগ ফুলেই অৱশ্যে মৰি গৈছে,—যিবিলাক বাচি আছে তাতো এতিয়া বেছি ফুল নাই । দৰজা, খিৰিকী, প্ৰত্যেকতে পৰ্দা, যদিও প্ৰতিখনৰে বং বেলেগ বেলেগ আক জোখো বেলেগ বেলেগ ।

আগফালৰ কোঠাতে বুঢ়া মানুহ এজন বহি থকা দেখি ইমবানে বুজিলে যে তেৱেঁই পুৰন্দৰৰ দেউতাক । তেওঁৰ চকুত চহ্মা, সন্মুখত এখন হাতেলিখা মাৰাঠী কিতাপ—পঢ়োতে পঢ়োতে তাৰ পাতৰোৰ ক্ষয় গৈছে, এটা পাতৰো চুক নাই ।

ইমবানে বুঢ়াক পুৰন্দৰৰ কথা স্মৃতিৰ খুজিছিল । এনেতে দহ-বাৰ বছৰীয়া সৰু ল’ৰা এটা ঘপকুঁকৈ ওলাই আহি ক’লে,

“চিত্ৰা বাইদেৱে আপোনাক ভিতৰলৈ মাতিছে।”

খমকি ব'ল ইমৰান। “কোন চিত্ৰা বাইদেউ ? ক'ত আছে তেওঁ ?” সি সোধিলে।

“আপুনি সৰু ককাইদেউক বিচাৰি আহিছিল নহয়নে ? ব'লক, চিত্ৰা বাইদেউ সোঁ ভাতে বৈ আছে।” ল'ৰাটোৱে ইমৰানক ঘৰৰ পিছ-চোতাললৈ লৈ গ'ল।

ৰঙা শাৰী পিন্ধা ছোৱালী এজনী আগবাঢ়ি আহি ক'লে, “আপুনি সৰু ককাইদেউক বিচাৰি আহিছিল ? দেউতাই চাগৈ আপোনাৰ লগত বেয়া ব্যৱহাৰ কৰিলে। ডাঙৰ ককাইদেউ জয়ৰামন দিল্লালৈ যোৱাপৰাই দেউতা যে দিনে দিনে কি হৈ গৈছে—যাকে দেখে তাকে সোধে ডাঙৰ ককাইদেউৰ খবৰ।”

‘নাই, নাই, মোৰ লগত তেখেতে কোনো কথাই কোৱা নাই।’ ইমৰানে ক'লে “তোমালোকে এনেই ভেনেকৈ ভাৰি লৈছা।”

কোলাত এটি কেঁচুৱা লৈ পঁচিছ বছৰমান বয়সৰ তিৰোতা এগৰাকী বাহিৰলৈ ওলাই আহিল।

“ছিঃ চিত্ৰা”, তেওঁ ক'লে, “আলহী আহিলে প্ৰথমে বহিবলৈ দিবানে ? নে থিয়ৈ থিয়ৈ কথা পাতিবা ?”

লাজ পাই চিত্ৰাই ইমৰানক ক'লে, “আহক আপুনি ভিতৰত বহকহি !” তাই ইমৰানক ভিতৰৰ কোঠা এটাত বহুৱালেগৈ। “সেইয়া আমাৰ ন-বোঁ,—ডাঙৰ ককাইদেউৰ পৰিবাৰ।”

“পুৰন্দৰে বিয়া কৰোৱা নাই ?” ইমৰানে সোধিলে।

চিত্ৰাই হাঁহি ক'লে, “ওহঁ। সৰু ককাইদেৱে দেখোন গান-নাটক কৰি ঘূৰি ফুৰোতেই যায়, বিয়া কৰিবলৈ সময় ক'ত !”

কোঠাটোৰ এচুকত চাৰি-পাঁচ বছৰীয়া অকণমান ছোৱালী এজনীয়ে আঠকাঢ়ি কাঠৰ বাকচ এটাৰ ওপৰত কাগজ এখিলাত কিবা

এটা খুব মনযোগেৰে আঁকি আছিল। অলপ আগতে লগ পোৱা সেই ল'ৰাটো আহি তাইক ক'লেহি, “এই, মোৰ যাহুঘৰৰ ওপৰত কিয় ছবি আঁকিছা ?”

ছোৱালীজনীয়ে মুখ বিকতাই ক'লে, “খোৱা, খোৱা তোমাৰ বাকচৰ ওপৰতনো আঁকিলেহে পাৰিছো।” তাই উঠি আহি মেজৰ কাষত চকা পাৰি বহি আঁকিবলৈ ধৰিলে।

এইবাৰ কোঠাটো ভালকৈ চালে ইমৰানে। কোঠাটো অন্দৰ মহলৰে একাংশ। ধুনীয়া পৰিবেশ। বেৰবিলাকত নিখুঁত চুণ-কাম। এচুকত তেলৰ বঙেৰে আঁকা এখন ডাঙৰ নটৰাজৰ ছবি, চিদাম্বৰম্ মন্দিৰত থকা নটৰাজৰ অবিকল প্ৰতিচ্ছবি। বিপৰীত ফালে বেষত ওলমি আছে মহিলাৰ ছবি। তাৰ তলতে সৰু মেজ এখনত মাটিৰ ধূনা-দানীত ধূনা আৰু ফুলদানীত নতুনকৈ ফুলা বগা ফুল এঠোক।

চিত্ৰাই ক'লে, “আপুনি অকণমান বহক। মই এইমাত্ৰ আহিম! আপোনাক ঢেৰ কথা সুধিবলগীয়া আছে কিন্তু। সৰু ককাইদেৱে আপোনাৰ কথা কিমান কয়। আপুনি হেনো গোটেই ভাৰত ভ্ৰমণ কৰিছে ?”

“গোটেই ভাৰত নহয়। কিছুমান ঠাই ফুৰিছো, ছেগ চাই চাই।”

“আৰু দিল্লীৰ যুদ্ধৰ কথা সুধিবলৈ আছেই, আপুনি অকণমান বহক। মই এতিয়াই আহিম।”

চিত্ৰা ঘোৱাৰ পাছত ইমৰানে সৰু ল'ৰাটোক মৰম কৰি সুধিলে, “তোমাৰ নাম কি ?”

ল'ৰাটোৱে আমন-জিমনকৈ ক'লে, “মোৰ নাম পদ্মনাভনু”

“বেচ্ সুন্দৰ নামতো!”, ইমৰানে ক'লে। “কোনে দিছিলে এই নাম ?”

“দেউতাই।” পদ্মনাভনে ক’লে। ‘দেউতাই সংস্কৃত খুব ভাল পাইছিল কাৰণে মোৰ নাম থলে সুন্দৰন পদ্মনাভন। দেউতাই ছবিও আঁকিছিল। সৌ যে বেৰত মাৰ ছবিখন দেখিছে, সেইখন দেউতাই নিজে আঁকা। মোৰ জন্মৰ পাছত মাৰ মৃত্যু হয়, তেতিয়াৰপৰা দেউতাই ছবি আঁকা এৰি দিছে। আৰু যোৱা বছৰ বৰ ককাইদেউ যেতিয়া বাঘী-চিপাহীৰ লগত গুচি গ’লগৈ, তেতিয়াৰপৰা দেউতাই মাথোন কান্দি থাকে, নাখায়ো, কথাও নকয়।’ কথাবিলাক সৰু সৰুকৈ কৈ গ’ল পদ্মনাভনে।

‘তোমাৰ ককাইদেউ দিল্লীলৈ গৈছিল নে?’

‘হয়।’ ল’ৰাটোৰ কথা কোৱাৰ ভঙ্গীত বেচ এটা ব্যক্তিৰ আছে। ‘বৰ ককাইদেউ খুব দেশপ্ৰেমিক আছিল, দেউতাৰ দৰেই। অৱশ্যে দেউতাৰ অনুমতি লৈয়েই তেওঁ দিল্লীলৈ গৈছিল। কিন্তু তাৰ পাছৰপৰা তেওঁৰ কোনো খবৰ নাই। ন-বৌৰ অকণমান যে ল’ৰা বিশু—বিশ্বনাথন, সিতো বাপেকক জন্মৰপৰাই নেদেখিলে।’ ইমৰানে কিন্তু পদ্মনাভনক ‘পদ্মনাভ’ বুলি মতা হ’ল।

“বাঁগা কোনে বজায় পদ্মনাভ?”

অবাক হ’ল পদ্মনাভ। “আপুনি কেনেকৈ জানিলে?”

“অথনি মই বাহিৰৰপৰাই টুংটাং শব্দ শুনিছিলো।”

লাজ লাভকৈ পদ্মনাভে ক’লে, ‘মই কেতিয়াবা অকণমান বজাও ‘সা—ৰে—গা—মা’। সৰু ককাইদেৱেও অলপ চৰপ টুংটাং কৰে। কিন্তু আচলতে ভালকৈ বজায় বোৱেহে।’

“চিত্ৰা বাইদেৱে একা?”

‘ই, হাতেৰেই নোচোৱে। তেওঁৰ মাথোন যুদ্ধ আৰু যুদ্ধ। জানে, চিত্ৰা বাইদেউৰ এখন অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰৰ কাৰাগাৰ আছে, আমি কাৰাগাৰ বুলি কওঁ, নিজে যাহুঘৰ বুলি কয়।’

“বেচ তোমাৰ যাহুঘৰটো কিন্তু আগতে চাম দেই।”

“মোৰ ? মোৰ আকৌ যাছৰৰ আছে ক’ত ?

“মই নাজানো বুলি ভাবিছা নেকি ? সৌ যে বাকচটো, ভাঙ
কি আছে ?”

পদ্মনাভে লাজতে দৌৰ মাৰি ওলাই গ’ল ।

অকণমান ছোৱালীজনীয়ে তেতিয়াও কিবা আঁকিয়েই আছে ।
ইমবানে ওচৰলৈ গৈ সুধিলে, “ভক্তি, তুমি কি আঁকিছা ?”

মূৰ নোতোলাকৈয়ে ছোৱালীজনীয়ে ক’লে, “মোৰ নাম ভক্তি
নহয় দেও । মোৰ নাম সাগৰিকা ।”

“সাগৰিকা, তুমি কি আঁকিছা ?”

“ছবি আঁকিছোঁ ।”

“কাৰ ছবি ?”

“ঈশ্বৰৰ ছবি ।”

“ঈশ্বৰ দেখিবলৈ কেনেকুৱা তুমি জানো জানা ?”

“তুমি জানো জানা ?”

“নাজানোঁ, কোনো মানুহেই নাজানে ঈশ্বৰনো কেনেকুৱা !”

“ব’বা, মোৰ ছবিখন অঁকা যেতিয়া শেষ হ’ব, তেতিয়া
সকলোৱেই গম পাব ঈশ্বৰ কেনেকুৱা ।”

ইমবানে হাঁহিলে । “তুমিনো দেউহাভাৱী অকণমান ছোৱালী
এজনীয়ে ‘সাগৰিকা’ৰ দৰে নাম এটা লৈ কি কৰিবা ।”

“তোমাৰ নামটোনো কি ?”

“তোমাৰ কাৰণে মোৰ নামটো হ’ল—ইমবান খুড়া ।”

ছোৱালীজনীয়ে এইবাৰ মূৰ তুলিলে । “কালি যে আমাৰ
ঘৰত প্ৰকাণ্ড ভালুক এটাই নাচিছিল, তুমি তেনেকৈ নাচিব
পাৰিবানে ?” তাই সুধিলে ।

প্ৰশ্নটোৰ কাৰণে ইমবান একেবাৰেই প্ৰস্তুত নাছিল ।
আক্ৰমণটোঃ কোন ফালৰপৰা আহিছে বুজিব নোহোৱা সি একো

নামাতি মনে মনে থাকিল। সাগৰিকাই ক'লে, “নোৱাৰা যদি ইমানডাল মন্ত নামেৰে ভূমিনো কিডাল কৰিবা ?” অলপ সময় মনে মনে থাকি এইবাৰ মূৰ তুলি সাগৰিকাই স্থিলে, “ইমৰান খুড়া, ভূমি ৰাক বিয়া কৰিছানে নাই ?”

ইমৰানে মূৰ জোকাৰিলে, “ওহঁা নাই কৰোৱা।”

“ভালেই কৰিছা, জানা ইমৰান, খুড়া আমাৰ মায়েও আজিলৈকে বিয়া কৰোৱা নাই।” ছবি আঁকি আঁকি ক'লে সাগৰিকাই।

“কিয়, তোমাৰ মায়ে জানো তোমাৰ দেউতাক বিয়া কৰোৱা নাছিল ? আমিভো ভেনেকুৱা বুলিয়েই খবৰ পাইছিলো।”

“খেং ? ইমান আপোন মানুহক বিয়া কৰে নেকি কোনোবাই ?”

“ছ'ৰী.....,পায়নে মানুহক 'খেং' বুলি ক'ব ?” বুলি কৈ কৈ চিত্ৰা সোমাই আহিল। তাইৰ হাতত নিখুঁত বগা পাথৰৰ বেকাৰীত দুটা বৃহৎ আকাৰৰ চানাৰ বড়া।

“ভেনেই সামান্য আপত্তি কৰিলে নুশুনো কিন্তু”, তাই ক'লে, “আক ন-বোয়ে খুব খং কৰিব মোক।”

“নাখাও বুলি মই ক'লোনো কেতিয়া ?” ইমৰানে হাঁহিলে, “এটা চৰ্ত আছে কিন্তু,—তোমাৰ যাতৃঘৰটো মোক দেখুৱাব লাগিব।”

“দেখুৱাম, কি কথা আছে। তবোৱাল খেলিব মোৰ লগত ?”

“নিশ্চয়।”

“পদ্মনাভক ধৰি আনিলে চিত্ৰাই। চানা-বড়া খাই খাই ইমৰানে পদ্মনাভৰ যাতৃঘৰ চাবলৈ ধৰিলে। তাতেই পদ্মনাভৰ কি লাজ ! কাণ বঙা কৰি বক্তৃতা দি দি সি এটা এটাকৈ বস্ত্ৰ দেখুৱাই গ'ল। “এই এইখন তবোৱাল যে দেখিছে”, চিচাপাতেৰে সজা এবোপেতীয়া তবোৱাল এখন দেখুৱাই সি ক'লে, “এই তবোৱালখন সম্ৰাট শ্যেবখাহৰ কবৰত পোৱা গৈছিল। এইখন

শোৰণাহক উপহাৰ দিছিল পাৰস্যৰ বিখ্যাত শিল্পী খোজা আমানুল্লাই। প্ৰসিদ্ধ মিছৰীয় ভীষাৰে ই তৈয়াৰী.....।’

কাঠৰ ছটা বৰ্তুলাকাৰ বস্তু দেখি ইমৰানে হাতত তুলি লৈ সুধিলে, ‘এই ছটা কি?’

ডাঙৰ টুকুৰাটো হাতত লৈ পদানাভে বুজালে। “ইংৰাজী ওঠৰ শ সাতাৰত্ৰ চনত ইংৰাজৰ বিৰুদ্ধে বিপ্লৱ কৰি ভাৰতবৰ্ষ স্বাধীন হয়। এই বিপ্লৱত যিজনে নেতৃত্ব কৰিছিল, বীৰ সন্মতি আৰু কবি বাহাদুৰ-শাহ, তেওঁৰ শেষ স্মৃতি হিচাপে পিছৰ যুগৰ মানুহে তেওঁৰ মূৰৰ খোলাটো শ্ৰদ্ধাৰে যাত্ৰাঘৰত থৈ দিলে। এইয়ে সেই যুগ-স্মৰণীয় পৰিত্ৰ লাওখোলা।”

হাতত থকা অপেক্ষাকৃত সৰু গোল টুকুৰাটো দেখুৱাই ইমৰানে সুধিলে, “এই লাওখোলাটো কাৰ?”

পদানাভে ক'লে, “এই ছয়োটাই স্মৃতিৰক্ষা বিভাগৰ একে শাখাৰ সামগ্ৰী। সন্মতি বাহাদুৰ-শাহৰ ডেকা বয়সৰ মূৰৰ খোলা।”

“একেজন মানুহৰ ছটা লাওখোলা?” ইমৰানে এনেকৈ হাঁহিবলৈ ধৰিলে যে পদানাভে পলাই ফাট মাৰিলে।

“পদানাভে ক’ত পঢ়ে, চিত্ৰা?” ইমৰানে সুধিলে।

“ওচৰৰে টোপত। আগতে ঘৰতে পঢ়িছিল।”

“বেচ্। এতিয়া ভোমৰ যাত্ৰাঘৰ দেখুৱা।”

“ওহো, আগতে আপোনাৰপৰা দিল্লীৰ গল্প শুনিম।”

“কি গল্প?”

“আপুনি মীৰাটৰ বিপ্লৱত প্ৰথমৰপৰাই আছিল নহয় জানো। আপুনিহে। মীৰাটৰ অনাৰোহী!” সন্মতিসূচকভাৱে হাঁহিলে ইমৰানে।

“মোৰ খুব ইচ্ছা যায় জানে, যে ঘোৰাত উঠি তবোৱাল অন্ধক বন্দুক লৈ যুদ্ধ কৰিম। আচল যুদ্ধ মই কাহানিও দেখা

নাই। ককাইদেউইভেভো মোক বন্দুক চুবলৈকে নিদিয় — আৰু ধোঁৱা ? ঝাঁচীৰ যিবিলাক ছোৱালীয়ে ধোঁৱাত উঠে বা ফোজত নাম লিখায়, ককাইদেউইভে সিহঁতক ৰাজাৰী বুলিহে কয়। যিবিলাক মানুহে নিজৰ দেশৰ কাৰণে যুদ্ধ কৰি কৰি মৰিছে, কিমান ভাগ্য তেওঁলোকৰ, আপুনিয়ৈ কওঁকটোন !”

“তুমি তৰোৱাল চলাবলৈ কাৰপৰা শিকিছা ?”

“আমাৰ খুড়াৰ ল’ৰা এজনে খুব ভাল তৰোৱাল খেলিব জানে, তেওঁৰপৰা। তেওঁ অৱশ্যে চিপাহী নহয় দেই,—চখতেহে তৰোৱাল খেলে।”

“বাক, মই পুৰন্দৰক সুখিম। তোমাক নিশ্চয় ধোঁৱা শিকিবলৈ দিব।”

“সৰু ককাইদেউক কৈ আৰু লাভ নাই। বাক আপোনালোকে মীৰাটৰপৰা দিল্লীলৈ একে ৰাতিতে আহিছিল নহয়নে ? দিল্লীত বাক মানুহে কি কৰিছিল আপোনালোকক দেখি ?”

“আমি আটায়ে একেলগে দিল্লী পোৱাগৈ নাছিলোঁ। প্ৰথমতে আমি পঁচিছজন অগ্নাৰোহীয়ে দিল্লীত গৈ সম্ৰাটক লগ ৰখিছিলোঁ।”

“সকলো কথা শুনি কি কৈছিল সম্ৰাটে ? মোক গোটেই ঘটনাটো ক’ব লাগিব।”

ইমৰানে হাঁহিলে। “তুমি চাগৈ কতবাব যে এইবোৰ কথা শুনিছা, চিত্ৰা।”

“হওঁক, মোক আপুনি নিজ চকুৰে যি দেখিছে যি শুনিছে সকলো ক’ব লাগিব, শুনা কথাত কত উৰাবাতৰি থাকে।” চিত্ৰাই ক’লে।

“বেচ্ শুনা ভেস্তু। সাতাৱম্ চনৰ দহ মে তাৰিখ। মীৰাটৰ সকলো মানুহ সেই ৰাতি পাগল, সিহঁতে যবত জুই দিছে, কেণ্টনমেণ্ট বিধ্বস্ত কৰি দিছে, ডাঙৰ ডাঙৰ অফিচবোৰ বাকদ

ভবাই উকৰাই দিছে, আৰু তেল ডাঙি কৰদীবোৰক মুকলি কৰি দিছে। সম্পত্তি, জীৱন—পৰিকল্পনা নাইবা ভৱিষ্যত, একোৰেই উন্নতি নাই। সেই সন্ধিক্ষণতে মই আৰু চক্ৰিহুজন অগ্ন্যৰোহীয়ে দিল্লীৰ ফালে ঘোঁৰা দৌৰালোঁ। সম্পূৰ্ণ এবাতি ঘোঁৰা চেকুৰালো আমি। দিল্লী যেতিয়া পালোঁগৈ তেতিয়া ৰাতি পুৱাইছে কি নাই,—দিল্লীৰ মানুহ টোপনিত, তেওঁলোকে তেতিয়াও গম পোৱা নাই ভাৰতবৰ্ষৰ বুকুত সেইটো কেনেকুৱা এটা অভিনৱ ৰাতিপুৱা। আমি পঁচিহুজন অগ্ন্যৰোহীয়ে একেবাৰে লালকিল্লাৰ সম্মুখত থিয় হ'লোঁগৈ। কিল্লাৰ ওপৰত থিয় হৈ থকা প্ৰহৰী-কেইটাক যেতিয়া দুৱাৰ খুলি দিবলৈ অনুৰোধ কৰিলো সিহঁতে আমাক চিয়'ৰি ক'লে যে, কিল্লাৰ দুৱাৰ খুলি দিয়া নহয়। আমি তলৰপৰা চিয়'ৰি ক'লো যে সত্ৰাটক আমি লগ পোৱাৰ বিশেষ দৰকাৰ, কাৰণ ভাৰতবৰ্ষৰ বুকুত সেই ৰাতিপুৱাৰ-পৰাই এক ভয়াবহ মহাবিপ্লৱ আৰম্ভ হৈছে।”

“বাঃ কি অদ্ভুত !”

“অৱশেষত সত্ৰাট আহিল। কিল্লাৰ দৌৱাৰত তেওঁ থিয় হ'লহি। সত্ৰাটক মই সেয়ে প্ৰথমবাৰলৈ দেখিলোঁ। একানকৈ বহুৰীয়া বৃদ্ধ তেজস্বী পুৰুষ। প্ৰতিভাল চুলি আৰু দাঁড়ি শুভ্ৰ বগা, শৰীৰৰ ভাঁজে ভাঁজে চালবোৰ কুঞ্চিত কিৰিঙাৰ দৰে সুন্দৰ শৰীৰ বয়সৰ ভৰত ৰালি পৰিছে। সত্ৰাটে আমাক সুধিলে, আমি কোন আৰু কি কাৰণে আহিছোঁ। সকলো কথা বিবৰি সত্ৰাটক ক'লো যে ভাৰতবৰ্ষক দাসত্বৰপৰা মুক্ত কৰিবলৈ বহু আকাজিত আৰু ঈশ্বৰৰ অভিপ্ৰেত সেই মহাবিপ্লৱৰ আজি ৰাতিপুৱাৰপৰাই আৰম্ভ হৈছে আৰু তাৰ নেতৃত্ব কৰিব দিল্লীৰ মস্‌নদে। সত্ৰাটে ক'লে, তেওঁ বৃদ্ধ, গৰীৰ, কিৰিঙীৰ সামান্য বৃত্তিৰে আৰু অলঙ্কাৰ বেচি অশেষ গ্লানি আৰু অপমানৰ

মাজত তেওঁ কালান্তিপাত কৰিছে,—বাৰ্জক্যৰ কাৰণে তৰোৱাল হাতত ল'লে হাত কঁপে। এই অৱস্থাত হিন্দুস্থানৰ নেতৃত্ব গ্ৰহণ তেওঁৰদ্বাৰা কেনেকৈ সম্ভৱ? যি সংগ্ৰামে ধাৰ্য্য কৰিব চাৰা হিন্দুস্থানৰ ভৱিষ্যত, তাক চলাবলৈ তেওঁৰ শক্তিয়েই বা ক'ত, অৰ্থেই বা ক'ত? আমি তলৰপৰা চিয়ঁৰি ক'লো যে, সম্ৰাট বাহাদুৰ-খান ভামাম্ হিন্দুস্থানৰ আজাদীৰ ভগৱান প্ৰেৰিত নেতা আৰু মালিক, — হতভাগ্য ভাৰতবাসীৰ ওচৰত আজি আন কোনো নাই, যিয়ে এই দুৰ্দীনত সিহঁতক মুক্তিৰ সাৰ্থক পথ দেখুৱাব পাৰিব; তাৰ কাৰণে তেওঁৰ ধন নালাগে, লাগে মাথোন তেওঁৰ আঙুলিৰ বজ্ৰ নিৰ্দেশ। কিছু সময়ৰ পাছত আমাৰ কাৰণে লালকিল্লাৰ দৰজা খুলি গ'ল। সম্ৰাটৰ হুচকুৰপৰা পানী বৈ আহিল,—নিজ হাতে তেওঁ কিল্লাৰপৰা ইউনিয়ন জেক নমাই তাৰ ঠাইত প্ৰোথিত কৰিলে স্বাধীন ভাৰতৰ নতুন পতাকা।”

চিত্ৰাই ক'লে, “আয়ে দেহি! সম্ৰাটে জানো আৰু একো কথা কোৱা নাছিল?”

“কৈছিল। আমি তেওঁৰ সম্মুখত তৰোৱালত হাত থৈ ৰূপত গ্ৰহণ কৰিছিলোঁ। যে আজাদীৰ নামত আৰু সম্ৰাটৰ ৰক্ষাৰ কাৰণে আমাৰ দেহৰ শেষতোপা খুণ কবুল কৰিম আৰু সম্ৰাটৰ হাতৰপৰা কোনো দৰমহা গ্ৰহণ নকৰোঁ। সেই ৰাতিপুৱা শিল্পীত কি যে অভূতপূৰ্ব উত্তেজনা জাগি উঠিছিল—চিত্ৰা, ইয়াত বহি তুমি কল্পনাও কৰিব নোৱাৰিবা। পুৱতি নিশাৰেপৰা যমুনাৰ সেতুৰ পাৰত আৰু তাৰ কাষৰীয়া সমগ্ৰ অঞ্চলত লক্ষ লক্ষ উত্তেজিত মানুহে অৰ্ধৈৰ্য্য হৈ অপেক্ষা কৰি আছিল সেই অভূত যৌৰাট বাহিনীটোৰ আগমন চাবলৈ, যি যৌৰাট বাহিনীয়ে হিন্দুস্থানৰ মাটিত প্ৰথম আক্ৰমণ কৰিলে সেই বহু আকাঙ্ক্ষিত ‘গিদ্-এ-হিন্দ’—

হিন্দুস্থানৰ মহাবিল্লৰ । যখনা নগীৰ সেতুৰ কাঁধৰপৰা আমি অধীৰভাৱে লক্ষ্য কৰি আছিলোঁ। বহু দূৰৰ এটুকুৰা কঠিন ভূমিভাগৰ পিনে আৰু তাৰপৰা লাহে লাহে উৰি থকা ধূলিখিনিৰ পিনে । কাৰণ সেই ধূসৰ ভূমিৰ ওপৰেদিয়েই প্ৰচণ্ড গতিৰে আগবাঢ়ি আহিছিল বিশাল মীৰাট বাহিনী । কদমে কদমে আহিছিল সিহঁত—সন্মুখৰ শাৰীত হাতে হাতে খোলা ভৰোৱাল লৈ অগ্ন্যৰোহীৰ দল; তাৰ পিছে পিছে দৌৰি দৌৰি পদাতিক সৈন্যবাহিনী । সূৰ্য্যৰ ৰোশনাইত জিলিকিছিল সিহঁতৰ বল্লম আৰু ভৰোৱাল—সিহঁতৰ চোলাৰপৰা ওলমিছিল বিগত যুদ্ধৰ কীৰ্ত্তিৰ স্মৃতিস্বৰূপ ধাতুৰ পদক আৰু বঙা ফিটামুহ । সিহঁতৰ ধীৰ অথচ সুদৃঢ় পদক্ষেপত অকণো দ্বিধা বা সংকোচৰ চঞ্চলতা নাছিল; জয়লাভ সম্বন্ধে একান্ত নিশ্চিত হৈয়েই সেই মৰণবিজয়ী বাহিনীটোৱে খোজে খোজে আগুৱাই আহি আছিল । বিশ্বৰ ইতিহাসে কোনোকালে বৰ্ণনা নোৱাৰা ধাৰণাতীত আত্ম-প্ৰত্যয় আৰু বিশ্বাস লৈ অত্যন্ত দৃঢ় পদক্ষেপেৰে সিহঁত আগবাঢ়ি আহিছিল দিল্লীৰ চিৰস্তন নেতৃত্বৰ পিনে ।”

“বাহিনীটো আহি পোৱাৰ পাছত কি হ’ল ?”

“সেইবোৰ বহুত কথা । অইন এদিন ক’ম । ক’তা, তোমাৰ বাহুঘৰ দেখুৱাবা ব’লা ।”

“ওহৌ, মোক দিল্লীৰ কথা ক’ব লাগিব !”

“পুৰন্দৰ কেতিয়া আহিব ?”

“একো পাত্ৰা নাই । এতিয়া এঘণ্টাৰ ভিতৰতো আহিব পাৰে, নাইবা বাতি দুই বজাতো আহিব পাৰে । ব’ব, ককাইদেৱে কাপোৰ আনি থৈছে যেন পাইছোঁ । কালি টোপোলা এটা আনিছিল দেখোন ।” চিত্ৰাই ভিতৰলৈ গৈ টোপোলা এটা লৈ আহিল । টোপোলাটো খোলাত তাত ওলাল একোছা দাঢ়ি,

এসাজ চাহাবী পোছাক, বালিচন্দা ধঁহা গোলাপী বঙৰ এটা পাগুৰী আৰু এজোৰ চাহাবী জোতা ।

চিত্ৰাই ক'লে, “এটা পুৰা চৰ্দাৰজীৰ পোছাক দেখোন ; কিনো কৰিব ইয়াৰে ?”

“নকণ্ড । ইমবানে হাঁহিলে । “ব’লা তোমাৰ যাহুঘৰ দেখুৱাবা এতিয়া !”

কাষৰে অকণমান দীঘলীয়া কোঠাটো চিত্ৰাৰ যাহুঘৰ । পাঁচখনমান তৰোৱাল, তাৰে তিনিখন মামৰে খোৱা, এখন মহীশূৰী তীখাৰ ঢাল, দুডাল লাঠী, এটা খজা বন্দুক, লোহাৰ শিৰস্ত্ৰাণ আৰু ৰক্ষা-কবাচ,—এই লৈয়ে চিত্ৰাৰ যাহুঘৰ । বস্তুবোৰ বেৰত সজাই থৈছে । খালী বেৰখনত বাঙ্গিচাহেবাৰ ছবি । তাৰ তলত তেতিয়াও দুডাল ধূপ জলি আছে ।

“কিয়, বাঙ্গিচাহেবাৰ নিচিনা হ’বৰ মতলব নেকি ?”

চিত্ৰাই ক'লে, “বাঙ্গিচাহেবাৰ নিচিনাকৈ তৰোৱাল চলোৱা জানো কাৰোবাৰ পক্ষে সম্ভৱ ? তথাপি মই তৰোৱাল চলোৱাৰ অভ্যাস কৰিবৰ সময়ত বাঙ্গিচাহেবাৰ নিচিনাকৈ কপালত চল্লিকা আঁকি লওঁ । ”

“কিয়, বাঙ্গিচাহেবাৰ কপালত চল্লিকা আছে নেকি ?”

“অ’, নেজানে নে ? সেইটো তেওঁৰ জন্ম-কৃত ।”

“কৃত নহয়, জন্ম-প্ৰতিভাৰ প্ৰতীক । বাক চিত্ৰা, আজি আৰু তোমাৰ লগত নেখেলোঁ—তুমি তৰোৱাল ঘূৰোৱা, মই চাওঁ ।”

“এই পোছাকেবেইনে ?”

“হওঁক না, সাদায়তো লোহাৰ পোছাক পিন্ধিবলৈ আৰু সময় নোপোৱা । ধৰা এইয়াত্ৰ শত্ৰু আহি গ’ল ।”

হঠাৎ ইমবানৰ চকু খিৰিকীয়েদি ৰান্তালৈ গ’ল । দীঘল

আলখান্না পিচ্কা মৌলভী এজনে ঘোঁৰাৰ লেগামত ধৰি ধৰি বাস্তাইদি খোজকাটি কাটি গৈ আছে। তেওঁৰ হাতত এডাল বঙা পহুম ফুলৰ মালা। ইমৰানৰ মনটো জিকাৰ খাই উঠিল; ওস্তাদৰ মানুহ নহয়তো ?

চিত্ৰাক এটাও কথা ক'বলৈ সুযোগ নিদিয়াকৈ সি লৰা-লৰিকৈ ডাইৰপৰা বিদায় লৈ ওলাই আহিল। ঘোঁৰাৰ বেকাৰত ভৰি থৈ সি দূৰৰপৰাই মালাৰ ফুলকেইটা গণিলে। পাঁচটা ফুল; বঙা পহুম বিপ্লৱৰ সাধাৰণ চিহ্ন হৈ পৰিছে যদিও ওস্তাদৰ সংকেত হ'ল পাঁচ-পহুমৰ মালা।

ঘোঁৰাত উঠি ইমৰান মৌলভীৰ ফালে আগুৱাই গ'ল। পিছফালৰপৰাই সি মাভিলে, “মুচাফিৰ-এ-এলাইজান।”

“ভৰিং বেগে মৌলভীয়ে ঘূৰি চালে। তাৰ পাছতে তেওঁ আকৌ সহজভাৱে যাবলৈ ধৰিলে, যেন ইমৰানে একো কোৱাই নাই। বোধহয় ইমৰানে কি কৰে তাকে চাবৰ বাবে।

ইমৰানে তেওঁৰ কাষ চাপি সোধিলে, “ক'ৰ মানুহ ? ক'লৈ যাবা ?”

“বিচালাদাৰীৰ সৈন্য-চাউনৌ।”

“বিদেশী ? কাক লাগে ?”

“এই চহৰত এক ‘শেঠজী’ থাকে।”

“ময়েই সেই শেঠজী ! মুচাফিৰ-এ-এলাইজান প্ৰথবাৰ কণ্ঠতে শুনা নাই নেকি: তুমি ? কেতিয়া পাইছাহি ?”

“এই দুঘণ্টাৰ আগতে।”

“ওস্তাদৰ তবিয়ৎ কেনে আছে ? এতিয়া জগদীশপুৰত আছেহি নেকি ?”

“হঁ, কুঁয়াৰ সিঙৰ লগত ”

“মৌলভীবেশী মানুহটোক ইমৰানে এখন চৰ্খতৰ দোকানলৈ

লৈ গ'ল। “ঘৰত কথা পাতিবলৈ অনুবিধা হ'ব”, সি ক'লে।
“তাত মোৰ আৰু এজন সঙ্গী আছে। কি চিঠি দিছে ওস্তাদে?”

মানুহটোৱে ক'লে, “চিঠি দিয়া নাই। মুখেৰেই খবৰ
পঠিয়াইছে। প্ৰায় ডেৰমাহমান আগতে ওস্তাদে আপোনালৈ
এখন চিঠি দিছিল। আপুনি এই জানুৱাৰী মাহৰ ভিতৰতে
সেইখন পোৱাৰ কথা। পাইছে নেকি?”

“ওহৌ, ক'তা। কাৰ হাতত পঠিয়াইছিল।”

“কাঁচীৰ বিচালা-চিপাহী এজনৰ হাতত। ডিছেম্বৰ মাহত।
অৱশ্যে আপুনি পাব বুলি ওস্তাদে আশা কৰা নাই। চিঠিখনৰ
খবৰখিনি মোৰ আগতে বিশদভাৱে কৈ পঠিয়াইছে।”

“তোমাৰ নাম?”

মানুহটোৱে হাঁহিলে। “কোৱাৰ নিয়ম নাই।” সি ক'লে।
“তাৰ বাহিৰে দিনৰ পোহৰ থাকোতেই মই জগদীশপুৰলৈ উভতি
যোৱাৰ লক্ষ্য আছে। গতিকে খবৰবোৰ আগতে কৈ শেষ কৰি
লোৱা যাওঁক। প্ৰথমতেই আপোনাক সৰু খবৰ এটা কৈ থওঁ।
অৱশ্যে ওস্তাদে আপোনাক এই খবৰ মাত্ৰ জনাই থবলৈহে
কৈছে কোনো ব্যৱস্থা লোৱাৰ কথা ক'বলৈ কোৱা নাই।”

“কি খবৰ?”

“অলপতে কাঁচীৰ চোৰাংচোৱা এটাই কাঁচী-দৰবাৰৰ কিছু
গুপ্ত খবৰ মেজৰ আৱস্কাইনলৈ লৈ গৈছিল।”

“কোৱা, কি!”

“খবৰ অৱশ্যে আৱস্কাইনৰ কাষ নাপালেগৈ। গাঁৱৰ মানুহে
তাৰ তৰোৱালৰ হাতলৰ ফাঁকত চিঠি ধৰা পেলালে। আৰু
কাণ ফুটাই কড়ি পিন্ধাই এৰি দিলে। কিন্তু মাৰপিট কেৰোভে
চোৰাংচোৱাটোৰ মুখৰপৰা বৰ অদ্ভুত খবৰ এটা ওলাইছিল।
সেইটো হ'ল কাঁচীত ফিৰিজীৰ চোৰাংচোৱাবোৰে বেচ সজবন্ধ-

ভাৱেই কাম চলাইছে আৰু সিহঁতৰ সংকেত হ'ল, ক'লা ধোৱা। আৰু এইটোও প্ৰকাশ যে দৰবাৰৰ কোনো বিশিষ্ট মানুহ সিহঁতৰ পিছত আছে।'

“সুদূৰ বিহাৰত বহি বহি ওস্তাদে ইমানবোৰ খবৰ কেনেকৈ পায় ?”

“সেইটো নাজানোঁ। উত্তৰ-ভাৰতৰ বহু ঠাইত তেখেতৰ মানুহ আছে।”

“মই জগদীশপুৰলৈ কেতিয়াকৈ যাম ?”

“ওস্তাদৰ নিৰ্দেশ এয়ে যে কাঁচীত ফিৰিঙ্গীয়ে আক্ৰমণ কৰাৰ সময়লৈকে আপুনি ইয়াতেই বহি থাকিব। তাৰ পাছতো থাকিব, যদিহে ওস্তাদৰপৰা বোনো নিৰ্দেশ নাপায়। আপোনাক বিশেষকৈ এই খবৰ দিবলৈকে মই ইয়ালৈ আহিছিলোঁ।”

“কিন্তু ইয়াত বহি থাকি মই কি কৰিম ? কাম-বন নাই, মই বৰ বিৰক্ত হৈছোঁ।”

“ওস্তাদে আপোনাক বিৰক্ত নহ'বলৈ অনুৰোধ জনাই পঠিয়াইছে। তেখেতৰ বক্তব্য হ'ল যে আপুনি বৰ্তমান ঝাঁচীতেই ৰিচলা-কোজৰ চিপাহী হৈ থাকক। কোনো বিশেষ পৰিস্থিতিৰ উদ্ভৱ হ'লে বাণীচাহেবাৰ ওচৰলৈ গৈ নিজৰ 'প্ৰকৃত' পৰিচয় দিব। 'প্ৰকৃত' শব্দটো আপোনাক তিনিবাৰ ক'বলৈ কৈছে।”

“বিশেষ পৰিস্থিতিটোনো কি ?”

“সেইটো মই পিছত বহলাই কাম। বৰ্তমান ধূলমূলকৈ শুনক, আপুনি ইয়ালৈ অহাৰ পাছত ওস্তাদে নতুন খবৰ এটা পালে। কৰ্কী ইঞ্জিনিয়াৰিং কলেজত শিক্ষা লাভ কৰা আজিমুল্লা-খাঁই তাহানিতে নানাচাহেবৰ আপীল লৈ বিলাতলৈ গৈছিল। উভতি আহিবৰ সময়ত তেওঁ কহু দেশৰ এজন প্ৰতিনিধি লগ পাই নানাচাহেব আৰু দিল্লীৰ সন্মিতিৰ নাম কৈ সামৰিক সাহায্য

খোজে। আজিমুল্লাৰ্থাই ওস্তাদক কৈছে যে সাহায্য আহিব বুলি ভেঙু সম্পূৰ্ণ বিশ্বাস কৰে। কিন্তু বৰ্তমান নানাচাহাব পলাতক আৰু সম্ৰাট বন্দী। গতিকে কছ দেশৰ সাহায্য আহি পালে সি বাঁচীৰ ৰাণীৰ কাষলৈকে আহিব। সেই পৰিস্থিতিৰ উত্তৰ হ'লেই আপুনি ৰাণীৰ ওচৰলৈ গৈ নিজৰ 'প্ৰকৃত' পৰিচয় দি সাহায্য গ্ৰহণৰ ব্যৱস্থা কৰিব।”

“তাৰ কাৰণে মই ইয়াত বহি থাকিব লাগে কিয় ? ৰাণীচাহেবাক কথাটো এতিয়া কৈ থলেইতো হ'ল, নিজে লগ ধৰি নাইবা চিঠি লিখি ?”

“ৰাণীচাহেবাই যদি অলপো ভুল কৰে সকলো পণ্ড হ'ব, মই কওঁ শুনক। সম্ৰাট আৰু নানাচাহেবৰ বাহিৰেও হিন্দুস্থানৰ কেইবাজনো নেতাই বেলেগে বেলেগে কছ দেশৰ সহায় খুজিছে বুলি আজিমুল্লা চাহাবে সন্দেহ কৰে। খুব সম্ভৱ বাঁচীৰ ৰাণীয়েও সহায় খুজিছে। এই নেতাবিলাকলৈ বেলেগে বেলেগে সাহায্য অৰ্থাৰ সম্ভাৱনা কিমান দুৰ্বল সেইটো আশাকৰো আপুনি বুজিছে। আনহাতে চাৰা হিন্দুস্থানৰ একছত্ৰী সম্ৰাটৰ নামত সাহায্য অহাটো খুব আশা কৰিব পাৰি। সম্ৰাটলৈ যদি সাহায্য আহে আৰু সম্ৰাটৰ অবিহনে সেই সাহায্য যদি বাঁচীৰ ৰাণীৰ ওচৰলৈ আহে, তেখেতে তাক নিজৰ নামত গ্ৰহণ নকৰি গোটেই হিন্দুস্থানৰ নেতৃবৃন্দৰ মুখপাত্ৰ হিচাপে গ্ৰহণ কৰিব লাগিব। ইয়াৰ ভিতৰৰ যুক্তিটো আশাকৰো আপুনি বুজিছে। কছ দেশক দেখুৱাব লাগিব যে সম্ৰাটৰ অনুপস্থিতিত সদৌ ভাৰতবৰ্ষৰ নেতৃ সংঘইহে ভেঙলোকৰ সাহায্য গ্ৰহণ কৰিছে, কোনো নেতা বিশেষে নহয়। নহ'লে সাহায্য যে উভতি যাব ই নিশ্চিত, কাৰণ কোনো ব্যক্তি বিশেষক সহায় কৰিবলৈ কছ দেশ আগবাঢ়ি নাহে। কিন্তু যেহেতু প্ৰকৃততে আমাৰ নেতাসকলৰ মাজত

প্ৰকৃততে কোনো সংঘ বা কমিটি নাই, সময় আৰু অৱস্থা বুজি কাৰ্য্য-সিদ্ধিৰ বাবে আপুনি বাণীৰ লগত আলচ কৰি তেনে এটা কাল্পনিক সংঘ গঠন কৰি পেলাব। বিদেশীৰ বন্ধমূল ধাৰণা হ'ব যে তেওঁলোকে এটা মিলিত সংঘকহে সাহায্য দান কৰিছে, য'ত আছে জগদীশপুৰৰ কুঁয়াৰ সিং, কানপুৰৰ ৰাওচাহাব আৰু তাঁতিয়া টোপী, অযোধ্যাৰ বেগম, ফৈজাবাদৰ মৌলভী ইত্যাদি ভাৰতৰ সকলো নেতা। ই ৰাজনীতি, ইয়াত অনায়াস একো নাই। বাঁচী যদি বিজয়ী হয় তেনেহ'লে সঁচাকৈয়ে এটি নেতৃসংঘ গঠন কৰিব পৰা যাব।... কছ দেশৰ দূত বাণীৰ ওচৰলৈ অহা মাত্ৰকে আপুনি খবৰ পাবনে?"

“অহা মুহূৰ্ততেই পাম, মোৰ মানুহ আছে। আইন কি খবৰ ওস্তাদে পঠিয়াইছে?”

“বেলেগে বেলেগ চৰত যিবিলাক বিশিষ্ট মানুহ থোৱা হৈছে তেওঁলোকৰ এখন পুৰা ফিৰিষ্টি দি পঠিয়াইছে।”

“মোৰ সঙ্গী সাতাশী বছৰীয়া হীৰালাল যে এই মাৰৰ ভিতৰতে ঢুকাইছে, সেই খবৰ ওস্তাদে পায়নে?”

“নাপায়। আপোনাক ক'বলৈ কৈছিল যে সম্ভৱ হ'লে আপোনাৰ সঙ্গী দুই গৰাকীক জিৰণিৰ বাবে অৱসৰ দিব।... অৱশ্যে তাৰে এজনতো মৰিলেই?”

“অৱসৰ দিয়াৰ অৰ্থটো কি? কি কাম-বন আছে যে তাৰপৰা জিৰণি দিম? মোৰতো ভয়েই হৈছে, নিকৰ্মা হৈ বহি বঢ়ি হাত-ভৰি পছু হৈ নাযায়তো? ক'ব নোৱাৰো কাম নোহোৱাকৈ কেনেকৈ দিনবোৰ কটাম? ওস্তাদক সুধিবা, কি বাৱস্থা কৰে!”

মৌলভীবেশী মানুহটোৱে মাথোন মিচিকিয়াই হাঁহিলে।

দোকানীটোক কৈ কিছু ফল-মূল আৰু চৰ্বত অনোৱালে
ইমৰানে । ছয়ো সেইবোৰ শেষ কৰাৰ পাছত মৌলভীবংশী
মানুহটোৱে ক'বলৈ আৰম্ভ কৰিলে, “এতিয়া বিতং বাতৰিবোৰ
শুনক । কুঁয়াৰ সিঙৰ মোহৰ মৰা খৰীতা লৈ তেওঁৰ দূত
হিচাপেই ওস্তাদে বাওচাহাবৰ ওচৰলৈ যায়, কানপুৰতেই তেওঁ
লগ পায় আজিমুল্লাখাঁ চাহাবক.....।”

ইমৰানৰপৰা বিদায় লোৱাৰ আগলৈকে আৰু ডেৰঘণ্টা
মানুহটোৱে ফঁহিয়াই ফঁহিয়াই কথাবোৰ কৈ গ'ল ।

পিছদিনা পুৱা ন-মান বজাত মুখত চুৰট এটা গুজি লৈ
আশ্ৰয়ক দলাই-মলাই কৰিছিল ইমৰানে। হঠাৎ বৰটোপৰ
শব্দ শুনি সি উচপ্ খাই উঠিল। আশ্ৰফেও জোকাৰিবলৈ
এৰি উৎকণ্ঠী হৈ ব'ল। গৰাকীয়ে কি কয় শুনিবলৈ কাণ থিয়
কৰিলে সি। কামানৰ শব্দৰ লগত বহু-পৰিচিত আশ্ৰফ।
ভাৰকালে চালে ইমৰানে। যোৱাকালি চাবোনেৰে ধুই দিয়াৰ
পিছত তাৰ নিমজ বগা শৰীৰটো এতিয়া অদ্ভুত সুন্দৰ দেখাইছে।

আকৌ কামানৰ শব্দ। নিয়মিত মুহূৰ্তৰ অন্তৰে অন্তৰে।
এটা এটাকৈ দহটা। মুবাৰক ইয়াত এতিয়া থকা হ'লে শুনি
কৈ দিব পাৰিলেহেঁতেন কোনটো গুলী কোন কামানৰপৰা
মাৰিছে। —ভবানীশঙ্কৰ, গড়নালা, অৰ্জুন, সমুদ্ৰ-সংহাৰ, ঘনগৰ্জ,
নলদাৰ নে কড়কবিজলী।

কোঠাত বহি বিনায়কে দাঢ়ি খুৰাইছে। ইয়াৰপৰা তাৰ
মুখখন একটীয়াকৈ দেখি। ঠাণ্ডা ৰাতিপুৱাৰ এলাহটো এতিয়াও
গুচা নাই তাৰ, গাত লেপখন মেকৰাই লৈ বিচনাত বহি
বহিয়েই সি দাঢ়ি খুৰাইছে। বতাহত কঁপি থকা তাৰ আঠুৱাখনৰ
ওপৰত খিৰিকীৰ জলঙাইদি অহা এচেৰেঙা ব'দ পৰি নাচিছে।
বিনায়কৰ আঠুৱাখন আটকদুনীয়া। তাৰ এই এটা অদ্ভুত
চৰ্খ। আঠুৱা তাক লাগিবই, অথচ প্ৰকৃততে বাঁচীত কোনো
মহ নাই। ফাগুন-চ'ত মাহত কাচিং যি দুই এটা মহ ওলায়,
সেইকেইটাই গাত কামুৰিলে ভালোহে লাগে।

“কামানৰ শব্দ শুনিছ, বিনায়ক ?”

“হঁ”, বিনায়কে ক'লে, “প্ৰায়েইতো শুনেঁ। বাচ্চা
গোলন্দাজবোৰে নিচানা শিকিছে।”

“ওহো, নহয়,—একেলেঠাৰিয়ে দহোটা গুলীৰ শব্দ ভই কাহানিও শুনা নাই।”

“দহোটা নেকি ? অ’ ভেনেহ’লে আজি বাগীচাৰ্হেবা লছমী-মন্দিৰলৈ যাব। আজি দেখোন বিষুব-সংক্ৰান্তি ?

“ব’ল চাবলৈ যাওঁ,—শুনিছো বং-বাহাৰী মিছিল বনাই বাগীচাৰ্হেবা মন্দিৰলৈ যায়।”

“ভই আগতে দেখা নাই নেকি ?” দাঢ়ি খুবোৱা চাবোন, বুকজ আৰু খুব লৈ বিনায়কে কৈ বিচনাৰপৰা নামিল।

আশ্ৰফৰ শৰীৰৰ বিশেষ বিশেষ পেণীবোৰত ডুকুৱালে ইমৰানে। আৰামত আশ্ৰফে চকু জপালে। তাৰ পিঠিত ইমৰানে জীন বান্ধিলে আৰু স্মৃধিলে, “ইচ্ছা নাই নেকি ?”

মুখ ধুইছিল বিনায়কে। “নেহোৱাৰ দৰেই”, সি কলে, “তথাপি ব’ল বাক।”

ইমৰানে জখলাৰে ঘৰৰ চাললৈ উঠি গ’ল। এই জখলাখন সি ঝাঁচীলৈ অহাৰ সপ্তাহতে কিনিছিল—বাস্তাৰ দাঁতিৰ লগ্নন জুলোৱা চৰকাৰী আস্বৰদাৰ এটাৰপৰা। বিনায়কক কৈছিল তাৰ হেনো মাজে মাজে ঘৰৰ চালত বহি অলপ কবিত্ব কবিবৰ ইচ্ছা যায়।

উত্তৰফালৰপৰা সোঁ সোঁকৈ ঠাণ্ডা বতাহ মাৰিছে। আজিৰ দিনটোত বছৰৰ ভিতৰতে ঠাণ্ডা বেছি। ঝাঁচা শুকান ঠাই,— ঠাণ্ডা আৰু গৰম দুয়োটাৰে প্ৰকোপ বেছি। কোনোবা এবছৰ হেনো পূহ মাহত ইমান ঠাণ্ডা পৰিছিল যে এদিন শেষৰাত্তি পানীও বৰফ হৈ গৈছিল।

বাস্তাত চাৰি-পাঁচটা ল’ৰাৰ দল এটাই হাতে হাতে গুলটি লৈ চিকাৰ অভিযানত ওলাইছে, কিন্তু চৰাইৰ অভাৱত বাস্তাৰ দাঁতিৰ গছ আৰু লগ্ননৰ খুঁটাবোৰত গুলটি মাৰি ফুৰিছে সিহঁতে।

ইমৰানে চালৰপৰা নামি আহি বিনায়কক ক'লে, “সৌ ভেনেকুৱা
গুলটি এডাল মোকো লাগিব বুজিছ।”

অলপ পাছত ছয়ো ঘোঁৰা লৈ বাস্তালৈ ওলাল।

“আজি যুগলীকৰ গাড়ী লৈ আহিব নহয়?” বিনায়কে
সুধিলে।

ইমৰানে মূৰ দুপিয়ালে। সিহঁতে লছ্‌মি-মহল্লাৰ ফালে
ঘোঁৰাৰ মুখ ঘূৰালে।

“যুগলীকৰে বিয়া কৰোৱা নাই নেকি?” ইমৰানে সুধিলে।

“বেচেৰা বিপত্নীক। বিয়া কৰি অনাৰ কেইমাহমানৰ ভিতৰতে
ঘৈণীয়েক মৰিল। যোৱা বছৰ।”

“ইহু।”

“ইহু কি? মই কওঁ, মৰি বাচিল তাৰ ঘৈণীয়েক। যোগীটো
এনে বেবসিক। ন-ঘৈণীয়েকৰপৰা অহা প্ৰথমখন চিঠিৰ উত্তৰ
সি কেনেকৈ দিছিল জান? সেইখন চিঠিকে ব্যাকৰণ আৰু
ভাষাৰ ভুলবোৰ কাটি শুদ্ধ কৰি ওভোতাই পঠিয়াই দিছিল।”

লাহে লাহে বড়াবাজাৰ পালেহি সিহঁত। লছ্‌মি-মহল্লালৈ
বড়াবাজাৰৰ মাজেদিয়েই যাব লাগে। খুব ডাঙৰ দোকান
এখন দেখুৱাই বিনায়কে ক'লে, “এইখন যে দেখিছ, এইখন
চুনীলাল মাৰোৱাৰীৰ দোকান। বেটা ফিৰিঙ্গীৰ পহলা নম্বৰৰ
দালাল। ফিৰিঙ্গীৰ দিনত সো-মাজত ই এখন কচাইখানা
পাতি ফিৰিঙ্গীৰ কাৰণে ভাত গৰু আৰু শূৰুৰ কটোৱাইছিল।
ই যে এতিয়াও বাচি আছে সেয়ে আচৰিত।”

“আৰু ভালভাৱেই বাচি আছে দেখিছো?”

“ওঁ! তাৰ এতিয়া লাখ লাখ টকা। গেলা-মাল, মণিহাৰী
আৰু পিতলৰ ব্যৱসায় কৰে। ফিৰিঙ্গীৰ দিনত তাৰ মানুহে
চহৰৰ মাজেৰে কটা জন্তুৰ ডাল সদৰীকৈ ওলোমাই লৈ গৈছিল —

জাত-ধৰ্মৰ মুখত এপাত জোতা যেনিবা। লাল। ভটিচান্দৰ
সম্বন্ধীয়া মালুহ বুলিয়েই ইমান দিন সি টিকি আছে কাঁচীত।”

“কচাইখানাটো এতিয়াও আছে নেকি ?

“নাই। বাখীয়ে পুৰি গ’ল।”

ইমৰানে ইঁহি মাৰি ক’লে, “আচ্ছা বিনায়ক, আমাৰ
চিকাৰৰ মজলিচ্টোৰ কাৰণে চুনীলাল মাৰোৱাৰীৰপৰা চান্দা
এটা আনিলে কেনে হয় ?”

“নোৱাৰিবি, মই বাজী বাখি কৈছো। চয়তান, এক নম্বৰ
হাড়-কজুচ্।”

“দেখাই যাওঁক।” ইমৰানে ক’লে।

“গাড়ীখন সেই কাৰণে আনিছ নহয়নে ? নহ’ব পিছে। দুই
টকাৰ বাজী বাখিলো।”

ঢেকুঢেকাই ইঁহি বিনায়কে আকৌ ক’লে, “আক
কেনেবাকৈ পাৰ যদি, টিকমচান্দ আক ৰহিম শেখৰ নাম দুটাও
মনত ৰাখিবি, সিহঁতে একে ৰাস্তাৰে চয়তান।”

লছ্‌মী-মহল্লা পালেহি সিহঁতে। দুয়ো মহালক্ষ্মীৰ মন্দিৰৰ
কালে আগবাঢ়িল। ফুলৰ গুঞ্জ আক মালা সজাই মালিনী
ছোৱালীবোৰ ৰাস্তাৰ দাঁতিত বহিছে। কাঁচীত ফুল বস্ত্ৰটো ৰৰ
প্ৰিয়। মহাৰাষ্ট্ৰীয় ৰমণীয়ে ফুল নোহোৱাকৈতো খোপা বান্ধিবই
নোৱাৰে।

এখন ধুনীয়া তাজাম সিহঁতৰ সম্মুখেদি পাৰ হৈ গ’ল।
তাজামখনত উধৰপৰা মৃধলৈকে সোণেৰে কাম কৰা, — তাক
বৈ নিয়া ভাৰীকেইটাৰ কাপোৰ-কানিও ইমৰানহঁততকৈ চাক্ষা
আক দামী। বিনায়কে ক’লে, “ঢেকৰ পৰিবাৰৰ নাম শুনিছ ?
এয়া ঢেকৰহঁতৰ ঘৰৰ তাজাম। শুনিছো সিহঁতৰ ঘৰত
খানাও সোণৰ কাঁহীতহে যায়।

লছমী-দৰৱাজাৰ নহবংখানাৰপৰা সানাইত তাঁহি আহিছে
মিঞা-কী-তোড়ীৰ সুৰ। লছমীভাল হুদ পাওঁতে নৌ-পাওঁতেই
সিহঁতে ভেৰীৰ মাত শুনিবলৈ পালে, তাহানি ফিৰিঙ্গীয়ে কেণ্টন-
মেণ্টত বজোৱা বিউগলৰ মাতৰ নিচিনাই প্ৰায়। বিনায়কে
ক'লে, “শোভাযাত্ৰাটো যদি ভালকৈ চাব খুজিছ, যা দৌৱাৰৰ
ওপৰত উঠ গৈ, তাৰপৰা চাবি।”

“তই ?”

“মই নাযাওঁ, মই হুদৰ পাৰতে অলপ পৰ বহি ছোৱালী
চাম।”

“ক’ৰ ছোৱালী ?”

“বাঃ, লছমী-হুদৰ পাৰতহে ছোৱালী নাই ? চহৰৰ চব
সুন্দৰী পুৱা গধূলি মন্দিৰত পূজা দিবলৈ আহে। তাতে
আজিভো সংক্ৰান্তি।”

ইমৰানে আৰু তৰ্ক কৰাৰ চেষ্টা নকৰিলে। বিনায়কক তাতে এৰি
লছমী দৰৱাজাৰ ফালে সি ঘোঁড়া দৌৱালে। তাৰপৰা মুঠেই
এশ বেণ্ডমান আঁতৰতে লছমী-দৰৱাজা।

ইমৰানে যেতিয়া চিৰিয়েদি দৌৱাৰৰ ওপৰলৈ উঠিব ধৰিছে,
অলপ আগতে শুনা সেই সামৰিক উৰ্দিৰ সুৰ ক্ৰমে স্পৰ্শ হৈ
আহিছে আৰু দূৰৈৰ বাস্তৱত বিনিকি বিনিকি দেখা গৈছে
এদল অগ্নাৰোহী সৈন্য।

“কুঁহিয়াৰ খাবা ইমৰান ?”

অবাক হৈ ওপৰলৈ চালে ইমৰানে। দৌৱাৰৰ ওপৰত থিয়
হৈ আছে মধুমতী। তাইৰ মুখত কুঁহিয়াৰ, হাতত কুঁহিয়াৰ,—
ডিঙিৰপৰা ফিটা এডালত ওলমিছে এটা দূৰবীক্ষণ যন্ত্ৰ।

“তই তাত কি কৰিছে,” ইমৰান ওপৰলৈ উঠি আহিল।

উত্তৰ নিদি মধুমতীয়ে আকৌ ক'লে “খাবা ? গেলা খাবা ?”

অলপ আগতে চুৰট জ্বলাইছিল ইমৰানে । “খাওক, মোৰ চুৰট নষ্ট হ’ব ।” সি ক’লে । “তই আকৌ এইখিনি পালিহি কেনেকৈ ? দূৰবীন কোনে দিলে ?”

বিজয়ী হাঁহি মাৰি মধুমতীয়ে ক’লে, “হুঃ । মই আজিকালি কি কৰোঁ বুলি ভাবিছা তুমি ?”

ঠাট্টা কৰি ইমৰানে ক’লে, “শুনিছো বাঈচাহেবাই ভইত ছোৱালীবোৰক খুব পিস্তল শিকাইছে—নাৰিকলত চুপেৰে নিচানা দি । তোৰ কাৰণে নিশ্চয় বেলেগে কিবা .....; অৱশ্যে ভেঙৰ গাভ দোষ নাই,—কাৰণ পিস্তলে গুলী ফুটাৰ লগে লগে তোৰ হাতৰ ওপৰত সামান্য জপিয়ায়, কেতিয়াবা গুলীৰ আগে আগে লৰ মাৰে ।”

“কেনেকৈ ঠাট্টা কৰে এইপাতে ।” পোন্দোৱাকৈ চাই ক’লে মধুমতীয়ে । “আজিকালি পিস্তল ঠিককৈ মাৰিব পাৰো জানা । দিল্লীতহে তোমালোকে মোক পানী কঢ়িওৱা আৰু গুলী অনা-নিয়াত লগাই থৈছিল । ভুলতো নকৈছিল যে মই ধোৱা আৰু তবোৱাল চলাব জানো । ইয়াত বিছ দিন তালিম লৈ বাঈচাহেবাক যেতিয়া দেখুৱাই দিলো, তেখেততো অবাক ।”

“ময়ো অবাক ।” ইমৰানে ক’লে ।

“হৈছে ধোৱা । আজিকালি মই কি কৰো জানানে ?”

“একদম নাজানোঁ ।”

এক মোকোৰা হাঁহি মাৰি মধুমতীয়ে ক’লে, ‘আজিকালি মই কামান চলাওঁ ।’

“কাঠৰ ?”

“লোহাৰ । কিয় ভেনেকৈ ঠাট্টা কৰা বাক ?”

“ঠাট্টা কিয় কৰিম ? পিস্তলহে তোৰ হাতত জপিয়ায়, কামান জপিওৱাতো কথা নাই । দেচোন দূৰবীনটো, সোঁ দূৰৈত মানুহবোৰৰ মাজত কিবা গোলমাল এটা লাগিছে ।”

দূৰবীনটো চকুত লগাই দূৰলৈ চাবৰ চেষ্টা কৰিলে ইমৰানে ।
মধুমতীয়ে উৎসাহিত হৈ কৈ গ'ল, “জানা ওস্তাদ যোচে কৈছে
পোন্ধৰ দিনৰ ভিতৰত মোক গোলন্দাজ বনাই দিব.... ..।”

“গোলন্দাজনী বুলি ক' ।”

“অ', অ', মানে এই দূৰবীনটো সদায় মোৰ লগতে
থাকিব বুদ্ধিছা, আৰু কি জানা, অ' আচল কথাটো ক'বলৈ
পাহৰিছোৱেই, মই যিটো কামান চলাও সেইটোৰে একেটা
গুলীতে পচিছটাকৈ হাভা মাৰিব পাৰি মাত্ৰ নিচানা ঠিক
কৰি জুই দি দিব', বচ্—কি শব্দ, কি জোৰে কঁপে, ভাবিলেই
ভয় লাগে,—আৰু শূন্য.....”

“ৰ'বি, ৰ'বি”, দূৰবীনেৰে চাই চাই ইমৰানে ক'লে, “সো
ভাত কি গোলমাল হৈছে চা, দৌৰা-চৌৰাৰী এটাই ৰাস্তাৰ
কুকুৰা এটা কেনেকৈ মাৰিলে । মানুহবোৰে তাক বেচি ধৰিছে ।
ক'লা ঘোঁৰা ! ঝাঁচত ক'লা ঘোঁৰা খুব কম প্ৰায় নায়েই ।
তই দেখিছনে মাধু ?”

“গুলাব সিঙৰ এটা আছে ।”

অবাক হ'ল ইমৰান । দূৰবীনৰপৰা চকু আঁতৰাই সি
মধুমতীলৈ চালে । “তই গুলাব সিঙৰ কথা কেনেকৈ গম পাব ?”

‘বাঃ, মই গুলাব সিঙক হ'বলা নাজানো ? সুৰেন্দ্ৰক চিনি
নোপোৱা ? গুলাব সিঙৰ যে তোলনীয়া জীয়েক ? ভাই আমাৰ
চাউনলৈ কেতিয়াবা আহে নহয়, তেতিয়া মোক তেওঁলোকৰ
ঘৰলৈ লৈ যায় ।’

মধুমতীৰ হাতত দূৰবীনটো দি ইমৰানে ক'লে, “চাটোন,
সেইটো গুলাব সিঙৰ ঘোঁৰা নেকি !”

দূৰবীনেৰে চাই মধুমতীয়ে ক'লে, “এতিয়া কেনেকৈ কওঁ !
দেখাততো তেনেকুৱা যেনেই লাগে । গুলাব সিঙৰ ঘোঁৰাটোৱে
কিন্তু মোক দেখিলেই সদায় ওচৰলৈ আহে ।”

“এতিয়াতো আৰু সি ভোক দেখা নাই। তাৰ চকুত দূৰবীন এটা থকা হ’লে নিশ্চয় আহিলহেঁতেন। চাওঁ, দে দূৰবীনটো।

দূৰবীন চকুত লগাই ইমৰানে ক’লে, “ঝাঁচীত কুকুৰাৰ দাম হু অনা কি সাত অনা, নহয়নে ? চা, বেটাই এটা ৰূপৰ টকাকে সিহঁতক দি দিছে। জেপত পইচা কিছু আছে বুজিব লাগিব।”

“হ’ব বাদ দিয়া এতিয়া”, মধুমভীয়ে ক’লে, “সোৱা বাস্তিচাহেবা আহিলেই, নোচোৱা কিয় ?”

ৰাণীৰ দলটোৰ ফালে দূৰবীনৰ মুখ ঘূৰালে ইমৰানে। বং-বাহাৰী মিছিল। আগে আগে সামৰিক উৰ্দি বজাই বজাই গৈছে বাজনাদাৰৰ দল। তাৰ পিছত ৰাণীৰ তাজাম। তাজামৰ পিছে পিছে আহিছে প্ৰায় তুশ আফগান পদাতিক আৰু এশ অশ্বাৰোহী।

“মন্দিৰলৈ আহোঁতে আকৌ ইমানখিনি যুদ্ধৰ সজ্জা কিয় ?” ইমৰানে ক’লে।

“বাস্তিচাহেবাই তেনেকৈ ভাল পায়। আজি সংগ্ৰামিত কাৰণে ৰূপৰ তাজামত উঠি আহিছে। এনেয়ে হ’লে ঘোঁৰাত উঠি মন্দিৰলৈ আহে—পুৱৈক দমোদৰে কাষে কাষে অইন এটা ঘোঁৰাত উঠি আহে। ৰূপৰ তাজামখন ভালকৈ চোৱা। তাত সোণেৰে ফুল বহা আছে। বজা গজাধৰৰ এই তাজামখন গোটেই মহাৰাষ্ট্ৰতে কিমান যে বিখ্যাত।”

ইমৰানে দূৰবীনৰ চোকা ঘূৰাই ঘূৰাই দলটো চাবলৈ ধৰিলে।

মধুমভীয়ে অনৰ্গল কৈ গ’ল, “বাস্তিচাহেবাই দিনটোত যে কিমান কাম কৰে তুমি ভাবিবও নোৱাৰা। ৰাতিপুৱা চাৰি বজাতে উঠি মালখান্দা, মুদগৰ আৰু ভৰোৱাল চলায়। তাৰ পাছত ঘোঁৰাৰ অভ্যাস কৰে। লেগাম-জীন নোহোৱা ঘোঁৰাৰ পিঠিত

উঠি দৌৰায়—একাঙ খাল ধোঁৰাবে জপিয়াই পাৰ হয়, 'এটা ধোঁৰাত উঠি অইন এটা ধোঁৰাৰ ওপৰেদি জপিয়ায়। তাৰ পাছত বাঈচাহেবাই গা ধোৱে। গা যে কেনেকৈ ধোৱে ভাবিলেও আচৰিত লাগে। তিনিঘণ্টামান লাগে গা ধোওঁতে। কুৰিটা তামৰ পাত্ৰত স্নগন্ধি.... ..”

মধুমতীৰ হাতত দূৰবানটে দি ইমবানে ক'লে, “চাটোন, সেই ক'লা ধোঁৰাটোৰ চোঁৱাৰীক ক'বাত দেখ নেকি ?’

মধুমতীয়ে দূৰবানেৰে চাই চাই ক'লে। ব'ব', মোৰ কথা শেষ কৰিবলৈ নিদিয়া কিয় ? কুৰিটা তামৰ পাত্ৰত স্নগন্ধি পানী থাকে বাঈৰ কাৰণে। চিৰাজু পৰিয়ালৰ নাম শুনিছা ? চিৰাজু পৰিয়ালে বাঈক স্নগন্ধি আৰু আতঁৰৰ যোগান দিয়ে। বাঈচাহেবাই গা ধুই উঠিলে দাসীবিলাকে অকণ অকণ চুলাৰে ভেঙৰ চুলি সৈঁকি দিয়ে। তাৰ পাছত বাঈচাহেবাই গাত ভাষ সানে.....।”

“পালিনে ?” ইমবানে স্নধিলে।

“সেই ধোঁৰাটো ? ওহোঁ. ক'তা।”

“মই ষাওঁ।” সি হঠাতে ক'লে।

“ব'বাচোন, ইমান সোনকালে ক'লৈ যোৱা।”

ইমবানে চুবট এটা জ্বলালে। এদল কুলীয়ে দীৱাৰৰ বাহিৰৰ কালে মাটি পেলাইছে,—দিল্লীৰ তুৰ্গৰ নিচিনাকৈ দীৱাৰৰ আধালৈকে ঢাকি দিয়াৰ কথা ভাবিছে বাঈচাহেবাই, যাতে কামানৰ গুলীয়ে সহজে দীৱাৰ চুবহি নোৱাৰে।

ইমবান আৰু নব'ল। মধুমতীক ইজিভেৰে ষাওঁ বুলি কৈ সি তপাতপ তললৈ নামিবলৈ ধৰিলে।

বিনায়কক লগ ধৰি ইমবানে ক'লে, “ব'লচোন, সোঁ দোকানখনত চৰ্ঘত ষাওঁগৈ।’

“পুৱাই পুৱাই চৰ্বত কিয় ?” বিনায়ক আচৰিত হ’ল।

“কথা নক’বি, কাম আছে ব’ল।”

আচৰিত হৈয়ে বিনায়ক ইমৰানৰ পিছে পিছে গ’ল। আক আচৰিত হ’ল সি। যেতিয়া সি দোকানৰ সম্মুখত ক’লা ধোঁৱা এটা দেখিবলৈ পালে। “বাঃ, ইমান নিমজ ক’লা ধোঁৱা ওলাল ক’ৰপৰা। ঝাঁচী ক’লা ধোঁৱাৰে ভৰি গ’ল নেকি ?”

ইমৰানে একো নামাজিলে। দোকানত বহি ছুগিলাচ চৰ্বত আনিবলৈ দিলে সি।

“ইমৰান, সো মানুহটোৱেই ক’লা ধোঁৱাটোৰ চোৱাৰী নহয়নে ? টোপোলা-টাপলিৰ সংখ্যা দেখিলে বহুত দূৰলৈ যাবগৈ যেন লাগে।”

ইমৰানে আগতেই দেখিছিল। অতিনি দূৰবোনেৰে দেখা চোৱাৰীটো। খিৰিকীৰ কাষৰ বেঞ্চি এখনত বহি চৰ্বত খাইছে অলসভাৱে।

দোকানীয়ে ছুগিলাচ চৰ্বত আনি বিনায়কহঁতৰ আগত থৈ গ’লহি

অলপ পাছত চোৱাৰীটোৱে জেপৰপৰা দীঘল বগা লেফাফা এটা উলিয়ালে।

লগে লগেই ইমৰান বহাৰপৰা উঠিল। হটঙা হটঙা তিনিটা খোজেৰে সি খিৰিকীখনৰ ওচৰলৈ আগবাঢ়ি গ’ল। খিৰিকীৰ পাল্লা দুখন ভালকৈ মেলি বাহিৰলৈ খন্ডেক চাই ব’ল। তাৰ পাছত উভতি আহি নিজৰ ঠাইত বহি চৰ্বত গিলাচ হাভত ল’লে। “বিনায়ক, ঝাঁচীত ইংৰাজী জনা মানুহনো কেইজন আছে অ’ ?” সি সুধিলে।

“ইংৰাজী জনা ? ওহোঁ, সেনেকৈতো প্ৰায় নাই বুলিলেই হয়। বাৰ্জিচাহেবাৰ দৰবাৰতহে আঠজন কাৰকুণ আছে,

ভেঙলোকে ইংৰাজী চিৰকূট-চিঠি আদি লিখে, তাৰ বাহিৰেতো অন্য ভেনে কোনো মানুহ নাই যি ...”

“সো চিঠিখনৰ ঠিকনা ইংৰাজীত লিখা।” ইমৰানে ভয়ঙ্কৰ মাতেৰে ফুচুচালে। “বিনায়ক, সেই চিঠিখন মোক লাগে।”

“আয়ে দেহি! ল’ৰাক কল দেখি লগা হ’লেই,—আবদাৰৰ যেন অন্ত নাই।”

“কি ধেমালি কৰি থাক প্ৰত্যেক কথাত?” ইমৰানে চকু বঙা কৰিলে।

“চিঠিখনৰ চিন্তাত তই দেখোন খীণায়েই গ’লি ইমৰান? হায় হায়, তোৰ সেই আগৰ চেহেৰাটো কি হ’ল? এই গতিত তোৰ মাৰে তোক দেখা হ’লে....”

“চুপ থাক।” ইমৰানে গৰ্জি উঠিল। সেই চোৱাৰীটোৱে ইতিমধ্যে চৰ্বত শেষ কৰি দোকানীক পইচা দি ঘোঁৰাত উঠেগৈ।

চৰ্বত গিলাচ একো সাঁহাই শেষ কৰি থিয় হ’ল বিনায়ক। ইমৰানক ধমুকিয়াই সি ক’লে, “কি হ’ল, জলকা লাগি বৈ গ’লি দেখোন? কোনে সোঁটোৰ পিছ ল’ব,—তইনে মই?”

“মই, মই, মই ...” ইমৰানে গৰিসাই থিয় হল।

“কষ্ট এই যাত্ৰাত যদি কেনেবাকৈ তোৰ মৃত্যু হয় তেন্তে তোৰ স্থাৰ-অস্থাৰৰ সকলো সম্পত্তিৰ উত্তৰাধিকাৰী কৰি মোক এখন কিবা লিখি নিদিয়াকৈ তই...”

“আঃ! তই—! অ’ শুন, যোগীক ক’ৰি মই যে এখন গাড়ীৰ কথা কৈছিল। সেইখন আজি আনিব নালাগে। মোৰ আজি কিমান দেৱা হয় তাৰ ইয়ত্তা নাই। মনত থাকিব? এতিয়াই ক’বগৈ।”

দোকানৰ বাহিৰলৈ ওলাই গৈ ইমৰানে দেখিলে যে কেনিও সেই ঘোঁৰা চোৱাৰীটোৰ চিন-মোকাম নাই। ইমৰানহঁতৰ ঘোঁৰা

দুটা পাণ্ডালাৰ দোকানৰ কাষত বন্ধা আছিল। পাণ্ডালাইও ক'ব নোৱাৰিলে সেই ক'লা ঘোঁৰাৰ চোৱাৰীটো কোনফালে গ'ল।

ইমৰানে সম্মুখত ঘিটো বাস্তা পালে তাৰ ওপৰেদিয়েই ঘোঁৰা দৌৰাবলৈ আৰম্ভ কৰিলে, এই বহল বাস্তাটো অৰছা-গেট মহল্লাৰ ফালে গৈছেগৈ। অৰছা-গেট পাণ্ড পাণ্ড হওঁতেই সি সেই চোৱাৰীটো আকৌ দেখিবলৈ পালে, অৱশ্যে বহু দূৰৈত। সি দেখিলে গেট পাই চোৱাৰীটো ব'লগৈ।

গেটৰ মুখত প্ৰকাণ্ড ভীৰ : কাঠৰ পিপা আৰু উৰুৰিয়া লৈ তাৰ ওপৰত উঠি মানুহ এটাই হাত জোকাৰি জোকাৰি বক্তৃতা দিছে আৰু চাৰিওফালে গোটখোৱা মানুহমখাই মহা আনন্দে হাত চাপৰি বজাই বক্তৃতা শুনিছে। অৰছা-দৰৱাজাত আজিকালি এইটো এটা নিত্য-নৈমিত্তিক ঘটনা। বাঘা-চিপাহীৰ গিদৰ্ৰ দিনৰেপৰা। সদায়েই দেখা যায় হয় কোনোবা মৌজা, কোনোবা নকীৰ নাইবা হয়তো কোনোবা চিপাহীয়েই চিঞৰি চিঞৰি আজাদীৰ গৰম গৰম বক্তৃতা দিছে আৰু লগে লগে দৰৱাজাত ভীৰ জমি গৈছে।

দৰৱাজাৰ ভীৰ ঠেলি ক'লা ঘোঁৰাৰ চোৱাৰীটো বাহিৰলৈ ওলাল অলপ সময়ৰ পাছত ইমৰানো অৰছা-গেটৰ বাহিৰ পালেহি। বাহিৰ ওলাই ইমৰান অলপ ব'ল। দৌৰাবপৰা থিয় গঢ়াৰ দৰে এচলীয়া হৈ পাহাৰ নামি গৈছে সমতললৈ,—তাৰ পিছতেই আকৌ শাৰী শাৰী পাহাৰ। তাৰে মাজে মাজে সাপৰ দৰে একা-বোঁকাই আগবাঢ়িছে কাঁচী-অৰছা চড়ক। দূৰৈত সি সেই চোৱাৰীটো দেখিবলৈ পালে। কাঁচী-অৰছা চড়কৰ ওপৰেদি সি বিদ্যুৎ গতিৰে ঘোঁৰা দৌৰাইছে। হঠাৎ ইমৰানৰ মনত খেলালে, মানুহটো বাজিচাহেবাৰ বকীল নহয়তো ? অলপ পাছতে সি হয়তো শাহী-চড়কেদি যাবলৈ ধৰিব,—ৰাথগড়, শাহগড়, বানপুৰ, বান্দাৰ

নৱাবহঁতৰ লগত হাজীচাহেবৰ চিঠি-পত্ৰ চলাৰ কথানো কোনে নাজানে ?

কিন্তু একে ৰাস্তাৰে সাগৰ নাইবা কানপুৰলৈওতো যাৰ পাৰি। হাজীচাহেবৰ ৰকীলেনো গোটেই ঝাঁচী বিচাৰি এটা ক'লা ঘোঁৰাহে ল'ব পাৰিলেনে ? আৰু ঠিকনা ইংৰাজীত লিখিব লাগে কিয় ? নৱাবহঁতে হিন্দি-উৰ্দু নাইবা ফাৰ্চী বুজিব নোৱাৰে নেকি ?

ইমৰানে আশ্ৰফৰ গলধনত হাত দিলে। ইজিত পাই আশ্ৰফে তুফান বেগেৰে দৌৰিবলৈ ধৰিলে।

অলপ পৰ পাছত সি মাত্ৰ দহ বেণ্ডমান আঁতৰত সেই চোৱাৰীটো দেখিবলৈ পালে। চোৱাৰীটোৱে মাজে মাজে তালৈ ঘূৰি ঘূৰি চাইছে। কিছু সময় যোৱাৰ পাছত হঠাৎ সি ৰাস্তাৰ মাজত ৰৈ গ'ল। ইমৰান আহি তাৰ কাষ পোৱাৰ লগে লগে সি ক'লে, “হামাৰা পিছে পৰ গয়ে হোঁ কিউ”, ভাই ?”

লেগাম টানি ঘোঁৰা ৰখালে ইমৰানে। “কাহা তুমহাৰা পিছে ছ' মেই ?” সি ক'লে, “মেই তো সাগৰ যা ৰহাঁ ছ'।”

মানুহটোৱে ভীকু হাঁহি এটা মাৰিলে। “তো একেলে কিউ হো ? একুভি সমান তো সাথ লে'কে আতে !”

মানুহটোৱে আকৌ হাঁহিলে। বাঁওহাতখন এক ধৰণে ঘূৰাই শেষ কথা কোৱাৰ দৰে সি ক'লে, “চৰ্বতৰ দোকানত অথনি লগ পোৱাৰেপৰাই বহুত কষ্ট কৰিছা ভাই।—এতিয়া ভালে ভালে চহৰলৈ আকৌ উলটি যোৱা হজৰত, জিন্দেগীত তুখন কটী বেছিকৈ খাবলৈ সময় পাবা।”

ইমৰানে দেখিলে মানুহটোৰ সোঁ হাতত অকণমান পিস্তল এটা বেলিৰ পোহৰত ত্ৰিবিধাইছে। ইমৰান বৰ অপ্রস্তুত হ'ল। লগত এপাতো অস্ত্ৰ নথকাত সি নিৰাশ হ'ল আৰু লগে লগে পিস্তলটোৰ সৌন্দৰ্য্য দেখি সি মুগ্ধ হ'ল। এনে অকণমান পিস্তল এটা

আচলতে ভাকো লাগে। এইবিধ যজ্ঞ সি আগেয়ে কেতিয়াও দেখা নাই, দিল্লীৰ হাবিলদাৰ এটাৰ মুখতহে শুনিছিল যে ফিৰিঙ্গীৰ হাতত হেনো ছয় আঙুলি দীঘল নলীৰ পিস্তলো আছে। যজ্ঞটোৰ খন্তৰ নীলাভ বংটো ইমৰানৰ ভাল লাগিল। লগে লগে তাৰ এইটো ধাৰণাও মনলৈ আহিল যে ইমান চুটি নলীৰ পিস্তল মাৰি লক্ষ্যস্থানত গুলী লগোৱাও সহজ কথা নহয়।

“ৰ দেখ হামাৰা সাথী ৰামজী আ গিয়া হয়। চোৱাৰীটোৱে পিঠি দি থকা ৰাস্তাৰ পিনে আঙুলিয়াই ইমৰানে উলাহেৰে কৈ উঠিল। লগে লগে সি সোঁহাতৰ তলুৱা চুঙাৰ দৰে কৰি মুখৰ আগত ধৰি চিয়ঁৰিবলৈ ধৰিলে, “ৰামজী! অ’ ৰামজী!” ক’ব নোৱাৰাকৈয়ে চোৱাৰীটোৱে পিছফাললৈ ঘূৰি চালে।

এক মুহূৰ্ত্ত সময়ো নষ্ট নকৰাকৈ ইমৰানে তাক ঘোঁৰাৰ চাবুকোৰে প্ৰচণ্ড কোব শোধালে। ঘোঁৰাৰ দীঘল চাবুকডাল তাৰ ডিঙিত মৰ খাই যোৱাৰ লগে লগে এক টান মাৰি সি তাৰ ঘোঁৰাৰপৰা বগৰাই দিলে। পিস্তলটোৱে আকাশৰ ফালে মুখ কৰি চোৱাৰাৰ হাততে এবাৰ ফুটিল। কি অদ্ভুত! প্ৰায় শব্দ নোহোৱাকৈয়ে গুলীটো ফুটিল, গুলী ফুটাৰ চিন স্বৰূপে অলপ ধোঁৱাই সি ওলাল মাত্ৰ।

ইতিমধ্যে ইমৰানে মানুহটোৰ ওপৰত জপিয়াই পৰিছিলগৈ। ওপৰা ওপৰিকৈ সি দুটা প্ৰচণ্ড ঘোঁচা মাৰিলে। দুটা আধামোনীয়া ঘোঁচা। অইনটো হওঁক নহওঁক, নিজৰ ঘোঁচাৰ ওপৰত আস্থা আছে ইমৰানৰ। সি জানে যে প্ৰতিপক্ষ বিমানেই শক্তিশালী নহওঁক লাগে, প্ৰথম ঘোঁচাটো যদি কেনেকাকৈ সি মাৰিবলৈ পায় তেন্তে তাৰেই জয়লাভৰ বেছি সম্ভাৱনা থাকে।

মাটিত উবুৰি হৈ পৰি থকা মানুহটোৰ হাতৰপৰা পিস্তলটো কাঢ়ি লওঁতে ইমৰানে গম পালে যে বেচেৰা একেবাৰে অজান হৈ গৈছে। সি দেহটো ৰাস্তাৰ কাষৰ গছৰ ছাঁলৈ টানি লৈ

গ'ল । তাৰ জেপৰপৰা সেই চিঠিখন টানি উলিয়ালে সি । অলপে সময় নষ্ট নকৰাকৈ সি লেফাফাটে । ফালি চিঠিখন উলিয়ালে, একে উণাহে চিঠিখনৰ ইমূৰৰপৰা সিমূৰলৈ পঢ়ি পেলালে ।

দামা লেফাফাৰ ভিতৰত দামী কাগজত ইংৰাজী ভাষাত লিখা চিঠি—ধুনায়ী আখৰ-পানী, ক'তো অকণো ভুল লগাৰ সম্ভাৱনা নাই । তলত অকণমানকৈ এটা স্বাক্ষৰ—G. S. । গুলাব সিং ? ইমানৰ প্ৰথম খাৰ নাম মনত পৰিল সি গুলাব সিং ।

ইমৰানে লেফাফাৰ ওপৰত লিখা ঠিকনাটো আকৌ এবাৰ পঢ়ি চালে. 'মহামান্য কমিছনাৰ বাহাদুৰ শীল শ্ৰীযুত মেজৰ ডব্লিউ, চি, আৰক্ষাইন বাহাদুৰৰ সমীপেষু ।' চিঠিখন জেপত ভৰাই সি অজ্ঞান হৈ পৰি থকা চোৱাৰাটোৰ বুকুলৈ পিন্ধল টোৱাঁলে । অলপ পাছত পিন্ধলটো সি তাৰ মূৰলৈ টোৱাঁলে । অৱশেষত পিন্ধলৰ নলীটো তাৰ কপালত লগাই দিলে । বহু সময় তেনেকৈ পিন্ধল টোৱাঁই থাকি হঠাৎ সি সাৰ পোৱাৰ দৰে জপিয়াই উঠিল । তাৰ পাছত একে জাপে ধোৱাত উঠি এবাৰো পিচলৈ ঘূৰি নোচোৱাকৈ অৰছা-দৰৱাজাৰ ফালে বিন্মাশব্দে ঢেকুৰিবলৈ ধৰিলে ।

সন্ধ্যা প্রায় হওঁ হওঁ । বড়বাজারৰ অভিজাত অঞ্চলৰ বাস্তাটোত দামী দামী কাপোৰ-কানি পিন্ধা চৌধিন গ্ৰাহকৰ ভাঁব ক্ৰমাৎ বাঢ়ি আহিছে । আলিৰ কাষৰ লণ্ঠনবোৰ চৰকাৰী আনাৰদাৰে অলপ আগতে জ্বলাই থৈ গৈছে । দোকানে দোকানে জ্বলিছে বাশি বাশি ঝাৰ-লণ্ঠন ।

গণপতিৰ মূৰ্তিখনৰ তলত ঘিউৰ চাকিটো জ্বলাই সেৱা কৰি চুনীলাল মাৰোৱাৰীয়ে গদিত বহিছেহি মাথোন, এনেতে ক'ববাৰ-পৰা ঘোঁৰাগাড়ী এখন জ্বলজ্বলকৈ আহি দোৰানৰ সম্মুখত ব'ল । চুনীলালে এবাৰ ডিঙি মেলি চালে, তাৰ পাছত চাকৰ এটাক ক'লে, “দেখ তো. কোন আয়া হয়।”

কেই মুহূৰ্তমান পাছত চাকৰৰ ল'ৰাটোৱে দৌৰি আহি ফুচুচাই ক'লে, “চৰ্দাৰ গুলাব সিং !”

গদাৰপৰা একেজাপে মাটিলৈ নামিল সদৌ গাড়ীৰ তাম-কাঁহ, মণিহাৰা-গলমাণ ব্যৱসায়ৰ একছত্ৰী সমাট চুনীলাল মাৰোৱাৰী । খৰ-ধৰকৈ সি ছুৱাৰমুখৰ ফালে আগবাঢ়ি গ'ল । গুলাব সিঙে ইতিমধ্যে গাড়ীৰপৰা নামিছে ।

চুনীলালে আদাব জনাই ক'লে, “সংগ্ৰী-আকাল চৰ্দাৰজী, গাড়ী বদল কিয়ে হয় কিয়া ?”

প্ৰতিনমস্কাৰ জনাই অলপ অপ্ৰস্তুতভাৱে গাড়ীখনলৈ ঘূৰি চালে গুলাব সিঙে । তাৰপাছত ক'লে, “নেহী হুন্। ঠেৰ এক খৰিদি কৰ লিয়া ; এক গাড়ীহে কাম কাহা চলতা হয় ?”

এখন গাড়ীৰে কাম নচলা ভদ্ৰলোকজনক চুনীলালে ভিতৰত নি বহুৱালেগৈ । গুলাব সিঙে বুকুৰ জেপৰপৰা সুদৃশ্য ষড়ী

এটা উলিয়াই বুটাম টিপি সাঁফৰ * খুলি সময় চালে। চুনীলালে ক'লে, “ঘড়ী ভি ভো নয়া লগতাই হাঁয়।”

“পহলেহালা খাবাব হো গিয়া।” কথাবোৰ চোবাই চোৱাই গহীনভাৱে ক'লে গুলাব সিঙে। তেওঁৰ মাতটো আজি বৰ গধুৰ আৰু গম্ভীৰ,—তেওঁৰ ডিঙিৰ চাৰিওফালে এখন গৰম কাপোৰ বন্ধা আছে। স্পষ্ট বুজিব পাৰি যে তেওঁৰ বেয়াকৈ পানী লাগিছে।

গুলাব সিঙৰ কাৰণে লচ্চী আহি পাওঁতে নৌপাওঁতেই দেখা গ'ল তেওঁৰ হাতত সময় ভেনেই নাই, সামান্য কেইপদমান বস্তু নিবৰ কাৰণে ক্ষত্বেকৰ বাবে মাথোন তেওঁ চুনীলালৰ দোকানত পদাৰ্পণ কৰিছিল। চুনীলাল ব্যস্ত হৈ উঠিল। চাকৰ-বাকৰবোৰৰ ইটোক কিবা আনিবলৈ কয়। সিটোক ডবিয়াই ছুৱা-ছুৱাখন লগাই দিলে। ইতিমধ্যে গড়ীৰপৰা গুলাব সিঙৰ দুটা বৰদাৰ নামি আহি দোকানৰ বস্তুবোৰৰ ওপৰত হামখুৰি খাই পৰাদি পৰিছেহি। চুনীলালে হাত ঘঁহি ঘঁহি ক'লে, “ইত্ৰনি পৰিশানি লিয়ে হাঁয় আপ। নৌকৰ কো বাতাকে ভেজ দে তে, কাম হো যাত।”

গুলাব সিঙে লচ্চী শেষ কৰেমানলৈকে গাড়ীত তোলা ৰৈছে পোন্ধৰ সেৰ উৎকৃষ্ট গৰু-ঘিউ, আধামোনকৈ আটা, জহা চাউল, ডাইল আৰু চেনি, ছয়-আঠ সেৰকৈ পেস্তা, কাজু, কাথ-বাদাম, কিচমিচ্ আৰু মছলাআদি। গুলাব সিঙে বাৰে বাৰে দুখ কৰিলে যে তেওঁৰ নিজৰ থৈলা আৰু বাচন-বৰ্তন ননা কাৰণে দোকানৰপৰাই সেইবোৰ ল'বলগীয়া হৈছে। চুনীলালে বিনয়তে পোকে খোৱা দাঁতকেইটা উলিয়াই কৈ যাবলৈ ধৰিলে, “কিয়া ফড়্‌কু পৰেগা চাহাব ? বাদমে ভেজ দিজিয়েগা, বাচ্ !”

টীকা: সেইকালত ভাৰতত ব্যবহৃত জেপ-ঘড়ীবোৰত ধাতুৰ সাঁফৰৰ প্রচলন আছিল। সংযোজক বুটাম এটা টিপিলেই এই সাঁফখন খোল খায়।

পইচা দিবৰ সময়ত দেখা গ'ল গুলাব সিঙে টকাৰ থলিটো পাহৰি ঘৰত এৰি থৈ আহিছে। তেওঁৰ কেউটা চেপ কিম্বা গাড়ীত বহা ঠাই ক'তো বিচাৰি থলিটো পোৱা নগ'ল। গুলাব সিঙে বস্ত্ৰবোৰ সম্প্ৰতি গাড়ীৰপৰা নমাই দোকানতে এৰি থৈ যোৱাৰ প্ৰস্তাৱ কৰিলে। কিন্তু চুনীলাল ভেটিয়া বিনয়াবনত 'কিয়া ফড়্‌কু পড়্‌গা' হৈ আছে। সি দাঁতেৰে জিভা কামুৰি নাকে কাণে খত্‌ দি কৈ উঠিল, "চৰ্দাৰজী হামকো কিয়া সমজ্‌কে ৰাখ্‌খে হ্যোয় ? কপিয়া আপ হামে দশ-সাল বাদমেভি দিজিয়েতো কিয়া ফড়্‌কু পৰেগা ?"

অৱশেষত চৰ্দাৰজী মান্তি হ'ল। তেওঁৰ বৰদাৰ এটাই আহি বস্ত্ৰবোৰৰ দাম কাগজ এখনত টুকি ল'লে। চৰ্দাৰজীয়ে এইবাৰ জেপৰপৰা লেফাফা এটা উলিয়ালে। ঠিকনাটো সবত্বে চাকি ৰাখি চুনীলালক লেফাফাটো দেখুৱাই সুধিলে, "এনেকুৱা লেফাফা আৰু আছেনেকি ?"

চুনীলাল অলপ আচৰিত হ'ল। "'আৰু' মানে ? মোৰ ইয়াত তেনেকুৱা লেফাফা কোনোকালেই নাছিল।"

"কিয়, মোৰ মানুহে আজি কিছুদিন আগতে ইয়াৰপৰাই লেফাফা নিয়া নাছিল জানো ?"

চুনীলালে অলপ ভাবি ক'লে, "আপুনি অলপ ভুল কৰিছে হ'ব পায়। ৰহিম শেখৰ তাত্‌হে মাথোন এনেকুৱা লেফাফা আছে, ...তাৰপৰাই আপোনাৰ মানুহে নিছিল কিজানি।"

দুঘণ্টামানৰ পাছত আহিব বুলি কৈ গুলাব সিং গাড়ীত উঠিল। কাচোৱান সৰফৰাজে উলহত তুফান বেগেৰে গাড়ী চলাবলৈ ধৰিলে। দুই বৰদাৰ বৈজনাথ আৰু বিহাৰায়ে চেপি চেপি থিকু-থিকুকৈ হাঁহিবলৈ ধৰিলে। দাঢ়ি আৰু পাণ্ডুী সোলোকাই গুলাব সিঙে 'ইমৰান' হৈ পৰিল আৰু কাষত বহি

থকা বিনায়কক এক ঠেলা মাৰি ক'লে, “দে এতিয়া. বাঁজীৰ টকা ছুটা দে । মজলিচৰ কাৰণে কিমান গধুৰ চান্দা লৈ আহিলো ।”

বহিম শেখৰ দোকানৰ ওচৰ পাই ইমবানে সবফষাডক চিঞৰিলে, “ঐ, গাড়ী বখা—মোৰ ইয়াত কাম আছে । সি দাঢ়ি আৰু পাণ্ডুড়ী আকৌ পিন্ধি ল'লে ।

দোকানত সোমোয়ে গুলাব সিঙে লেফাফাটো দেখুৱাই সুধিলে, “এনেকুৱা লেফাফা আছেনে শেখ-চাহাব ?”

“আছে, চৰ্দাৰজী । কিমান লাগে ?”

“দিয়া কুৰিখনমান—নহয়, দহখন দিয়া । আগতে মোৰ মানুহে ইয়াৰপৰাই এই ধৰণৰ লেফাফা নিছিলনেকি ?”

“আপোনাৰ মানুহে ? ওহোঁ, ক'তা ! চম্পক সিঙে কেইখনমান নিছিল কিছুদিন আগতে ।”

“চম্পক সিং ? চম্পক সিং কোন ? অ'.....আচ্ছা । বাক অইন কোনো দোকানত এনেকুৱা লেফাফা আছেনে ?”

“বাঁচাঙ এনেকুৱা লেফাফা আৰু ক'তো থকাৰ কথাই নাই । এইবোৰ আমাৰ চিপাহী-বিদ্রোহৰো বহুত দিন আগতে কানপুৰৰ এজন ইংৰাজ চাহাবে নিজৰ অফিচৰপৰা আমাক ব্যৱহাৰৰ কাৰণে দিছিল ।”

“অচ্ছা, আদাবৰ্য ।”

“আদাবৰ জী ।”

লেফাফাৰ পইচা দি ইমবান ওলাই আহিল । গাড়ীত উঠি বিনায়কক সকলো কথা ক'লে ইমবানে । সুধিলে, “চম্পক সিঙক তই চিনি পাৱনে, বিনায়ক ?”

“বোধকৰো পাওঁ ।”

“কোন ?”

“বাঁজিচাহেবাৰ আঠজন কাৰকুন আছে:—চম্পক সিং তাৰেই এজন গোপালৰাও চিৰস্তাদাৰৰ লাচনি-পাচনি কৰি ফুৰে বুলি জানে।”

“গোপালৰাও চিৰস্তাদাৰৰ !! “তাৰ মানে....”

ইমৰানৰ ওপৰত পূৰ্ণ দৃষ্টি থৈ বিনায়কে ক’লে, “নিশ্চয়। তেতিয়া হ’লে ‘জি. এছ.’ চহীটোৰো এটা অৰ্থ ওলাবগৈ।’

“তই থিক কৈছ। ‘জি. এছ.’ গুলাব সিং নহয়। কিন্তু ক’লা ঘোঁৰা ক’লা ঘোঁৰাৰ বহস্যৰ এতিয়াও মীমাংসা নহ’ল, কথাটো মনভ আছেতো? ইহঁতৰ মাজত এটা দল অৱশ্যেই আছে। তাক নিৰ্মূল নকৰালৈকে আমি বহি থাকিব নোৱাৰোঁ, বুজিছ?” গাভীয়ে বড়াবাজাৰৰ ৰাস্তা এৰি কোষ্টিপুৰাৰ ফালে যাবলৈ ধৰিলে।

কেইদিনমানৰ পাছৰ কথা। ঢলপুৰাত চাৰিটা ৰিচালা চিপাহীয়ে অৰছা-দৰৱাজাৰ ফালে ঘোঁৰা চেকুৰাইছে। বৈজনাথ, বিহাৰী, বিনায়ক আৰু ইমৰান। -সিহঁতৰ শিঠিত বন্দুক আৰু মুখত কাজু-বাদাম।

“সিহঁতৰ কাৰণে ৰ’ব লাগিছিলনেকি অ’?” বৈজনাথে ক’লে।
“বেচেৰাইতে চব বস্তু অকলে কঢ়িয়াবলগীয়া হৈছে।”

“খুব পাৰিব—খুব পাৰিব।” ইমৰানে ক’লে। “আমি বস্তু কঢ়িয়াব নোৱাৰোঁ দেই, কৈ দিছে’ এতিয়াই। আমি গোটাইছোঁ ইক, সিহঁতে কঢ়িয়াওক।”

দৰৱাজাত ৰঘুনাথ সিংহৰ স্বাক্ষৰিত পাঞ্জা দেখুৱাই সিহঁতে ঝাঁচী-অৰছা সড়কেৰে ক্ৰমান্বয়ে দক্ষিণৰ ফালে যাবলৈ ধৰিলে।

“ভূপালৰ বেগমৰ খবৰ শুনিছ ?” ইমৰানে ক’লে।

“হঁ।” বিহাৰীয়ে ক’লে। “সিহঁতৰ ‘চৌজ ট্ৰেইনো’ আহি পালেহি ?”

বিনায়কে ক’লে, “পালেহি মানে ? সিহঁতৰ সৈন্যবোৰৰ কাৰণে বিৰাট খানা-পিনাৰ ব্যৱস্থা কৰিছে বেগম-চাহেবাই। হিউৰোজ অহাৰ এদিন পাছতেইতো চৌজ-ট্ৰেন পালেহি।”

বিহাৰীয়ে ক’লে, “ইমানদিনে বুৰ্খক বেগমটোৱে মিঠা মুখেৰে চলাহি দি আহি ? মানুহচৰক। পেটে পেটে চিন্তিছিল কেতিয়া ফিৰিঙ্গী আহি পায়। হিউৰোজ আহি পোৱা মাত্ৰকে আক পায় কোনে ? চৰ্ব্বা-চুৰ্ব্বাৰে মজিয়া ভৰাই পেলালে, একেবাৰে ‘জী ছুজুৰ মেহেৰবান হোই, জিন্দেগী ৰাখনে কা ওঁৰ মাৰ্গনে কা মালিক হোই। সাতশ চিপাহীৰ ফৌজ এটাও দিছে হেনো হিউৰোজক, কয়নে ?”

“কিন্তু হিউৰোজ এতিয়া আহিছে কোনফালে ? সাগৰৰ ফালেনে ঝাঁচীৰ ফালে ?” ইমৰানে সুধিলে।

“অৱশ্যেই সাগৰৰ ফালে।” বিনায়কে ক’লে। “পোনে পোনেই ঝাঁচীৰ ফালে আহিলে ঝাঁচী আৰু সাগৰৰ মাজত পৰি চেপা খুন্দা হ’ব দেখোন।”

গ্ৰেনাইট-পাথৰেৰে তৈয়াৰী সুদৃঢ় দীৱাৰৰ বাহিৰেদি ঘূৰি ঘূৰি সিহঁতে দক্ষিণৰ গোল-বুৰ্জ পালেহি। দক্ষিণ-বুৰ্জৰ কাষতে চিকাৰ-মজলিচৰ সভ্যসমূহ গোট খোৱাৰ কথা। এতিয়ালৈকে আন কোনো আহি পোৱা নাই। বুৰ্জৰ কেউকাষে শিলেৰে বন্ধোৱা গভীৰ পৰিখা। ইমৰানইও তাৰ কাষতে ব’লুগৈ। ইমৰানে সকলোৰে হাতে হাতে পেস্তা-বাদাম আৰু চুৰট দিলে।

“বাৰ্মাৰ চুৰট ক’ত পাৰ অ’ আজিকালি ?” চুৰটটো অলাই বিহাৰীয়ে স্মৃথিলে।

“কিয় ব্ৰিজলালৰ দোকানত। যিমান লাগে পাৰি।” ইমৰানে ক’লে। “স্বাচীৰ বজাৰত বস্ত্ৰৰ দামতো খুব বাঢ়ি গ’ল।”

“ছ”।” বিহাৰীয়ে ক’লে। সি শিল এডোখৰত বহি অৰ্থম হোৱা ভৰিখন কাপোৰৰ পটিৰ ওপৰতে মালিচ কৰিবলৈ ধৰিলে। ভৰিখন এতিয়াও সম্পূৰ্ণ ভাল হোৱা নাই। “কিন্তু সকলোবোৰ গাঁৱৰ পথাৰৰপৰা ফচল এতিয়াই তুলি পেলাবলৈ বাঈচাহেবাই তলব দিছে। আৰু তেওঁৰ লুকুম মতে বাঁচীৰ বেপাৰীবোৰে সেই শস্যবোৰ কিনি ল’ব। গতিকে খাদ্যৰ অনাটন নহয় অস্তুতঃ।” ক’লে সি।

ইমৰানে ক’লে, “শিল-কুঠি চাৰিটা খুলি খুব বুদ্ধিমানৰ কাম কৰিছে বাঈচাহেবাই।”

“তাতোকৈ বুদ্ধিমানৰ কাম কৰিছে দুখীয়া বুল্মেল গাঁওবোৰক এবছৰৰ খাজনা মাফ দি, আগৰ বৰ্খাস্ত হোৱা তিনি হাজাৰ দুশ চল্লিছটা আকৌ কাম দি, আৰু যাযাবৰ ডকাইতবোৰক ফৌজত ভৰ্তি কৰি।” বিনায়কে ক’লে।

এনেতে যুগলীকৰহঁত আহি পালে। যুগলীকৰ, আনন্দ চাচা, পুৰন্দৰ, সুবাবক, সৰফৰাজ, ভাৰ্গব, গোলাম আলী, মেহেৰ আৰু আন কেইটামান বিচালা চিপাহী। সিহঁতৰ কাঙ্কত বন্দুক আৰু খোৱাবস্ত্ৰৰ টোপোলা। জাৰত বেচেৰাহঁতে কুঁজা হৈ আহিছে।

সিহঁতে একেলগে চিঞৰি ইমৰানক অভিনন্দন জনালে। ইমৰানে চুনীলাল মাৰোৱাৰীৰপৰা চান্দা আনিবলৈ যোৱা অভিযান আৰু তাৰ সাকল্যৰ কথা বহুতে বোদ্ধা বাঁতিহে গৰ পায়। এই কেইদিনৰ ভিতৰতে বিনায়কে আকৌ এটা অদ্ভুত

কাম কৰিছে। চুনীলালক মাল অনা থৈলা আৰু টিনকেইটা সি ওভোতাই দি থৈ আহিছে, কেনেকৈ যে এই কামটো কৰিলে সিহে জানে। এই কামটোৰ ওপৰত হেনো ইমবানে হুটকা বাজী বাধিছিল। বিনায়ক এই বাজীত জিকি যোৱাত আগৰ বাজীৰ লগত কটাকটি গ'ল।

ইমবানে আগতেই সকলোকে জনাই দিছিল যে মজলিচলৈ আহোতে প্ৰত্যেকেই নিজৰ ফালৰপৰা একোটাকৈ খোৱাবস্তু আনিব লাগিব। আচলতে দুধৰ চুনীলাল মাৰোৱাৰীক শিক্ষা এটা দিয়াত সকলোৱে খুব খুচী হৈছিল, আৰু সেইবাবে ইমবানৰ কথা বাধি এটা নহয় এটা খোৱাবস্তু প্ৰত্যেকেই আনিছিল। পুৰন্দৰে আনিছে তেতেলীৰ চাটুনি, ভাৰ্গবে আনিছে আচাৰ, মুৰাৰকে আনিছে কিবা মঙহে বনোৱা কাবাব, যুগলীকৰে আনিছে শ্ৰীঙ, গোলাম আলীয়ে আনিছে মুলিকা-পৰঠা, বিনায়ক আৰু ইমবানে একেলগে মিলি আনিছে তিলৰ বেৱৰী আৰু বাৰ্মাৰ চুৰট। আনন্দ চাচাই ? চাচাই আনিছে সন্মস্কায়ী ভতিজাক এটাক।

গোল-বুৰুজত গাত লাগি আছে থিয় পিছল পাহাৰ, তাৰ সিকালে ঝাঁচীৰ গভীৰ অৰণ্য। প্ৰতি বছৰ এই অৰণ্যতে চলে যুগলীকৰহঁতৰ মজলিচ। গোল-বুৰুজৰ অৱস্থান সামৰিকভাৱে বৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ। সেই কাৰণেই বহু সংখ্যক মানুহ তাত অনবৰত বাস্ত থাকে। ইমবানহঁতৰ অদ্ভুত দলটো দেখি সিহঁতক চাবলৈ বুৰুজৰ ওপৰত বেচ এদল মানুহ গোট খাইছেহি আৰু ভাবিছে সিহঁতক জোকোৱা যায়নে নাযায়।

চুনীলালৰপৰা অনা বস্তুবোৰ স্বৰতেই বান্ধি লোৱা হৈছে, গতিকে সেই বিষয়ে আৰু চিন্তা নাই। ইমবানহঁতে ধোঁৱাৰে পাহাৰ বগাবলৈ আৰম্ভ কৰি দিলে। অভ্যস্ত পিছল থিয় বাস্তা, কেতিয়া ধোঁৱাৰ ভৰি পিছলে পাত্তা নাই। আশ্চৰ্য্য কিন্তু

পাহাৰ বগোৱাত বৰ পটু, ভহুপৰি ইমৰানৰ লগত টোপোলা-টাপলিও নাই, গভিকে সি সকলোতকৈ আগবাঢ়িল।

বতাহত ঠাণ্ডাৰ আমেজ। অৰাক হৈ কেৰ্কেটুৱাবোৰে থৰ লাগি বৈ চাইছে ইমৰানহঁতলৈ। সিহঁতৰ কোমল নোমৰ আগবোৰ পুৱাৰ বদত জিলিকিছে। বগৰি গছবোৰ বুল্‌বুলিজাকক গুটি খুউৱাত ব্যস্ত। গছে-বনে পৃথিৱীৰ সেই আদিম নিৰন্তৰতা। ইমৰানৰ মনটো বৰ নতুন নতুন লাগিল। সি খীৰ কদমত যাবলৈ ধৰিলে। যোৱাকালি সন্ধিয়া বিতিয়াই বসন্ত-বাহাৰৰ ঝুংৰী এটা গাই তাক শুনাইছিল, “কুহুঁ কুহুঁ কোয়লীয়া বোলে....”। গানটো তাৰ ৰিণি ৰিণি মনত পৰিবলৈ ধৰিলে। এই অৰণ্যানীৰ পৰিবেশৰ লগত ইমান নিবিড়ভাৱে খাপ খায় সেই সুৰটো।

অলপ সময়ৰ পাছত পুৰন্দৰ আহি ইমৰানৰ লগ ধৰিলে। পুৰন্দৰৰ ওঁঠত আৰু দাঁতৰ আলুত দণ্ডাসাঁৰ বিচিত্ৰ ৰং—তাৰ দীঘল চুলিবোৰ কান্ধলৈকে বৈ পৰিছে।

“তুমি বহুত আগবাঢ়িলা দেখোন?” পুৰন্দৰে ক’লে, “কালি বিতিয়াৰ ভালৈ গৈছিলানেকি তুমি?”

“ওঁ, একেবাৰে সন্ধ্যা সময়ত।” ইমৰানে ক’লে।

“অ,” সেয়েহে তোমাক লগ নাপালোঁ। মই অলপ দেৱাকৈ গৈছিলো। বিতিয়াৰ গান শুনিলো, মই নিজেও এটা গালোঁ।”

অলপ বৈ ইমৰানৰপৰা কোনো উত্তৰ নাপাই উদ্যমভাৱে পুৰন্দৰে, ক’লে, “তোমাক মোৰ গান এটা ভালকৈ শুनावলৈ ইচ্ছা থাকিল। সিদিনা যি বেয়াকৈ গাই শুনালো, লাভেই লাগিছে।”

“তোমাৰ গানতো জোৰকৈ হ’লেও শুনিম ভাই, মাথোন কেতিয়া শুনোৱাৰা সেইটো কোৱা।” পুৰন্দৰৰ গান পুনৰাৰ শুনাৰ ধৈৰ্য আৰু সাহস অৱশ্যেই ইমৰানৰ নাছিল। পুৰন্দৰৰ প্ৰসিদ্ধ সংগীত (তাৰ নিজৰ মতে) “বুল্‌বুল, তু যুখে ৰোলাতে

হো কিউ,” সিদিনা গাই শুনোৱোৰ সময়খিনি পৃথিৱীখন ইমৰানৰ কাৰণে বৰ বিড়ম্বনাময় লাগিছিল। আৰু যিহেতু বুলবুল নামৰ বেচেৰা নিৰ্বাক প্ৰাণীটোৱে পুৰন্দৰৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিবলৈ অক্ষম আছিল। পুৰন্দৰে ঘণ্টাৰ পাছত ঘণ্টা তাক সেই একেটা প্ৰশ্নই কৰি গৈছিল, “তু মুখে ৰোলাতে হোঁ কিউ ?” সেই সময়ত বুলবুলক লগ পোৱা হ’লে ইমৰানে নিশ্চয় তাক কাকুতি কৰি ক’লেহেঁতেন, “ভাই বুলবুল, বন্ধা কৰ, পুৰন্দৰক কন্দুৱাটো বন্ধ কৰি তই বৰঞ্চ পুৰন্দৰৰ কাষতে চিৰহাস্তমুখী হৈ থাকিবলৈ ল’।”

“আচ্ছা, তোমাক এটা কথা সোধো,” পুৰন্দৰে ক’লে, “তুমি বাঁতা মানুহৰ লগত বন্ধুত্ব পাতিবলৈ আৰম্ভ কৰিছা কিয় ? মই বেয়া পাণ্ডু জানা, কাৰণ তোমাৰ চেহেৰাত এটা আভিজাত্যৰ ছাপ আছে। এই যে সৰফৰাজ, সিতো এটা মুচীৰ পুতেক ! গোলাম আলী কি ? সি এটা গুণ্ড-ডকাইত, যোৱা বছৰলৈকে সি বড়োৱাচাগৰৰ ওচৰে-পাৰে ডকাইতি কৰি কুৰিছিল। আৰু আনন্দৰ লগত তোমাৰ মিতিৰালি কিহৰ ? সেই কাঁকিৰাজ বুঢ়াটোক তুমি সহ্য কৰানে ?”

ইমৰানে একো উত্তৰ নিদি হাঁহিলে। পুৰন্দৰ আগবাঢ়ি গ’লগৈ।

অলপ পাছত আনন্দ চাচা আহি ইমৰানৰ কাষ পালেহি।

“সোঁটো কোন গ’ল অ’, পুৰন্দৰ নহয়নে ? ডিঙি মেলি চাই চাচাই স্মৃছিলে। “তোৰ নো পুৰন্দৰৰ লগত কিহৰ ইমানটো সনা-মিতিৰ, হো ? সেই বান্দৰটোৰ জাত-কুল আছেনে চৰিত্ৰ আছে যে তই তাৰ লগত কথা পাত ? নাজাননে সি অধমে নহক-পনক চব খায় ? হুঃ, মই তাৰ বাপেকৰ বয়সৰ মানুহটোক সি বৰ কথা শুনায়।”

চাচাই মুগা-বৰলীয়া যিটো ধোঁৱাৰ ওপৰত উঠি আহিছে

সেইটো গুলাব সিঙৰ লগত মামলা কৰি কতিপূৰণ হিচাপে পোৱা। ভাব আগতে চাচাই কাম চলাবলৈ বুলি ইমবানৰ টাট্ৰু ধোৱাটো কিনি লৈছিল, পঞ্চাছ টকাত-অৱশ্যে দাম দিয়াৰ নাম আজিলৈকে লোৱা নাই।

“কি ক’লা চাচা ? নহক-পনক খায় ? ইয়ে আন্না, ইয়াৰ ধৰ্ম নষ্ট হ’ল যে !” ইমবানে খুব অৱাক হোৱাৰ নিচিনাকৈ ক’লে।

ইমবানে ঠাট্টা কৰা বুলি বুজিব পাৰি চাচাই সেমেনা-সেমেনিকৈ ক’লে, “নাই, নাই, নহক-পিয়াজ ক’তনো আক বেছিকৈ খায়। কাচিং কেতিয়াবা মাংস খালে লগতে খায় আক।”

“পুৰন্দৰে মাংস খয়। হিন্দু বায়ুণৰ ল’ৰা হৈ ?”

“ব’টোন, বেয়াকৈ নাভাবিবি এখোন। মাংস কিবা সদায় খায়নে ? কেতিয়াবা ছুই-এটোক চৰাব-মদৰ যোগাৰ হ’লে তাৰ লগতেই যি ছুই-এটুকুৰা.....”

“পুৰন্দৰে মদ খায় বুলি মোক অন্ততঃ নক’ৰা !!”; যদিও ইমবানে ভালকৈয়ে জানে পুৰন্দৰৰ কাণ্ড-কাৰখানা। দৰাচলতে সি নিজেই কেইবাদিনো পুৰন্দৰক মাতাল হৈ পৰি থকা অৱস্থাত পাই ভুলি নি ঘৰত থৈ আহিছেগৈ।

“নাই। মদ আক সদায় পায়নে মানুহে ?” চাচাই ক’লে। “কেতিয়াবা জুৱাত পইচা পাই গ’লে, এই ধৰ এটোপা বা দুটোপা.....”

“জুৱা খেলে ?”

“নাই, কাচিং কেতিয়াবা। পকেট মাৰি সদায় পইচা পালেনো আক কোনে কষ্ট কৰি জুৱা খেলে-?”

ইমবানে জানে লেখৰ বদনামটো সত্য নহয়।

পোলায়নকে পৰা দেব মাইল দুমাইল দূৰত সিহঁতে পাহৰণে এটা পাৰ্শ্বত জুৰি । থমজোতা জুৰিটো এটা গিৰি-কন্দৰত, বাটৰপৰা বহুত দূৰত তাৰ জোত ।

ইমবানহঁতে ঘোঁৰাৰে সৈতে ভপিয়াই ভপিয়াই এটা এটাকৈ জুৰিটো পাৰ হ'বলৈ ধৰিলে । একেবাৰে শেষত পাৰ হৈছিল ভাৰ্গব । এনেতে হঠাৎ দুৱাৰ বন্দুকৰ শব্দ হ'ল । সোঁকৈ সোঁহন গুলী এটা আহি ভাৰ্গবৰ কাণৰ কাষেদি গুচি গ'ল, লগে লগে আন এটা গুলীয়ে তাৰ কঁকালত চক্ৰ-বিন্দু আঁকি দিলে ।

মুহূৰ্ত্তৰ ভিতৰতে কেউটা বিচালা ঘোঁৰাবপৰা নামি মাটিত বহি পৰিল । কোনোবা এটাই উত্তেজিতভাৱে ফুট কুচালে, “ভাৰ্গব, মানে ভাৰ্গবৰ.....”

“মনে মনে থাকহঁত, ঘোঁৰ একো ছোৱা নাই ।” ভাৰ্গবে ভাবি দি ক'লে । “কিন্তু গুলী মাৰিলে কানে ?”

“ভেৰ্বী, ভেৰ্বীৰ চিপাহী নিশ্চয় ।” উত্তেজিত হৈ পোলায় আলীয়ে ক'লে । “জানোৱাৰ হায়া । সিহঁত হিন্দুস্থানৰ কাকৈৰ—কিবিজীৰ দালাল ।”

ইমবানে ক'লে, “অধনি হওঁতে ক'বৰাবপৰা পোহৰ একণ আহি ঘোঁৰ চকুত চটি মাৰি ধৰিছিল, এক মুহূৰ্ত্ত আয়নাভ বেলিৰ বোশান পৰিলে খেনেকুৱা হয় । ময়ো সন্দেহ কৰিছিলো হয়তো ডবোৱাল নাইবা সজীৱ হ'ব পাৰে, কিন্তু ভেঁটিয়া বেছি একো ভবা নাই ।”

“ক'ত দেখিছিলি ? ক'ত দেখিছিলি ?” সকলোৰে একেলগে সুধিলে ।

“হ'ব হয়তো এক বেঙমান নুফেক, কেনেকৈ ক'ওঁ এতিয়া ।”

বিহাবী আৰু বৈজনাথে একেৰে ফাঁটৰি ফুলিলে, “গুলী সিহঁতে একত্বেতে কোল টাইবপৰা মাৰিছে, ভাৰ্গবে গুলীটো

কোন অলপৰপৰা আহিছিল খৰিব খোৱাৰিনিমে ? খোঁতাও দেখা
নাইনে ?”

অলপ সৰহক পাহুত আকৌ সকলো চুপ-চাপ । কোনেও
নিৰ্ণয় কৰিব নোহোৱিলে গুলী কোনখিনিবপৰা আহিছে ।
সিহঁত এনেকুৱা মুকলি ঠাইত আছে যে মূৰ দাঙি চাবলৈও
ভয় লাগে । খোঁতাখোঁতে আনন্দমনে ডিঙি মেলি গছৰ পাত
পুঙিছে আৰু আলোৰ-লোৰ চাইছে । খোঁতাক গুলী মৰাৰ নিয়ম
নাই, মুক্কেলতে হুঁক বা আইন ঠাইতে হুঁক ।

ইমবানে মূৰবপৰা মূৰেঠা খুলি বন্দুকৰ নলীৰে ওপৰলৈ
দাঙি দিলে সকলোৱে আশা কৰিছিল এইমাত্ৰ জাকে জাকে
গুলী আহি মূৰেঠাটো ওকৰাই লৈ যাব । কিন্তু একোৱেই
নহ'ল । দেখা গ'ল প্ৰতিপক্ষ অলপ বেছি টেঙৰ, মূৰেঠাক
মূৰ বুলি ভুল কৰাত সিহঁত নাই । অৱশ্যে আকৌ আগৰ দৰে
নিবৰ হৈ থাকিল ; যেন তাত ইমবানহঁতৰ বাহিৰে আন কোনোৱেই
নাই ।

“আচ্ছা, অক্টোবৰ মাহত তেহুৰীৰ নখে খাঁই যে ঝাটা
আক্ৰমণ কৰি হাবিছিল আৰু বাগ্ৰচাহেবাৰ লগত যে বাগী
লৈডে ঢুলেয়াৰ সন্ধি এটা হৈছিল”, ইমবানে কৈ গ'ল, “ভাব
পাহুত আকৌ এইবোৰৰ অৰ্থ কি ?”

গোলাম আলীয়ে ক'লে, “সন্ধি কৈছে বাগীয়ে বাগীয়ে, চিপাহীয়ে
চিপাহীয়ে আকৌ কিহৰ মিতিবানি ? সন্ধি-বেসন্ধি বিহকে নহওক
আৱাৰ মাজত এইবোৰ সদায় লাগি থাকে ।”

“তাতো আজিকালি কিবিধৰ সিহঁত দোজ আমি হুছন ।”
বৈজুনাথে ক'লে ।

হঠাৎ বিনায়কে ক'লে, “এট কাম কৰা যাওক ।”

“কি কাম ?”

“মই ঘোৰাত উঠি দৌৰি যাওঁ, সিহঁতে যদি মোলৈ গুলী
কৰে তেনেহ'লে সিহঁতৰ অৱস্থান গম পাবি তহঁতে।”

“পাগল !” ইমবানে ক'লে, “গুলী নালাগিব ভোৰ গাত ?”

“ওহোঁ। মোৰ গাত গুলী নালাগে।” বিনায়কে হাঁহিলে।
সি জপিয়াই ঘোৰাত উঠিল।

“হেৰ’, কৰ কি তই। কৰ কি !!” ইমবানে তাক বাধা দিবলৈ
উঠিল, জেই পাগল হৈছ.....”

গোলাম আলীয়ে ইমবানক হাতত, টানি বহুৱাই দিলে।
“বিনায়কৰ গাত গুলী নালাগে, ইমবান, কেতিয়াও নালাগে।
তাৰ গাত দেৱতা আছে।”

ছুতাপ হৈ ইমবান বহি পৰিল। বিনায়কৰ মৰণ সম্পৰ্কে প্ৰায়
নিশ্চিত সি,—গোলাম আলীৰ অন্ধ-বিশ্বাস দেখি সি নিৰাশ হ'ল।

“আমিও আগতে বিশ্বাস নকৰিছিলো”, গোলামে কৈ গ'ল,
“কিন্তু অক্টোবৰত তেহৰীৰ লগত হোৱা যুদ্ধত নিজ চকুৰে
দেখিলোঁ।”

ইফালে বিনায়কে বিশ্বাসৰদে ঘোৰা দৌৰাইছে পশ্চিমফালৰ
অলপ মুকলি টিলা এটাৰ ফালে। লগে লগে জাউবিয়ে জাউবিয়ে
বন্দুকৰ গুলীৰ শব্দই গোটেই হাবি মুখৰ কৰি তুলিলে। উদ্বিগ্ন
ইমবানে দেখিলে টিলাটো পোৱাৰ ঠিক আগে আগে বিনায়ক
ঘোঁৰাৰপৰা বাগৰি পৰিল।

“গুলী লাগিল তাৰ গাত !” ইমবানে চিঞৰিলে, “তহঁতে
মিছাকৈ.....তাক এতিয়াই ইয়ালৈ অনাৰ দৰকাৰ !”

কিন্তু দেখা গ'ল যে আটাইতকৈ আগতে শত্ৰুৰে আক্ৰমণ
কৰাটো দৰকাৰ বা দলটো সেই সম্পৰ্কে বেছি ইচ্ছুক। গতিকে
গোটেই দলটোৱে সতৰ্কভাৱে চোঁচৰি চোঁচৰি যি হুজোপা আহত
গছৰ ভলত বন্দুকৰ বাকদৰ ধোঁৱা দেখা গৈছিল সেইকালে
আগবাঢ়িবলৈ ধৰিলে।

অলপ পৰ আগবঢ়াৰ পাছত ইমবানে হঠাৎ ফুচ্‌ফুচাই ক'লে,
“চব বৈ বা । সিহঁতে আগবাঢ়িছে আমাৰ কালে !”

ইমবানৰ কথা সত্য । জোপোহাবিলাক লৰাৰ ধৰণ দেখি
স্পষ্ট বুজিব পাৰি যে সেইবোৰ বতাহত লৰা নাই ।

নিজৰ নিজৰ বন্দুক পিঠিত বান্ধি থৈ ভবোৱাল লৈ সিহঁত
বহি থাকিল । তাৰ পাছত নিচেই কাষৰ জোপোহাবোৰ যেতিয়া
লৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছে, ইমবানৰ একোটা ইন্দ্ৰিয়তে সিহঁতে
হাতত ভবোৱাল লৈ জোপোহাবিলাকৰ ওপৰত জপিয়াই পৰিল ।

আক্ৰমণটো তেহ্‌বীৱালেহঁতৰ কাৰণে একেবাৰেই আকস্মিক ।
সিহঁত ইয়াৰ বাবে অলপো প্ৰস্তুত নাছিল । হুই-তিনিটা বন্দুক
অনাহকতে ফুটিল । কাৰণ কথাত কয় বন্দুক মাৰিবলৈ হ'লে
শত্ৰু অস্তুতঃ বন্দুকৰ দাঁঘটোৰ সমান দূৰত থাকিব লাগে,—
শত্ৰু গাত লিপিট খাই লাগি ধৰিলে বন্দুকৰ মূল্য কাঠডালৰ সমান ।

মুহূৰ্ত্তৰ ভিতৰতে হুহুন গুগু তেহ্‌বীৱালা চিপাহীৰ এটা
ভবোৱালৰ খোচ খাই মৰিল, দুটাক দূৰলৈ পলাওঁতে সবফৰাজে
গুলী কৰি মাৰিলে,—বাকী পাঁচোটা বন্দী হ'ল ।

“আবে কম্‌বখ্ত ! বেচৰম ! বে-ইজ্জত ! বে-হিন্মত ।
বে-হুশ ! বেইমান ।” গোলাম আলীয়ে বন্দীহঁতক ধমকিয়াই
ক'লে, “লুকাই গুলী মাৰিবলৈ চৰম নালাগে তইহঁতৰ ? আমি
এনেকুৱা কাম গোঁফ গজাৰ আগতেও কেতিয়াও কৰি পোৱা
নাই । তইহঁতৰ এই ইয়া-লম্বা গোঁফবোৰ তইহঁতৰ, নে তইহঁতৰ
মাইকীবোৰৰ ?”

বন্দী চিপাহীকেইটাই নিমাত্তে তললৈ মূৰ কৰি থাকিল ।
সিহঁত কেউটাবে গালত ভেতিয়াও চব-চাপৰৰ চিন আছে ।

ইফালে বিনায়ক আহি সেই সময়তে হাজিৰ । তাৰ গাত
গুলী লগা নাই, সি ভাও ধৰিছে পৰি গৈছিল । ঘোৰাটো

অখম হ'ব বুলি ভৱ কৰিছিল সি, কাৰণ ঠিক সেই সময়তে ধোৰাটোৰ ডিঙিৰ ছালত গুলী এটাৰ ঝংনি খাই তেজ ওলাইছিল। সেইটো অখম নিচেই সামান্য,—ধোৰা কৰিবাজে তৎক্ষণাত্তাল কৰি দিব পাৰিব। গোটেই দলটোৱে বিনায়কক সম্বৰ্জন জনোৱাৰ লগে লগে বন্দী পাঁচোটাক গালি পাৰিবলৈ ধৰিলে।

ভাৰ্গবে ক'লে, “ইহঁতক ধোৰাৰ পিঠিত পিছুৱাকৈ বান্ধি লৈ গৈ বাগ্ৰীচাহেবাক উপহাৰ দিব লাগিব। কামটো গোলামেৰে ভালকৈ পাৰিবি।”

মুখ বিকতাই গোলাম আলীয়ে ক'লে, “ভোৰ জিজ্ঞাস্তা সন্মায় ইমান বিষ কিয় অ' ভাৰ্গব ? যাৰ যি কাম। ধোৰাৰ পিঠি পিছুৱাকৈ বান্ধি নিব লাগে যদি তই নে। বহিহে ধোৰাত ভালকৈ বজুৱাই নিব লাগে, ময়েই নিব পাৰিম।”

ইমৰানে প্ৰস্তাৱ কৰিলে, “ভাতকৈ এনেকুৱা কৰিলে কেনে হয় ? ইহঁতক আমাৰ লগতে ভোজ খুৱাই লৈ যাওঁ। পোন্ধৰ সেৰ ঘিউৰে বনোৱা আধামোন আটাৰ পৰঠা নহ'লে ধান কোনে ? সিহঁতেও বুজক, ঝাঁচীৰ চিকাৰী মজলিচৰ বকমটো দেখক।”

সৰুৰাজ আৰু ভাৰ্গবৰ বাহিৰে সকলোৱেই হৈ-চৈ কৈ চিঞৰি সন্মতি দিলে। তেহুৰীৱালাকেইটাক লৈ দলটোৱে ধোৰা এৰি অহা ঠাইৰ ফালে আগবাঢ়িল। সৰুৰাজে মাখোন গোৰ্গাৰাই ক'লে, “ইঃ, দানসত্ৰ খুলিছে একেবাৰে, নেদেখিছা !”

ভাৰ্গবে ক'লে, “ইহঁত মৰিব বুজিছ, মৰিব ইহঁত।”

সাতাইছ জানুৱাৰীৰ পুৱতী নিশা দূৰ আকাশৰ সীমাত
কাঙালী জুইব পোহৰ বিয়পি পৰিল।

বাথগড় !

বীণা নদীৰ পাৰৰ জংঘলত জুই লগাই দি নোৰীৱনলী
আক কুৰি গাঁৱৰ মানুহে নিচানা দি বুজাইছে যে বাথগড়ৰ
পত্তন হ'ল।

শেষবাৰ্ত্তিৰ টোপনিবগৰা জাপি উঠা মানুহবোৰে বিহুল
বিশ্বস্ত আকাশৰ ফালে চাই ব'ল। সকল ল'ৰাই চকু মোহাৰি
মোহাৰি উঠি আহি মাকক সুধিলে, “মা, মা, আকাশত দেখোন জুইব
পোহৰ ! কিহৰ খবৰ মা ? তাঁতিয়া টোপী আহিল নেকি ?

মাকে ক'লে, “তাঁতিয়া টোপী নহয়, বাচা। বাথগড় বগা
চাকাবে দখল কৰিলে।”

পুতেকে এক দৌৰ মাৰি ঘৰৰ ভিতৰপৰা কাঠৰ বন্দুক
এটা আনি বীৰত্বৰে হাত জোকাৰি জোকাৰি ক'লে, “কাঁচী
কিন্তু কিবিকীয়ে কেতিয়াও ল'ব নোৱাৰে, নহয়নে মা ? বাটচাহেবাৰ
ইমানখোক কামান আছে। আৰু আমাৰ দেউজাৰ বন্দুক
আছে,—আৰু চমকে বন্দুক আছে।”

বাথগড়। বিন্ন বিয় পাহাৰৰ মাজত অৱস্থিত মধ্য-ভাৰতৰ
অন্যন্তম দুৰ্ভেদ্য দুৰ্গ। সকল দুৰ্গ যদিও ভাত ভিৰিহাজাৰ মানুহৰ
ধাবে এবছৰৰ বচন আছিল,—আৰু আছিল কামান বনোৱাৰ
বিশাল গাঁচ আৰু গ্ৰুহৰ ঘোৰা, গৰু, উট। বাথগড়ৰ কেউকাষে
গাঁওবোৰতো সকল সকল সামৰিক ঘাটি গঢ়ি তুলিছিল গাঁৱলীয়া
মানুহে, বাথগড়ৰ বকাৰ জৰো লৈছিল বিপ্লৱী জনসাধাৰণেই।
ভিৰিদিব ভিৰিৱাতি ধৰি পাহাৰে-জংঘলে, গুহাই-কলমে
মোমাই জীৱক দুৰূ কৰিছিল নিহতে।

কিন্তু আকৌ এবাৰ জিকিল ইবোজ । বাথগড়ৰ পতন হ'ল । ইমান উৎসাহী অভিযোদ্ধাৰ শেষ লাভ বোধহয় হ'ল হত্যা আৰু ধ্বংস ।

বাতি ভেটিয়াও পুউৱা নাই । বাঁচাৰ বাস্তাই-ঘাটে কিন্তু ভেটিয়া আচৰিত ধৰণৰ চাঞ্চল্যই দেখা দিছে । দিনৰ দৰে মানুহে শোৱা-পাটি এৰি বাস্তাইদি বেগা-বেগিকৈ অহা-যোৱা কৰিছে আৰু উত্তেজিতভাৱে কথা পাতিছে ।

খবৰৰ গতি বিজুলিৰ দৰে । চুপৰীয়াৰ পাছত আৰু নতুন নতুন খবৰ আহিল । প্ৰায় আটোশ ভাৰতীয় নিহত হৈছে বাথগড়ত । 'কিল্লাৰ সম্মুখত ফাঁচী দিয়া হৈছে মহম্মদ ফজিল খাঁ, নৱাব কামদাৰ খাঁ, কিশেখৰাম আৰু ৱালিদাদ খাঁক । বিচাৰকৰ সম্মুখত নিৰ্ভয়ে ৱালিদাদ খাঁই চিয়ঁৰিছিল যে বাথগড়ৰ ব্ৰিটিছ-বিৰোধী-সংগঠনত ভেঙঁ মহম্মদ ফজিল গাক সহায় কৰাটো সত্য, আৰু ভৱিষ্যতেও ভেঙঁ ভাৰতৰ মাটিৰপৰা ব্ৰিটিছ জাতিক বহিষ্কাৰ কৰাৰ চেষ্টা কৰিয়েই থাকিব ।

ৱালিদাদ খাঁহঁতৰ লগত ফাঁচী হয় এশ সাতাইছজন বিদগ্ধৰ । আৰু বহুতো খবৰ । সঁচাই মিছাই এশ এবুৰি খবৰ ।

আঠাইছ জাহুৱাৰীৰ আবেলি যি সময়ত নতুন নতুন চাঞ্চল্যৰে বাঁচা ভোলপাৰ ঠিক সেই সময়তে ইমৰানে আনন্দ চাচাৰ ঘৰত নিমন্ত্ৰণ পাবলৈ ঘোৱাৰ কথা আছিল । যাওঁ যাওঁ কৰোঁতে কৰোঁতে আবেলিৰ ভিতৰত আৰু ঘোৱাটো হৈ নুঠিলগৈ । আড্ডাৰপৰাই উঠাই টান, যিহে গৰম গৰম খবৰ । সি চাচাৰ খবৰ পালেগৈ সন্ধিয়া ভগাৰ পাছত, লগত বিহাৰী ।

সিহঁত দুয়ো বেতিয়া চাচাৰ ঘৰত উপস্থিত হ'লগৈ, দেৰিলে ভাঙো এখন ভুয়ুল কাণ্ড । কাৰণটো অৱশ্যে বেলেগ । কাৰণটো হ'ল চাচায়ে ঘৰত বান কৰা প্ৰত্যেক সত্য-সত্যৰ জ্ঞানৰ সংশোধন

কৰিবলৈ দৃঢ়প্ৰতিজ্ঞ হৈছে। বাথগড়ৰ পতনে যদি গোটেই ঝাঁচীত অভূতপূৰ্ব ভোলপাৰ লগাইছে, চাচীৰ বিৰামহীন কাংশুকৰ্ণী বকনিয়েও চাচাৰ ঘৰত ভাতকৈ কম পয়মালৰ সৃষ্টি কৰা নাই। আগকালৰ ঘৰৰ চকী এখনত ঠেং-ঠেং তুলি বহি চাচাই উদাস মনেৰে বানপ্ৰস্থী হোৱাৰ কথা ভাবিছে। সৰু পুতেক দলীপে ভাবিছে বাঁহৰ খুঁটাত গোটোৱা পাতি পইচা-কেইটা কাটি উলিয়াই কেনেকৈ ঘৰৰপৰা পলোৱা যায়। জীয়েক প্ৰভাই মনৰ তৃপ্ত আত্মহত্যা কৰিবলৈ ঘৰৰ চাললৈ দৌৰি গৈ অন্ধকাৰত অলি থকা মেকুৰী এটাৰ চকুজোৰ দেখি এইমাত্ৰ পলাই উভতি আহিছে।

ইমৰানহঁতক দেখি চাচাই ক'লে, “বিহাৰী আহিছ ? আহ। ইমৰান আহ। বহ। ভোৰ টাটু-ঘোঁৰাৰ পঞ্চাছটা টকা আজি কোপতি দিব নোৱাৰিলোঁ।” চাচাই হুমুনিয়াহ পেলালে।

সম্বৰ্দ্ধনাৰ ধৰণটো দেখি ইমৰান অবাক হ'ল। লজ্জিতভাৱে সি ক'লে, “নাই, নাই, সেইবোৰ কথা আক এতিয়া কিয় তুলিছা।”

ভিতৰত কাঁহ-কণ্ঠৰ চৰ্চা ক্ষণিকৰ কাৰণে স্তব্ধ হ'ল। বিস্ময় অসম্পূৰ্ণ অৱস্থাত ছেদ পৰাত বোধহয় কিয়ংপৰিমাণে ক্ষুণ্ণ হ'ল চাচী। কিয়নো তাৰ পিছৰ গোটেই সময়খিনি চাচীয়ে তেওঁৰ বাগ্মীতাৰ সমগ্ৰ প্ৰতিভা স্থান-কাল-জ্ঞানহীন অতিথিৰ অভদ্ৰতা আৰু বোধশক্তিহীনতা সংস্কাৰ কৰাত নিয়োগ কৰিলে।

ইমৰানহঁতে নোসোধাকৈয়ে চাচাই ক'লে, “মানে তইত্তৰ কথা কোৱা নাই বুজিছ,—হেৰি, কি কয়—পৰহি কোনোবা আলহি আহিছিল মানে, সিহঁতৰ কথা কৈছে।”

কিছু সময় বহাৰ পাছত ইমৰানহঁতে বিদায় ল'ব খুজিলে। চাচা সম্মত নহ'ল, “বহুচোন অলপ পৰ, কিটোনো হয়” ব নিষিদ্ধ।

কিবা এটা ক'লে । ইমবানে বুজিলে যে সিহঁতক নিমন্ত্ৰণ কৰাৰ কথাটো চাচাই সাহ কৰি ঘৈণীয়েকৰ আগত কোৱা নাই । অথচ চকু-লজ্জাত কথাটো সিহঁতক ক'বও পৰা নাই, কিয়নো দুই তিনিদিন ইমবানে চাচাৰ চৰাইখানালৈ মাতি নি পেট ভৰাই পোলাও, ডাল-পুৰা, আলুৰ পৰঠা, বাত্ৰী, খোঁৱা আৰু দৈ খুৱাইছে ।

শ্ৰবল বাৰিপাতৰ ফলত ওন্দোলাই অনা মেঘ লাহে লাহে আঁতৰিবলৈ ধৰিলে চাচাৰ ঘৰত । চাচাৰ মুখ ফৰকাল হ'ল । অলপ পাছতে ভেঙু হাতত হুগিলাচ লচী আৰু মুখত মিল্মিলিয়া ইহিৰে সৈতে ওলাই আহি ইমবানহঁতক সন্ত্ৰাষণ জনালেহি ।

চাচী ঘোৱাৰ পাছতে চাচাই ফুচ্-ফুচাই ক'লে, 'ছি ছি ! মাত্ৰ হুগিলাচ লচী !'

ভেতিয়াই দলৌপৰ তলৰ হ'ল । চাচাই তাক এই মৰ্মে হুকুম দিলে যে মুহূৰ্ত্ততে বজাৰলৈ যাব লাগে । গুলাবী বেউড়ি আধাসেৰ, সোহন হালুৱা এসেৰ, তিলছড়ি আধাসেৰ, মোহনভোগ আধাসেৰ আৰু কীৰ আধাসেৰ—বচ্ । সেউ (আপেল) ? নিশ্চয় । এসেৰ বা আধাসেৰ ।

বেঁকাকৈ ইহি এটা মাৰি দলৌপে মাকৰপৰা পইচা ল'বলৈ গ'ল । চাচাৰ কৰমায়ৈস্ সি ঠিকেই বুজিছিল । কাৰণ এঘণ্টামানৰ পাছত সি যেতিয়া গোট্টেই বজাৰ ঘূৰি উভতি আহিল, দেখা গ'ল ভাৰ হাতত আহিছে মাত্ৰ তিনিপোৱা সেউ । বজাৰৰ সোহন হালুৱাবোৰ আজি চব বাহী, গুলাবী বেউড়ী ক'তো পাবলৈ নাই ; তিলছড়ি খাবলৈ কাঁচীৰ মানুহে বোধকৰে এবিয়েই দিছে, তাক ক'তোৱেই পোৱা নগ'ল । মোহনভোগ সিহঁতে আনকালে যিখন দোকানৰপৰা আনে তাৰ মানুহটো নাই । কীৰৰ দোকান বন্ধ ।

চাচাই দলীপক কোমলকৈ আৰু কাঁচীৰ কল-মিঠাইহালাবিলাকৰ উদ্দেশ্যে টানকৈ ধমক দিলে। কিমধিকমিতি, শেষত সেউ আৰু লক্ষীৰেই নিমন্ত্ৰণটো বক্ষা কৰি সিহঁত হুয়ো ওলাই আহিল।

ৰাস্তা পায়েই বিহাৰীয়ে ইমৰানক এক ধমক দিলে, “উঃ এনেকুৱা বুলি জনা হ’লে মই ভোৰ লগত কেতিয়াও নাহিলোহেঁতেন গুলাবী বেউড়ী, সোহন হালুৱা, ক্ষীৰ, মোহনভোগবোৰ কেনেকৈ জিন-পৰীৰ দৰে আকাশেদি উৰি উৰি গুচি গ’ল! আনন্দ চাচা দগাবাজটোক শিক্ষা এটা দিব লাগিব ব’ ভালকৈ।”

“খুব ভোক লাগিছে নেকি ভোৰ?” ইমৰানে সুধিলে।

“নাড়ী-ভূৰিও হজম হ’ব যেন পাইছো এতিয়া।” বিহাৰীয়ে ক’লে। “লোভটো নেদেখুউৱা হ’লে কোনো দিগদাৰী নাছিল।”

“ব’ল, বিয়া খাওগৈ এঠাইত।”

“ক’ৰ বিয়া?”

“অথনি ৰাস্তাত আহোঁতে দেখিছিলো এঘৰত ধুমধামকৈ বিয়া পাতিছে।”

“ভোক নিমন্ত্ৰণ কৰিছে?”

“ওহৌ। হিন্দুৰ ঘৰনে মুছলমানৰ ঘৰ সেইটো নাজানিহে মক্কিল হ’ল।”

“পাগল! মতা নাই বোলা নাই, কাৰ বিয়া তাৰ ইয়স্তা নাই,—ভই কি বুলি যাব তালৈ?”

“ভই ব’লচোন বাক, সেইবিলাক পাছতো দেখা যাব।”

বিহাৰীক একৰকম টানিয়েই লৈ গ’ল ইমৰানে। কিছু সময় যোৱাৰ পাছত সিহঁতে চানাইৰ তীৱ স্মৰ আৰু মাদুহ-হুগুহৰ হাই-উকমি শুনিবলৈ পালে। বিয়া-ঘৰ পালেহি সিহঁতে। বিহাৰীয়ে ক’লে, “হিন্দু মাদুহ বুজিছ।”

ইমৰানে ক’লে, “হুঁ।”

আমীৰ-ওম্মহাহৰ দৰে গহীন গধূৰ গধূৰ খোজ পেলাই সিহঁত আগবাঢ়িল। তাৰ পাছত দুৱাৰমুখত আলহী আদৰিহলৈ বৈ থকা মানুহকেইজনৰ অবাৰ আৰু জিজ্ঞাসু মুখকেইখনৰ ওপৰত “এৰ। বুজিছনে, আমাৰ ‘দেবীহে হ’ল আৰু, বেয়া নাপাব” বুলি কৈ দুয়ো বিয়া-ঘৰত সোমাই পৰিল।

অলপ দেবীকৈয়ে উভতি আহিল ইমৰান। ঘৰটো বৰ সুন্দা সুন্দা লাগিছে। বিহাৰীক বাটতে বিদায় দি থৈ আহিছে সি। বিনায়কো নাই, তিনিদিনৰ ছুটী লৈ বৰিনা গাঁৱলৈ গৈছে, মাক-জানীয়েকহঁতক চাই আহিবৰ মনেৰে। কাৰণ কিছু দিনৰ ভিতৰতে ঝাঁচীৰ দৰজাবোৰ বন্ধ কৰি দিয়া হ’ব।

পেট ভৰি আছিল ইমৰানৰ। গতিকে বন্ধাৰ, খোৱাৰ লেঠাটো সি আৰু ল’ব নুখুজিলে। মমডাল নজলোৱাকৈয়ে সি বিচনাত দীঘল দি পৰিল।

বাৰ্মাই চুবট এটা উলিয়াই জ্বলালে সি। দীঘলকৈ তিনিটা হোপা মাৰিলে। তাৰ পাছত চুবটৰ জুইখিনিহঁলৈ চাই ব’ল। চুবটৰ জন্ম কেনেকৈ হ’ল বাক? হঠাৎ ইমৰানৰ ধাৰণা হ’ল সেই জুইকণৰ মাজত বহুতো আক্ৰোশ লুকাই আছে, বহুত আক্ৰোশ আৰু বহুত কোভ।.....

লগে লগে তাৰ মনস্ত পৰিল ভাহানিৰ সেই ঘটনাটো। এলাহাবাদলৈ নতুনকৈ খোলা ৰেল-লাইনৰ কাষৰ চিপত বহি থকা এটা অকণমান ল’ৰা। লাইনৰ লোহাৰ চিৰিখোৱালৈ সি

এটা এটাকৈ শিলগুটি দলিয়াইছে। লোহাৰ চিৰিত শিলগুটি লাগি টুং-টাং শব্দ হৈছে, কেতিয়াবা জুইয়ো ওলাইছে। লগে লগে এটা অব্যক্ত আক্ৰোশত ল'ৰাটোৰ চকু হুটা জলি উঠিছে। সি আক বোৱা নাই। হিংস্ৰ-লক্ষ্যৰে ক্ৰমান্বয়ে শিলগুটিবোৰ দলিয়াই গৈছে, এটা এটাকৈ।

হঠাৎ দৰজাত কোনোবাই টুকুৰিউৱাৰ শব্দ হ'ল। ইমৰানে গিৰিসাই উঠি মমডাল জ্বলালে। আকৌ টকু টকু শব্দ হ'ল দুৱাৰত। চিনাকি সংকেত! তিনিটাকৈ মুহু টক্কৰৰ পিছত অকণমান সময় বিৰতি। আকৌ তিনিটা টক্কৰ। আচৰিত হৈ ইমৰানে দুৱাৰ খুলিলে।

দুৱাৰমুখত থিয় হৈ আছে মধুমতী !

কঁকালত হাত থৈ মধুমতীয়ে ক'লে, “বাঃ, ডাঙৰ মানুহ হৈ গ'লা নহয়নে ? মানুহক লগ পাবৰ উপায় নাই !”

ইমৰানৰ উদ্ভৰলৈ অপেক্ষা নকৰি মধুমতী কোঠালৈ সোমাই আহিল। “বিনায়ক নোহোৱাৰ খবৰটো পাওঁ বুজিছানে ? সেইবাবে নিজেই আহিলোঁ।” ইমৰানৰ নতুনকৈ কিনা কাঠৰ বাকচটো সশব্দে টোচোৰাই উলিয়ালে ভাই। “কাৰণ তোমাৰ জেপ-ঘড়ী আৰু পিস্তলটো মোক লাগে। এসপ্তাহ পাছত ভূমি ওভোতাই পাবা।”

ইমৰানে বিচিনাত বহি চুৰটো দীঘলকৈ ছপিলে। “আগেয়ে সোঁ চকীখনত বহু ভই। ঠাণ্ডা হ।” সি ক'লে।

বাকচটো দুকমকৈ মেজৰ ওপৰত থৈ খুলিলে ভাই। ঘড়ীটো টানি উলিয়ালে। বুটাম টিপি ঘড়ীৰ সাঁকৰ খুলি চালে, কাণত লগাই গুনিলে। “ওঁ আই। ঘড়ীটো চলি আছে দেখোন!” ভাই ক'লে।

“নচলিবৰ কাৰণে আছে নেকি ঘড়ীটো ? নহ’বৰ হ’ল !”
ইমৰানে ক’লে । “তই অকলে আহিলি নেকি ? আৰু ইয়াৰ
কাৰণেই আহিলি ? পাগলী !”

“অৱশ্যেই অকলে আহিম । কালৈ ভয় কৰো ? এয়া তোমাৰ
পিস্তল, গুলী আছেভো ?” পিস্তলটো উলিয়াই তাই গুলী-
বিলাক পৰীক্ষা কৰি চালে । এনেতে বাকচৰ একেবাৰে তলিত
পৰি থকা সেই নীলা পিস্তলটো তাইৰ চকুত পৰিল ।

“অ’ আহে, ক’তে মৰো । ইমান ধুনীয়া নীলা পিস্তলটো
ভূমি ক’ত পালা ?” পিস্তলটো হাতত লৈ তাই চকীৰনত ধপচকৈ
বহি পৰিল ।

“খবৰ্দাৰ । ঘোৰা নিডিপিবি ।” একে জাপে ইমৰানে
পিস্তলটো তাইৰ হাতৰপৰা কাঢ়ি লৈ গাকৰ তলত সান্ধানে
থ’লে । “বৰ বিপজ্জনক বস্তু এইটো ।” সি ক’লে ।

“কিয় ? কি হয় ?” অৱাক হৈ স্মৃধিলে মধুমতীয়ে ।

“ওহেঁ । বৰ বেয়া বস্তু ।” ইমৰানে ক’লে । “তই হয়ভো
ইয়াৰ নীলা বঙৰ সৌন্দৰ্য্য দেখি মুগ্ধ হৈ বহি থাকিবি আৰু
সিফালে সি তোৰ কণত মুগ্ধ হৈ তোৰ হাতৰ পৰণত ফুটি বহি
থাকিব ।”

“ধোৱা, ধোৱা, ইমান নালায়ক পাইছা নেকি মোক ?”

“যিয়েই নক’ব, মাধু, ছোৱালীৰ হাতত পিস্তলে শোভা
নাপায়, লাগে তাই মধুমতীয়েই হওঁক বা আন কোনোবাই
হওঁক ।”

অলপ বৈ মধুমতীয়ে ক’লে, “অ, শুনা, মই কামান চলাবলৈ
প্ৰায় শিকি পেলাইছো । ভূমি এদিন আহিবান চাবলৈ ।
কামান মৰাটো দেখাত কিমান সহজ, নহয়নে ? শলিভাজালত
জুই দিলেই ধেন হৈ যায় । আচলতে কিছু কামানৰ নিচানা
ঠিক কৰা অভ্যস্ত টান কান ।”

হাঁহি হাঁহি ক'লে ইমবানে, “আচ্ছা, কাইলৈ যাম, দেখুৱাবি ।
শুন, মই এঠাইত তবোৱাল খেলিবলৈ শিকিছো নহয়, ক'ব পাৰ ?”

“তুমি আকৌ কিয় ? পাকা তবোৱাল খেলোৱাও বুলি দেখোন
দিল্লীত তোমাৰ নামেই আছিল ।”

“ওহৌ, যাৰপৰা শিকিছো তেওঁ খেলোৱাওৰ বাপেকৰ
বাপেক । তেওঁৰ দৰে তবোৱাল চলাব পৰা মানুহ ঝাঁটীতেই
নাই ।”

“ভেনেকৈ নক'বা দেই ! বাৰ্জিচাহেবাৰ দৰে তবোৱাল চলাব
জনো মানুহ ঝাঁটীত কোন আছে ? ঝাঁটী নালাগে হিন্দুস্থানতো
নাই ।”

“কিয়, নানা ধুকুপন্থ আৰু বাবাচাহেব আপ্তে গোৱালিয়াৰকাৰ-
ইন্ড ক'লৈ গ'ল ?”

“কি আচৰিত ! তেওঁলোকক বাৰ্জিৰ সমকক্ষ বুলি তুমি ভাবা ?”

“আচ্ছা, মানি ল'লো তোৰ কথা । কিন্তু মই যাৰপৰা
শিকিছো তেওঁকো বৰ কম যেন নালাগে ।”

“কাৰপৰানো শিকিছা ?”

“নকও । ক'লে ভোৰো শিকিবলৈ লোভ লাগিব ।”

“নালাগে, কোৱানা ! ” মধুমতীয়ে আৰদাৰ ধৰিলে ।

“এজন সন্ন্যাসীৰপৰা ।”

“সন্ন্যাসী ?? সন্ন্যাসীয়ে আকৌ তবোৱাল খেলিব কিয় ?”

“সেয়েইভো বাহাহুৰী । সন্ন্যাসী মানুহ, অথচ তবোৱালত
ডাঙৰ ডাঙৰ জেনেবেলকো চেৰ পেলাব ।”

“ময়ো শিকিম ॥” মধুমতীয়ে হঠাৎ খুব উৎসাহেৰে ক'লে ।

“বৰ নিশিকো বুলি কৈছিলি যে ? মতা মানুহৰপৰা শিকিবলৈ
লাজ নালাগিবনে ভোৰ ?”

“আয়ে । মোৰ লাজটো বাধিছে এওঁ ! দিল্লীত মতা

মানুহৰ লগত কাম কৰোভেই এটা ঘূগ প'ল । নচিব !! নহ'লেনো
দৈখৰে তুনিয়াত মতা মানুহ সৃষ্টি কৰিব পায়নে ? চব
মাইকী মানুহ হ'ব লাগিছিল—ভেতিয়া যুদ্ধও আৰু নালাগিল-
হেঁতেন ।

“চুনিয়াচুলি বেচ লাগিলহেঁতেন কিন্তু ।”

“তোমালোকৰ দৰে মাইকী মানুহৰ সাম্ৰাজ্যৰ লোভটো নাই
নহয় আক' । বাক, বাদ দিয়া সেইবোৰ.....কাইলৈ আমি
হুয়ো কোন সময়ত ওলাম সন্মাসীৰ তালৈ ?”

“কাইলৈ তইতৰ কামান চাবলৈ যোৱাৰহে কথা ?”

“বাদ দিয়া কামান,...কাইলৈ সন্মাসীৰ তালৈ যাম । আবেলি
মোক কিল্লাৰপৰা লৈ যাবা তুমি ।” মধুমতীয়ে ক'লে ।

“মই ভোৰ তালৈ যাব লাগিব ?”

“নিশ্চয় । মই অহা সম্ভৱ নেকি ? নভবা নিচিন্তাতকৈ কথা
কৈছা কিয় ?”

ইমবানে অলপ ভাবি ক'লে, “আচ্ছা মাধু, তই মোৰ এটা
কাম কৰি দিব লাগিব । এই পিস্তলটো আৰু চিঠি এখন
নি তই বাঈচাহেবাক হাতে হাতে দিব লাগিব ন্তা।”

“বাঈচাহেবাব হাতত !!

“ও । কোনে দিছে, কিয় দিছে সেইবোৰ একো ক'ব
নোৱাৰ কিন্তু ।”

“পাগল ? বাঈৰ চোৰাংচোৱাই মোৰ পেটৰপৰা খবৰ
উলিয়াই ল'ব । তোমাক হয়তো পাছত গ্ৰেপ্তৰো কৰিব ।”

ইমবানে হেঁচাবিলে । “ওহোঁ, কথাটো ইমান সদৰী কৰিব
নোৱাৰি । বৰ গুপুতে ৰাখিব লাগিব । চবাই পলাব নহ'লে ।”

অধৈৰ্য্য হৈ মধুমতীয়ে ক'লে, “চব খুলি কোৱা যোক ।
অসহ্য লাগিছে তোমাৰ ভাবুকিবোৰ দেখি । চিঠিখন ক'ত ?”

ইমৰানে ক'লে, “সেই যে আহিছিল এক মৌলভী—সংকেত :
‘মুচাকিৰ এ-এলাইজান’—মনত আছেনে ?”

“ওঁ, তুমি কৈছিল।”

“তেওঁ কোৱা ক'লা-বোঁৱাৰ কথা মনত আছেনে ?”

“মনত আছে। তুমি কৈছিল।”

“সংক্ৰান্তিৰ দিনা তোৰ লগত দীৱাৰত থিয় হৈ থাকোঁতে
চোৱাৰী এটা যে মই খুবকৈ দূৰবীনেৰে চাইছিলো। মনত আছেনে ?
তাৰ পাছত মই যে ল'ৰালৰিকৈ তললৈ নামি আহিছিলো
মনত আছেনে ?”

“আছে, আছে, আছে,” অধৈৰ্য্য হৈ মধুমতীয়ে ক'লে, “সেই
চোৱাৰীটো ক'লা-বোঁৱাৰ দলেৰে এটা নেকি, কৈ নেপেলোৱা
কিয় ?”

ইমৰানে হাঁহি ক'লে, “ভাল ছোৱালী, বুজি পালি যা
হওক ইমান পৰে।”

“তাৰ পাছত তুমি কৈছিল ?”

“কি কৰিম আৰু ? তাৰ পিছ ল'লো। লক্ষী-চুৰট-পাণ
খুৱাই তাৰপৰা চিঠিখন আৰু পিতুলটো খুজি ল'লো।

মধুমতীৰ চকু কপাললৈ উঠিল, “ইমান সহজে ?”

তাইৰ পিঠিত চপৰিয়াই ইমৰানে হাঁহি ক'লে, “নাই আ,
ধেমালি কৰিছিলো। দীৱাৰৰ বাহিৰত মানুহ-হুহুৰে নেদেখা
ঠাইত তাক ঘূচিয়াই অজ্ঞান কৰাৰ কৰ্মটো কৰিবলগীয়া হ'ল।”
ইমৰানে গোটেই ঘটনাটো ভাঙি-পাতি ক'লে।

“চিঠিখন চাওঁ !” মধুমতীয়ে ক'লে।

ৰাকচৰপৰা চিঠি উলিয়াই ইমৰানে ক'লে, “ৰ'বি, আগতে
ক'টোন, তোৰ লগত অহাটো কোন ?”

“কোন মোৰ লগত আছে ? মোৰ লগত কোনো অক
নাই,” মধুমতীয়ে উত্তৰ দি ক'লে।

“অন্তঃ: দোক ন’কৰি, মাধু ! মই ভেতিয়া নাই হুটা
দোৱাৰ খুৱাৰ শব্দ শুনিছো।”

উকৰাই দিয়াৰ দৰে মধুমতীয়ে ক’লে, “অনা কোনোবা
বাটকৰা হ’ব হয়তো !”

“কিন্তু এইখিনি আহি পোৱাৰ পাছত সেই বাটকৰাই
কোনো ফালে যোৱাৰ শব্দ শুনিলা কিয় ?”

মধুমতী বহাৰপৰা উঠিল, খিৰিকীৰ কাষলৈ গ’ল,
অলপ পৰ বৈ আকৌ উভতি আহি চকীত বহি হাঁহি হাঁহি
ক’লে “ভেতিদ আহিছে। তোমাৰ চকুত কোনে ফাঁকি দিব
পাবে ?”

“ভেতিদ ?”

“অ, সেই যে বড়াপজত লগ পাইছিলো।”

“মই লগ পোৱা নাই। কিন্তু সি এইখিনি পালেহি কেনেকৈ ?”

“ভেতিদে খালাচী হৈ ফোজত নাম লিখাইছে। কিন্তু
ল’ৰাটোৱে দোঁৰা বৰ ভাল চলায়, ওস্তাদ ঘোচে কৈছে তাক
অলপতে বিচালাত ডৰাই দিব।”

“‘খালাচীটো’ কি বস্তু ?”

“খালাচী নাজানো ? কামানৰ মাল-মহলা যি কঢ়িয়ায়।”

ইমৰান অলপ পৰ ব’ল। তাৰ পাছত লেকাৰপৰা চিঠিখন
উলিয়াই মধুমতীৰ হাতত দিলে। “এইখন চিঠি, চা।”

চিঠিখনঘূৰাই পকাই চাই ওভোভাই দিলে তাই।
“ইংৰাজীত লিখা দেখোন। মই কেনেকৈ পঢ়িম ? ভূমি পঢ়ি
গুমোৱা।”

“শুন, প্ৰথমেই এয়া লিখা আছে ‘to’, যানে ‘লৈ’,
‘মহামায়া কমিছনাৰ বাহাৰৰ জীল ক্ৰীযুক্ত মেজৰ ডব্লিউ, ডি,
আৰ্কাইন’ বাহাৰৰ সন্মিলন—‘বাহাৰটো ঘূৰাৰ লিখিছে
কি অ’ মাথ ?”

“ওঃ বাৰে কথা ধোৱাটোন ! পঢ়া আগতে চিঠিখন।”

ইমবানে ক'লে, “চিঠিখন বৰ দীঘল। গোটেইখিনি পঢ়িবলৈ সময় নাই। দৰকাৰ কথাখিনি পঢ়ি দিওঁ, শুন।

“এইয়া, এইখিনি শুন :.....‘আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ খবৰ হ’ল নানাচাহেবৰ পক্ষৰপৰা এজন বকীল বাঁচীত আছে। বাঁচীৰ বাগীৰ এজন বকীলো কান্দি আছে। বাঁচীৰ বাগীয়ে বাঁচীত নানাচাহেবৰ পৰিবারবৰ্গৰ অভিযন্তাৰ কাৰণে সকলো আয়োজন কৰি থৈছে। বানপুৰৰ বজা আৰু নানাচাহেব দুয়ো বাঁচীকেই ভেঙলোকৰ শেষ আশ্ৰয়স্থল বুলি ধৰি থৈছে।”

মধুমতীয়ে বাধা দি কৈ উঠিল, “ব’বা, ব’বা, আগতে মোক কৈ লোৱা এই চিঠিখনৰ ভলত কাৰ নাম আছে।”

“কাৰো নাম নাই; ছুটিকৈ ‘জি, এছ’ বুলি চহী কৰা আছে।”

“‘জি, এছ’ মানে কোন ?”

“খুব সম্ভৱ আমাৰ ‘অকবশক্ৰ’—শ্ৰীমান গোপাল বাও চিৰস্তাদাৰ। কাৰণ মই খবৰ লৈ গম পাইছো এই লেফাফা বজাবৰ পৰা কিনিছিল চম্পক সিং নামৰ ভেঙেৰে ঝাৰুহ এটাই। ..... বাক শুন এতিয়া—‘বানপুৰৰ বজাৰ সৈন্যধন্য লালা তুলকাৰাই সাগৰত অকলে বৰ অসহায় বোধ কৰিছে। সেই কাৰণে বানপুৰৰ বজাই কান্দিবপৰা গোৱালিয়াৰ কণ্ঠিনজেক্টৰ একাংশক আনাই তালৈ পঠিয়াবৰ ব্যৱস্থা কৰিছে। চান্দাৰ আলী আৰু মহম্মদ আলীৰ নেতৃত্বত কিছু সৈন্য ভেঙে ইতিমধ্যেই সাগৰলৈ পঠিয়াইছে। অশিষ্ট বানপুৰৰ ফৌজ তিনি-চাৰিহাজাৰ বন্দুকধাৰী সৈন্য আৰু দুটা কামান বাঁচীত ধোৱা হৈছে। ইয়াৰ ভিতৰত মাত্ৰ ছেৰণ সৈন্য সম্পূৰ্ণ সশস্ত্ৰ।

“বাঁচীৰ বাগীয়ে বানপুৰৰ বজাত মাছে পাঁচ শকৈ টকা দিছে। জেওঁ বিদেৰ খনী মহাজন আৰু দোকানদাৰবোৰক লুঠ কৰি

নিজৰ ভাষাখানা ওপচকৈ ডৰাইছে। এইবিলাক দোকানদাৰে সদায়েই ব্ৰিটিছৰ আগমনৰ প্ৰতীক্ষা কৰিছে। ব্ৰিটিছ সৈন্য-বাহিনীৰ অগ্ৰগতিৰ কথা বাণীয়ে সদায় অবিশ্বাস কৰিছে। কানপুৰত ব্ৰিটিছ জয়ী হোৱাৰ কথা ধেয়ে উচ্চাৰণ কৰিছে তাকেই বাণীয়ে শাস্তি বিহিছে।

“জেলদাৰোগা বখশীশ আলীয়ে। জুন মাহৰ বাঁচীত ইংৰাজ হত্যাৰ অন্যতম নায়ক) বাণীক লিখি জনাইছে যে সি দিল্লীৰ বাদশ্বাহৰ খলশানিয়েকৰ লগত আলিগড়ত আছিল আৰু সম্প্ৰতি এটি বিশাল বাহিনী লৈ বাঁচীৰ ফালে আগবাঢ়িছে। বখশীশ আলীয়ে বাণীলৈ লিখিছে পাঁচ হাজাৰ টকা নজৰানাৰ কথা। বাণীয়ে তিনিহাজাৰ টকা ইতিমধ্যে পঠিয়াইছে।

“বাঁচীত দিনে ৰাতিয়ে সামৰিক প্ৰগতি চলিছে।”

মধুমতীয়ে উত্তেজিত হৈ ক’লে, “ইচ। কি সাংঘাতিক! ইমৰানে চিঠিখন তুমি আকৌ পঢ়া। ঘিৰোৰ কথা বাদ দিছা সেইবোৰো পঢ়ি যোৱা একো নেৰিবা।”

ইমৰানে চিঠিখন সম্পূৰ্ণকৈ এবাৰ পঢ়ি শুনালে।

মধুমতীয়ে ক’লে, “ইচ্, এইখন চিঠি কিৰিঙ্গীৰ হাতত পৰা হ’লে। ভাবি চোৱাচোন কি হ’লহেঁতন।”

‘চিঠিখনৰ লিখাৰ ধৰণ দেখি তই বুজিব পৰা নাইনে মাধু, যে এনেকুৱা চিঠি আপুহেও বহুত গৈছে আৰু ভৱিষ্যতেও বহুতো যাব? বাইচাহেবাৰ চোৰাংচেৱাই কৰিছে কি? ইয়াৰ আচল কেবোন খাচ দক্ষতৰত। সেইদিনা ঘোঁৰা-চোৱাৰটো অৱস্থা-গেটেৰে যেনেকৈ তক্ষণাৎ পাৰ হৈ গ’ল মই দেখিয়েই বুজিছিলোঁ তাৰ হাতত কোনোবা ডাঙৰ মানুহৰ পাজী আছে। অৱশ্যে তাক ধৰাৰ পাছত সেই পাজীখন বিচাৰিবলৈ পাহৰিলোঁ।”

“তাক নামাবিলা কেনেই তুমি?”

ইমবানে হাঁহিলে, “হাত কপিল । অজ্ঞান হৈ থকা মানুহটোক কচাইব দৰে কেনেকৈ মাৰোনো বাক ? যুদ্ধত মানুহ মাৰিবলৈ ভাল, কিন্তু যুদ্ধ ভেটিয়া হৈ থকা নাই । ঠাণ্ডা মগজেৰে মানুহ খুণ কৰাটো ... ..ভয়ঙ্কৰ টান কথা, জাননে !”

“দেশৰ আৰু নিজৰ শত্ৰু বড়াই লোণাটোৱেই মাথোন যি কম ভয়ঙ্কৰ কথা । এই চিঠিখন আৰু কোনোবাই দেখিছে নেকি ?”

“বিনায়কৰ বাহিৰে আন কোনো দেখুওৱা নাই । আন কোনেও এই কথা নাজানেও ।”

“ভতিয়া কি কৰিবা ?”

“ভাবিছে, এটা কাম কৰা যাওঁক । তই চিঠিয়ে-পিতুলে বান্ধিচাহেবাৰ হাতত দি সকলো কথা ভাট্টিক'ব নোৱাৰিবিনে,— মোৰ নাম নোকোৱাকৈ ?”

“মোৰ ভয় লাগে পায় । তোমাৰ নাম উলিয়াই নল'বনে ? বান্ধিচাহেবাই জুকুম দিলে মইতো ক'বই লাগিব । চব কথা বাহিৰা মানুহে গম পাব । তাৰ বাহিৰে ....”

হঠাৎ মধুমতীয়ে ইমবানৰ পিতুলটো খামোচ মাৰি ধৰি চিয়ঁৰিলে, “সেইটো কি ! সেইটো কি ।” একে মুহূৰ্ত্ততে তাই খিৰিকী লক্ষ্য কৰি গুলী মাৰিলে ।

চকুৰ পলকত ঘূৰি চালে ইমবানে । হঠাৎ মুখ এখন যেন আঁতৰি গ'ল খিৰিকীৰপৰা । পিতুলৰ গুলীৰ শব্দ মাৰ যাওঁতে নৌ যাওঁতেই ৰাষ্ট্ৰাত দুটা ঘোঁৰাই তৰিং-বেগেৰে দৌৱাৰ শব্দ সি শুনিবলৈ পালে ।

মধুমতীয়ে ভেটিয়াও হাতত পিতুল লৈ ফুচুচাই চিঞৰিছে, “কোন ! কোন সেইটো ? সি তোমাৰ ফালে ছুৰি চোৱাইছিল !”

ইমবানে ঠাণ্ডা মাতেৰে ক'লে, ‘তই শাস্ত হৈ বহ, মাধু । খিৰিকীৰ চিকৰ মাজেদি ছুৰি দলিয়াই ঠিক ঠাইত লগোৱা

ইমান সহজ কথা নহয় ।...ভয় নাই, তোৰ ডেভিডে তাৰ পিছ লৈছে, খুব সম্ভৱ ধৰিও পেলাইছে ইমানপৰে ।”

সিহঁত দুয়ো দুৱাৰ খুলি পিৰালিত থিয় হ’লহি ।

“খালি শত্ৰু গোটাৰা, খালি শত্ৰু গোটাৰা ছুন্নি ।”
মধুমতীয়ে ভিত্তা মাতেৰে ক’লে, সিদিনা চোৱাৰীটোক এৰি দিছা, আন এদিন গুলাৰ সিঙৰ ডেশচন ধৰি বজাবৰপৰা লোকৰ মাল ডকা দি আনিছাগৈ,—কাজিয়া-পেচালৰ অন্ততো নায়েই ।
কি লাভ হৈছে তোমাৰ এইদৰে শত্ৰু আৰু বিপদ চপাই ?”

ইমৰানে ক’লে, “মনে মনে থাকটোন !...সৌধা, ডেভিড আহিছে বোধকৰো ।”

সঁচাকৈয়ে ঘোঁৰা-চোৱাৰী এটা আহি ঘৰৰ সন্মুখত ব’ল ।
মধুমতী আৰু ইমৰান দুয়ো ঘৰৰ বাহিৰলৈ গ’ল । মধুমতীয়ে মাতিলে, “ডেভা, ইয়ালৈ আহা ।”

চোৱাৰীটোৱে ঘোঁৰাৰপৰা নামি বেগা-বেগিকৈ মধুমতীৰ কাষলৈ আহিল । মমডালৰ যিকণ পোহৰ বাহিৰলৈ আহিছে তাৰেই ইমৰানে দেখিলে চোৱাৰীটো এটা চফল ধুনীয়া ডেকা ল’ৰা, সোতৰ কি ওঠৰ বছৰ বয়স. পূৰ্ণ পূৰ্ণ হাত-ভৰি ।

ডেভিডে মানুহটোক ধৰিব পৰা নাই । হঠাৎ পিতুলৰ শব্দ শুনি আৰু একে সময়তে মানুহ এটা ইমৰানৰ তাৰপৰা দৌৰি ওলাই গৈ বাস্তাত বৈ থকা ঘোঁৰা এটাত উঠা দেখি সি পিছে পিছে খেদাইলৈ ধৰিলে । তাৰ বৰ ভয় হৈছিল জানোচা মধুমতী নাইবা ইমৰানৰ কিবা ক’নিক্ট হৈছে—এতিয়া দুয়োকে স্তম্ভ শৰীৰে দেখিছে তাৰ উদ্বেগ ক’ছে । সি কিন্তু মানুহটো ধৰিব নোৱাৰিলে । বাস্তাবে কোনোবা সৰু গলি এটাত কোনোবা এপাকত সোমাই পৰিল মানুহটো । তাক আৰু বিচাৰি পোৱা নগ’ল ।

প্ৰায় ভললৈ মূৰ কৰি সামান্য উত্তেজনাৰে সৈতে ডেভিডে কথাখিনি কৈ গ'ল। ল'ৰাটো বৰ লাজবোঁয়া। মধুমতীয়ে ডেভিডক খিৰিকীত মানুহটোক চকামকাকৈ দৰাৰ ঘটনাটো বিবৰি ক'লে। তাৰ পাছত তাক ইমবানৰ লগত চিনাকি কৰি দিলে।

অলপ পাছত ইমবানৰ পিস্তল আৰু ঘড়ী সামৰি লৈ মধুমতী খাবলৈ ওলাল। ইমবানে ক'লে, “ময়ো তইতক পহৰা দি দি তইতৰ পিছে পিছে যাম—জানোচা তইতক কোনোবাই অনুসৰণ কৰেই। ভাল হ'ব, নহয়নে ? কি কোৱা ডেভী

মিচিকিয়াই হাঁহি ডেভিডে সন্মতি দিলে। মমৰ পোহৰত তাৰ দহা চকু দুটা জিলিকি উঠিল।

মধুমতীয়ে ক'লে, “চিঠি-পিস্তল ভাঙ দিয়াৰ ব্যৱস্থা তুমি নিজেই কৰিবা তেন্তে।”

“অৱশ্যেই—অৱশ্যেই !” ইমবানে মূৰ হুপিয়ালে।

সিহঁত গ'লগৈ।

অলপ সময়ৰ ভিতৰতে ইমবানেও তৰোৱাল কঁকালত বান্ধি জেপত সেই পিস্তল আৰু চিঠি ভৰাই ধোঁৱা উলিয়ালে। মধুমতীহঁতৰ ওপৰত লক্ষ্য ৰাখি প্ৰায় দহ-কুৰি হাত পিছে পিছে সি লাহে লাহে ধোঁৱা চলাবলৈ ধৰিলে।

এৰাৰ

কিল্লাৰ দুৱাৰলৈকে মধুমতীহঁতক আগবঢ়াই দিয়াৰ পাছত ইমৰান অলপ ব'ল। সি বোধকৰো খুব আশা কৰিছিল যে কোনোবাই মধুমতীহঁতক অনুসৰণ কৰিব। ওৰে বাস্তাটোত ভেনেকুৱা কাকো লগ নাপাই সি অলপ নিৰাশ হোৱা যেন দেখা গ'ল।

ইমৰানে জেপৰপৰা চুবট উলিয়াই ফুলালে। উদ্দেশ্যবিহীন-ভাৱে সি তাতেই কিছু সময় থিয়-থিয়ি কৰি থাকিল কৰিবলৈ একো নথকাত সি ঘোঁৰাটোকে কিবা এটা অদ্ভুত চালত খোজ কঢ়াবলৈ চেষ্টা কৰিলে। শিক্ষিত আত্মকে তাৰ মালিকৰ অদ্ভুত খেয়ালবোৰৰ কথা জানে। সিও পাৰে মানে যত্ন কৰিলে সেই ধৰণে খোজ পেলাবলৈ, অৱশেষত ব্যৰ্থ হৈ কাণ থিয় কৰি বৈ থাকিল মালিকে কি আদেশ দিয়ে শুনিবলৈ শেষত আত্মকৰ ডিঙি মোহাৰি মোহাৰি ইমৰানে ক'লে, “ব'ল আত্মক, এটা দৰকাৰী কামেই শেষ কৰি থৈ অহা যাওক।”

কিল্লাৰ চাৰিওফালে ঘূৰি ঘূৰি ঘোঁৰা বাস্তাটোৱে ইমৰানে ক্ৰমাগত দক্ষিণৰ ফালে ঘোঁৰা চলবল ধৰিলে। গোল বুকুজ পাণ্ডু পাণ্ডু হওঁতে ইমৰান হঠাৎ বৈ গ'ল। অন্ধকাৰৰ মাজত অন্ধকাৰতকৈও ক'লা হৈ থিয় দি থকা কিল্লাৰ দেৱালৰ ফালে উৎসুকভাবে চালে সি। ঘোঁৰাকালি এইখিনিৰে কোনোবা এঠাত ডাঙৰ কাট এটাৰ মেৰামতি কৰিছিল মিত্ৰিবোৰে।

বাতিটোৰৰ আন্ধাৰ। এই ঠাইডোখৰ বিশেষকৈ আন্ধাৰ—আলোৰ দাঁতিত ঘৰ-বাৰী প্ৰায় নাই কাৰণে ক'তো পোহৰো বিৰিঙা নাই। দূৰত চৰকাৰা গঠন এটা চিমিক চামাকক দলিছে—তেল শেষ হৈ আহিছে তাত। বাকীবোৰ লঠনতে আগন্তুকই ফুৰাল বোধকৰো।

সন্ধানী দৃষ্টে দেৱালী চাই চাই ইমৰানে কিছু দূৰ পিছুৱাই আহিল। এঠাইত থমকি ব'ল সি। হয়, কোনো সন্দেহ নাই, এইডোখৰেই সেই অংশ। যিবিলাক বহুত ওলমি ওলমি মিস্ত্রিবোৰে কাম কৰিছিল সেইবোৰ এতিয়াও ভেনেকৈয়ে ওলমি আছে।

টকালি পাৰি ইমৰানে ঘোঁৰাৰপৰা নামি পৰিল।

আশ্ৰয়ক বান্ধি থোৱা কোনো দৰকাৰ নাই। সি বিপদ আৰু আস্থান বেছি ভাল বুজে। আশ্ৰয়ক ভাতে এৰি ইমৰানে পৰিখাৰ ফালে আগবাঢ়ি গ'ল। পৰিখাটো খালৰ দৰে ঠেক কিন্তু অত্যন্ত গভীৰ। এতিয়া অৱশ্যে তাত পানী নাই, পানী ভৰ্তি কৰা হয় যুদ্ধৰ ঠিক আগে আগে।

ইমৰানে পৰিখাৰ কাণ্ড-কাৰখানা আগতেই জানে। বিনাথকে এদিন পৰিখাটো পাৰ হৈ দেখুৱাইছিল তাক। ঠেক ঠেক বুলিও যথেষ্ট বহল পৰিখাটো। জাপ মাৰি তেজী ঘোঁৰাইও পাৰ হ'ব নোৱাৰিব। ইমৰানে নিঃশব্দে চোচৰি পৰিখাত নামিল, তাৰ পাছত বহুত কষ্টেৰে বগুৱা বাই সিফালৰ ওখ পাৰটোলৈ উঠিল। এইখিনি কৰোতেই তাৰ বহুত সময় লাগিল।

সিপাৰ পাই দীঘল দীঘল উশাহ পেলালে ইমৰানে। কিল্লাৰ দেৱালত ওলমি জুলি থকা জৰী এডাল টানি চালে। তাৰ পাছত নিঃশব্দে তাত বগাই বগাই ওপৰলৈ উঠিবলৈ ধৰিলে।

হঠাৎ যেন কি শব্দ এটা হ'ল! বগাবলৈ এৰি দেৱালত চেপেটা লাগি নিশ্চল হৈ থাকিল ইমৰান। কাৰোবাৰ ভৰিৰ শব্দ! জোতাৰ গধুৰ গধুৰ খোজ!

দেৱালৰ ওপৰেদি শাস্ত্ৰী এটা লাহে লাহে পাৰ হৈ গ'ল। গোল-বুকজৰ কাষৰ এই অংশটোত প্ৰতি ডেৰশ হাডৰ অন্তৰ্বে

অন্তৰে একোটাকৈ চকুৰী থাকে। ইমবানে জানে সেইটো। মানুহটো পাৰ হৈ যোৱাৰ পাছত ইমবানে তপাতপ জৰীয়েদি উঠিবলৈ ধৰিলে।

সি যেতিয়া দেৱালৰ ওপৰ পাইছেগৈ, হঠাৎ আকৌ শুনিলে সেই খোজৰ শব্দ। চকুৰীটো বোধকৰো উভতি আহিছে।

কৰিবলৈ আক একো নাই। ইমবানে জৰীয়ে ছহাত নামি আগৰ দৰে নিশ্চল হৈ ওলমি থাকিল।

চকুৰীটো ক্ৰমান্বয়ে আগবাঢ়ি আহিছে। ইমবানৰপৰা তিনি হাত দূৰত্বৰ ভিতৰেদি সি এতিয়াই পাৰ হৈ যাব। খোজৰ শব্দ যিমানেই ওচৰ চাপি আহিছে, সিমানেই তাৰ বুকুৰ ধপ্ধপনি ডাঙৰ হৈ আহিছে। তাৰ ভয় লাগিল, কিজানি তাৰ কলিজাৰ ধপ্ধপ্ শব্দ চকুৰীটোৱে শুনি পেলায়।

চকুৰীটোৱে ইমান ওচৰৰপৰা তাক নেদেখিবনে ? যদি দেখে ? তাক দেখি চকুৰীটোৱে চিয়ঁৰ মাৰি দিয়ে যদি সি অৱশ্যে মৌ মৌকৈ ওললৈ নামি গৈ আত্মকৰ পিঠিত জপিয়াই পৰিবগৈ পাৰিব। কিন্তু যদিহে চকুৰীটোৱে আচম্বিতে আক্ৰমণ কৰে ? জৰীৰপৰা হাত এৰাই সি গৈ পৰিব পৰাছ হাতত তলৰ শিলেৰে বন্ধোৱা ভেটীত। মৰিবতো মৰিবই, হাড়-মূৰো গুড়ি নোহোৱাকৈ নাথাকে।

চকুৰীটো আহি আহি ইমবানৰ নিচেই কাষ পাই হঠাৎ বৈ গ'ল। ইমবানক নিশ্চয় দেখিছে সি।

উশাহ-নিশাহ লবলৈ এৰি ইমবানে জড়-পদাৰ্থৰ দৰে নিশ্চল হৈ থাকিল। মাঘমহায়া ঠাণ্ডা ৰাতি সি উত্তেজিত হৈ ৰামিবলৈ ধৰিলে।

কেইটামান উদ্বিগ্ন মুহূৰ্ত পাৰ হৈ গ'ল। শাহীটোৰ খোজৰ শব্দ শুনা গ'ল আকৌ। ক্ৰমান্বয়ে দুখনে গুটি গৈছে।

খোজৰ শব্দ আঁহৰি যোৱাৰ লগে লগে ইমবানে দৌঘলকৈ উলাহ এটা পেলাই শান্ত হ'ল। চম্ভুৰীটোৱে তাক হয়তো নেদেখিলে বা দেখিলে যদিও আন্ধাৰত তাক অইন কিবা জড়কাঠ বা শিল বুলি হয়তো ভাবিলে।

ইমবানে আকৌ ওপৰলৈ উঠিল। ওলমি থকা জৰীবোৰৰ এডাল সোলোকাই হাতত নামৰি লৈ আন এডাল দেৱালৰ সিকাললৈ পাব কৰি দিলে সি। তাৰ পাছত বেগাৰেগিকৈ সেই জৰীডালেৰে কিল্লাৰ ভিতৰলৈ নামিব ধৰিলে।

কিল্লাৰ ভিতৰৰ ঠাইবোৰ ইমবানে পৰিপাটিকৈ চিনি পায়। মাটিত ভৰি দিয়াৰ পাছত সি সৰ্বসাধাৰণৰ বাস্তাবে নগৈ গুল-বাগিচাবোৰৰ মাজ মাজে যাবলৈ ধৰিলে। এনেকৈ যোৱাত হঠাতে কোনোবা চম্ভুৰী লগ পোৱাৰ সম্ভাৱনাত কমিল আৰু বাটো চুটি হ'ল।

ৰাতি ক্ৰমেই গভীৰ হৈ আহিছে। চহৰৰ পিছফালে থকা অৰণ্যত শিয়ালবোৰে মাজে মাজে হোৱা দি উঠিছে। কিল্লাৰ কুকুৰবোৰে তাৰ উত্তৰ দিছে আকাশ-কলা ভুকুভুকনিৰে। হঠাইত ইমবানে চম্ভুৰী লগ পালে। গছৰ আঁৰ লৈ গা লুকুৱাটো তাৰ এটা প্ৰিয় আৰু পুৰণি অভ্যাস। প্ৰত্যেকটো চম্ভুৰী পাব হোৱাৰ লগে লগে সি আকৌ খোজ লয়। অৱশেষত সি প্ৰায় দোবাৰ দৰেই বেগাই যাবলৈ ধৰিলে।

আধামাইলমান যোৱাৰ পাছত ইমবানে কিল্লাৰ পশ্চিম অংশত থকা ফৌজী কুচ-কাৱাজৰ বিশাল ৰয়দানত উপস্থিত হ'লহি। তাৰ দাঁতিতে বাগী-মহল। সোৱা। অন্ধকাৰতো ফটফটীয়াকৈ বুজা যায়। চাৰিমহলীয়া নিৰাট ৰাজপ্ৰাসাদৰ অলিন্দই অলিন্দই জ্বলিছে বাৰ লণ্ঠনবোৰ। সেই পুৰণি বটগছডাল মিচাৰি ইমবানে বাগী-মহলৰ কাষে কাষে ঘূৰিবলৈ ধৰিলে।

হঠাৎ কিবা এটা শব্দ শুনি ইমবান মাটিত শুই পৰিল।
ক'তা ? একো নাই। তাৰ মনৰ ভুল। সি গিৰিসাই থিয় হ'ল।
সোৱা, অলপ দূৰতে দেখোন বটগছডাল। চাৰিতলীয়া ৰাজপ্ৰাসাদৰ
সমানে ওখ হৈ থিয় দি আছে। বটগছডালক ঠিক একেদৰে
সাবটি ধৰি আছে আঁহতজোপাই, ইমবানবোৰ বছৰৰ পাছতো
হুয়োৰো বন্ধুত্ব একেই আছে।

দীঘল দীঘলকৈ উশাহকেইটামান লৈ ইমবানে গছডাল
বগাবলৈ ধৰিলে। তাৰ উশাহ খৰ হ'বলৈ আৰম্ভ কৰিলে।
মনত তাৰ অদ্ভুত শিৰ্ষক জাগিল। সি ভবা নাছিল যে ইমান
সহজে সি বাণী-মহনৰ নিচেই কাষ পাবহি পাৰিব। বাৰে বাৰে
জেপত হাত ভৰাই সি সেই অচিন দোৰা-চোৱাৰীৰপৰা উদ্ধাৰ
কৰা চিঠি আৰু পিস্তলৰ পৰশ লবলৈ ধৰিলে। বাঁও জেপত
থকা নিজে লিখা চিঠিখনো সি হাতেৰে চুই বাৰে বাৰে অনুভৱ
কৰিবলৈ ধৰিলে। তাৰ মন/বিগাদেই হোৱা নাই যে বস্তু
তিনিটা এতিয়াও অক্ষত অৱস্থাত তাৰ জেপতে আছে। সঁচাকৈয়ে
যদি সি বাঈচাহেবাৰ মূৰ-শিতানত বস্তুকেইটা থৈ আহিব
পাৰে ? সেই চিন্তা সি বাঈচাহেবাক সম্বোধন কৰি সেই অচিন
দোৰা-চোৱাৰীৰ সফলৰ বৃত্তান্ত লিখিছে, চম্পক সিংগোপাল
চিহ্নাসাদাৰ আৰু সিহঁতৰ ক'না দোৰাৰ দলটোৰ কথা লিখিছে—
গুলাব সিঙৰ নাম উল্লেখ কৰিবলৈকো বাদ দিয়া নাই।

পিস্তল আৰু চিঠি দুখন যদি সঁচাকৈয়ে সি বাণীৰ গাৰ
ভলত থৈ আহিব পাৰে ? জুন্দৰ ৰাতিপুৱা সাৰ পাই বাণীয়ে
অজ্ঞানতাই দলৰ প্ৰতিটো খবৰ গম পাব, অথচ উৱাদিহ নাপাব
কোনে দি গ'ল সেই খবৰ। সঁচাকৈয়ে যদি ইমবানে পাৰে;
কি বোনাঞ্চকৰ ঘটনা এটো হ'ব। তাৰ গাৰ নোম থিয় হৈ উঠিল।

বটগছৰ আটাইতকৈ ওখ ডালটো পাই নিভাল মাৰি
অপেক্ষা কৰিলে অলপ সময়। ইমবানে অনুভৱ কৰিলে এইবান

সি প্রকৃত বিপদৰ সন্মুখীন হৈছে। কাঁচীৰ আটাইতকৈ দুৰ্গম, আটাইতকৈ বিপজ্জনক গুপ্ত ঠাইটুকুৰাৰ ওচৰ চাপিছেহি। বাৰ লণ্ঠনবোৰৰ পাতল পোহৰে ঠাইডোখৰৰ গুহাৰেহি বিভিষিকা যেন আৰু ঘনীভূত কৰি তুলিছে।

বিৰাট ৰাজপ্ৰাসাদৰ ক'তো অকণমান শব্দ এটা নাই। বাঈচাহেবাৰ নাৰী-প্ৰহৰী এটিবোৰ সহাবি নাই ক'তে। প্ৰত্যেকটো প্ৰাণীয়েই টোপনিৰ কোলাত অচেতন যেন। ক'ৰবাত মাথোঁ একেলেঠাৰিয়ে জিলী এটাই মাতিছে।

ইমৰানে লগত অনা জৰীডাল গছৰ ডালত বান্ধি ওলোমাই দিলে। মধুমত্তীৰ কৃপাত ৰানী-মহলৰ আওতাও ভালকৈ জানে সি। জৰীডালেৰে সি নিঃশব্দে নামিবলৈ ধনিলে।

জৰীডাল ওলমিছে তৃতীয় তলাৰ বাৰঙাৰ ঠিক ওপৰতে, কিন্তু মজিয়া চোৱাণৈ নাই, প্ৰায় পাঁচ হাতমান ওপৰতে শেষ হৈছে। শেষৰ এহাত নামিবৰ কাৰণে ইমৰানে লাঠেকৈ জাপ এটা মাৰিলে। তাৰ ভৰিয়ে মজিয়া চোৱাৰ নিমিষতে সি ডিঙিৰ কাষত ঠাণ্ডা কিবা এটাৰ পৰশ অনুভৱ কৰিলে। অভাৱনীয় আতঙ্কত চকু খাই ঘূৰি চালে ইমৰানে।

বাৰ লণ্ঠনৰ স্নান পোহৰত সি দেখিলে তাৰ ডিঙিত তৰোৱালৰ মৃত্যু-শীতল জোঙটো লগাই থিয় হৈ আছে অজ্ঞকাৰেৰে জঁকা এক মনুষ্যমূৰ্তি।

চৰম বিপদৰ সন্মুখীন হ'লে যিবিলাকৰ ভয়-বিস্ময়-জিঘাংসাৰ উচ্ছলতা অৱিশ্বাস্য ধৰণে সংযত আৰু শান্ত হৈ পৰে ইমৰান সেই জাতৰ মানুহ। যেন একোৱেই ধোৱা নাই সেই ভাব দেখুৱাই হামি এটা মাৰি শান্ত সহজ মাতেৰে সি ক'লে, “এইবিলাকৰ অৰ্থ কি? ভীষণ জৰুৰী দৰকাৰত মই বাঈচাহেবাক লগ পাবলৈ আহিছোঁ। তেখেত ক'ত?”

মানুহটোৱে অলপ সময় একো নাহাঙিলে। তাৰ পাছত ইংগিতৰে ইমবানক অনুসৰণ কৰিবলৈ কৈ আশাদৰ ভিতৰ-কালিল আশ্বাৰ্জিল। মন্ত্ৰবুদ্ধৰ দৰে ইমবানে তাৰ লিহে লিহে গ'ল। ঘাৰ লঠন এটাৰ কাষেদি বাঁইতে সি দেখিলে সি যাক অনুসৰণ কৰিছে তেওঁ পুৰুষবেশী এগৰাকী ভিৰোতা।

অলপ সময়ৰ পাছত ইমবানে দেখিলে সি সজাঘৰৰ দৰে আশস্ত কোঠা এটাৰ ঠিক সো-মাজত সেই পুৰুষবেশীৰ সন্মুখত থিয় হৈ আছে। তাৰ মূৰৰ ওপৰত পীচোটীমান ধাৰ লঠন চলিছে। বাকীবোৰ লঠন নুমাই ধোৱা আছে। পোটেই কোঠাটো ভূৰি জ্বাৰুলৰ দৰে বঙা দামী গালিচা, তাত তাৰ ভৰিৰ জোতা সম্পূৰ্ণৰূপে ভূৰি গৈছে।

বঠীত ইমবানৰ চমক জাঙিল। সেই পুৰুষবেশী বম্বীয়ে তিনিটা মুহূ চাপৰি বজাইছে। লগে লগে কোঠাৰ অন্ধকাৰৰ মাজৰপৰা ওলাই আহিছে চুটা বৰকন্দাক আৰু পাঁচজনী বন্ধুকাৰী পৰিচাৰিকা। পৰিচাৰিকাকেইজনীৰ গাতো মঙা মানুহৰ সাজ-পাৰ।

“মুছা-দেঙেৰে দণ্ডিত হোৱাৰ আগেয়ে...”, ভবোৱাল বাপন্ত নুছোৱাই সেই বম্বীয়ে ক'লে। ইমবানৰ ধাৰণা হ'ল এনেকুৱা গভীৰ গধুৰ বম্বী-কণ্ঠৰ স্বৰ সি আগতে যেন কেতিয়াও শুনা নাই। তেওঁ কৈ গ'ল, “তুমি অৱশ্যেই যাক দেখা কৰিবলৈ আহিছা তেওঁক লগ পাব। ময়েই তেওঁ।”

খেদৰ কথাখাৰ জনি মুহূৰ্ত্তৰ কাৰণে ইমবান সৰ্পাহতৰ দৰে থিয় হৈ ব'ল। সি লাহে লাহে মৰিয়াত আঁঠু কাঢ়িলে, তাক পাছত বাপৰপৰা ভবোৱাল উলিয়াই হুই লাভে পেশ কৰিলে, ক'লে, “বোৰ জুতাকি মাক্ কৰিব, চৰকাৰ। বই চমকাৰৰ অনুসৰণ এতা আৰু হিন্দুমানৰ মুক্তিৰ দু'জাক। দেশৰ বিশেষ কোনো বিশেষত্ব বাধ্য হৈ নিশাচৰৰ দৰে ৰাজআশাদলৈ

আহিছিলো। কাৰণ মই যি কথা ক'বলৈ আহিছিলো তাক
প্রকাশ্য দৰবাৰত কোৱা সম্ভৱ নহয়।”

প্ৰশ্ন আছিল, “তোমাৰ কি ক'বলগীয়া আছে?”

“চৰকাৰক জিজ্ঞাসেহে ক'ব পৰা হ'ব।”

“দিনন্ত মোক লগ ধৰাত কি অনুবিধা আছিল?”

ইমবানেও জানে অনুবিধা একো নাছিল, মাত্ৰ দুঃসাহসিক
কিবা এটা কৰাৰ মোহতটো সি সামৰিব নোৱাৰিলে। এতিয়াহে
ধেমালিখন ওলাইছে। তথাপি কণ্ঠ নকণ্ঠকৈ সি ক'লে, “চৰকাৰ
দিনন্ত আপোনাৰ যেনেকৈয়ে লগ নধৰো লাগে কথাটো প্রকাশ্য
হৈ গ'লহেঁতেন,—আক মোৰ প্ৰাণবো সংশয় হ'লহেঁতেন চৰকাৰ!”

“এতিয়াও তোমাৰ প্ৰাণৰ বিশেষ আশা দেখা নাই।”
ভেৰেভে ধৰকন্দাক আৰু পৰিচাৰিকাবোৰক ডাৰপৰা ধাবলৈ ইংগিত
দিলে। “মোৰ এই বিষয়ে সন্দেহ নাই যে ভূমি প্ৰাসাদন্ত
চোৰি কৰিবলৈ আহিছিল। ডকাইতক মই সিমান বেয়া নাপাওঁ,
দৰাচলতে বহুতো ডকাইত-গুণ্ডাক মই ক্ষোভত চিপাহী কৰি
লৈছোঁ। কিন্তু চৌৰ্য্যবৃত্তি অক্লমণীয়।”

ইমবানে ক'লে, “আল্লাৰ কসম, মই চোৰ কৰিবলৈ অহা
নাছিলোঁ। কিছুমান গুণ্ডাচৰ অস্ত্ৰধাৰী কাৰ্য্য-কলাপৰ কথা
চৰকাৰলৈ চিঠিত দিবি দি থৈ যাবলৈ মই ইয়ালৈ আহিছিলোঁ।”

তাৰ পাছত সি বাউচাহেবাৰ আগত সেই অচিন ধোঁৱাচোৱাবীৰ
চিঠি আৰু শত্ৰুদীন পিত্তলৰ কাহিনী, পোপালৰাও, চম্পক সিং,
জলাৰ সিঙৰ কথা পুথুপুথুৰূপে বৰ্ণনা কৰিলে। সি যাজনিশা
প্ৰাসাদলৈ অহাৰ কাৰণটো প্ৰমাণ কৰিবলৈ নিজে লিখা চিঠিখনো
দাখিল কৰিলে।

পোপালৰাওৰ চিঠিখন আকৌ এবাৰ পঢ়িলে বাউচাহেবাই।

“তোমাৰ আৰু কি ক'বলগীয়া আছে?” ভেৰেভে শুৱিলে।

হতাশ হোৱাৰ দৰে মাটিত বহি পৰিল ইমৰান, “কিবিদ্বীয়ে আমাৰ খবৰবোৰ এনেকৈ যদি পাই থাকে, তেনেহ’লে আক কি যুদ্ধ কৰিম, চৰকাৰ ?”

বাঈচাহেবাই অকণমানকৈ হাঁহিলে। “ভেটলোকে সকলো খবৰ পাইছে বুলিয়েই ধৰি লৈছা কিয় ? কাঁচী ৰাজ্যৰপৰা বাহিৰলৈ অন্তৰ্ঘাতী খবৰ-বাতৰি যোৱা বৰ সহজ কথা নহয়। কাঁচীৰ গুপ্তচৰৰ দলে গোটেই বৃন্দেলখণ্ডত পিয়াপি দি ফুৰিছে। চখতে চোৰাং-চোৱা কাম কৰা বেচৰকাৰী মানুহৰ সংখ্যাও বৰ কম নহয়। গাঁওবিলাকৰ মাজেদি যেই মানুহেই নাঘাওঁক, গাঁৱলীয়া মানুহে তাক তন্ন তন্নকৈ খানাতালাচী কৰি চায়।”

“গোপালৰাও তেজ্ঞে কয়েদ হ’ব, চৰকাৰ ?”

“ওহৌ। তোমাৰ কাগজ-পত্ৰই তেওঁক প্ৰত্যক্ষভাৱে সংশ্লিষ্ট নকৰে।”

হতাশ হ’ল ইমৰান। “চৰকাৰে মোৰ গুস্তাফি মাক্ কৰিব”, সি ক’লে, “মই এসময়ত দিল্লীৰ বিদ্ৰোহীতৰ সৈতে একেলগে যুদ্ধ কৰিছিলোঁ। দিল্লীত ইমান শক্তিশালী বিদ্ৰোহী চৰকাৰ হাৰি যোৱাৰ মূলতে আছিল তিনিটা কাৰণ—যোগা নেতৃত্বৰ অভাৱ, শত্ৰুপক্ষৰ খবৰ যথেষ্ট পৰিমাণে আৰু সময় মতে পোৱাৰ অভাৱ আৰু শত্ৰুপক্ষলৈ অন্তৰ্ঘাতী দলৰ খবৰ যোগান। এই দলটোৱে কাঁচীতো কাম আৰম্ভ কৰি দিছে। ক’লা-বোঁৱাৰ দলৰ কথা মই চৰকাৰক কৈছোঁ। ইহঁতক নিৰ্মূল কৰাৰ ব্যৱস্থা সোনকালে হাতত নললে বৰ অৰ্থন্তৰ’ ঘটিব, চৰকাৰ। হিন্দুস্থানৰ প্ৰত্যেক ঠাইৰ বিপ্লৱী প্ৰতিৰোধ ইহঁতেই ব্যৰ্থ কৰি দিছে।”

নীলা পিন্ধলটো ঘুৰাই-পকাই চাইছিল বাঈচাহেবাই। ইমৰানক ভেৰেতে যেন নভুনকৈহে দেখিলে এনে ভাবত ক’লে, “আঁঠুকাটি বহি আছা কিয় ? থিয় হোৱা। কোৱাটোন, ভূমি এনেকৈ আহি প্ৰাসাদত সোমোৱাৰ কাৰণে তোমাক কাঁচী দিম দেওবাৰলৈকেই।”

না কে-কাণে খত দি হাতজোৰ কৰি ইমবানে ক'লে,
“সিহঁতক শাস্তি নিদিব চৰকাৰ। সিহঁতৰ গাত কোনো কচুৰ
নাই ! হাঁৰ দৰে অলক্ষ্যে আহিব পৰা মোৰ এই বৃত্তিটো
বহু দিনৰ অভ্যস্ত কষ্টকৰ ট্ৰেইনিঙৰ লভ্য ফল। সিহঁতৰ কি
সাধ্য যে মোক ধৰে ?”

বান্ধিচাহেবাই হাঁহিলে। ভেঁথেতে পিত্তলটো খুলি গুলীকেইটা
পৰীক্ষা কৰিলে। পিত্তলটো আকৌ বন্ধ কৰিলে। তাৰ পাছত
দূৰত থকা আয়না এখনলৈ লক্ষ্য কৰি চাৰিবাৰ পিত্তলৰ যোৰা
টিপিলে।

সামান্য ধোঁৱা উলিয়াই নিঃশব্দে পিত্তলটো ফুটিল, এবাৰ
এবাৰকৈ চাৰিবাৰ। আয়নাখনৰ ওচৰলৈ দৌৰি গ'ল ইমবান।
অধাৰু-চাৰনিৰে সি দেখিলে আয়নাখনৰ চাৰিটা চুকত গুলী
লাগিছে। চকুত পৃথিৱীৰ বিষয় আৰু প্ৰশংসা নৈ সি চাই
ব'ল পিত্তল আৰু বান্ধিচাহেবাবৰ কাণে। বন্দুক পিত্তলৰ নিচানাত
নিজৰ সম্পৰ্কে অলপ গৰ্ব আছিল ইমবানৰ। কিন্তু মানুহৰ
লক্ষ্য যে ইমান নিখুঁত হ'ব পাৰে, তাক আকি সি নিজ স্কুবে
নেদেখা হ'লে বিশ্বাস কৰিবলৈ টান পালেহেঁতেন।

যুঁহু হাত-চাপৰি বজাই পৰিচাৰিকা একোনক মাতিলে
বান্ধিচাহেবাই। “কাশী”, ভেঁথেতে ক'লে, “এওঁৰ নাম ঠিকনা
টুকি লোৱা। আৰু এওঁ কিল্লাৰপৰা ওলাই যাব পৰাকৈ
এখন হুকুমনামা সোনকালে তৈয়াৰ কৰি দিয়া।”

ইমবান যেন ডাঙি পৰিল। হাতজোৰ কৰি সি ক'লে,
“দয়া কৰক, চৰকাৰ, মোৰ নাম-ধাম লিখি নাথাকিব। নহলে
ইমান কষ্ট কৰি এনেকৈ অহাৰ কি লাভ হ'ল।”

‘নাম দিয়াত তোমাৰ ইমান আপত্তি কিয় ?’

“চৰকাৰ আমাৰ ম'-বাপ, আপোনাৰ আগত কি কথা লুকাৱাৰ স্পৰ্দ্ধা মোৰ আছে ? কিন্তু মোৰ নাম কোৱাত বহুত বিপদ আছে, চৰকাৰ, আৰু .....

“হঁ।” গহীনভাৱে ক'লে বাঈচাহেবাই। “ভূমিভো দেৱান বহুনাথ সিংহৰ বিচালা ?”

অলপ অগ্ৰস্তুত হ'ল ইমবান। সি হেঁহোঁ-নেহোঁ কৰিলে।

“নিশ্চয়।” বাঈচাহেবাই দৃঢ়ভাৱে ক'লে। “কি যেন নাম আছিল তোমাৰ.....মহম্মদ ইমবান নহয়নে ?”

ইমবান যেন আকাশৰপৰাহে পৰিল। অৰাক হৈ সি ক'লে, “গৰীয়ৰ নাম চৰকাৰে জানিলে কেনেকৈ ?”

‘ভৰ্জনী আঙুলিৰ নখেৰে পিস্তলটোৰ নলীত টুকুৰিয়াই টুকুৰিয়াই বাঈচাহেবাই ক'লে, “সকলো চিপাহীৰ নাম নাজানো, মাত্ৰ কেইহাজাৰমানক চিনি পাওঁ। তাতে ভূমি মাথোন দুমাহৰ আগতে কোঙত সোমাইছা—খুব কম চিপাহীয়েই ভৰ্তি হৈছে এই সময়টোত।.... দেৱানৰ বহীত তোমাৰ নামৰ তলত বঙা দাগ এটাও দেখা যেন লাগিল, দেৱানক কিবা কথা মিছাকৈ কৈছিলানে কি হৈছিল যেন ?”

পৰিচাৰিকাৰ কালে নীলা পিস্তলটো আগবঢ়াই দি বাঈচাহেবাই ক'লে, “কাশী, এইটো মোৰ হাত-বাকচত থোৱা আৰু এওঁক বাৰলৈ হুকুমনামাখন দিয়া।” ইমবান বাৰলৈ উদ্যত হ'ল।

ইমবানে কাণ খজুৱাই খজুৱাই ক'লে, “চৰকাৰে মোক আৰু কিয় লাজ দিয়ে—মই অহা বাস্তাবেই যাবগৈ পাৰিম।”

বাঈচাহেবাই হাঁহিলে। ভাবি ভেখেঙে, ক'লে “কিন্তু এইবাৰ যদি শাস্ত্ৰীবিলাকে তোমাক ধৰিব নোৱাৰে সিহঁতক মই পাইকাৰী-ভাৱে জৰিমনা কৰিম।”

“দোভাই চৰকাৰ, সিহঁতৰ গাত কি দোষ ?”

“আশা কৰিছো, সিহঁতে তোমাক ধৰিব। বাক, এতিয়া ভূমি বোৱা। তোমাৰ সৌ জবোডাল লগতে লৈ যাবা।”

বাবলৈ ওলাই ইমবান অলপ ব'ল। সি ভাবিবলৈ ধৰিলে সেই কথাটো ক'ব পাৰিনে নোৱাৰি। পেটে পেটে ভয় লাগিল ভাব। বাঈচাহেবা হেনো বৰ ভীত্ৰসভাৱা। তথাপি দুঃসাহসিক কাম আৰু কথাৰ আদৰ কৰে তেওঁ, সেয়েই যি অলপ ভবসা। আকৌ ইমবানে মনত পেলালে যে কাতি মাহত ভেহুৰীৰ লগত যুদ্ধ লাগোতে এই বাঈচাহেবায়ো হেনো নিজ হাতে আহত চিপাহীৰ বাঁ বান্ধি দিছিল, মুখত পানী বাকি দিছিল.... ..।

হঠাৎ ইমবানে আগবাঢ়ি গৈ বাঈচাহেবাক দোৱা জনাই ক'লে, “চৰকাৰ মেহেৰবান, জিন্দেগী ৰাখনেকা ওঁৰ মাৰনেকা মানিক, চৰকাৰৰ যদি মৰ্জি হয় মোৰ জান লওঁক,—কিন্তু চৰকাৰ, এইটো মোৰ জীৱনৰ হাবিয়াস যে মৰাৰ আগতে এবাৰ চৰকাৰেনো কোন সূত্ৰেৰে ভবোৱাল ধৰে তাক চাই লওঁ।”

স্তব্ধ হ'ল বাঈচাহেবাৰ চকু। “তুমি কি সঁচাকৈয়ে ক'ব খুজিছা যে তুমি মোৰ ভবোৱাল যুৱোৱা চাব খোজা ?!”

“মই জানো মোৰ স্পৰ্দ্ধা অক্ষৰগীৰ”, ইমবানে ক'লে, “কিন্তু মোৰ জিন্দেগী আৰু সাৰা ইজ্জত আপোনাৰ হেৰাজতত পেল কৰিছো। যদিওবা এই জিন্দেগীত আপোনাৰ দোৱাত খাস থাকে, তাক বাঁচীৰ আতাদম্বাহী লড়াইত কবুল কৰিম। কিন্তু, চৰকাৰ বৰ আশা থাকি গ'ল চাবলৈ যে, ভবোৱালে আপোনাৰ হাতত কোন ভাষাত কথা কয়। সামান্য এটা কৌশল—সামান্য এটা ছাল।

বাঈচাহেবাই সোঁকাললৈ এখোজ গ'ল। তাৰ পাছত গধুৰ মাতেৰে ক'লে, “তোমাৰ স্পৰ্দ্ধা ক্ষমা কৰিলো এই আশাত যে, এই একে স্পৰ্দ্ধা আৰু একে হিন্দত তুমি যুদ্ধক্ষেত্ৰতো দেখুৱাব পাৰিবা।”

ইমবানে ভলম্বুৰ কৰিলে ।

বাঈচাহেবাই ক'লে, “তোমাৰ তবোৱাল উলিওৱা ।”

ইমবানে তবোৱাল উলিয়ালে ।

“মোৰফালে টোৱাঁই ধৰা ।”

সন্তুভ'ৱে সি তাকেই কৰিলে ।

“এতিয়া তোমাৰ বাঁওবাহু বচাবলৈ চেষ্টা কৰা ।”

নিমিষৰ ভিতৰতে বাঈচাহেবাই তবোৱাল উলিয়ালে খাপৰপৰা আৰু নিমিষৰ ভিতৰতে তবোৱাল ওপৰলৈ দাঙিলে । বাৰ লঠনৰ পোহৰত তেখেতৰ তবোৱালৰ ধাৰ বিজুলীৰ দৰে চিকুমিকালে ।

এক লক্ষণৰ ভিতৰতে চোৰ ঘটনা । বাঈচাহেবাৰ তবোৱালখন ঘূৰি ঘূৰি : বাঈচাহেবাৰ সোঁকাষেদি নামি আহিল ; সি এতিয়া কৰিবলৈ কৰা সকলো চেষ্টা বিফল কৰি তবোৱালখনৰ ভালেদি সঁজি তাৰ বাঁওবাহু চুই গুচি গ'ল । পিছ মুহূৰ্ত্ততে বাঈচাহেবাৰ তবোৱালে তাৰ সোঁহাতৰ মুঠিৰ চাৰিওফালে তৰি গতিত কেইপাকমান ঘূৰিলে—লগে লগে তাৰ নিজৰ তবোৱালখন সিখন তবোৱালৰ লগত সাঙোৰ খাই হাতৰ মুঠিৰ-পৰা এৰাই 'ল আৰু ছিটিকি দূৰৰ মজিয়াৰ ওপৰত কাৰ্ফাল খাই পৰিলগৈ ।

বাঈচাহেবাই তবোৱাল খাপত স্তম্বুৱালে ।

গোটাইটো ঘটনা ইমান কম সময়ৰ ভিতৰতে ঘটি গ'ল যে ইমবানে তৰ্কিবই নোৱৰিলে । নিজৰ বাঁও বাউসীলৈ চালে সি । বাঈচাহেবাৰ তবোৱালে তাৰ চোলাটোৰ এডোখৰ বৃত্তাকাৰে ধুনীয়াকৈ কাটি পেলাইছে, কিন্তু কি ভৱত, তাৰ গাৰ চালত তবোৱালৰ স্তম্বধাৰ আগটোৱে স্পৰ্শ পৰ্য্যন্ত কৰা নাই ।

“খুচিভো ? যোৱা তোমাৰ তবোৱাল বুটলি লোৱা ।”

ইঠাৎ ইমবানে ক' উঠিল, “চৰকাৰ মোৰ জ্ঞানাকি যাক কৰিব, চৰকাৰ,—কিন্তু এইটো কি সত্য যে কিবিল্লীৰ বিৰুদ্ধে

চৰকাৰে কহ দেশৰ সহায় খুজিছে আৰু তেওঁলোকেও অহা বচৰ
সণায় পঠিয়াবলৈ গাত লৈছে ?’

কোনো উত্তৰ নিদিলে বাঈচাহেবাই। হাত ভোকাৰি ভেথেকে
ইমবানক যাবলৈ ইংগিত দিলে। ইতিমধ্যে ছটা বৰকল্লাজ
আহি তাৰ দুই বাহুত ধৰি থিয় দিছে দুয়োফালে। ইমবানে
বুজিলে এইবাৰ সঁচাকৈয়ে যাবৰ হ’ল।

দীৱাৰৰ বাহিৰ পাই আশ্ৰয়ক বিচাৰি উলিয়াই উঠিব
খোজোতেই ইমবানে দূৰবপৰা মাত এটা শুনিলে, “ইমবান ”

উভতি চালে সি। দূৰৰ আন্ধাৰত অশ্বাৰোহী এটা থিয় হৈ
থকা যেন লাগিল তাৰ।

“কোন ভাত !” সি সুধিলে।

“মইহে, বিহাৰী।” অশ্বাৰোহীটো আগবাঢ়ি আহিল।

“তই ইয়াত কি কৰিছ ?” ইমবানে সুধিলে।

“এনেয়ে আহিছিলোঁ। চুৰকাটামান আগতে দেখিলো তই
বেগাবেগিকৈ এইকালে আহিছ। ময়ো ভোৰ পিছে পিছে আহিলোঁ।
ভাৰ পাছত দেখিলো দেখোন ভোৰ ঠোঁটোৱেহে ইয়াত ঘূৰি-
পকি ফুৰিছে, তই নাই ! ভাবিলো তই ক’ববালৈ গৈ বিপদে-
আপদে পৰাটো নাইভো ? সেইবাবে শোৱৈ আপেকা কৰাটোকে
ভাল যেন দেখিলো। তইনো গৈছিলি ক’লৈ ?”

ইমবানে অলপ বিপদত পৰিল। “মানে, জান”—সি ক’লে,
“এনেয়ে আহিছিলো এইকালে। ভাৰ পাছত ইয়াত ইমান নিৰ্জন
আৰু অন্ধকাৰ দেখি সৌখিনিতে শিল এহুটাত বহিবৰ মন
গ’ল। ভাৰ পাছত কেতিয়া যে মৰ-টোপনি এটা আহিল ময়েই
নাপালোঁ।”

বিহাৰী আচৰিত হ'ল। “এনেকৈনো চৌপনি আহেনে মানুহৰ ? বাকি বিহ'ল হল, ব'ল এতিয়া চাৰিআলিৰ কাষৰ সৌ বাগানখনতে অলপ বহোঁগৈ। চুবট আছে ?”

“আছে। তাতে জ্বলাম। তই আচলতে ক'লৈ আহিছিলি ? ইমান বাতিখন ?”

“ভাৰ্গবৰ ভাল। তাৰ ভায়েকৰ খুব অশুখ নহয়, জান ?”

“ওঁ। তাৰতো অশুখ বহু দিনৰপৰাই, নহয়নে ?”

“প্ৰায় দুবছৰ আগৰেপৰা। অচিন বোগ। ঈশ্বৰে জানে কেতিয়া ভাল হ'ব। মাজতে ভাৰ্গবইতৰ ঘৰৰ অৱস্থা বৰ দুখ লগা হৈছিল। এতিয়া কিন্তু খুব ভাল। সচ্ছল। ইমান সাধাৰণ চাকৰি কৰিও দুই হাতে খৰচ কৰিবলৈ ভাৰ্গবে ক'ত টকা পাইছে ক'ব নোৱাৰো আকৌ দেই।

অলপ সময়ৰ পাছত দুয়ো গৈ বাগানৰ ভিতৰত বহিল। চুবট জ্বলাই লৈ বিহাৰীয়ে সুধিলে, “তই দিল্লীত কোন কোন মাহ আছিলি ?”

“মে' মাহৰ এঘাৰ তাৰিখৰপৰা আৰম্ভ কৰি কিল্লা দখল হোৱা লকে। মে', জুন, জুলাই। দুমাহ।”

“তোক লগ নাপালো কলেই বাকি ?”

গোটাই হিন্দুস্তানৰপৰা কিমান লাখ চিপাহী তাত গোট খাইছিল, মনত আছে ? তাতে মই আছিলো বাৰাট-বাহিনীত, তই আছিলি বাঁচী-বাহিনীত। লগ নোপোৱাটোৱেইতো স্বাভাৱিক।”

চুবটত টানকৈ হোপা মাৰিলে ইমানে। সুধিলে, “আচ্ছা, বাঁচীৰ বাহিনীত আগ্ৰা আৰু অযোধ্যাৰ মানুহ বহুত আছিল, নহয়নে ? কিন্তু তইমো বিহাৰৰ মানুহ, তই বাঁচী পালিহি কেনেকৈ ?”

“সেইবোৰ বহুত কথা, ক’লে এখন মণ্ডাৰভেই হ’ব ।
থাওক আক ।”

“ক’টোন ।”

বিহাৰীয়ে ভাবিলে । “আজিলৈ থাওক দে, নক’ট .” সি
ক’লে ।

“নালাগে, আজিয়েই ক’ ।” ইমবানে জোৰ কৰিলে ।

বিহাৰী অলপপৰ মনে মনে থাকিল । তাৰ পাছত সি ক’লে,
“মোৰ নাম প্ৰকৃততে বিহাৰী নহয় সেইটো জানতো ? বিহাৰ-
পৰা আহিছে কাৰণে ইহঁতে মোক বিহাৰী বুলি মাতে । মোৰ
আচল নাম ফুলচাঁদ ।

“মই জানোঁ ।”

‘আমি হুই পুৰুষ ধৰি নীলবাগানৰ কুলী । আজু-ককাদেউতা-
ইতে হেনো খেতি কৰিছিল । কিন্তু বিহাৰৰ মাটি বৰ কক্ষ,
জানইতে’, খেতি কৰা বৰ পৰেশানিৰ কাম । তেওঁক পানী
কৰি কাম কৰ তই, কিন্তু ফিৰিঙ্গীক দিবলগীয়া খাজনাখিনিতকৈ
বেছি একো ঘটাব নোৱাৰ । ফিৰিঙ্গী আৰু খেতিয়কৰ
মাজতে আকৌ বাহুব দৰে একোটা তেজখোৱা জমিদাৰ ।
অনাহাৰ আৰু দাঙ্গিলাত ভূগি ভূগি সেই কাৰণেইতো বিহাৰৰ
খেতিয়কো হাজাৰে হাজাৰে পগাই গৈ নীলবাগানৰ কুলী
কামত সোমাল ।”

বিহাৰী অলপ ব’ল । চুবটোটা ছপি ছপি পুৰণি কথাবোৰ
মনত পেলাবলৈ চেষ্টা কৰিলে । ... সুদূৰ বিহাৰ । জাকজমক
চহৰ পাটনা । পাটনা আৰু দেওঘৰৰ মাজৰ ভূমিখণ্ডত লাহে
লাহে গঢ় লোৱা বিতোপন নীলবাগানবোৰ । যতন লগাই
শাৰী শাৰীকৈ বোৱা উজ্জল বঙৰ নীলগছবোৰ, পাতনোৰ নিপুণ
হাতেৰে সুন্দৰকৈ সজাৰ কথা, দেখিলে চকু জ্বল পৰি যায় ।

বিহাবৰ কক বঙা কৰ্কশ মাটিত সেউজীয়া বৰৰ নতুন ঘোলা
বহিছে যেন। যিমান দূৰলৈকে চকু যায় মাথো দেখা যায়
সেউজীয়া নীলগছৰ দলিচ। বাতিপুৱাৰ বতাহজাকে ভাঙ চৌৰ
খলক ভুলি যায়। গধূলিৰ বাদত খেড-টুৰপৰা তাৰ ওপৰত
পৰে দীঘল দীঘল ছাঁ। সেই সময়ত বাগানৰ মাজে মাজে
ঘোৱা লুংলুঙীয়া বাস্তাবে কুলীবিলাক ঘৰলৈ ওলটে। হাতত
পাচি লৈ উজুটি খাই খাই দৌৰে উৰুল ঘৰচিৰিকা-চবাইৰ
জাকৰ দৰে খিলাখিলকৈ হাঁহি থকা বুলী ছোৱালীৰ দল।

ইমৰানে ক'লে, “বাঃ তই যি সুন্দৰ বৰ্ণনা দিবলৈ আৰম্ভ
কৰিছ বিহাবী, যে মোৰেই কুলী হৈ বাগানত থাকিবলৈ মন
গৈছে।”

বিহাবীয়ে ক'লে, “ইমান যদি সুন্দৰেই। তেন্তে বাৰে বাৰে
কিয় হৈছে নীল-বিদ্ৰোহ ? কোল, ফেৰাজী, মোপ্লাবিলাকে
বাৰে বাৰে বিদ্ৰোহ কৰিছে কিয় ? ৰাজমহল আৰু ছোটনাগপুৰত
কিৰিজীৰ লগত ফেৰ পাতিবলৈ গৈ হাজাৰ হাজাৰ দুঃসাহসী
চাওভালে তেজৰে মাটি ভিৰালে কিয় ? জান ইমৰান, মানুহৰ
তেজৰে তিতা মাটিত অন্য শস্য নগজে, কিন্তু নীলগছ গজে।
বিহাবন্ত সেই কাৰণেই সাক্ষৰা বেজৰ পথাৰবোৰ উৰুন্ন কৰি দি
তাত নীলবাগান বহিব পৰিছে। নীলগছক সিহঁতে কম সোণৰ
গছ—এডাল নীলগছ মৰিবলৈ দিয়াতকৈ এটা নেটিভক মাৰি
দিব সিহঁতে।”

বিহাবীয়ে আকৌ ক'লে, “দেশৰ নামততো খুব লম্বা লম্বা
কথা ক'ব উঠে। হাত জোকাৰি, গা কঁপাই ফিৰীঙ্গীৰ অত্যাচাৰৰ
বকুড়া দিয়াইক। অত্যাচাৰ উঠে কি দেখিছ ? চাবুকৰ কোবত
মানুহ মৰি ঘোৱা দেখিছ ? মুখেৰে ক'বলৈ ভাল লাগে, কিন্তু
আচলত উঠে কোনেও দেখা নাই। যদি গাঁটকৈয়ে সেই

কুন্ত চাহাব ইচ্ছা আছে; বিহাবৰ কোনো এখন নীলবাগানলৈ যা।

এনে এখন নীলবাগানৰে কুলী আছিল বিহাবী। বিহাবী আৰু ভাৰ্য্যকৈ আঠ বছৰ ডাঙৰ ককায়েক। ছয় বছৰ বয়সৰে-পৰা বাগানলৈ কোৱা মাৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছে বিহাবীয়ে, তাৰেই কল্যাণত পোন্ধৰ বছৰ বয়সত তাৰ বাহুত আহিছে আশুৰিক বল, পেনীয়ে পেনীয়ে আহিছে নিভোল সৌন্দৰ্য আৰু শক্তি। বাগানৰ বাকী ককালগাৰ মানুহবোৰে ভালৈ হিংসাৰে চায়। আৰু বহুভেই চায় ভালৈ। সেই ছোৱালীজনীয়েও।

“মীড চাহাব আছিল আমাৰ বাগানৰ মেনেজাৰ।” বিহাবীয়ে ক'লে। “মীড চাহাবৰ নাম শুনা নাই? যাৰ মেমেও বোঁধাত উঠিছিল? মেমচাহাব পিছে মাথোন এবাৰহে আহিছিল স্তাৰন্তৰলৈ, তাকো মাত্ৰ কেইদিনমানৰ কাৰণেহে। যেই হওক, মীড চাহাবৰ চেহেৰাটো কিন্তু আছিল অদ্ভুত সুন্দৰ— বাগানৰ ৰাস্তাইদি যেতিয়া বোঁবা চেকুৰাই যায়, আইলাখ দেৱতা যেন দেখি। অৱশ্যে মেনেজাৰ যি ৰাস্তাৰে আহে সেই ৰাস্তাত কাৰো থিয় হৈ থকাৰ নিয়ম নাই। মেনেজাৰক দূৰৈত দেখিলেই হাতৰ ছাতি জপাই আলিকাষৰ অৰ্দ্দমালৈ নামি যাব লাগে। তথাপি মীডৰ চেহেৰাটো মোৰ ভাল লাগিছিল। জাতোকৈ ভাল লাগিছিল তেওঁৰ ঘোঁৰাটো। ...বৰ তেজী আছিল সেই ঘোঁৰাটো।”

..... সেই ছোৱালীজনী? ...এদিন ৰাতিপুৱা কান্ধত কোৱখন লৈ কামলৈ গৈ থাকোতে হঠাতে বিহাবীৰ এনেকুৱা লাগিল যেন পূৰ্বকালে উদয় হ'ব ধৰা বেলিটো আজি বৰ নতুন যেন লাগিল। আকাশৰ নালা বংটোত আজি যেন কোনোবাই নতুনকৈ ভুলিকা বুলিছে। নীলগছবোৰৰ সেউজীয়া বংটোও আজি ইমান কোমল আৰু উজল। আজি কি হঠাতে বসন্ত আহিল পৃথিৱীলৈ? ইমান জুৰ বতাহ—ইমানবোৰ চমাই-টিবিকতিৰ মাত।

কিয়—বিহাবীয়ে জানে । সৌ যে নতুনকৈ বোৱা নীলগছৰ পুলিখিনি, তাৰে মাজত বহি গুৰি খুচৰি দিছে সেই ছোৱালী-জনীয়ে । মনচানিয়া । এইখিনিত ধিয় দিলে ভাইব'নিভোল উদং বাহুটোৰে সৈতে ডিঙি আৰু গালৰ এটা অংশ দেখি । পুৱাৰ কোমল এচেৰেঙা ব'দ আহি ভাইব গালে-মুখে পৰিছে ।

লাজকুৰীয়া চকুজোৰ ভুলি চকামকাকৈ এবাৰ চালে মনচানিয়াই । মিচিকুকৈ হাঁহি এটা মাৰি বিহাবীয়ে আকৌ ঘাবলৈ ধৰিলে । মনটো বৰ নতুন নতুন লাগিল তাৰ ।

দুৰত কোৰ মাৰি থকা স্বৰ্গাস্ত কলেবৰ ককায়েকক সি গৈ ক'লে, “মনচানিয়ালৈ :চাটোন বড়ে ভেইয়া, কি স্মলৰ দেখি নহয় ?”

কপালৰ ঘামখিনি হাঁহেৰে টুকি মাটিত পেলাই ককায়েকে চকু পকাই ক'লে, “খেং, দুম্ব ক'ববাৰ । ঞ্চ ।”

মিচিকু-মাচাকুকৈ হাঁহে বিহাবীয়ে । সি বুজে সকলো । মনচানিয়াৰ বাপেক বুঢ়া চৰ্দাৰে দুবাবো আহি গৈছে ককায়েকৰ ওচৰলৈ । কৈছে, “বেটা, সদায় বৰলা-ভাতকে খাবিনে ? ঘৰত মানুহ বুলিবলৈ আৰু ভায়েকটোহে আছেগৈ । নিজে কটী পকাই কিমানদিন খাবিহঁক ? চাদৌ-উদি কৰ । মানুহ এজনী আনি ঘৰখন পাভ । তোৰ বিয়া কৰিবৰ মন নাথাকিব পাবে, কিন্তু ভায়েকক চাবলৈভো বোৱেক এজনী লাগে ?”

বিহাবীয়ে আৰু লক্ষ্য কৰিছে, যে বুঢ়া চৰ্দাৰে এইবোৰ কথা ক'লে ককায়েকে একো নামাতি ভলমুৱাকৈ থাকে ।

ভেঙে মনচানিয়া কি সঁচাকৈয়ে আহিব সিহঁতৰ ঘৰলৈ ? ... সেই মনচানিয়া । ভাইব অসুস্থ চেলাউবীকোহা আৰু লাজকুৰীয়া হাঁহিটো । বনৰীয়া সহাপহৰ দৰে যিজনী ছোৱালীয়ে নীলগছৰ ওচৰে ওচৰে বহি কান কৰি গৈ থাকে আৰু শুকান পাভ

ভবিষ্যৎ শব্দ শুনিলেই চকু খাই উভতি চান, আৰু মিচিকুই হাঁহি
মুখ ঘূৰায়, তায়ে মনচানিয়া। অকণমান টুনী চৰাইটোৰ দৰে
যিজনী ছোৱালীয়ে খুব পুৱাতে উঠি মৌ-মাৰিৰ গুণ-গুণনি
শুনি শুনি মহুৱা বুটলি ঘূৰি কৰে, তায়ে মনচানিয়া। আবেলি
বৰষুণ দিব খুজি যেষে বেতিয়া আকাশৰ আধাখিনি বং গাঢ়
ক'লাকৈ ঢাকি পেলায় অথচ নীলবাগানৰ ওপৰত উজ্জল
সেউজীয়া ব'দখিনিযে খেলি থাকে ভেতিয়াও, যিজনী ছোৱালীয়ে
ভেতিয়া অৰাক চকুৰোৰ ভুলি সেই দৃশ্য পলক নপৰাকৈ চাই
থাকে তায়ে মনচানিয়া। বিমান বাবেই মনচানিয়াক দেখিছে
সিমানেই তাইক বেছি ভাল লাগিছে বিহাৰীৰ, আকাশৰ বংটো
আৰু বেছি নতুন যেন লাগিছে, নীলবাগানৰ সজীৱতাখিনিক
আৰু বেছি উজ্জল যেন লাগিছে। কিন্তু মনচানিয়া কি সঁচাকৈ
আহিব ? সঁচাকৈয়ে ভেঙে মনচানিয়া.... ?

মনচানিয়া সঁচাকৈয়ে আহিল। প্ৰথম দিনাই তাইৰ দুই
হাতত ধৰি বিহাৰীয়ে প্ৰবল উচ্ছাসেৰে ক'লে, “ভাবী, ভোমাক
মই আৰু কেতিয়াও বাগানৰ কাষ কৰিবলৈ নিদিওঁ, কেতিয়াও
ঘৰৰ কাম কৰিবলৈকো নিদিওঁ, কেতিয়াও টান কাম কৰিবলৈ
নিদিওঁ, কেতিয়াও....কেতিয়াও....!”

শাস্ত্ৰভাৱে চুবট হুপি গৈছিল বিহাৰীয়ে। বহু সময় সি
নিমাতো থকা দেখি ইমানে স্তম্ভিলে, “বৈ গ'লি দেখোন,
বিহাৰী ?”

চুবটৰ ছাইখিনি জোকাবিলে বিহাৰীয়ে। “বিয়াৰ পাছত
ককাইদেউক যে মীড চাহাবে মতাই নিছিল সেইটো কথা ভোক
মই ক'লো নেকি ? মনচানিয়াক কাষৰপৰা জুৰাই দিয়াটো
ভেঁও ভাল পোৱা নাছিল। কৈছিল যে, যি হ'ল হ'ল, তাইক
এতিয়া বঙলাত ভিতৰৰ কাম কৰিবলৈ দিয়াটোৱেই ভাল হ'ব।

বড়ে ভেঁইয়াই একে নামাতি গুটি আহিল। আচলতে আদাই
হুতোবে মন্ত নাছিল। মনচানিয়া ক'মি কোৱ সন্তে বঙলা
চাকৰনী কৰি দিওঁ ? কিন্তু এমাহমানৰ পাছত এদিন আবেদি,
আমি ছয়ো যেতিয়া কামৰপৰা ভাগি-ভুগি বৰলৈ আহিছো,
দেখিলো ঘৰত ভাৰী নাই।”

বিহাৰী আৰু ককায়েক প্ৰথমতে ভাবিছিল যে মনচানিয়া
হুতো বাপেকৰ ঘৰলৈ গৈছে। কিন্তু তাইক সিহঁতে যেতিয়া
ক'তো বিচাৰি নাপাই সন্ধিয়া উভতি আহিল তেতিয়াহে ওচৰৰ
মানুহৰপৰা শুনিলে যে দুপৰীয়া মীড চাহাবে বৰকন্দাজ পাঠিয়াই
ভাঁইক মৰাই নিয়াইছে। মনচানিয়া বাব মুখুজিছিল, তাইক
সিহঁতে জোৰকৈ লৈ গৈছে।

বয়সত আঠ বছৰে ভাঙৰ ককায়েকৰ কেতিয়াও খং উঠা দেখা
নাই বিহাৰীয়ে। সেই দিনাহে তাৰ প্ৰথম ফৰক্স উপস্থিত
হ'ল, যেতিয়া ককায়েক চুকত থকা লাঠিডাল ছুলি কান্ধত
পেলাই লৈ তাক ক'লে, ফুল, তই সাৱধানে থাকিবি। মই
অলপ ঘূৰি আহোঁ।”

বিহাৰীয়ে ক'লে, “ওহো, ময়ো বাম তোৰ লগতে।

“নালাগে, তই ঘৰত থাক। মই তোৰ ভাৰীক লৈ এইমাত্ৰ
উভতি আহিম।” ককায়েক গ'লগৈ।

বিহাৰীয়ে কিন্তু ককায়েকৰ কথা নামানিলে। বাহিৰত যেতিয়া
অন্ধকাৰ নামিছে। সি ছুৱাৰ বন্ধ কৰি বাহিৰ ওলাল আৰু
বঙলাৰ কালে বাবলৈ ধৰিলে। বঙলাৰ কাষৰ ভেঁতেলী-গছ
এডোপাত উঠি চোপ দি থাকিল সি।

আতুত। গোটেই বঙলা বৰটোত ক'তো অকণো শব্দ নাই।
ককায়েক সি নেদেখিলে—বঙলাৰপৰা কাকোকেই ওলাই
অহা নেদেখিলে।

সেই বাতিটো বিহাবীর মনত ডালকৈ থাকিব । কি নিজক সেই বঙলা-ঘৰটো । গোটেই বাতিটো সি ভেঙেলা-গছত বহি থাকিল, গোটেই বাতিটো ক'তো এটা শব্দও সি নুশুনিলে ।

পিছ দিনা বাতিপুৰা বিহাবীয়ে ককায়েকক দেখিলে । দেখিলে প্ৰায় সান্তমান বক্তাভ । ছটা চৌকীদাৰে চুণ-ঘৰৰপৰা ষাং-দোলক উলিয়াই লৈ আহিছে তাৰ ককায়েকক, বঙলাৰপৰা অলপ দূৰতে খোলা ঠাই এডোমৰত শুৱাই দিছেহি অসাব দেহটো । বিহাবীয়ে প্ৰথমতে ভাবিছিল তাৰ ককায়েক হয়তো অজ্ঞান হৈ গৈছে । কাৰণ চুণ-ঘৰৰপৰা মানুহ যেতিয়া ওলায়, খুব কমেইহে সজ্ঞানে ওলায় । চুণ ঘৰ মানে, নীল চাকী কৰিবলৈ বৰা চুণৰ আছুতীয়া গুদাম ঘৰ । অথচ ই প্ৰত্যেক নীল-বহুতাৰ কাৰণেই এটা ভীতি । অবাধ্য কুলীক শাস্তি দিয়লৈ বাতিটোৰ কাৰণে চুণ-ঘৰত বন্ধ কৰি থোৱা হয় । চুণৰ জাপ যিবিলাকে সহ্য কৰিব নোৱাৰে সিহঁতক বাতিপুৰা অজ্ঞান অৱস্থাতহে পোৱা যায় । দুই এটা প্ৰাণে মৰাৰ বাতৰিও বিবল মহৰ ।

বিহাবীয়ে যেতিয়া ককায়েকৰ কাষ পালেগৈ, কামলৈ আহা কুলী কিছুমানে তেতিয়া দেহটো ঘেৰি ধৰিছে আৰু উত্তেজিত-ভাৱে ফুচ্-ফুচাই কথা পাতিছে নিজৰ ভিতৰতে । চৌকীদাৰ দুটাই গলগলীয়া মাতেৰে সিহঁতক বুজাইছে কেনেকৈ মোৱা বাতি এই মানুহটোৱে মদ খাই আহি বঙলাত গুণ্ণাল কৰাত চাহাৰে তাক চুণ-ঘৰত বন্ধ কৰি থবলৈ বাধ্য হ'ল ।

বিহাবীক দেখি কিছুমান মানুহে কথা কোৱা বন্ধ কৰিলে, কিছুমান মানুহে মাত সৰু কৰিলে । ককায়েকৰ পিনে চালে বিহাবীয়ে । হাত এখনৰ ওপৰত মূৰ থৈ ওপৰলৈ হৈ পৰি আছে ককায়েক—যেন মৰ শাস্তিৰে গুইছে । গাল সোমাইছে, কাণৰ লক্তি জয় পৰি গৈছে । নাকটো এনেকৈ হালি পৰিছে

বেন তাৰ ভিতৰত কেতিয়াও হাড় নাছিল, নাক-মুখ, উদং বুকু আৰু বাহুত চাবুকৰ কোবৰ ছাব । মঙহৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ চাবুকে ঐক্য ভেজৰ শিৰলু ।

বিহাৰীয়ে ককায়েকৰ গাত হাত দি নাচালে । সাধাৰণ প্ৰযুক্তিয়েই তাক কৈ দিলে আচল ঘটনাটো কি । সি কাকো একো সুস্থিৰিলে । কাকো একো নক'লে । ককায়েকৰ দেহটো তাতে তেনেকৈয়ে এৰি সি পোনচাতেই ঘৰলৈ আহিল । বেবৰ খোচনিবপৰা উলিয়ালে সাতায় পুকুৰীয়া পাশখুবখন । এই পাশখুবখনকে সি হাত ঠিক কৰিবলৈ ঘৰৰ সন্মুখৰ আমগছডাললৈ বহুবাৰি দলিয়াইছে—ককায়েকৰ ডাবিও খাইছে বহুবাৰ । তাকে হাতত লৈ সি আজি গোনা ম'হটোৰ দৰে চাহাবৰ বঙলাৰ ফালে খোজ ল'লে ।

বঙলাৰ খটখটীয়েদি উঠি যাওঁতে তাত থকা চৌকীদাৰটোক বগবাই পেলাই দিলে বিহাৰীয়ে । দৌৰি গৈ সি আগকালৰ কোঠাটোত সোমাল । কি যেন লিখি আছিল মীড চাহাবে, তাক দেখি থিয় হ'ল ভেঙ । খোলা পাশখুব হাতত লৈ মীড চাহাবৰ একেবাৰে সন্মুখত জপিয়াই পৰি চিয়'বি চিয়'বি ক'লে বিহাৰীয়ে, “হেৰ নাৰকী, মৰদৰ বাচ্চা হয় যদি আগুৱাই আহ । তই মোৰ ককাইদেউক হত্যা কৰিছ আৰু মনচানিয়াব ধৰ্ম নষ্ট কৰিছ—এতিয়া তাৰ খেচাৰত দে ।”

বিহাৰীৰ ধাৰণা, মীডৰ বুকু লক্ষ্য কৰি পাশখুবখন দলিয়াওতে তাৰ নিচানা ভুল হোৱা নাছিল । আক্ৰমণকাৰী বাঘলৈ যেতিয়া গুলী মৰা হয়, সেই গুলীৰ লক্ষ্য হেনো কেতিয়াও ব্যৰ্থ নহয়—কাৰণ সেই লক্ষ্যৰ পিছকালে এটা ভয়ঙ্কৰ জৈৱিক প্ৰয়োজনীয়তা থাকে । বিহাৰীয়ে আজিও ভাবে যে সেই দিনাৰ নিচানা তাৰ জীৱনৰ ভিতৰতে নিভুল আছিল । সি বিশ্বাস কৰে যে সি

পাঠক দেখিবলৈ পাইছিল যে তাৰেই পাশখুবখন আমূল বুকুত
গাঁথি লৈ মীড চাহাব হামখুৰি খাই বাগৰি পৰিছিল।

তাৰ পাছত বিহাৰীয়ে কেনেকৈ খেদামাৰি অহা দুটা দাবোৱানক
ওকৰাই পেলাই দৌৰি গৈ কাষৰ জানটোৰ পানীত জপিয়াই
পৰি সাতুৰি পলাল আৰু অৱশেষত অন্য নাম লৈ ফোজত
সোমালগৈ, সেই দীঘলীয়া কাহিনী তাৎপৰ্য্যহীন। তাতকৈয়ো
হাজাৰ গুণে অবিশ্বাস্য খবৰ এটা তাৰ কাৰণে বৈ আছিল অসুদীৰ্ঘ
ডেৰটা বছৰ। বিহাৰীয়ে নিজৰ চকু-কাণক বিশ্বাস কৰিব নোৱাৰা
হ'ল যেতিয়া ডেৰ বছৰৰ মূৰত সি শুনিলে যে মীড চাহাব মৰা
নাই। মীড জীয়াই আছে, জীয়াই আছে তাৰ নিৰ্মম চাবুক
আৰু চূণ-ঘৰ। ভগৱানৰ মৃত্যু হোৱা বুলি কোৱা হ'লেও হয়তো
বিহাৰীয়ে বিশ্বাস কৰিলেহেঁতেন—কিন্তু মীডৰ অমৰত্বৰ খবৰটো
তাৰ অলীক যেন লাগিল। তাৰ পাছত এদিন মীডক চাঙ্গুৰেই
দেখিবলৈ পালে সি। মনক সি এই বুলিয়েই প্ৰবোধ দিলে যে
এই আজৰু ছনিয়াদাবীত হয়তো চয়তানৰ মৃত্যু নাই।

ইমৰানে অলপ ভাবি ক'লে, “কেতিয়াবা তৰোৱালেৰে বুকুৱে-
পিঠিয়ে শালি দিলেও মানুহ জীয়াই থাকে। আচলতে কথাটো
কি জান ? বুকুত মাৰিলেই যথেষ্ট নহয়,—বুকুৰ বাঁওফালে হয়
নস্থৰ আৰু সাত নস্থৰ কামিহাঙৰ মাজত লাগিলেহে মানুহ মৰে।”

বিহাৰীয়ে একো মন্তব্য নকৰিলে। সি নিঃশব্দে চুৰটোটা
ছপিবলৈ ধৰিলে।

গোটেই কেঁকড়াবী মাৰটোত মাথোন টুকুৰা-টুকুৰি যুদ্ধ আৰু হিউৰ'জৰ অগ্ন্যগতিৰ খবৰ। বাঁচাৰ নৈন্য-চাউনৌ, বজাৰ-সমাৰ, ফুল-বাগিচা, চৰ্বভৰ দোকান, সকলোতে গৰম আড্ডা—উত্তেজিত তৰ্ক-বিতৰ্ক। নিতে নতুন খবৰ, নিতে নতুন চাপ্তালা।

মধ্যভাৰতৰ গাঁওবোৰৰ গঢ়ন প্ৰায় কিল্লাৰ দৰে। তাত জলবায়ু আৰু দম্ভ্যৰ ভয়ত মানুহে গাঁও পাতে চাপৰ পাহাৰ নাইবা টিলা এটা মাজত লৈ—গাঁৱৰ চাৰিওফালে ওখ দেৱাল তুলি দিয়ে। এনেকুৱা গাঁওবিলাকেই আজিকালি একো একোটা সক সক বিপ্লৱী ঘাটি হৈ পৰিছে। সামৰিক শিক্ষা নাইবা বন্দুক, একো নাই যদিও গাঁৱৰ মানুহে দা-তৰোৱাল, ঘাঠি-জোং যি পাৰে গোটাই, আৰু ওচৰে-পাজৰে থকা মানুহ-তুগুহ মাতি আনি যিমান দূৰ সম্ভৱ প্ৰস্তুত হৈ হিউৰ'জৰ কাৰণে আপেক্ষা কৰিছে। মধ্যভাৰতৰ সকলো মানুহেই পণ কৰিছে যে প্ৰাণ থকালৈকে কিবিজীক বাঁচাৰ পিনে আগুৱাবলৈ নিদিয়ে। গাঁওকৈয়ে হিউৰ'জৰ বাহিনীয়ে বিনা যুদ্ধে এখোজো আগুৱাব পৰা নাই।

হিউৰ'জে মধ্যভাৰতৰ অভিযান আৰম্ভ কৰে ডিছেম্বৰ মাহৰ প্ৰথম ভাগতে; জানুৱাৰী মাহৰ শেষত বেতিয়া বাথগড় দুৰ্গৰ পতন হ'ল। তাত থক বিপ্লৱী ভাৰতীয় সৈন্যবোৰে উত্তৰ-পশ্চিমে থকা বাবেদিয়া নামৰ গাঁওখনলৈ গুচি গ'ল। চান্দেৰাপুৰ গাঁৱৰ বিপ্লৱী জনসাধাৰণেও বাবেদিয়ালৈ গৈ তেওঁলোকৰ লগত যোগ দিলে। বাবেদিয়া প্ৰকাণ্ড গাঁও। তাত সৰু কিল্লা এটাও আছে। বোণা নদীৰ বাঁওপাৰত হোৱাত আৰু ঘন জংঘলে বেৰি থকাৰ কাৰণে এই গাঁৱৰ সামৰিক গুৰুত্ব খুব বেছি আছিল। বাসপুৰৰ বজাৰ আঠোটা কামান, বন্দুকখাৰী আৰুগান আৰু

পাঠান সৈন্যৰ বাহিনী, আৰু শক্তিশালী খুবই কিল্লাৰ সকলো সামৰিক সাজ-সৰঞ্জাম আনি জমা কৰা হৈছিল এই বাৰোদিয়া গাঁৱত। নেতৃত্ব গ্ৰহণ কৰিছিল বানপুৰৰ ৰজা স্বয়ং ঠাকুৰমৰ্দন সিংহই।

আফগান আৰু বিলায়েতী সৈন্যৰ লগত ডয়াবহ সংঘৰ্ষ হ'ল হিউৰ'জৰ। বীণা নদীৰ উপকূলৰ গভীৰ অৰণ্য আৰু ধাহ-বনৰ মাজে মাজে যুদ্ধ কৰি কৰি ইংৰাজ বাহিনীক বিপর্যস্ত কৰি দিলে সিহঁতে। কেপ্টেইন নেভিল নিহত হ'ল। ভাৰতীয় বাহিনীৰ যোগ্যতম অধিনায়ক অনন্ত সিংহ আৰু তাজি মোহাম্মদ খাঁ মৰা পৰিল। বানপুৰৰ ৰজাৰ কান্ধত গুলী লাগিল। শেষত বিপ্লৱীবোৰে পিছুৱাবলৈ বাধ্য হ'ল। কাৰণ বিপ্লৱী দলৰ সবহভাগৰেই অস্ত্ৰ হ'ল ধেনু-কাঁড় দা-যাঠি-তৰোৱাল, আনহাতে ইংৰাজ বাহিনীৰ হাতত আছে যুদ্ধৰ আধুনিকতম আহিলা-পাতি। কিছু সংখ্যক বিপ্লৱীয়ে খুবই, কাৰলাসা আৰু নাৰিয়াৱালীলৈ গুচি গ'ল। গাঁওবাসীৰ বহুতেই গভীৰ অৰণ্যত আত্মগোপন কৰিলে। এদল চিপাহী আৰু আঠোটা কামানেৰে সৈতে বানপুৰৰ ৰজাই খুবই কিল্লালৈ পিছুৱাই গ'ল। তেওঁৰ পশ্চাদপসৰণৰ বাস্তৱত পহৰা দি থাকিল তিনিশ আফগান আৰু বিলায়েতী চিপাহীয়ে। ইংৰাজক বাধা দি ৰাখিবলৈ সিহঁতে আমৃত্যু যুদ্ধ কৰিলে— মৰণোন্মুখ অৱস্থাত মাটিৰপৰা জপিয়াই উঠিও একো একোটা আফগানে শত্ৰুক শেষবাৰৰ কাৰণে মৰ-আঘাত হানি গ'ল।

বাৰোদিয়াৰ পতন হোৱাত হিউৰ'জে অলপ সকাহ পাই উশাহ পেলালে। লক্ষ লক্ষ ভাৰতীয় মুদ্ৰা খৰচ কৰি মধ্য-ভাৰতত আৱস্ত কৰা ভাৰতীয়-দমন অভিযানৰ আৱস্তাৰ্ণিতে আশাতীত সাকল্য লাভ কৰি আনন্দিত হ'ল তেওঁ। সাগৰ দুৰ্গ বিপ্লৱীবোৰে ছেতিয়াবাই এৰি গৈছে। হিউৰ'জে সাগৰ

দুৰ্গ অধিকাৰ কৰি সৈন্যবাহিনীৰ স্বাস্থ্য আৰু আহিলা-পাতিৰ মেৰামতি কৰিবলৈ লাগি গ'ল। ৰচদ-পাতি, অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰ, গাড়ী-ধোৰা আদিৰ কাৰণে বোম্বাইলৈ টেলিগ্ৰাম কৰি খবৰ পঠিয়ালে—কাৰণ ৰাস্তাত কোনো গাঁৱৰপৰা যে ৰচদ নাইবা আন কোনো সাহায্য পাব ভেঙে সেইটো আশা কৰা নাছিল। ওঠৰ ফেক্ৰৱাৰীৰপৰা সাতাইছ ফেক্ৰৱাৰীলৈকে হিউব'জ সাগৰতে থাকিল।

ফেক্ৰৱাৰী মাহৰ শেষৰ দিনা সন্ধিয়া সময়ত ইমৰানে ক'ৰবাৰ-পৰা আহি ঘৰত সোমাই মমডাল জ্বলাইছে মাথোন, এনেতে দেখিলে ঘৰৰ সন্মুখত থিয় হৈ আছে গোলাম আলী। সি কোনোবা এটা মানুহৰ হাতৰ কজিত টান-মুঠিৰে ধৰি আছে।

“ইমৰান, এই মানুহটোৱে অথনিৰেপৰা তোৰ পিছে পিছে ঘূৰি ফুৰিছিল।” গোলামে মানুহটোক টানি আনি ইমৰানৰ সন্মুখত থিয় কৰালে। “মোৰ প্ৰথমে অলপ সন্দেহ হৈছিল যে সি হয়তো তোৰ পিছ লোৱা নাই! ভেতিয়া ময়ো তাক ৰাস্তাই ৰাস্তাই অনুসৰণ কৰিবলৈ ধৰিলোঁ। তাৰ পাছত আৰু কোনো সন্দেহ নাথাকিল।”

গোলামাল শূনি কাষৰ কোঠাৰপৰা বিনায়কেও “কি হৈছে”, “কি হৈছে”কৈ ওলাই আহিল।

মানুহটোৱে প্ৰথমতে কোনো কথাৰে উত্তৰ দিব নোখোজে। ভালকৈ এজাউৰী উত্তম-মধ্যম দি কৰাইচ ধমুকি দিয়াত যেনিবা তাৰ মুখ খোল খালে। লাহে লাহে সকলো কথা সৈ কাঢ়িলে মানুহটোৱে। সি গুলাব সিঙৰ চৰ। নাম মোফতলাল। গুলাব সিঙৰ ভেশছন কৰি কোনোবা দুৰ্বৃত্তই চুনীলাল মাৰোৱাৰীৰ-পৰা হেনো বহুতো বস্তু ডকা দি আনিছিল, তাকে লৈ চুনীলাল আৰু গুলাব সিঙৰ মাজতো এখন তয়া-ময়া কাজিয়া লাগিল। গুলাব সিঙৰ সন্দেহ যে ইমৰানইডৰ দলেই সেই অপকৰ্মটো

কৰিছে। এই সন্তোষ ভেঁক দিছিল বড়াবাজৰ জগমোহন পাণ-দোকানীয়ে। কথাৰ শৃং-সূত্ৰ উলিয়াবলৈ গুলাব সিঙে মোফতলালক চোৰাংচোৱা লগাইছে। মোফতলালে আগতেও হেনো ইমবানহঁতৰ পিছে পিছে বৃৰিছে অক চোপ লৈ সিহঁতৰ কথা-বতৰাও শুনিতে।

“শুনি কি গম পালি পিছে?” বিনায়কে ডাবি দি সুধিলে। ইটোৱে সিটোৱে মুখ চোৱা-চুই কৰিলে ইমবান, গোলাম আৰু বিনায়কে।

মোফতলালে মূৰ জোকাৰি বজালে যে সি একো গম পোৱা নাই।

“গালত দুটা চৰ পৰিলেই মুখৰপৰা সৰুসৰুকৈ সকলো কথা ওলাই যায়, তহঁতৰ নিচিনা মানুহে কি চোৰাংচোৱাগিৰি কৰিবি?” ইমবানে ক’লে। “সেই দিনা ৰাতি খিৰিকীৰ কাষত চোপ দি মোলৈ ছুৰী দলিয়াবৰ চেষ্টা কৰা মানুহটো ভয়েই নেকি?”

মোফতলালে একো নামাতিল।

“নামাত কিয়? ভয়েই নেকি?”

মোফতলালে ভলমূৰকৈ থাকিল।

তাৰ গালত কানতলীয়া চৰ এটা মাৰি গোলায়ে ক’লে, “ক’বিনে ভালে ভালে?”

“কঙ, হজুৰ, কঙ। ময়েই খিৰিকীত তেনেকৈ চোপ দিছিলোঁ।” মোফতলালে চকুপানী টুকিবলৈ ধৰিলে।

ইমবানে ক’লে, “কি বুৰুক। ভোৰনো এইটোও ধাৰণা হ’ব নাপায়নে যে খিৰিকীৰ চিকৰ মাছেদি তেনেকৈ ছুৰী দলিয়াব নোৱাৰি। .. সঁচা কথা কটোন মই পঢ়ি থকা সেই চিঠিখন শুনিবলৈ ভাই চোপ দিছিল, নহয়নে?”

“কি চিঠি, ইমবান?” গোলাম আলীয়ে সুধিলে।

“ব’বি তোক পিছত ক’ম ।..... এই, নামাত কিয় ?”

মোফতলালে ক’ল, “মই একো নাজানো, হজুৰ—আপুনি পঢ়ি থকা চিঠিখনৰ বিষয়ে মই একো নাজানো ।”

তাক খুবকৈ ধমকি দিয়াতো সি চিঠিখনৰ বিষয়ে কিবা জনাব কথা স্বীকাৰ নকৰিলে । গোলামে তাক গুলকা গুলকা পিটিলে—তাৰ কিস্তি উত্তৰ সেই একেটাই থাকিল । ইমবানে ভাবিলে, হয়তো মানুহটোৱে সঁচা কথাই কৈছে ।

অন্যান্য কথাৰে আৰু এঘণ্টামান জেৰা কৰাৰ পাছত গোলামে মানুহটোক লৈ গ’ল । ইমবানে তাক চৰকাৰী কটোৱালৰ হাতত টাই দিয়াৰ প্ৰস্তাৱ দিছিল । গোলামে ভেকাহি মাৰি ক’লে যে সি নিজেই তাৰ উপযুক্ত শাস্তি দিব ।

সিহঁত যোৱাৰ পাছত বিনায়কে ইমবানক ক’লে, “ভয়ো এক নম্বৰ বুৰ্বক ! তোৰনো ধাৰণা হ’ব নাপায়নে, যে সেই মানুহটোৱে তোৰ পিছ ল’ব পাৰে ? গোলামে আজি নধৰা হ’লে তোক ই কোনোবা দিনা খতমেই কৰিলেহেঁতেন ।”

“ধাৰণা আছিল, হেৰ”, ইমবানে ক’লে, “মোৰ পিঠিত চোলাৰ তলত এয়া কি চা,—লোহাৰ বৰ্ম । পিছকালৰপৰা হঠাৎ সি যাতে গুলী বা দেগাৰ মাৰিব নোৱাৰে তাৰে ব্যৱস্থা । মুৰ্চোৰ তলততো লোহাৰ জাল আছেই ।... ..মই পিছে চিঠিখনৰ কথা শুনিহে অলপ স্বস্তি পাইছো । গুলকাৰ সিঙে অগতঃ এইখন চিঠিৰ কথা নাজানে তেন্তে—আক একো শুনাও নাই এই বিষয়ে । নহ’লে ভদ্ৰলোক সাৱধান হৈ গ’লহেঁতেন ।”

বিনায়কে তেতিয়া বাস্তাৱপৰা সেই ফাপৰে ধোৱা ‘কালু’ নাম দি লোৱা কুকুৰটোক মাতি আনি বাতিপুৱা বৈ যোৱা বাহী কৰ্মীভাণ্ডৰ ছিঙি ছিঙি খুৱাবলৈ ধৰিলে ।

বাৰ্চ মাহ পৰোতে নৌ-পৰোতেই হিউব'জে মেজৰ বয়লোৰ নেতৃত্বত বাৰ্ড ইউৰোপীয়ান ট্ৰুপটো পঠিয়াই গড়াকোটা অধিকাৰ কৰোৱালে। বাৰোদিয়াৰ পতনৰ পিছত বিপ্লৱীবোৰে ইয়াতেই এটা প্ৰধান ঘাটি পাতিছিল। সোণাৰ নদীৰ পশ্চিম পাৰত এই দুৰ্ভেদ্য গড়াকোটাৰ কিল্লা,—সাংৰপৰা বিছ মাইল দূৰ, বাচেৰী গাঁৱৰ ভাৰতীয় ঘাটিৰপৰা দুমাইলৰ ভিতৰত।

গড়াকোটা কিল্লাত গোটেই ৰাতি অদ্ভুতভাৱে যুদ্ধ কৰি অধিনায়ক বোধন দৌৱাই শেষ ৰাতি মাদিনপুৰেদি পশ্চাদপসৰণ কৰিলে। ইয়াৰ পঁচিছ মাইল দূৰত বেৱাছ নদীৰ পাৰত কেপ্টেইন হেয়াৰৰ লগত তেওঁৰ সংঘৰ্ষ হয়।

ঝাঁচীলৈ অহাৰ ৰাত্ৰাত তিনিটা গুৰুত্বপূৰ্ণ গিৰিসঙ্কট আছে। হঠাৎ হিউব'জে তিনি মাৰ্চৰ দিনা মাদিনপুৰ গিৰিসঙ্কট আক্ৰমণ কৰিলে। মাদিনপুৰৰ প্ৰতিৰোধ শক্তিশালী আছিল। কিন্তু বানপুৰ আৰু শ্বাহগড়ৰ বজাৰ ধাৰণা আছিল নাকত গিৰিসঙ্কট আগতে আক্ৰান্ত হ'ব, গতিকে নাকতৰ প্ৰতিৰোধকহে মূল্য দি বেছিকৈ সুদৃঢ় কৰিছিল তেওঁলোকে। অবশ্যসকল মাদিনপুৰৰ গিৰিসঙ্কটত দীৰ্ঘকাল জুৰি হোৱা ভয়াবহ যুদ্ধত ভাৰতীয় দলৰ পৰাজয় হ'ল।

পশ্চাদপসৰণত ভাৰতীয় দলৰ পৰৱৰ্তী মাটি সেবাইৰ কিল্লা অধিকাৰ কৰে মেজৰ অ'ৰ আৰু কেপ্টেইন এবটে। শ্বাহগড়ৰ বজাৰ সমগ্ৰ ৰাজ্যক ত্ৰিটিছ অধিকৃত বুলি ঘোষণা কৰিলে হিউব'জে। সাত্ত মাৰ্চৰ দিনা মাৰাৱা আৰু সেবাইৰ কিল্লাত ইউনিয়ন জেক উৰিল।

ন মাৰ্চৰ দিনা হিউব'জে তেওঁৰ গোটেই বাহিনীৰে সৈতে গৈ বানপুৰ অধিকাৰ কৰিলে। বানপুৰৰ বিশাল ৰাজপ্ৰাসাদ লুট কৰি জুই লগাই দিয়া হ'ল।

বিনায়কে ক'লে, “এই জুই খে এবাৰ জলিল, ই আৰু জুন্মাব যেন পাইছো। এটা পৰাজয়ৰ বাতৰিৰ পাছত আন এটা পৰাজয়ৰ বাতৰি। কিমান শুনিবি আৰু ? প্ৰথম প্ৰথম বাতৰি গুৰু হাৰি যোৱা শুনিয়েই কাঁচীৰ মানুহে চকুখাই উঠিছিল। কিমান শুৰ্ক-বিশুৰ্ক, কিমান উত্তেজনা। কিমান উৰা-বাতৰি, কিমান নিজা অভিমত আৰু কিমান বাজী মৰাৰ ভেদ। হাট-বজাৰবেপৰা আৰম্ভ কৰি চিপাহী-বেৰেকলৈকে !..... অথচ আজি বানপুৰ দখল হোৱাৰ খবৰতো কোনেও বিশেষকৈ গা-কাটি-কুটা কৰা নাই। যেন মেকুৰীয়ে চকৰপৰা মাছ খোৱাৰ নিচিনা নিভৌ ঘটনা এটাহে ঘটিছে।”

“প্ৰথমৰ ফালৰ ঘটনাবোৰত অলপ নাটকীয়তাৰ বহন আছিল। “ইমবানে ক'লে, “এতিয়া নতুনত্বটো নাইকিয়া হোৱাত নিত্যনৈমিত্তিক হৈ পৰিছে। নাটকীয় চকুৰে চোৱাতকৈ সামৰিক চকুৰে চাইছে মানুহে।”

আনন্দ চাচাই ক'লে, “কিহৰনো ইমান হাৰি হাৰি পিছুৱাই গৈ থাকিব লাগে ? পিছুৱাই পিছুৱাই পিছুৱাই গৈ গৈ গৈ শেষ যে সাগৰত পৰিবগৈ লাগিব তাৰ হিচাপ নাই নেকি ?”

ইমবানে ক'লে, “তুমি পাকৈত দাবা-খেলুৱৈ হৈয়ো তেনেকুৱা কথা কোৱানে চাচা ? হাতীৰে নাও ধৰিলে, নাওঁ খাবলৈ দিয়ানে পিছুৱাই নিয়া ? কিয় পিছুওৱা বাক ? কাৰণ পাছত তাক আৰু শক্তিশালী আক্ৰমণৰ কামন্ত খটোৱা যাব।”

কাঁচী আৰু বালাবেহুতৰ ঠিক মাজতে থকা চান্দপুৰ নামৰ গাঁৱ এখনৰ পিনে ঘোঁৰা চলাইছিল বিনায়ক, আনন্দ চাচা আৰু ইমবানে। বেলি ভেঙিয়াও পৰা নাই। ছপবীয়াৰ প্ৰচণ্ড গৰমটো অলপ কমিছে মাথোন। আজি মাৰ্চ মাহৰ দহ তাৰিখ। জহকালি আহিল বুলিয়েই ক'ব পাৰি। মধ্য-

ভাবভৰ গৰমকালিও যেই সেই গৰমকাল নহয়। ছপৰীয়া বোজাহত হোৱাৰ ভয়ত মানুহে ছপৰীয়া বাস্তালৈ নোলায়।

খটপ্ খটপ্ শব্দ কৰি লেহেম লেহেমকৈ ঢুলুকী চালত খোজ কাঢ়িছে ঘোঁৰাকেইটাই। ইমবানইভৰ আগে আগে অলপ আঁতৰেদি গৈছে এখন গক-গাড়ী। বগা পৰ্দাৰে চৈব দুয়োখন মুখ ঢকা। আনন্দ চাচাৰ গোটেই পৰিয়ালটোৱেই গৈছে সেই গাড়ীখনত—চাচী, ডেউৰ কেঁচুৱাটো, দলীপ আৰু প্ৰভা। বাঁচীত যুদ্ধ লগাৰ আগতেই ইহঁতক গাঁৱৰ ঘৰত থৈ আহিবলৈ ঠিক কৰিছে আনন্দ চাচাই। ইমবানে মানা কৰিছিল। কৈছিল যে এনেকুৱা অনিশ্চয়তাৰ দিনত গাঁৱত থকাতকৈ বাঁচীত থকাটোৱেই নিৰাপদ। কিন্তু চাচাই ভাবিছে যে ফিৰিঞ্জীয়ে আগতে বাঁচীহে আক্ৰমণ কৰিব। গতিকে বাঁচী দখল নোহাৱালৈকে বালাবেহুত আৰু সেই কালৰ গাঁৱবোৰ নিৰাপদেই থাকিব।

“ভাল ডাবাৰ কথা মনত পেলাই দিলি ইমবানে”, চাচাই ক’লে। “তোৰ লগততো আজি কিমান দিন ডাবা খেলা নাই? আহিবি এদিন। চাম কেনেকুৱা হাত পকাইছ আজিকালি।”

চাচাৰ ফালে চাই বিনায়কে কোঁতুকেৰে ক’লে, “প্ৰভাকো পঠিয়াই দিলা, চাচা? হায়, বাঁচীত কোন আশা প্ৰাণত লৈ আৰু আজাদীৰ যুদ্ধ কৰিম!”

“আৰে অসভ্য, আনোৱাৰ! কমবখ্ৎ!” চাচাই চকু পকাই কৈ উঠিল, “সৰম নেহী আঁতা হ্যায় তেৰেকো?”

বিনায়কে ঠাট্টা কৰি ক’লে, “বাঃ! মোকনো কিহত বেয়াটো দেখিছা বাক? চেহেৰাতেই বেয়া, টকাই নাই, নে চাকৰিয়েই ভাল নহয়? এনেকুৱা জোঁৱাই কোনে কেইটা পায়হে, চাচা, কোনে কেজিয়া পাইছে?”

“বাঃ, আঁতৰ। বে-ইচ্ছাত কাহঁকে।” ভোবভোবাই ভোবভোবাই ক’লে চাচাই। ফাকি দি ফাকি দি মোৰ ছোৱালীজনী থিয়া কৰিবৰ বুদ্ধি কৰিছ তইতে !”

অলপ পাছত গাড়ীৰ তদাৰক কৰিবলৈ বিনায়ক আগবাঢ়ি যোৱাত চাচাই ইমবানক ক’লে, “ইহঁতে যে সদায় প্ৰভাৰ কথা কৈ স্মৃতি কৰে—মোৰ কেতিয়াবা কেতিয়াবা বৰ খং উঠে, জান !”

অৰাক হৈ চাচাৰ কালে চালে ইমবানে। চাচাৰ এইটো আকৌ কি অদ্ভুত মূৰ্তি আজি ! ইমবানেতো শুনিছে যে অইনে প্ৰভাৰ কথা ক’লেই চাচাই ভাল পায়, সেই কথা যি ধৰণেই কোৱা নহওঁক লাগে। সিহঁতে নিজেও কতবাৰ দেখিছে কেনেকৈ আড্ডাত চাচাই নিজে উপষাতি প্ৰভাৰ কথা উলিয়াই স্মৃতি কৰে।

“ওহোঁ, নহয়। ইমবান, তই ভুল কৰিছ।” চাচাই ক’লে। “তই ভাবিছ প্ৰভাক হয়তো মই অবজ্ঞা কৰোঁ। প্ৰভাক মই কিয় অবজ্ঞা কৰিম, কিয় উপলুঙা কৰিম ? তাই মোৰ চকুৰ মণি। তাইৰ কাৰণেই মই জীয়াই থকাৰ অৰ্থ এটা বিচাৰি পাইছো।”

ইমবানে বুজিলে চাচাৰ শুকান হৃদয়লৈ আজি হঠাতেই আবেগ আহি গৈছে। সি মনে মনে থাকিল।

“নহ’লে কাৰ কাৰণে জীয়াই থাকিম ক’ ? মোৰ চাচা হ’ল এটা ধোঁৱা। দলীপটো ডাঙৰ হ’লে এটা গুণ্ডা হ’ব। মাকৰে স্বভাৱ পাৰ সি। মই নিজৰ ছোৱালী বুলি কোৱা নাই ইমবান, কিন্তু প্ৰভাৰ নিচিনা ছোৱালী বাঁচীত এজনীও নাই। থাকিবই বা কেনেকৈ ? তাইৰ যি কথা, যি বুদ্ধিমত্তা—চকুৰ চাৱনিৰ যি ওখ মনৰ উজ্জলতা ! আমাৰ বংশত এনেকুৱা ছোৱালী আগেয়ে কেতিয়াও হোৱা নাই।”

গধুৰ মাতেৰে চাচাই ক’লে, “হুখীয়া মানুহ কাৰণেই মই তাইৰ শিক্ষা-দীক্ষাৰ বাবে একো এটা কৰি ৰাখ নোৱাৰিলোঁ।

অইন মানুহ ছোৱা হ'লে ভাইক বাঈচাহেবাৰ নিচিনাই কিবা এটা বনাই দিব পাৰিলেহেঁতেন । ...ভাইৰ কাৰণে কত কি কৰিবৰ ইচ্ছা যায়—ভাইক কত কি দিবৰ ইচ্ছা যায় । কিন্তু আমাৰ হাত-ভৰি অদ্ভুত ধৰণে বন্ধা ...কেতিয়াবা কল্পনা কৰিবৰ ইচ্ছা যায়--মোৰ যদি সামৰ্থ্য থাকিলেহেঁতেন, ভাইক মই দোণৰ পাতেৰে মেকুৱাই ৰাখিলোহেঁতেন ... ।”

হঠাৎ অকণমান পোক এটা ক'ববাৰপৰা উৰি আহি ইমৰানৰ চকুত পৰিছিল । সি কমাল উলিয়াই বাৰে বাৰে চকু মোহাৰিবলৈ ধৰিলে ।

গাঁও পাই সেই ৰাতি সকলোৱে তাতে থাকিল । শিহুদিনা ৰাতিপুৱাই বিনায়ক আৰু ইমৰান উলটিল । চাচাই দুই এদিন গাঁৱতে থাকিব ।

বহাগ জেঠ মাহত গাঁচীত সন্ধিয়া নামে প্ৰায় সাৰে-সান্ধমান বজাত । বিনায়ক আৰু ইমৰানে যেতিয়া চহৰ পালেহি তেতিয়া ৰাতি সাৰে-আঠ বাজিছে । আকি পায়ৈ সিহঁতে সেই ভয়ানক ৰাত্ৰিটো পালে । বিহাৰক কোনোবাই খুন কৰিছে ।

খবৰটো দিলেহি সৰফৰাজে । খবৰ দিবলৈকে সি ইমৰান-ইভৰ ঘৰৰ দুৱাৰ-মুখত বৈ আছিল । বিনায়কে প্ৰথমে কথাটো বিদ্বেষ কৰা নাছিল । ইমৰানেও কৰা নাছিল ! সিহঁতে ভাবিছিল সৰফৰাজে সিহঁতৰ লগত স্তুতি কৰিছে । তাৰ পাছত তাৰ চেহেৰা দেখি আৰু তাৰ কথাবোৰ শুনি সিহঁত পতিয়ন গ'ল ।

সিহঁত তিনিও বোৰাত উঠি চিপাহী-বেৰেকৰ পিনে যাবলৈ ধৰিলে । বাওঁতে বাটত সৰফৰাজে গোটেই ঘটনাবোৰ আকৌ এবাৰ ভাঙি-পাতি ক'লে । সন্ধিয়াহে বিহাৰীয়ে বিতিয়াৰ তালৈ গান শুনিলে গৈছিল । বাওঁতে বৈজনাথক কৈ গৈছিল সি । তেতিয়া প্ৰায় সাত বাজিছে । আঠ বজাৰ পোন্ধৰ কি ত্ৰিছ

মিনিট পাছত বিহাৰী বিভিন্নৰ ভাষণৰা ওলাই আহে। বিভিন্নৰ ভাষণৰা সি বোধকৰে দুশগজো ঘোৱা নাই, এনেভে ভাৰ পিঠিক কোনোবাই ছুৰী মাৰিলে। তাৰ চিঞৰ শুনি বেছি জোৰে চিয়ঁৰিব পৰা নাছিল বিহাৰীয়ে। বিভিন্না, ভেঙৰ দোলাভাৰী আৰু চাকৰ-বাকৰকেইটা আৰু অন্যান্য কিছুমান মানুহ আহি ভাত পোই খালে। কিন্তু ছুৰী মৰা মানুহটোক কোনেও নেনেখিলে; বিহাৰী ভেটিয়া শেষ হৈ গৈছে। বেচ কিছু সময়ৰ পাছতহে সবকবাজহে খবৰ পাই তালৈ যায়।

লাহে লাহে চাউনী পালেহি সিহঁতে। বিহাৰীৰ শটে। বগা কাপোৰ এখনেৰে ঢাকি ধোৱা হৈছে। চাঙত ভুলি নিবলৈ ফেঁজা চলিছে। সকলোৰে মুখ গহীন আৰু বিষন্ন। বৈজনাথতো কান্দিয়েই পেলাইছে। চাউনীৰ বতাহেই কেনেকুৱা ধমধমীয়া হৈ পৰিছে যেন।

ইমবানে বিহাৰীৰ কোঠালৈ গ'ল। ভাত কোনো নাই। দিয়াললাইৰ কাঠি মাৰি সি বেবৰ কাষতে থকা মমডাল জ্বলালে। গোটেই কোঠাটোতে ময়ৰ কোমল পোহৰ বিয়পি পৰিল। খবৰতকৈ এবাৰ কেউপিনে চালে ইমবানে। সোতমোচকৈ পৰি থকা বিচনাখনৰ মূৰৰ ফালে এটা কাঠৰ বাকচ। কোঠাত চুকিয়া-চুকিকৈ জ্বাৰি দিয়া বহুডালত কেইখনমান কাপোৰ বিশৃংখলভাৱে ওলমিছে। এচুকত এটা পানীৰ চৰহাই। বেবত থকা আলনাৰ সৰু-সুৰা কিছুমান খুঁটিনাটি বস্তু।

বাকচটোত কোনো ভলা নাছিল। ইমবানে চাকনিখন দাঙিলে। কেই সাজমান কাপোৰ। এসাজ ধোবাই ধুই ইন্দি কৰা। কেইটামান দিয়াললাই, এখন ডাঢ়ি-খুবোৱা খুৰ আৰু জেইম দুই-এপদ বস্তু। একেৰাৰে ভলভ ইমবানৰ চকুত পৰিল এডাল দাবী ফুলৰ মালা। খপখপকৈ সি মালাডাল হাতত

ভুলি মমৰ পোহৰত চালে । বহু দিনৰ পূৰণি মালা ! ফুলবিলাক
ফুলবিলাক শুকাই ক'লা হোৱাৰ দৰেই হৈছে । ওখাশি ভাৱ
চিনিবলৈ দেৱী নালাগিল । সেইডাল এডাল বড় পছমকুলৰ মালা !

ভতাইয়াতৈক মালাডাল জেপত ক'বালে ইমবানে । বস্ত্ৰ-বাহানিবোৰ
আগৰ দৰেই ঠান-ৰিত্তকৈ ধৈৰি বাকচটো বন্ধ কৰিলে । তাৰ
পাছত মমডাল মুমাই কোঠাটোৰপৰা ওলাল ।

দলটোৰ ওচৰলৈ আহি যিখন ছুৰীৰে বিহাৰাক খুন কৰা
হৈছিল সেইখন ছুৰী খুবকৈ লিৰিকি-বিদাৰি চালে ইমবানে ।
অলপ পাছত বিনায়কক একাঘৰীয়াতৈ মাতি আহি সি ক'লে,
“ভাইভো শাসনলৈ যাৰি ? ভাইভ ভেনেহ'লে আপৰা ! মই
অলপ পাছত গৈ ভাইভক লগ ধৰিম ।”

“ভাই কি কৰ ?”

“দৰকাৰী কাম এটা আছে ।”

“আহা ।”

সৈন্য-বেৰেকপ বাহিৰলৈ আহিল ইমবান । ধোৱাত্ত বহি লৈ
সি পোনছাতেই বিভিন্ন্যৰ ঘৰৰ পিনে চেকুৰ মেলিলে ।

বিভিন্ন্যৰ ঘৰৰ দুৱাৰ মুখত ভৰি দিয়েই ভিতৰত হাঁহিৰ
গুলকনি শুনিলে ইমবানে । পুৰন্দৰৰ হাঁহি । পুৰন্দৰৰ হাঁহিটো
বৰ কুৎসিত লাগে ইমবানৰ । অকুত ধৰণে থিকুথিককৈ হাঁহে সি ।

ঋদ্ধ পাই বিভিন্ন্য ওলাই আহিল । তাই সন্ধিয়াৰ পোছাক
জোড়িয়াও খোলা নাই । বিভিন্ন্যক দেখিলে ভাল লাগে । ওখ
পুৰুষ শৰীৰটো লৈ তাই আগকালৰ ঝাৰ ল'নটোৰ একেবাৰে
ভলতে থিয় হৈছেহি । কঁকালত হাত থৈ সেই মদিৰ জ্বলন্ত
হাঁহিটো হাঁহিলে বিভিন্ন্যই, “তুলতান ! এই সময়ত তুমি ইয়াত
কে ? ইমাম দেৱীকৈ ? কত দিন তুমি আহিবা যুলি আপা কৰি
আছহা ।” কঁকালত হাত থৈ সেই মদিৰ জ্বলন্ত হাঁহিটো

হাঁহিলে বিতিয়াই। “চুলতান ! এই সময়ত তুমি ইয়াত যে ? ইমান বাতি ? আহা, তুমি আহিবা আকিবা বুলি কত দিন আশা কৰি আছো !”

আইনে নেদেখাত ইমবানক চুলতান বুলিয়েই মাতে বিতিয়াই।

কান্ধ দুখন অলপকৈ জোকাৰিলে ইমবানে। বিতিয়াৰ ফালে নোচাৱাকৈয়ে সি ক’লে, “আনন্দ চাচাৰ পৰিয়ালটো গাঁৱত থৈ আহিবলৈ গৈছিলো বিতিয়া,—এই অলপ আগতে উভতি আহি পাইছো মাথোন।”

তাক বৈঠক-ঘৰৰ পিনে লৈ যাওঁতে বিতিয়াই ক’লে, “কোন আনন্দ চাচা ? অ’... ....বুজিছো। ইমান দিন কিয় অহা নাছিলো, চুলতান ? যে শ্যাহী ৰাভমে আজ্ কিস্ চিচ্কা সএদাপৰ ঘূম্ ৰহে হো,—দিল্ কা তো ‘নেহী’ ?”

বৈঠক-ঘৰত পুৰন্দৰ বহি আছিল। ইমবানক দেখিয়ে সি অল্লীল হাঁহি এটা মাৰি কৈ উঠিল, “ইমবান যে। ইমান বাতি ক’বপৰা ?”

ইমবানে পুৰন্দৰৰ পিনে মন নকৰি বেৰত আঁৰি থোৱা ছবিবোৰ চাইিল। পিতলৰ চক্চকীয়া দাপোণখনৰ ঠিক তলত কটাকটি কৰি থোৱা ছুৰী দুখনৰ ধাৰ আঙুলিৰে পৰীক্ষা কৰি সি ক’লে, “পুৰন্দৰ, ঘৰৰ টকা গোটেইবোৰ আজিকালি ইয়াতে চালিছা নেকি ?

“মানে ?” পুৰন্দৰে জানিব খুজিলে।

“তুমি প্ৰতি সন্ধিয়া ইয়ালৈ আহিবলৈ লৈছা দেখি কৈছো। বিতিয়া বৰ খৰচী ছোৱালী।”

“ইমবান ! নিজৰ তুলাচানীৰে সকলোকে জুখিবলৈ চেষ্টা নকৰিবাটোন। তুমি যি কাৰণত ইয়ালৈ আহা, ময়ো তাৰ কাৰণেই আহো বুলি ভাবা নেকি ?”

“কোৱা কি ! বাঁচীৰ এক খাস্ চমকুদাৰ ভণ্ডায়েক্, বিতিয়াবিবিৰ ভালৈ আইন কি সং উদ্দেশ্যত মানুহ আহে গধূলি গধূলি !”

পুৰন্দৰে খণ্ডেৰে ক’লে, “মই গান শুনিবলৈ আহো। এটা ভাল গানৰ কাৰণে মই লাখ টকা খৰচ কৰিব পাৰো। গান বুজাৰ মণ্ডিক তোমাৰ নাই যেতিয়া, তুমি ভেনেকুৱা কথা যিহকে তিহকে ক’বাই ! সাতপুকষ ধৰি চিপাহীগৰিকেইতো কৰিলা।”

ইমৰানে ক’লে, “গোটেই ঘৰখন তোমাৰ টেটুভতো, সেই কাৰণে কৈছিলো। তোমাৰ পৰিয়ালত অৰ্জন কৰোতা একমাত্ৰ তুমিয়েই, তোমাৰ ভাই, ভনী বোৱেৰা, দেউতাবা, প্ৰত্যেক পৰিজন উপযুক্ত খাদ্য আৰু কাপোৰৰ কাৰণে বৰ আশাবে তোমাৰ মুখলৈকে চাই বৈ আছে। তোমাক আশা নকৰি কাক আশা কৰিব ? সামান্য বিচালাৰ দৰমহা এটাৰে তুমি হ’ল বুলি কিমান টানিবা ? তাকো ইয়াত ঢলা পইচাখিনি যদি চিত্ৰাৰ শিক্ষাদীক্ষাৰ কাৰণেও খৰচ কৰিলাহেঁতেন.....”

পুৰন্দৰে গৰ্জি উঠিল, “চুপ কৰা তুমি,। মোৰ ঘৰৰ বিষয়ে কথা ক’বলৈ তোমাক কোনো অধিকাৰ দিছে ? আৰু ভৱিষ্যতে যদি চিত্ৰাৰ নাম মুখলৈ আনা হোৱাৰ ভেস্তে .....”

বিতিয়াই মাজতে আহি বাধা দি বধাই দিলে, পুৰন্দৰক, ইমৰানক ক’লে ভাই, “ইমৰান ! তুমি স্তম্ভ হৈ বহিবা, নে থিয় হৈ থিয় হৈ কাজিয়াই কৰি যাবা ?”

বেৰৰ ছবিৰপৰা চকু ঘূৰালে ইমৰানে, “মই যাওঁ, বিতিয়া, নবহো। বিহাৰীৰ মৃত্যুৰ খবৰটোহে তোমাক দিবলৈ আহিছিলো।”

“ইহু। তেওঁৰ কথা আৰু নক’বা ইমৰান !” বিতিয়াই হুই ৰাতেৰে মুখ ঢাকি পেলাইছিল। “ময়েইতো প্ৰথম তেওঁৰ দেহটো দেখোঁ। ইয়াৰপৰা ওলাই গৈয়েই বেচেৰা যাবল। উঃ, সেই দৃশ্য মই আৰু পাহৰিব নোৱাৰিম কেতিয়াও .....”

পূৰ্ণবৰ গোমোঠা হৈ বহি আছিল। তাৰ খং উঠিলে ঘৰ বেয়াকৈ উঠে। আৰু খঙো মাজাহীন, যেতিয়াই তেতিয়াই উঠে। ইমবানে ঠাণ্ডা মাভেৰে তাক ক'লে, “বিহাবীৰ শৰ লগত শালানলৈ নগ'লা তুমি পূৰ্ণবৰ ?”

পূৰ্ণবৰে কোনো উত্তৰ নিদিলে। নিজৰ মুখৰ ভিতৰতে মাথোন ভোৰভোৰাই ক'লে, “নিয়তিৰ কি ভয়ানক বিধি, জীৱনৰ কি ভয়াবহ হুঁচুকা ! নহ'লে সাধাৰণ চিপাহীৰ দৰে—চিপাহীৰ লগত জীৱন কটাবলগীয়া হয়নে !”

বিভিষাৰপৰা বিদায় লৈ ইমবান ওলাই আহিল। ভাইৰ ঘৰত থকা ৰাম গুৰুতাৰ নামৰ সেই চিনাকি দোলাভাৰীটোক বিচাৰি উলিয়াই ইমবানে কেইটামান টকা বখশীশ দিলে আৰু ফুচুফুচাই কিছুমান কথা ক'লে। মানুহটোৱে চকু দুটা ডাঙৰ কৰি মূৰ হপিয়ালে। কিছু সময়ৰ পাছতে ইমবানে ঘোঁৰাৰে সৈতে ৰাস্তা পালেহি।

পিছ দিনা বাতিপুৰা গোলাম আলী আৰু ইমবানে কবীৰ-চৌধাৰ কালে ধোবা চলাইছিল। গোলামৰ চকু দুটা জবা ফুলৰ দৰে বঙা। বিহাৰীৰ মুত্ৰাৰ প্ৰতিশোধ ল'বলৈ প্ৰতিজ্ঞা কৰিছে গোলাম আলীয়ে।

“কালি গোটেই বাতি মই পৰা নাই, জান।” গোলাম আলীয়ে ক'লে। “আজি মই আকি খাই হ'লেও শুব লাগিব। নহ'লে পাগল হৈ যাম।”

দবাচলতে কালি বাতি কোনেও শুব পৰা নাই। শ্মশানৰ-পৰা আহোঁতেই বাতি দুই বাজিল। বাকীডোখৰ ইকাতি-দিকাতি কৰোঁতেই শেষ হ'ল।

“ইমবান, বিহাৰীক প্ৰথম দিনা লগ পোৱাৰ কথা তোৰ মনত পৰেনে ?”

“হঁ”, ইমবানে চুটিকৈ উত্তৰ দিলে।

“কিমান ক্ষুতিবাজ আছিল মানুহটো। আমাৰ মাজত তাৰেই ক্ষুতি আটাইতকৈ বেছি আছিল। অথচ জান তাৰ মনত কিমান দুঃখ আছিল ? বিহাৰৰ নীলবাগানত ডাক আৰু ককায়েকক এক চাহাবে যি অভিযাচাৰ কৰিছিল ....”

“মই জানো। মোক কৈছিল বিহাৰীয়ে ” ইমবানে বাধা দি ক'লে। সেই কিল্লালৈ যোৱাৰ বাতিটোৰ কথা তাৰ মনত পৰিল। সেই বাতি অতি গভীৰভাৱে সি উপলব্ধি কৰিছিল সেই মানুহটোক,—বিহাৰীক। মনচানিয়াৰ হাঁহিৰে উপচি পৰা মুখখন ইমবানৰ চকুৰ আগত জাহি উঠিল যেন ।.... নাই, মীড় চাহাৰৰ খেচাৰত বিচাৰি বিহাৰী আৰু কেতিয়াও উলটি নাহে।

গোলামে ক'লে, “বিহাৰীৰ ভৃত্যাকাৰীক মই বিচাৰি উলিয়াম।
উলিয়াব পাৰিম। তই কি ভাব, ইমৰান ? মই ডকাইতম
বাচ্চা। মানুহ কেনেকৈ খুন কৰিব লাগে মই জানো !”

ইমৰানে ক'লে, “সেইটো ধাৰণা বাদ দে, গোলাম। অনাচক
মনত কষ্ট পাই নাথাকিব। সেই মানুহটোক বিচাৰি উলিয়াওতে
দিন লাগিব, হয়তো একেবাৰে নোলাবও পাৰে।”

“তইভন্তো ধৰ্ম-যুধিষ্ঠিৰ !” ডাৰি দি ক'লে গোলামে।
“দুঃস্বপ্নক উদাৰতা দেখুৱাই দেখুৱাই তইতে নিজৰ ধ্বংস নিজে
মাতিছ। তয়েই বাক অৰচা-বোডত যে স্পাই এটা ধৰিছিলি,
তাক নামাৰি এৰি দিছিলি কিয় ? কিজানি সিয়েই বিহাৰীক
গাবিলে, কোনে জানে ?”

ইমৰানে হাঁহি পেলালে। “সেই স্পাইটো হ'ল ভাৰাটিয়া
মানুহ। তাৰ মনিব চম্পক সিঙেই যেতিয়া গ্ৰেপ্তাৰ হ'ল
সি আৰু কি কাৰণে আমাৰ লগত লাগিবলৈ আহিব ?”

“ওহৌ, তই নাজান। এবাৰ যি বেইমানী কৰিছে সি
চিৰদিনৰ কাৰণে বেইমান। বেইমানৰ উশাহ ব'ত লাগে সেই
ঠাইৰ জমিন পৰ্য্যন্ত বেইমান হৈ যায়।”

ইমৰানে ক'লে, “যা ভেঙ্গে, এতিয়াই তাক হজিমত দিগৈ,
এটা কয়চালা হৈ যাওক। সি থাকে সইয়াৰ-মহল্লাত,—নাম
বিষাণসিং মেৱাৱালা।”

“খুদা হাকিম !” গোলামে কৈ উঠিল, “তই ইমান খবৰ
গোটাই পেলাইছ, ইমৰান ?”

“এতিয়া বুজিলি যে তাক নামাৰিলেও হ'ব ?”

“ওঁ। সিহঁত আমাৰ চকুৰ আগতে থাকিল।”

ইমৰানে ক'লে, “বাক, ভোকতো ইমানবোৰ খবৰ দিলো,
এতিয়া মোক খবৰ দে। সেই মোকতলালক কি কৰিলি ক'।”

“ভোক কিয় লাগে ?” ভেকাহি মাৰি ক’লে গোলামে ।

“সদায় ভই এনেকৈ সাৰি যাব নোৱাৰ । আক্ৰি মোক
ক’বই লাগিব । মই জনাটো দৰকাৰ ।”

অলপপৰ ভাৰিলে গোলামে । তাৰ পাছত সি ক’লে,
“মোৰ এক দোস্তুৰ হাতত জমা দিছো ।”

“দোস্তুৰ হাতত । কোন দোস্তু ?”

“নাম কোৱা নিষেধ । জ’নইতো, মই আগতে ডকাইড
আছিলো । ভাদ মাহত বৰোৱাচাগৰত আমাৰ গোটেই দলটো
খোচৰ হাতত ধৰা পৰিল । খুন কৰি কৰি হাত পকোৱা হৰিষ
আৰু কল্লাক বাঁহীচাহেবাই কাঁচী দিয়ালে, বাকী সকলোকে বিনাচৰ্চে
ফোজত ভৰাই ল’লে ।”

“মই জানো ।” ইমবানে বাধা দি ক’লে । “কিন্তু এই মানুহটো
কোন ?”

“আমাৰ পুৰণি দলৰে মানুহ । নাম নক’ওঁ । মোক্ষলালৰ
খবৰ সি লৈ প’ব । বাকীকৈয়ে । ইমান দিনে যদি মাৰি হজম
কৰি পেলোৱা নাই, তেন্তে নিশ্চয় অইন চহৰলৈ চালান
কৰি দিছে । সাপ মাৰি নেগুৰত বিষ এৰিব নাপায়, বুজিছ ।”

লাহে লাহে সিহঁতে বড়াবাজাৰ পাইছিলহি । বড়াবাজাৰ
সোমোৱাৰ মুখে বৰিপ্ৰসাদৰ চৰ্ভতৰ দোকান । ইমবানহঁতৰ
দলৰ সন্ধিয়া আৰু ৰাতিপুৱাৰ আড্ডাটো সচৰাচৰ তাতেই বহে ।
ভাৰ্গব, চৰকৰাজ, আনন্দ চাচা আৰু বৈজনাথে এই ৰাতিপুৱাতে
ভাত ৰহি চৰ্বত আৰু বিড়িৰ শ্ৰাদ্ধ কৰিছে আৰু উচ্চস্বৰে
ভৰ্কৰ ডুফান তুলিছে ।

ইমবানহঁতক দেখি বৈজনাথে চিয়ঁৰি সুধিলে, “ইমবান, ক’লৈ
যাবহঁক ?”

সোনামে ইমৰানলৈ ঘূৰি চাই ক'লে, “তই পুৰন্দৰৰ ঘৰলৈহে ঘূৰি ? মইতো সিহঁতৰ তালৈ মৰিলেও নাযাওঁ । গতিকে মই ইহঁতৰ লগতে বস্তু, তই ঘূৰি আহগৈ ।”

“তোৰ ঘোঁৰা ?”

“ইফাতে বান্ধি থম । তই বেছি দেবী নকৰিবি কিন্তু ।”

“নকৰোঁ । ঘোঁৰা চেকুমাৰী নিমিষতে বাম, নিমিষতে আহিম ।”
ইমৰানে ঘোঁৰাৰ পাঠিত চাবুক মাৰিলে ।

অলপ সময়ক পাছতে ইমৰানে কবীৰ-চোৰা পালেগৈ । পুৰন্দৰক মাত্ৰ কেইটামান কথা সুধিবলগীয়া আছিল তাৰ । সিহঁতক ঘূৰ পায়েই পুৰন্দৰক সি বাহিৰলৈ মতাই অনালে । পুৰন্দৰৰ মনটো বোকা সন্ধিাতকৈ কৰকাল । বোধকৰো কালি বাতিৰ জুৱা খেলাত অলপ জিকিছে ।

“বিহাৰীৰ হত্যাৰাকৰক বিচাৰি উলিওৱা দৰকাৰ, পুৰন্দৰ । তুমি কি ভাষা বাক ? বেয়া নোপোৱা যদি মোক কেইটামান খবৰ দিবানে ?”

“নিশ্চয়, নিশ্চয় !” পুৰন্দৰে উৎসাহিত হৈ ক'লে ।

“আচ্চা, এটা কথা কোৱাচোন । কালি বিতিয়াৰ তালৈ তুমি সন্ধিয়া কিমান সময়ত গৈছিল ?”

“সোনকালেই,—মানে, বিহাৰী খুন হোৱাৰ সময়তো মই ভাতেই বহি আছিলো ।” পুৰন্দৰৰ কথাত অলপ ঠোকোৰ লাগিল ।

“নাচ-ঘৰত ?”

“নাচ-ঘৰত ।”

“তুমি আক বিতিয়া ?”

“ভোহো, মই অকলে । বিতিয়াই বিহাৰীক আগবঢ়াই থবলৈ গৈছিল । বেচেৰী উভতি আহি ঘৰৰ পছনি নাপালেহিহেই, তাৰ আগতেই বিহাৰীৰ চিয়ৰ স্তনিলে । চিয়ৰ স্তনিহে ভেঙে সেইকাললৈ আকো দৌৰি গ'ল । গৈ দেখিলে ....”

“আচ্ছা, শুনা, বিহাৰীৰ লগত বিতিয়াৰ খুৰ গভীৰ কল্লুৰ আছিল নহয় জানো ?”

পুৰন্দৰে ভাবি ক’লে, “আগতে বোধহয় আছিল। বিহাৰী দিল্লীৰপৰা উভতি অহাৰ পাছত আকিকালি প্ৰায়ে কাজিয়া লাগে। এদিন বিহাৰীয়ে খঙতে ‘ভইত নাচনী তৰায়েকৰ লগত মানুহৰ টকাৰ বাহিৰে অইন কি সম্পৰ্ক থাকিব পাৰে’ বুলি পোন্ধৰটা টকা বিতিয়ালৈ দলিয়াই দি গোঁ গোঁ কৈ ওলমাই গুচি আহিছিল। ঘোৰাকালি মই পৈ পাওঁতেই সিহঁতে এখন সৰু-সুৰা কাজিয়া কৰি উঠিছে। বিতিয়াই কি এটা বস্ত্ৰ বিহাৰীক খুজিছে বাবে বাবে আৰু বিহাৰীয়ে দিবলৈ অমান্তি হৈছে। আগতে আৰু এদিন সিহঁতে.....”

ইমবানে বাধা দি ক’লে, “ব’বা, বিতিয়াই বিহাৰীৰ চিয়ঁৰ শুনি পহুৰিৰপৰা উভতি ঘোৰাটো ভূমি তাৰ মানে, নিজে দেখিছিল।”

উচপ খাই উঠিল পুৰন্দৰ। “বাঃ মই নিজে দেখিম কেনেকৈ ? মই দেখোন ঘৰৰ ভিতৰত বহি আছিলো !”

ইমবানে ঘোৰাত জপিয়াই উঠি ভৰিৰে তাৰ কৰ্ণভাগত আঘাত কৰিলে।

পুৰন্দৰে অবাৰু হৈ ক’লে, “গ’লাগৈয়ে দেখোন ! আৰু একো সুধিবলৈ নাই ?”

“নাই।” ইমবানে যাওঁতে যাওঁতেই উত্তৰ দিলে।

ৰবিপ্ৰসাদৰ চৰ্ঘতৰ দোকান পাই ইমবানে গোলামক মাতিলে।

“তোৰ কাম হ’ল ?” বাহিবলৈ আহি গোলামে সুধিলে।

“অলপমান।”

সিহঁত দুয়ো ঘোৰাত উঠিল।

“তোৰ মনটোত বেচ্ ফুটি দেখিছো—তোৰ কাম নিশ্চয় হৈছে”, গোলাম আলীয়ে ক’লে, “মই বড়ীয়াজাৰৰ কোঁদো

এখন কবিৰাজৰ দোকানত সোমাম, বুজিছ, ? অলপ টোপনি অহাৰ দৰৰ নিব লাগে ।”

“টোপনি অহাৰ দৰৰ ?” ইমবানে কোড়ুকেৰে শুধিলে ।
“ইয়াত কিনিব নালাগে, ব’ল । আমাৰ মহল্লাতে ভাল কবিৰাজ এজন আছে ।”

পাটত ইমবানে ক’লে, “অৱশ্যে তই দৰৰ নাখালেঃ আজি টোপনি আহিবই ।”

গোলামে ৰাত জোকাৰি ক’লে, “কেতিয়াও নাহে । আক আজি টোপনি নাহিলে মোৰ মগজৰ ঘিউ সোপাই জিন্দগীৰ কাৰণে খবৰ লৈ ল’ব ।

* অলপ সময়ৰ পাছত সিহঁতে মানিকচৌকৰ সেই কবিৰাজৰ দোকান পালেহি । দোকানত কবিৰাজৰ পুতেক বহে । কবিৰাজে নিজে কাষৰে টোল এখনত সংস্কৃত ব্যাকৰণ পঢ়ায় । ইমবানে কবিৰাজক ভালকৈয়ে চিনি পায় । বুঢ়াই নৌ-পুৱাওতেই উঠি গোটেই মহল্লাৰ মানুহৰ যুলনি উদং কৰি পূজাৰ কাৰণে ফুল তোলে । পুণ্যাৰ্জনৰ এই কামফেৰা কৰোতে আকৌ মুখেৰে সংস্কৃত শ্লোক ভোৰভোৰাই ভোৰভোৰাই গাই যায় ।

“কি লাগে ?” কবিৰাজৰ পুতেকে ইমবানহঁতক শুধিলে ।

“টোপনি অহাৰ দৰৰ ।” গোলাম আলীয়ে ক’লে ।

“কিমান ?”

“সাত দিনমানৰ কাৰণে দিয়া ।”

“এদিনৰ কাৰণে লৈ যাওঁক । সাত দিনৰ দৰৰ একেলগে বিক্ৰি কৰিবলৈ আমাৰ ইয়াত নিয়ম নাই ।”

“মই পইচা দি বস্তু নিম । এদিনৰে নিওঁ বা সাত দিনৰে নিওঁ তাত তোমাৰ কি ?” খঙত গোলামৰ ক’লা মুখখন তাক ক’লা হৈ উঠিল ।

“মোৰ একো নাই। কিন্তু গোটেইখিনি দৰৱ কোনোবাই একেলগে খাই দিয়ে যদি টোপনিবপৰা তেওঁ আৰু কাহানিও শুই উঠিব নালাগে।”

“মই কি আত্মহত্যা কৰিম বুলি ভাবিছা। নেকি তুমি?”
গোলামে ভেঁকাৰি মাৰি শুখিলে।

“ক’ব নোৱাৰোঁ”, মনে মনে অলপ আহত হৈ কবিৰাজৰ পুথেকে ক’লে, “মই যদি ভোমাৰ লেখিয়া ৬৬-চেহেবাৰ মানুহ হ’লোহেঁতেন, মোৰ কিন্তু ইচ্ছা এটা হ’লোহেঁতেন নিশ্চয়।”

ইমবানে ৰাঃ ৰাঃকৈ হাঁহিলে। গোলামে ঠিক বুজিব নোৱাৰিলে কথাটো। সি মাথোন ক’লে, “হৈছে, হৈছে, কথা ক’ব নালাগে আৰু, দৰৱ দিয়া। লম্বা লম্বা কথা আঠে ফুটাৰ ফুটে এওঁলোকৰ মুখত।”

ইমবানে ক’লে, “এওঁ কথকী হোৱাত আচৰিত হ’বলগীয়া একো নাই। কাৰণ এওঁৰ দেউতাক হ’ল ব্যাকৰণৰ শিক্ষক, আৰু মাক হ’ল এগৰাকী মহিলা।”

অৱশেষত সাত দিনৰ কাৰণে দৰৱ লৈয়ে সিহঁত দোকানৰ-পৰা ওলাই আহিল।

আবেলি বিনায়েক বহি বহি চিপা-পায়জামাটোৰপৰা বনগুটি গুচাইছিল। ইমবানে পঢ়িছিল কাৰ্ডগাদীৰ পদ্মনামা।

হঠাৎ ইমবানে ৰাস্তাত দেখিলে ৰাম-অৱতাৰ নামৰ দুলাইয়াটো সিহঁতৰ ঘৰৰ পিনে প্ৰায় দৌৰি দৌৰিহে আহিব ধৰিছে।

ইমবান বাহিৰলৈ ওলাই আহিল। চোকা ব’দত দুলাইয়াটো ঘামি-জামি জুকলি-জুপুৰি হে আহিছে। ইমবানৰ কাষ পায়েই সি চালাম দি বহলকৈ হাঁহি মাৰি ক’লে, “অনাৰে কালি যে ঘোৰ কিছু টকা দিছিল?”

“হুঁ হুঁ ! কি হ'ল সোনকালে ক' !”

“জনাব মোক যে কিছু টকা বখশীশ্ দি কৈছিল যে বিভিন্নাবিবি ক'ববলৈ ফুৰিবলৈ ওলালেই যাতে দৌৰি আহি আপোনাক খবৰ দিওঁ ? হাঃ হাঃ”—মানুহটোৱে নিজ মনে হাঁহিবলৈ ধৰিলে ।

ইমবানে তাৰ চোলাৰ ডিঙিত খাঘোচ মাৰি ধৰি এহাতে চুবটো লৈ ক'লে, “বেস্তমিফ, তোৰ চকু দুটা মই চুবটৰ জুইবে পুৰি পেলাম ! পোনপটীয়াকৈ কথাখিনি ক'ব যদি ক' ভালে ভালে ।”

“কওঁ । কওঁ জনাব ! বিভিন্নাবিবি ফুৰিবলৈ যাবলৈ ওলাইছে !”
“ক'লৈ ?”

“সেইটো নাজানো, জনাব ।”

ইমবানে তাক এৰি দিলে । বা, তই দৌব । মই জোৰ পিছে পিছে গৈছো ।”

মানুহটোৱে প্ৰায় দৌৰি দৌৰিয়ে সেই ঠাই এৰিলে ।

অলপ সময়ৰ পাছতে ইমবানে গৈ বিভিন্নাবৰ ঘৰত উপস্থিত হ'ল ।

দুৱাৰ-মুখতে ভাজাম সাজু কৰি থৈ চাৰিটা ছলীয়াই বৰ-চুৰিয়াৰ ধোৰেৰে বিচি বিচি বজাহ লৈছে । সিহঁতৰ মাজতে সেই বাম-অৱতাৰো বহি আছে । সি ইমবানক দেখি মিচিকুৰে হাঁহি এটা মাৰি বুৰ্জৰ দৰে চালাম এটাবে প্ৰকাশ্য সন্তোষ জনালে । তাৰ কাণ্ড দেখি ইমবানৰ পিণ্ড জ্বলি গ'ল ।

ইমবানে গৈ আগকালৰ কোঠাত সোমাল । চাকৰনী ছোৱালীজনী আহি আদাব জনাই ক'লে, “বহক, মই বিবিচাহেবাক এতিয়াই খবৰ দিম ।”

“খবৰ দিব নালাগে । মই এনেয়ে বহিছো ।”

চাকৰনীজনী ভিতৰলৈ গ'লগৈ ।

ইমবানে গাদী পৰা কৌচ এখনত বহিল। কোঠাটোত থকা আৰু ছয়-সাতখন কৌচৰ সকলোতে গাদী পৰা। তাত দামী কাপোৰৰ ঢাকনি। কোঠাটোৰ সোঁ-মাজত এখন ডাঙৰ ঘূৰণীয়া মেজ। মেজৰ খুটাবোৰত কাশ্মীৰি কাৰিগৰৰ হাতৰ কাক-কাৰ্যা। বিতিয়াৰ কটি আছে। কোঠাৰ মজিয়াত তাই পাৰিছে বাঁচীৰ নাম কৰা বগ্নী পৰিয়ালে তৈয়াৰ কৰা ডাঠ গালিচা। বেৰত নানা ধৰণৰ ছবি। তাৰে কিছুমান চহৰৰ খৰচী শিল্পীয়ে অঁকা। এচুকত এটা প্ৰকাণ্ড ওখ ফুলদানী। তাত এইমানে ফুলনিৰ-পৰা ছিটি অনা বহুতো নতুন ফুল। ফুলদানী থোৱা সৰু মেজখন নেদেখি। সেউজীয়া বেচমী পৰ্দা এখন বহুত ওখৰ-পৰা চোঁচৰি আহি মেজৰ ওপৰেদি পিছলি মাটিত বাগৰিছে। ইমবানে ইফাললৈ চাই দেখিলে কোঠাৰ বিপৰীত চুকটোতো একে ধৰণৰেই বেচমী পৰ্দাৰে ঢকা মেজৰ ওপৰত অন্য এটা ঠিক ভেনেৰা ফুলদানী আছে। সেই ফুলদানীতে নতুন ফুলৰ কেইবাটাও ঠাল। তাতো নানান বহুত প্ৰাচুৰ্য।

ইমবানে কৌচৰপৰা উঠি গৈ বেৰৰ ছবিবোৰ চাবলৈ ধৰিলে। নানান ধৰণৰ ছবি। বাঘ দেখি গুলী মাৰিবলৈ বন্দুক টোঁটাই থকা চিকাৰীৰ ছবিৰপৰা আৰম্ভ কৰি বুদ্ধদেৱৰ ছবিলৈকে। বিতিয়াৰ মাক মুছলমান আছিল যদিও বিতিয়াৰ ঘৰত হিন্দু দেৱ-দেবীৰ ছবিয়েই সৰহ। কোঠাৰ আন এচুকত থকা সোঁ নটৰাজৰ নাচি থকা মূৰ্তিখনো বহুত খৰচ কৰি বিতিয়াই অনাইছে গোন্দা-চহৰৰপৰা।

অংশেহত বিতিয়া আহিল। ইমবান অহাৰ খবৰটো তাই বোধকৰো গম পাইছিল। স্নান দেখিয়েই তাই ইহাৰ মাত দিলে, “লুলতান্ বে! ইমবান আকুত সময়ত?”

বিতিয়াৰ মাতটো শুনিবলৈ ইমবান অহাৰ খবৰ পাইছিল। তাইৰ স্নান মাতৰ প্ৰথমবাৰলৈ শুনোতে চমতানো মুখ হ'ব। ইমবানে ক'লে,

“মই এইকালেই ফুৰিবলৈ গৈছিলোঁ। উভতি আহোতে ভাবিলো
 বিত্তিগাবিবিকনো এবাৰ চাই নাযাওঁ কিয় ? ভোম্বাৰ মোহময়ী
 সেই চকুজুৰি যাক দিনৰ পোহৰত মই কাহানিও দেখা নাই।।”

বিত্তিয়াই মিচিকুই হাঁহি এটা মাৰিলে। দণ্ডাচাৰে বহি
 বগা কৰা মুকুতাৰ মালাৰ নিচিনা ছশাৰী দাঁত জিলিকি উঠিল।

“ফুৰিবলৈ যোৱা ?” ইমবানে সুধিলে।

“ওঁ ! এনেয়ে, অলপ। বহানা তুমি।” দীঘল শৰীৰটোৰে
 তাই কোঠাটোৰ সোঁ-মাজতে থিয় হৈ থাকিল। এখন হাত
 কঁকালত থৈ থিয় হ’লে বিত্তিয়াক বৰ সুন্দৰ দেখি। তাই
 অগুণ্ডো আজি বংচঙীয়া সাজ-পোছাক কৰা নাই। সাধাৰণভাৱেই
 পিন্ধিছে বগা বেচমৰ গাঢ়াৰা। তাৰ ওপৰত আকাশী বঙৰ
 জৰীৰ ফুলবচা ওড়না। বেগী গুণিছিল কপৰ ফুলেৰে। চকুত
 সূৰ্মা, নৈওতাৰ ওপৰত কাশ্মীৰি মণিৰ জিজিৰ, আৰু ভৰিত
 জৰিদাৰ চটিভোতা।

“কাৰ ঘৰলৈ যাবা, বিত্তিয়া ?”

“ভাবিলো, সময় পাইছো যেতিয়া তুমি এজনী পুৰণি বান্ধৱীৰ
 তাৰপৰাই এপাক ঘূৰি আহোঁ।” বিত্তিয়াই কমাল উলিয়াই
 মুখ মুচিলে।

ইমবানে বেকাকৈ চালে বিত্তিয়াৰ পিনে। “বিত্তিয়া ! তুমি
 গুলাব সিঙৰ তালৈ নোযোৱাতো ?”

উচপ খাই উঠিল বিত্তিয়া। তাইৰ মুখৰ বং ঘনাই সলনি হ’ল।

“বাবা, মই এইমাত্ৰ আহিম।” কোনোমতে কথাষাৰ কৈ
 বিত্তিয়াই ভিতৰৰ কালে যাবলৈ ছৰাৰৰ পিনে আগুৱালে।
 কিন্তু পলকতে ইমবানে আগবাঢ়ি গৈ তাইৰ বাস্তা আগুচি ধৰিলে
 আৰু তাই কোনো বাধা দিবলৈ সুযোগ পোৱাৰ আগতেই তাইক
 বাঁওহাতেৰে সাঙুটি ধৰিলে।

“জিঃ, এৰি দিয়া। চুলভান ! মাগুহে দেখিব !” শ্ৰাণপণে ইমৰানৰ হাতখন একৱাবৰ যত্ন কৰিলে বিতিয়াই। কিন্তু তাৰ লোহাৰ দৰে কঠিন হাতৰ বান্ধোন অলপো ঢিলা নহ’ল। তাৰ অমানুষিক শক্তিৰ ওচৰত বিতিয়াই এটা কেঁচুৱা ল’ৰাৰ দৰে ছট্‌ফটাবলৈ ধৰিলে।

“চুলভান ভাই। এৰি দিয়া না। মাগুহে দেখিলে কি বুলিব ?” বিতিয়াই কাতৰ মাতেৰে ক’লে, “কোনো কালে তুমি যোলে ঘূৰিও নোচোৱা,—আজি হঠাতে তোমাৰ ই কি মন্তিলম হ’ল ?”

অবিখ্যাস্তভাৱেই সৌন্দৰ্য্যাময় বিতিয়াৰ ডিঙি আৰু বুকু। সেইফালে চাই ইমৰানৰ দৃষ্টি হঠাতে উদভ্ৰান্ত হৈ গৈছিল। কিন্তু কেইটামান নিমিষৰ কাৰণেহে মাত্ৰ। পিছ মুহূৰ্ত্ততে সি অদ্ভুত ক্ষিপ্ৰতাৰে বিতিয়াৰ বুকুৰ মাজত জিলিকি থকা চিঠিখন উলিয়াই আনিলে আৰু তাইক আছাৰ মাৰি দাখলীয়া কোঠ এখনৰ ওপৰত পেলাই দিলে।

“ভগৱানৰ লপত, ইমৰান, তুমি সেইখন নিনিবা !—” কাকুতি আৰু দাবী দুয়োটা মিহলাই ক’লে বিতিয়াই। কিন্তু ইমৰানে ভেতিয়া চিঠিখন খুলি পেলাইছে। লৰালৰিকৈ চিঠিখনৰ ওপৰেদি এবাৰ চকু বুলাই গ’ল সি। চিঠিখনৰ আৰম্ভণিতে সন্তোষণ কৰিছে, “প্ৰিয় শেঠজী”, শেষ কৰিছে “ইতি, আপোনাৰ ওত্তাদ” বুলি। অৰাক চকুৰে ইমৰানে চিনাকি আখৰৰ চিঠিখন একে উশাহতে পঢ়ি পেলালে।

হঠাৎ বিতিয়াই কুঁহিবপৰা জপিয়াই উঠি ইমৰানৰ হাতৰ-পৰা চিঠিখন থপিয়াই নিবলৈ যত্ন কৰিলে। আহত মৈনিকৰ দৰেই শেষ দৃঢ় চেষ্টা এটা কৰিছিল ভাই। কিন্তু ইমৰানে ভাইতকৈয়ো বেছি সতৰ্ক হৈ আছিল। তাইক আকৌ কোঠত

শুধাই দি চিঠিখন জেপত ভৰাই সি ক'ণে। “অতি বেছি
বুদ্ধি হ'লে মানুহ এনেকৈয়ে মৰে, বিত্তিয়া। যেই হওক, তোমাৰ
কথা মই কাকো নকওঁ। তোমাৰ বিচাৰৰ দায়িত্ব মোৰ হাততেই
থাকিল।”

বিত্তিয়াক ভাতে এৰি ইমৰানে ঘৰপৰা ওলাল। গহীন
গহীন খোজ পেলাই সি ফুলনি আৰু পতুলি পাৰ হ'ল।
তাৰ পাছত বড়াবাজাৰৰ আঙাৰ পিনে বেগাবেগিকৈ যাবলৈ
ধৰিলে।

এই ঘটনার প্রায় তিনি দিনমানৰ পাছত এদিন বাতিপুৰা বিনায়কে ক'ববাৰপৰা আহি হঠাতে ক'লে, "বৰ বেয়া কথা শুনি আহিলো, ইমৰান ! হিউব'জে বালাবেহুত পালেহি,—এতিয়া কেনো কাঁচীৰ পিনে ধুম্‌হা বেগেৰে আগবাঢ়িব ধৰিছে !"

ইমৰানে বহি থকাৰপৰা: জপিয়াই উঠিল । "ক'ব কি ! সিহঁতে বালাবেহুত পালেহি কেতিয়া ?"

"বোধকৰো কালি দুপৰীয়া । বৰ বেয়া কথা হ'ল । প্ৰথম বাহিনীৰে সৈতে ব্ৰিগেডিয়াৰ ব্ৰাটে চন্দ্ৰমা দুৰ্গ আক্ৰমণ কৰি আজি সাত দিনে তাৰ নোম এডাল লৰাব পৰা নাই । ইয়াৰ মাজতে হিউব'জে যে আওবাটেদি মৌ মৌকৈ আগুৱাই আহিব, সেইটো কোনে ভাবিব পাৰে ?"

ইমৰানে চিন্তা কৰিলে । "চাচাৰ....."

"ময়ো চাচাৰ পৰিয়ালৰ কথাই ভাবিছো । ইতিমধ্যে ফিৰিঙ্গী আহি যদি সেই গাঁও পাইছে তেন্তে বৰ সৰ্বনাশ হ'ব । গাঁওখন চান্দপুৰ । নহয় জানো ? বালাবেহুতলৈ আহোঁতে সিহঁতে যদি চান্দপুৰ গৰকি আহিছে ?"

"ওঁ । আমি চান্দপুৰলৈ গৈ খবৰ লওঁগৈ ব'ল ।"

"কেনেকৈ ?"

"তই, মই, যুগলীকৰ—আক কোনোবা এটাক ল' । বাবলৈ কি অনুৰোধ আছে ?"

"একো নাই ! ফিৰিঙ্গীৰ লগত দেখা-দেখি হ'ব পাৰে তাতকৈ বেছি আক কি ? সবফৰাজকেই লগত ল' ।"

অলপ পাছতে দুয়ো গৈ যুগলীকৰক লগ ধৰি সকলো কথা ভাঙি-পাঙি ক'লে ।

“চান্দপুৰ আক্ৰমণ হোৱা নাই যদি চাচাৰ পৰিয়ালটোক ইয়ালৈ লৈ আহিব নেকি ?” যুগলীকৰে সুধিলে।

“নিশ্চয়।” বিনায়কে ক’লে।

“ভেনেত’লে চাচাক খবৰটো দিব লাগিব ?”

“নালাগ এতিয়া একাকৈ ক’ব”, ইমবানে ক’লে, “খবৰ দি ভিলটোকে ভাল কৰাৰ দৰকাৰ নাই।”

“বন্দুক ল’বি ?”

“বন্দুকতো লাগিবই।”

“মোৰ নিজৰ বন্দুক নাই,—ভোপখানালৈ যাব লাগিব তেতিয়াহ’লে।”

সৰফৰাজক বহুত ঠাইত বিচাৰি অৱশেষত বৰিপ্রসাদৰ চাঁজৰ দোকানত পোৱা গ’ল। ভোপখানাবপৰা বন্দুক গোটাঠি উঠি কটী সেকি খাই সাহু হওতে হওতে হুঘুঙাকৈও বেছি সময় লাগিল। শেষত বিপদ হ’ল গেটেৰে বাহিৰ ওলোৱাৰ সময়ত লৈ। বিশেষ ছকুমনামা নহ’লে কোনো চিপাহীকে চহৰৰ বাহিৰলৈ যাবলৈ দিয়া নহয়। অৱশেষত বহুত কষ্টেৰে সিহঁতে দেৱান বঘুনাথ সিংহৰপৰা এদিনৰ ছুটি আৰু তেওঁৰে নামাক্ষিত বিশেষ ছকুমনামা মঞ্জুৰ কৰাই লৈ দৌৱাৰৰ বাহিৰ ওলাল।

ইমবানহঁত ওলাইছিল অৰছা দৰৱাজাৰে। ঝাঁচী-অৰছা সড়কেৰে আঠ মাইলমান গৈ সিহঁতে ক্ৰমেই দক্ষিণৰ পিনে যাবলৈ ধৰিলে।

কথাই কথাই ইমবানে সুধিলে, “চাচাৰ জীয়েক বৰ ভাল ছোৱালী নেকি আ’?”

“ভালনে বেয়া ক’ব নোৱাৰো”, বিনায়কে ক’লে, “কিন্তু এটা কথা ঠিক যে ভাইৰ চকুৰ চাৱনি মাঁড় গৰুৰ দৰে।”

যুগলীকৰে ক’লে, “এয়া, বং-চং বহুতো ঘঁহে যদিও ভাইৰ চেহেৰাটো শুৱনি নহয়।”

“নালায়ক”, সবকাজে ক’লে, “ঘবৰ কাধ-বন আৰু সকলো বাহিৰা বিষয়তো অভ্যস্ত নালায়ক ছোৱালীজনী।”

ইমবানে ক’লে, “চাচাই নিজে কিন্তু প্ৰভাক বৰ বেচিকৈহে লায়ক বুলি ভাবে। বোধকৰো নাপেকবিলাকে ভাবেই তেনেকৈ।”

বাঁচীৰপৰা পোন্ধৰমাইলমান যোৱাৰ পাছত সিহঁতে গাঁও এখনত ব’লগৈ। পথাৰত কাম কৰি থকা খেতিয়ক এটাই সিহঁতক চিয়ঁৰি বখালে।

“ভোমালোক বাঁচীৰ ফোজ নেকি ?” সি সোধিলে।

“হুঁ।”

“ভোমালোক ক’লৈ যোৱা ?”

“চান্দপুৰ গাঁৱলৈ।”

“চাৰিটা মানুহে এনেকৈ যোৱাটো ঠিক নহয়।” সি ক’লে।
“কিবিজী আহি চান্দপুৰ গাঁও পালেহিয়েই।

“ভোমাক কোনে ক’লে ?”

“এই মাত্ৰ গাঁৱলৈ খবৰ আহিল। আজিকালিতে সিহঁতে কিজানি আমাৰ গাওঁ আক্ৰমণ কৰিবহি। আমি ভৈয়াৰ হৈ আছোঁ।”

“তেন্তে কি কৰা যায় ?”

“চান্দপুৰ গাঁওখন চাই আহিব খুজিছা যদি ভোমালোকে বেতোৱা নৈৰ পাৰে পাৰে যোৱা—দক্ষিণ ফালৰপৰা গাঁৱত সোমাবা। ইমানপৰে সিহঁতে নিশ্চয় চান্দপুৰ এৰিছে।”

ইয়াৰ পাছত সিহঁত কেউটাই বেত্ৰৱতী নদীৰ পিনে ঘোঁৰা চেকুৰালে।

আৰু এখন গাঁও পাৰ হ’ল সিহঁতে। সেই গাঁৱৰ মানুহবোৰো বৰ সম্ভ্ৰান্ত হৈ আছে। গাঁওখন পাৰ হৈ কিছু দূৰ গৈয়েই সিহঁতে বেত্ৰৱতী নদী পালেগৈ। বেলিটো হালি পৰিছে।

তিনিমান বাজিল চাংগে। চাৰি-পাঁচ ঘণ্টা সিহঁতে একেৰাহেই ঘোঁৰা চেকুৰাইছে।

বেতোৱা নৈৰ পাৰৰ ওখ-চাপৰ বাটেদি সিহঁত যাবলৈ ধৰিলে। বাস্তা বৰ অসমান। ঠায়ে ঠায়ে টিলা, গড়া, খাল আৰু এটলীয়া পলসুৱা মাটি। এঠাইত নাও লৈ বৈ থকা ঘাটে এটাই সিহঁতক স্মিলে, “ক’ৰ মানুহ?”

“কাঁচীৰ ফোজ।” সিহঁতে উত্তৰ দিলে

“ক’লৈ যোৱা?”

“চান্দপুৰলৈ।”

“চান্দপুৰ গাঁও এতিয়াও অৱশিষ্ট আছেগৈ নেকি? ফিৰিঙ্গীয়ে গুড়ি কৰি হুজুম কৰি পেলালে।”

“তোমাক কোনে ক’লে?”

“মই কোনটো খবৰ গম নাপাওঁ? কাঁচী, ডেহৰী, দতিয়ালৈ খবৰ নিয়া মানুহ সকলোতো মোৰ নাৱেৰেই যায়।”

সিহঁতে আৰু কথা নবঢ়াই নিজ বাস্তাত ঘোঁৰা চলালে। অত্যন্ত বেয়া বাট-পথৰ কাৰণে সিহঁতৰ ঘোঁৰাৰ বেগ বৰকৈ কমি গৈছে। প্ৰায় এঘণ্টামান তেনেকৈ যোৱাৰ পাছত সিহঁতে দূৰত মানুহৰ হাই-উকমিৰ শব্দ শুনিবলৈ পালে।

যুগলীকৰে ক’লে, “শুনিছ? বহুত মানুহৰ কোঁল।”

“গাঁও ভাঙি মানুহ পলাইছে।” ইমৰানে অভিমত দিলে।

“সিহঁতৰপৰা সঠিক খবৰবোৰ পোৱা যাব”, বিনায়কে ক’লে “বেগ দেইক।”

অলপ সময়ৰ ভিতৰতে সিহঁতে সেই হাই-উকমিৰ নিচেই কাষ চাপিল। সামান্য দূৰত বহুল সমন্তল ঠাই এডোখৰত সেই মানুহবিলাকে ঘোঁৰা আৰু বস্ত-বাহানি লৈ অগা-যোৱা বহিছে। এজন কোঁল বহিছে যেন।

“কোনোবা ধনী গাঁও ভাগি আহিছে। ইমানবোৰ ঘোঁৰা!”
সৰফৰাজে ক’লে।

“সিহঁতে কিছুমান ভস্মও নিছে!” যুগলীকৰে ক’লে।

ইতিমধ্যে সিহঁতে সেই দলটোৰ ইমান কাষ চাপিছে যে
মানুহবোৰৰ কথা-বার্তাও স্পষ্ট শুনা গৈছে। ছই এটা মানুহে
সিহঁতৰ ফালে আঙুলিয়াই কিবা-কিবি কোৱা-কুই কৰা যেনো
লাগিল।”

হঠাৎ বিনায়কে চিয়ঁৰি ক’লে, “সৰ্বনাশ! কৰিছ কি!
ইহঁত দেখোন ফিৰিঙ্গী!!”

মুহূৰ্ত্তৰ ভিতৰতে চাৰিওটাই ঘোঁৰাৰ মুখ ঘূৰালে। বিজুলী বেগেৰে
দৌৰি গৈ অলপ আঁতৰতে থকা গড়া এটাৰ তললৈ সিহঁতে
ঘোঁৰাৰে সৈতে জপিয়াই জপিয়াই নামিল। চাৰিওটা ঘোঁৰাই
শিক্ষিত। পাঁচ-ছয় ৰাত ওখ গড়াটোৰপৰা অনায়াসে জপিয়াই
নামিল সিহঁত।

‘সিহঁতে আমাক দেখা পাইছিল।’ সৰফৰাজে ক’লে।

“কিন্তু সিহঁতৰ কোনো সহাৰি নাই”, ইমবানে ক’লে,
“আমাক দেখিছে যদিও সাধাৰণ গাঁৱৰ মানুহ বুলি ভাবিছে
নিশ্চয়।”

“ব’ল, সিহঁতৰ কাণ্ড-কাৰখানাকে চোৱা যাওঁক।” যুগলীকৰে
প্ৰস্তাৱ দিলে।

ঘোঁৰা তাতে এৰি সিহঁত চাৰিওটাই বগুৱা বাই ওপৰলৈ
উঠি গল। অলপ দূৰতে কেইটামান জোপোহাৰ আঁৰত মাটিত
পেট পেলাই পৰি ফিৰিঙ্গীহঁতৰ কাৰ্য্য-কলাপ চাবলৈ ধৰিলে।

“দ্বিতীয় বাহিনী।” ইমবানে ক’লে।

“হিউৰ’জক দেখিলে চিনি পাৰি”? বিনায়কে সুধিলে।

“ওহো, মই আগেয়ে কাছানিও দেখা নাই।”

সিহঁতৰপৰা জেবশ হুশ গল্পৰ ডিভৰত সেই মানুহবিলাকে ব্যস্তভাৱে অহা-যোৱা কৰিছে। এইবিলাকৰ বেছিভাগেই নেটিভ ইনফেণ্টৰ চিপাহী আৰু চাকৰ-বাকৰ। সিহঁতে এতিয়াও নদীত থকা নাৱৰপৰা বস্তু-বাহানি কঢ়িয়াই আছে। দলটো আহি সেই ঠাইত নমাৰ হুখটাও হোৱা নাই চাইগৈ। দূৰত সিহঁতে নভুনকৈ সজা চাউনীটো ইয়াৰপৰা বিণিকি বিণিকি দেখি। বঙা বেচমৰ টুপ লগোৱা শাৰী শাৰী তম্বু। কেইবাটাও তম্বুৰপৰা ইউনিয়ন জেক উৰিছে।

“দুব্বীন থকা হ’লে ভালকৈ দেখা গ’লহেভেন।” সবকবাজে ক’লে।

সমতল ঠাইখিনিৰ আহ-যাহ কৰি থকা মানুহবোৰৰ মাজত এখনো ফিৰিঙ্গীৰ গোৰা-মুখ দেখিবলৈ পোৱা ন’গল। প্ৰায় সকলো চিপাহীয়েই চাইগ চাউনীত থিতাপি লৈছে। ইয়াত খুৰি কুৰাখিনি সাধাৰণ পদাতিক চিপাহী নাইবা চাহাবৰ খানচামা, বাবুচী, আবদাৰ, খিদমতগাৰ, মহালচী, ধোবি, ইঞ্জিৱালা, দৰ্জী, ডোৰিয়া, চৰ্দাৰ-বেয়াৰা, মেট-বেয়াৰা, পা খা-বেয়াৰা, মুগীৱালা, মালী, কুলী, কোচমেন, চৰ্চিচ, মেচেডা, ভিস্তি, বড়াই-মিস্ত্ৰি, চৌকিদাৰ, দাৰোৱান, চাপৰাচী ইত্যাদি। অগণিত মানুহ। তাৰ মাজত বোধহয় আকৌ আছে লাইন-ডুৰি গাৰ্ড, ৰচদ গাৰ্ড, মেথৰ, দফাদাৰ, জমাদাৰ আৰু নায়ক। অক্লান্ত গতিৰে সিহঁতে বস্তু কঢ়িয়াইছে। নানা ধৰণৰ ৰচদ-পাতি, সাজ-সৰঞ্জামৰ বাকচ আৰু বস্তু। একো একোটা তম্বু তিনিটাকৈ চিপাহীয়ে শ কঢ়িওৱাৰ দৰে কঢ়িয়াই নিছে। চিপাহীহঁতৰ জোতাৰীন ভৰিত থাকি-পাতি মেকৰা।

কিছু সময়ৰ পাছত ইমবানহঁতে ঘোঁৰা লৈ উলটিল। বেতোৱাৰ পাছত ফিৰিঙ্গীয়ে চাউনী পেলোৱাৰ খবৰটো এতিয়াই ঝাঁটী

পছচাই দিব লাগিব । বাঈচাহেবার চোবাংচোবাতকৈ সিহঁতৰ খবৰ নিশ্চয় আগ হ'ব,—অবাক হৈ যাব বঘুনাথ সিংহ আৰু বাঈচাহেবা ।

নদীৰ পাৰৰ বাস্তা এৰি পাহাৰী টিলাৰে ভৰা হাবিৰ মাজে মাজে বাস্তা উলিয়াই লৈছিল সিহঁতে । এই পথেৰে বাঁচী ওচৰ হ'ব । কিন্তু ঘোঁৰাৰে আগবঢ়াই বৰ কষ্টকৰ ।

চাৰি মাইল ছমাইলমান ঘোঁৰাৰ পিছত হঠাৎ যুগলোকৰে কৈ উঠিল । “ইমবান ! সোৱা চা ।”

সিহঁত কেউটাই একেলগেই দেখিছিল । অলপ নামনিও গিৰিখাত এটাৰ তলে তলে সম্ভৰ্গণে আগবাঢ়িছে পাঁচোটা অশ্বাৰোহী ইংৰাজ । সিহঁতৰ হাতে হাতে বন্দুক ।

“ক'থ আছে ল'ৰাহঁতৰ !” বিনায়কে ফুচফুচাই ক'লে, “চাউনী পেলায়েই চিকাৰ কৰিবলৈ ওলাইছে !”

“কিয়, গাঁৱৰ মানুহে টিং বজাই বজাই জংঘলৰপৰা খেদি উলিয়াই আনি দিয়া গাহৰি আৰু হৰিণা চিকাৰ কৰাৰহে নিয়ম ইহঁতৰ ! আজি আকৌ হ'ল কি ?” যুগলোকৰে বিদ্ৰূপ কৰি ক'লে ।

ইমবানে ক'লে, “তেতিয়া কি কৰিব ?”

বিনায়কে আঁৰি লৈ উত্তৰ দিলে, “ইয়াত প্ৰৱেশ কৰিবলৈ কি আছে, ইমবান ? প্ৰতিশোধ ! মূৰৰ সলনি মূৰ ! চাচাৰ পৰিয়ালৰ চাৰিটা মূৰৰ বদলা ল'ম পাঁচটা মূৰেৰে ।”

আৰু আগ-পিছ নুগুণিলে কোনেও । নিয়তিৰ দৰেই ধুমুহা বেগেৰে চাৰিওটা অশ্বাৰোহীয়ে থিয় পাহাৰৰ গড়াইদি ছৰ্-ছৰ্কে তললৈ নামি গ'ল । এই ঘটনা হয়তো অইন কোনো যুগতেই সম্ভৱ নহ'লহেঁতেন । কিন্তু তেতিয়া ওঠৰণ আঠাৱন চন—সাধাৰণ মানুহৰ বিচাৰত তেতিয়া মৰণতকৈ অইন বহুতো কিবাকিবিৰেই মূল্য বেছি ।

চাহাবকেইটা প্ৰথমতে হতভম্ব হৈ গৈছিল। এই বিজন জনত হঠাতে চাৰিটা নেটিভ আহি আক্ৰমণ কৰিব, সেইটো কোনে ভাবিব পাৰে ? কিন্তু ইতিমধ্যে ইমবানে প্ৰথম চাহাবটোক আক্ৰমণ কৰিছেই। ইমান ওচৰৰপৰা বন্দুকেৰে যুদ্ধ কৰাৰ উপায় নাই। বাধ্য হৈ চাহাবে বন্দুক দলিলাই পেলাই কঁকালৰপৰা তৰোৱাল উলিয়াইছে।

ভাৰতীয় তৰোৱাল বহল আৰু চুটি। এজন বেছি কাৰণে এচণ্ড জোৰেৰে আঘাত কৰিব পাৰি। ব্ৰিটিশ তৰোৱাল ঠেক আৰু দীঘল। ঘোঁৰাৰ পিঠিৰপৰা চলে বেচ, আৰু তাক চলোৱাৰ কায়দাও অভূত। ইমবান চাহাবতকৈ অলপ চাপৰত ধকাত তাৰ খুব অসুবিধা হৈছিল। সি বাৰে বাৰে পিছুৱাই আহিবলগীয়া হৈছিল। কিন্তু জিকিব বুলি সম্পূৰ্ণ নিশ্চিত হৈ চাহাবে হঠাতে এবাৰ বেছি বুদ্ধিমানৰ দৰে কঁকালৰ খোচনিৰপৰা পিস্তল উলিয়াব খুজিলে। এনেকুৱা এটা সন্যোগলৈকে বৈ আছিল ইমবানে। সি নিমিষৰ ভিতৰতে চাহাবৰ ডিঙিৰ ব্ৰহ্মনলীত তৰোৱালেৰে প্ৰচণ্ড আঘাত কৰিলে। চাহাব মৰণমুখ হৈ ঘোঁৰাৰপৰা বাগৰি পৰিল।

ঘূৰি চাই ইমবানে দেখিলে যুগলীকৰৰ অৱস্থা কাহিল। দুটা চাহাবে হফালৰপৰা আক্ৰমণ কৰি তাক ঘোঁৰাৰপৰা পেলাই দিছে। মাটিত থিয় হৈ প্ৰাণপণে তৰোৱাল ঘূৰাইছে যুগলীকৰে।

ইমবানে ঘোঁৰাৰ মুখ ঘূৰালে। বিজুলী বেগোৰ উঠি যোৱাৰ দৰে গৈ সি প্ৰথম চাহাবৰ সোঁহাতৰ কজিত তৰোৱালৰ আগটো সন্মুখাই দি উলিয়াই আনিলে। তাৰ পাছত দ্বিতীয় চাহাবটোৰ সন্মুখীন হ'ল। অলপ সময়ৰ ভিতৰতে ডাঠ গধুৰ তৰোৱালৰ একোটা আঘাত চাহাবৰ তৰোৱাল হিটিকি দূৰৈত পৰিল। তাৰ পোতত ইমবানে তৰোৱালখন আঁতৰলৈ বহুৱাই দিলে। ইতিমধ্যে

যুগলীকবেও কছি আহত হোৱা সেই চাহাবটোৰ মূৰ কাটি পেলাইছে।

লগৰীয়া তিনিটা চাহাবৰ অৱস্থা দেখি বাকী দুটাই বৰ ভয় খাইছিল। বিনায়ক আৰু সৰফৰাজৰ লগত যুদ্ধ কৰি থকা অৱস্থাতে সিহঁতে নিৰ্বোধৰ দৰে পলাবৰ চেষ্টা কৰিলে। ফলত এটাৰ পিঠিত ভৰোৱাল সোমাল। আনটোক সৰফৰাজে দূৰৈত গুলীয়াই মাৰিলে।

ইমৰানে তেজেৰে তিষ্ঠি থকা ভৰোৱাল এখন বুটলি লৈ নিজৰ বাঁওহাতত পাঁচোটা গভীৰ কটা দাগ দিলে।

“হ’ল কি ভোৰ ?” যুগলীকৰ আগুৱাই আহিল।

“কচাইৰ দৰে মানুহ খুন কৰিলে মই কেতিয়াবা নিজৰ গাত এনেকৈ দাগ দি লওঁ।” ইমৰানে নিৰ্বিকাৰভাৱে ক’লে।

গাৰ চোলা ফালি ইমৰানৰ হাতৰ কটাখিনিৰ ওপৰত কাপোৰৰ পটি বান্ধি দিলে বিনায়কে। “পাঁচটাৰ বিৰুদ্ধে যেতিয়া চাৰিটাই যুঁজে, তেতিয়া বীৰত্বৰ বা ন্যায়ৰ প্ৰশ্ন নুঠে ইমৰান!” সি ক’লে।

“মোৰ তৰ্ক কৰিবৰ ইচ্ছা নাই”, ইমৰানে কক্ষভাৱে ক’লে। “এতিয়া বাঁচলৈ উৰ্দ্ধাশ্ব বল। প্ৰমাণৰ কাৰণে সিহঁতৰ ভৰোৱাল পাঁচখন গোটাই লগত ল’।”

সৰফৰাজৰ কিন্তু পেটে পেটে ইচ্ছা আছিল যে সিহঁতৰ ঘোঁৰা আৰু বন্দুককেইটাও লগত লয়। ইমৰানৰ মূৰ্তি দেখি সি আৰু একো নামাভিলে।

সিহঁত যেতিয়া ঝাঁচী পালেগৈ তেতিয়া ৰাতি নমান বাজিছে। চহৰ পায়েই বিনায়ক আৰু সৰফৰাজে বহুনাথ সিংহ বিচালাদাৰক বিচাৰি গ’ল। ইমৰান আৰু যুগলীকৰ গ’ল আনন্দ চাচাৰ ঘৰলৈ। চাচা ঘৰত নাই। চাউনীলৈ গৈ সিহঁতে দেখিলে বৈজনাথৰ কোঠাত বহি চাচাই দাৰা খেলি

আছে। প্ৰতিদ্বন্দ্বী হ'ল কোনোবা চশমা পিন্ধা বুঢ়া চিপাহী এটা। দৰ্শক হ'ল বৈজনাথ।

কোঠাত সোমায়ৈই যুগলীকৰে ক'লে, “চাচা, খবৰ শুনিছা? আজি আমি পাঁচটা ফিৰিঙ্গীক হত্যা কৰিলোঁ।”

বৈজনাথে আচৰিত হৈ যুগলীকৰহঁতৰ পিনে চালে। যুগলীকৰে ক'লে “আমি বেতোৱাৰ পাৰলৈ গৈছিলোঁ। উভতি আহোতে পাঁচটা ফিৰিঙ্গীক লগ পালোঁ। সিহঁতক হত্যা কৰিলোঁ চাচা।”

চাচাই কিন্তু যুগলীকৰৰ কথালৈ কাণেই কৰা নাই। নিবিষ্ট মনেৰে সি এটা কঠিন গোঁৱাৰ ছাল বচোৱাৰ উপায় ভাবিছে। ডাবাৰ চকৰপৰা এবাৰো চকু ঘূৰোৱা নাই চাচাই।

চাচাৰ কান্ধত ধৰি জোকাৰি যুগলীকৰে মাতিলে, “চাচা, তুমি—” হঠাৎ কি যেন হৈ গ'ল। চাচাই বহাৰপৰা উঠি প্ৰচণ্ড ঘোঁচা এটা সোধালে যুগলীকৰৰ মুখত।

যুগলীকৰ হতভম্ব হৈ গৈছিল। চাচাৰ হাত দুখনত ধৰি সি ক'লে, “চাচা! কি হৈছে তোমাৰ?? দিৱ হোৱা, তুমি প্ৰকৃতিস্থ হোৱা....” তাৰ হাতৰ ভিতৰত ভেতিয়া চাচাৰ সোতোৰা-সোতোৰি ছালৰ শুকান হাত দুখন খৰ্খৰকৈ কপিছে।

বৈজনাথে ইপ্সিতেৰে ইমৰান আৰু যুগলীকৰক বাহিৰলৈ মাতি লৈ গ'ল।

“শুন, সি ক'লে, “চান্দপুৰ গাঁৱত চাচাৰ গোটেইটো পৰিয়াল ফিৰিঙ্গীৰ হাতত মৰা পৰিছে।”

“আমি সেই খবৰেই দিবলৈ আহিছিলোঁ।” ইমৰানে লবাসৰিকৈ ক'লে।

বৈজনাথে ক'লে, “চাচাই ছপৰীয়াতে গম পায়। ভেতিয়াবে-পৰা চাচাই বেজাৰো কৰা নাই, কথাও কোৱা নাই, খোৱা-

লোৱাও কৰা নাই। মাথোন ডাবাক খেলিছে। খেলিয়েই অ'ছে একেৰ'হে। আৰু প্ৰত্যেকখন খেলাতে অদ্ভুতভাৱে জিকিছে।”

হুৱাৰ-দলিত থিয় হৈ চাচালৈ চালে ইম্বানে। ঠিক সেই সময়তে মাৰাত্মক ছাল এটা দি কিস্তি মাং কৰিছে চাচাই। লগে লগে দুই হাতৰে মুখখন ঢাকি পেলাইছে সি।

ডাবাৰ চকৰ ওপৰত মূৰটো গুজি তফুট কণ্ঠেৰে চিয়'ৰি উঠিল চাচাই, “হে ভগৱান! সকলোৰে সকলো আছে—মোৰ কোনো নাই কিয়।”

ইয়াৰ পাঁচ দিনৰ পাছত, একেই মাৰ্চৰ দিনা ৰাতিপুৱা। গোটেই ঝাঁচী চহৰৰ মানুহে দোৱাৰৰ ওপৰত উবুৰ খাই পৰিছেহি।

হিউব'ৰ্জৰ ফোঁজ আহি ঝাঁচী পাইছে। তাকেই চাবলৈ ভাঙি-ভুহৰি আহিছে চহৰৰ মানুহ। কোনো এটা মানুহেই বাদ যোৱা নাই। কণ কণ ল'ৰা ছোৱালীয়ে মাকহঁতৰ আচলত ধৰি দোৱাৰত উঠিছেহি। বুঢ়া-মেথায়ো চৌকিত থিয় হৈ চকুত হাতেৰে ঢা দি দূৰণিলৈ চাবলৈ যত্ন কৰিছে।

বহুত দূৰত ৰিণিকি ৰিণিকি দেখা গৈছে সেই অদ্ভুত কাহিনীটো। হাজাৰ হাজাৰ চিপাহী আৰু শ শ চাকৰ-নাকৰ। পূৰণি কেণ্টনমেণ্ট আৰু বাঘীয়ে পোৱা ফাৰফোট পাৰ হৈ বহুত দূৰ আগুৱাই আহিছে বৃটিছ-বাহিনী। টিলা আৰু জোপোহা-জংঘলেৰে ভৰা পাহাৰীয়া মাটি। তাৰ মাজে মাজে বাহিনীটো কেতিয়াবা দেখা গৈছে, কেতিয়াবা আকৌ ঢাক খাইছে। সিহঁতে চাউনী পাতিছে ঝাঁচীৰপৰা তিনি মাইলমান আঁতৰত। সেই আদি-অন্তহীন দীঘলীয়া মিছিলটো তাতেই আহি শেষ হৈছে।

বিশাল বাহিনী। চোৰাংচোৱাই দিয়া খবৰ মতে সাত হাজাৰ ভাৰতীয় সৈন্য, ডেৰ হাজাৰ ইংৰাজ সৈন্য আৰু অফিচাৰ। ভাৰোপৰি 'চীজট্ৰেন'ৰ ইঞ্জিনিয়াৰ, ডাক্তৰ, পশুচিকিৎসক আদি মিলাই আৰু পাঁচ শ মানুহ। ধূলি উকুৱাই উকুৱাই আঙিছে অশ্বাৰোহীৰ দল। হাতীয়ে টানিছে। ডাঙৰ ডাঙৰ কামান।

দক্ষিণ বকুৰপৰা আৰম্ভ কৰি পশ্চিমৰ ধিয় পাৰালৈকে আগুৰি থকা সুদীৰ্ঘ দীৱাৰৰ প্ৰতিকণ ঠাই ফিৰিঙ্গী চাবলৈ অহা মানুহেৰে ভৰি পৰিছে। আজি দহ মানুহৰ আগলৈকে এই ফিৰিঙ্গীয়েই কাঁচী শাসন কৰিছিল। আজি ইহঁত আহিব-লগীয়া হৈছে আশংকাৰী হিচাপে। ফিৰিঙ্গী আহি কাঁচী পোৱাৰ চাঞ্চল্যকৰ খবৰটোৱে চহৰবাসীৰ মনত সাময়িকভাৱে হ'লেও অলপ ভয়ৰ ঢাঁ পেলাইছে। কাৰণ ব্ৰিগেডিয়াৰ ষ্ট্ৰাটৰ হাতত আজি চাৰি দিন আগতে চন্দ্ৰবী হুগৰ পতন হৈছে। শক্তিশালি চন্দ্ৰবী হুইও এঘাৰ দিনৰ নেৰানেপেৰা যুদ্ধৰ পাছত ষ্ট্ৰাটক আৰু বাধা দি ৰাখিব নোৱাৰিলে। এই ষ্ট্ৰাটেই যোৱাকালি কাঁচীৰ পশ্চিমফালৰ গাঁৱৰপৰা ভাগি অহা তিনি শ নিৰস্ত বুদ্ধলব্ধী খেতিয়কক যি নৃশংসভাবে হত্যা কৰিলে, তাক শুনিলে গাৰ নোম শিয়ৰি উঠাৰ কথা।

ভাল খবৰো অৱশ্যে আছে দুই এটা। তাঁতিয়া টোপীয়ে চিৰখাৰী জয় কৰিছে। বেৱা আৰু পান্নাও অধিকৃত হয়। কাল্লিৰ সামৰিক ঘাটি হুগুণে শক্তিশালী হৈছে।

হুপৰায়্যাৰ পাছত চন্দ্ৰবীৰ দলে অসামৰিক মানুহবোৰক দীৱাৰৰপৰা জোৰকৈ নমাই দিলে। ফিৰিঙ্গীবোৰে গোটেই দিনটো অৱছাদৰাজাৰ সন্মুখত এটা বেটেৰী প্ৰস্তুত কৰাত ব্যস্ত থকা দেখা গ'ল সন্ধ্যাৰ আগলৈকে সিহঁতৰ চাউনীত সম্পূৰ্ণ নহ'লগৈ।

আবেলিৰ তিনি ঘণ্টা কুচ-কাৱাজৰ পাছত সন্ধিয়া সময়ত বৰ ভাগৰ লাগিছিল ইমৰানৰ। এনেতে তাৰ মনত পৰিল যে ৰাতিপুৱা চিঠি এখন পঠিয়াই বিতিয়াই তাক মাতিছিল। ৰাতি আঠমান বজাত সি বিতিয়াৰ ভালে গ'ল।

ইমৰানে যেতিয়া বিতিয়াৰ ঘৰ পালেগৈ তেতিয়া তাই ভিতৰত এটা সন্তোষা ভামামা গাই আছিল। সি অহাৰ খবৰ শুনি তাই ওলাই আহিল। তাইক দেখিয়ে ইমৰানে ক'লে, “তুমি মোক কি কাৰণে মতাইছা মই জানোঁ। তুমি জানিব খুজিছা মই তোমাক বিহাৰীৰ হত্যাকাৰিণী বুলি কেনেকৈ গম পালো।”

বিতিয়াই তাইৰ সেই স্তম্ভৰ হাঁহিটে মাৰি ক'লে, “আজি সেইবোৰ কথা বাদ দিয়া। চুলভান ! আতা না আজি সকলো কথা পাহৰি মনৰ আনন্দৰে হিয়া উবুৰিয়াই কথা পাতিো।”

ইমৰানে কপাল খোপা কৰি ক'লে, “মোৰ এটা কথাই আচৰিত লাগিছে বিতিয়া, যে তোমাৰ জীৱনত এইটোৱেই প্ৰথম পুন নহয়। ইয়াৰ আগতেও তুমি এটা নাইবা একাধিক খুন কৰিছা।”

ইমৰানক আৰু কোনো কথা ক'বলৈ সুযোগ নিদিয়াকৈ বিতিয়াই তাক এক প্ৰকাৰ টানি টানিয়েই ভিতৰলৈ লৈ গ'ল।

লৈ গ'ল একেবাৰে নাচ-ঘৰলৈ। তাতো আজি বেলেগ ধৰণৰ কাৰবাৰ। আসৰ ঘেৰি বহিছে বিতিয়াৰ পাঁচজন সঙ্গতকাৰীয়ে তবলুচী, পাখোৱাজ বাদক, সাৰেঙ্গীৱালা, সানাইৱালা আৰু গায়ক। গায়কিয়ে ইতিমধ্যেই মিঠা সুৰেৰে কোনো ব্ৰজললনাৰ কপ বৰ্ণনা কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰি দিছে।

বিতিয়াই ক'লে, “আজি তুমিয়েই একমাত্ৰ আলহী, চুলভান। বহা না, এটা শ্ৰেৰ শুনাবা ? শাহাৰ-এ-আজম গালিবৰ কোনে শায়ৰী ? তুমিহে। শ্ৰেৰ বজা, গুণৰ বজা !”

তাই ভিত্তবৰপৰা পিতলৰ কাক-কৰা ভূজাৰ আৰু পানপাত্ৰ আনি ইমবানৰ সন্মুখত থ'লে। ইমবানে “ক’লে, মইতো এইবোৰ কেতিয়াবাই এৰি দিছো, বিতিয়া।”

বিতিয়াই ক’লে, “বাগদাদৰ আটাইতকৈ পুৰণি আঙুৰৰ বস, চুলতান,—আজি অকণমান খোৱা। ... কাঁচীৰ ডাঙৰ ডাঙৰ ঘৰানাতো ইমান নতুন পাত্ৰত ইমান পুৰণি মদিৰা কোনেও দেখা নাই।”

“তুমি বাকি দিয়া ভেজ্তে” ইমবানে ক’লে।

ৰূপৰ পানপাত্ৰটো কণাই কণাই পূৰ্ণ কৰি তাৰ হাতত ভুলি দি তাই ক’লে, “চুলতান, মোৰ নাচ তুমি দেখিছা কেতিয়াবা ? দেখা নাই ? চাবা আজি ? কোনে জানে হয়তো কাইলৈকে যুদ্ধ আৰম্ভ হৈ যাব—তেতিয়া আৰু জীৱন-ধাৰণৰ নিশ্চয়তা নাথাকিব কাৰো।”

বিতিয়াই চমকদাৰ সাজ-পোছাক পিন্ধিছে আজি। মূৰত সোণালী ওড়না, বঙা পোছাক, বঙা ঘাগৰা। ভৰিত ৰূপৰ জিজিৰা, ডিঙিত দামী পাথৰ বহুৱা কণ্ঠহাৰ। কানৰ নকল হাঁৰা বহুৱা তুলজোৰ বাৰ লণ্ঠনৰ পোছাত চিকমিকাইছে। আজি ইমান পাতুল কাপোৰ পিন্ধিছে কিয় বিতিয়াই ?

মজিয়াত বহি অপূৰ্ণ ভঙ্গীৰে বিতিয়াই ভৰিত ঘুঙুৰ পিন্ধিছে। দীঘল দীঘল পেলব আঙুলিকেইটান আঘাতত কুঁজুৰু বাজিছে নূপুৰৰ নিকন। আৰু তাই ইমবানৰ পিনে চাই চাই হাঁহিছে তাইৰ সেই অদ্ভুত আবেশভাৱ হাঁহিটো। সেইপিনে চাই চাই পিয়লাৰ ৰঙান মদিৰাৰ ৰঙান নিচাত ইমবানৰ মমটো ডুবি গ’ল।

সানাইৱালাৰ সানাইত বাজিছে সেই বিখ্যাত সূৰ, “মৎ ৰো ইহঁ। বুলবুল,—আমু বহানা হ্যায় মনা।” আৰম্ভ হৈছে বিতিয়াৰ নাচ। তাই স্তম্ভিত জনাইছে লম্বু হৃদয়ৰ ভালে ভালে শ্ৰাণ-

মন্তোৱাৰা কৰা মিচিকিয়া হাঁহিৰে তাই ইমবানলৈ দলিয়াই দিছে
এটুকুৰ শায়ৰী,—

“মৈ নে তো নহী পি,

মৈ তো সাথী বনি থী ;

পিনেকো তু নে পী— .

কিউ নশা মুখে আয়ী !”

কোনো এক মাদকতাৰ ইমবানৰ অৱশ্য চকু দুটা বাৰে বাৰে
মুদ খাই আহিছিল। দ্বিতীয় পিয়লা আঙুৰৰ বস ওঠলৈ নিবৰ
সময়ত তাৰ ধাৰণা হ’ল যেন তাত কিবা মিহলাই দিছে বিতিয়াই,
তাৰ স্নায়ুমণ্ডলৰ ওপৰত তাৰ গ্ৰিয়া আৱন্ত হৈছে। কিন্তু
ভেতিয়া ইমবানৰ ভেজত লাগিছে বঙা আঙুৰৰ বঙীন নিচা।
সেই নিচাই তাক ক্ৰমে এক হুনিবাৰ পিপাসাৰ সৌতত উটুৱাই
লৈ গৈছে। সম্মুখত ভয়ঙ্কৰ প্ৰপাতৰ সন্তোদ পালেও সেই সৌভৰ-
পৰা আঁতৰি আহিবলৈ তাৰ উপায় নাই। বিতিয়াই যদি
সুৰাত মৃত্যুৰ নিশানাও মিহলাই দিছে তথাপি তাৰ পিয়লা
নমাই থবৰ শক্তি নাই। তাৰ পিয়াহ লাগিছে ইমানেই
অবাৰিত হৈ—কামনা জাগিছে ইমানেই আকুলভাৱে।

.....আৰু ভেতিয়া জাকবানী খাগৰাত ভুকান জাগিছে।
সানাইত বাজিছে ডগা-ছিগা জয়-জয়ন্তীৰ উন্নত দ্ৰুতলয় জলদ—
ডাব্লাত আঠ-মাত্ৰা কাহাবৰৰ উত্তাল লহৰা। তাৰ লগত
সামঞ্জস্য ৰাখি বিতিয়াই নাচিছিল এটি বিদেহী ক্ষিপ্ৰভাৱে।

ইমবানে পলক নেপেলোৱাকৈ বিতিয়াৰ মুখৰ পিনে চৰাই
আছিল। তাইৰ আঙুৰৰ দৰে মিহি গালত জাকবানৰ পৰশ
লাগিছে, ওঠত লাগিছে সেই আঙুৰৰে মদিৰ বস। সূৰ্মা
টনা চকুৰ বহুসংখ্যক ভাষাই বিজ্ঞাস্ত কৰি দিছে ইমবানৰ বিদগ্ধ
হৈ আহিব খোজা ভেতন। উদ্গাৰৰ দৰে নাটিছিল বিতিয়াই।

সেই নাচত কৃষ্টি, নাই, কলা নাই—আছে এটা আদিম আৰু অদম্য
শ্ৰুতি, আছে এটা ভয়াবহ ছন্দ । সোণালী ওড়নাই বাবে বাবে
নিলাজ কৰিছিল বিত্তিয়াক । ঘনে ঘনে অসম্ভূত হৈ পৰিছিল ভাইব
দেহাবৰণ । সেইফালে চাই চাই বিজাতীয় শিহৰণ জাগিছিল
ইমৰানৰ শিৰা-উপশিৰাত ।

বিত্তিয়াৰ নাচোনত তেতিয়া জোৱাৰ উঠে—ভাইব শৰীৰত
তুফান খেলিছে । তালৈ চালে দৃষ্টি আৰু ওভোতাই নিব নোৱাৰি ।
ইমান কামনাৰ্ত দেহ-ছন্দ ইমৰানে কাহানিও দেখা নাই, ইমান আকুল
যোনতা ইমৰানে কেতিয়াও অনুভৱ কৰা নাই । স্তূড়োল কোমল
দেহ-বল্লৱীৰপৰা, ছন্দে ছন্দে ছিটিকি পৰিছে ইমান লোমুপ ঘোৱন ।

ইমৰানৰ স্নায়ুবিলাক ক্ৰমেই নিস্তেজ হৈ আহিছিল । লাহে
লাহে পোন হৈ বহি থকাৰ শক্তিও নোহোৱা হৈ আহিছিল
তাৰ । শেষ সময়ত খুব সম্ভৱ মজিয়াত অৱশ মূৰটো গুৱাই
দিছিল সি । তাৰ আধা-মেলা চকুৰ আধা-চেতন দৃষ্টিৰ সন্মুখত
তেতিয়াও বিত্তিয়াৰ দুখন ভৰিয়ে বিদ্যুৎ গতিৰেই নাচি গৈছে ।
ভেজে ফুটো ফুটো কৰা স্তূৰাম ভৰিৰ উত্থান আৰু পতন—
ৰূপৰ জিজিৰাৰ চিকমিকনি, ঘুঙুৰৰ ৰণজুৰু শব্দ । তাৰ লগে
লগে নাচিছে ভাইব লাৱণ্যময় তুটি কৰঙনে । এটা বিজাতীয়
উত্তেজনাৰ ইমৰানৰ মূৰৰ শিৰকেইডাল দপ্ দপ্ কৰিছিল ।
এটা অসহ্য ক্ষুধা অদম্য কামনাত উন্নত হৈ উঠিছিল তাৰ
পেশীবিলাক । তাৰ নিস্তেজ চকু দুটাই কৰঙনৰপৰা ওপৰলৈ
উঠি যাবলৈ শেষ চেষ্টা কৰিছিল । তাৰ পাছত..... ।

তাৰ পাছত তাৰ আৰু একো মনত নাই ।

ইমৰানে যেতিয়া সাৰ পালে তেতিয়া বাতিপুৱাছে । ঋষোধ্যৰ
কাঁকেদি অহা নতুন ব'দৰিনি কাষৰ ফুলদানীটোৰ ওপৰত
পৰিছেহি । বিৰিকীৰ কাষৰ নাম নজনা গছজোপাত পৰি এজাক
নাম নজনা চৰাইয়ে কোচাল কৰিছে ।

হঠাৎ ইমবানৰ আগবাতিৰ কথাবোৰ মনত পৰিল। বিচনাৰ-পৰা সি সিৰিসাই উঠি বহিল। কিন্তু লগে লগেই সি মূৰৰ ভিতৰত এটা অসহ্য বিষ অনুভৱ কৰিলে। সি আকৌ শুই পৰিল। সি বুজিলে তাৰ কাপোৰ-কানিবোৰ অসম্ভৱ হৈ আছে। শুই শুইয়ে কঁকালৰ পেটিডাল বান্ধিবৰ চেষ্টা কৰিলে সি।

ইমবানে কেউপিনে চকু ফুৰাই চালে। বুজিলে যে বিতিয়াৰ আন্দৰমহলৰে কোঠা এটাত সি শুই আছে। মেহগনি কাঠৰ দামী বহল পালেঙা গাখীৰৰ ফেনৰ দৰে কোমল বিচনা, গাকত ছুপ্ৰাপ্য আঁৰৰ সুগন্ধ।

ঠিক সেই সময়তে বিতিয়া আহি কোঠাত সোমাল। তাইৰ হাতত চকুচকীয় পিতলৰ বেকাবীত কিছুমান ফল-মূল। ইমবানৰ কামত মেজধনত বেকাবীখন থৈ তাই হাঁহি মাৰি ক'লে, “চুলতান, সাৰ পালা তুমি ?”

ইমবানে ইতিমধ্যে বিচনাৰপৰা নামি মাটিত থিয় হৈছিল। নিম্পলক দৃষ্টিৰে বিতিয়াৰ পিনে চাইছিল সি। হঠাৎ সি আগবাঢ়ি গৈ বিতিয়াৰ গালত জোৰেৰে চৰ এটা মাৰিলে আৰু একে কোবেই কৌ-কৌকৈ কোঠাৰপৰা ওলাই গ'ল।

বিতিয়াই পিছে পিছে দৌৰি গৈ চিঁৱৰি ক'লে, “ইমান বেছি গৰ্ভ ভাল নহয়, ইমবান ! মনত ৰাখিবা কালি গোটেই ৰাতিটো ভোমৰ জীৱন মোৰ হাতৰ মুঠিত আছিল !”

ইমবানে তাইৰ কথাৰ কোনো উদ্ভৱ নিদিলে। সি বেগা-বেগিকৈ পতুলি পাৰ হৈ ৰাস্তাত ভৰি দিলে।

সেই দিনাখনেই আবেলি দুইমান বজাৰপৰা ইংৰাজ-বেটেৰীৰ কামানবোৰ অক্লান্তভাৱে গৰ্জিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে আৰু সাগৰ-গেটৰ ওপৰত তাৰ গুলী আহি পৰিবলৈ ধৰিলে ধাৰাসাৰে।

আবেলি চাৰিমান বজাত ইমবানে সাগৰ-দৰয়াতাব গিনে
দৌৰা দৌৰাইছিল। মাণিক চৌকৰ মূৰ পাঙতেই ক'বাব-
পৰা সবফৰাজ আহি তাক বখালে।

“তোৰ লগত কথা আছে, ইমবান !” সবফৰাজে ক'লে।

“কি কথা ?” দৌৰাব লাগাম টানি ধৰি ইমবানে শুধিলে।

“গুলাব সিঙক হত্যা কৰিব লাগে।

“কিয় ?”

“কিয় মানে ? গুলাব সিং বিশ্বাসঘাতক ! ফিৰিঙ্গীক
সম্মুখত লৈ বেইমানক কাষত বথাটো ভাল কথা নহয়।”

“গুলাব সিং বেইমান বুলি কি প্ৰমাণ আছে ?”

“এই চাবুকডালৰ একেটা কোবতে তোৰ মুখখন ফালি দিম।”
সবফৰাজে খঙেৰে ক'লে। “কি প্ৰমাণ লাগে ভোক ? বই
নিজে এসময়ত গুলাব সিঙৰ চাকৰ আছিলো,—মই জানো সি
কেনে সাংঘাতিক মানুহ, ফিৰিঙ্গীৰ লগত ভাব কেনে লেনদেন।
ভোক বাদ দি সাৰা ঝাঁটীৰ মানুহে জানে গুলাব সিং
ফিৰিঙ্গীৰ দালাল।”

“সেইবুলি বিনা দোষতে মানুহ এটা মাৰিবি ?”

“দেশৰ শত্ৰুক দোষী-নিৰ্দোষীৰ বিচাৰ কৰাৰ নিয়ম নাই,
ইমবান। আৰু এই কাম তোৰ বাহিৰে আনে কৰিব নোৱাৰে,
সেয়ে ভোক কৈছো। তই ফন্দা-কিকিৰ ভাবি উলিয়া, আশি
হাতে-কামে লাগিছ।”

ইমবানে ক'লে, “ভাতকৈ ডুইতে গোপালৰাজ চিৰজাদাৰক
নাশাৰ কিয় ? তাক প্ৰেপ্তাৰ নকৰি বাগ্ৰচাহেবাই বৰ অন্যায
কৰিছে।”

সবকবাজে তচ্‌লিম জনোৱাৰ ধৰণে হাত চুখন ঘূৰাই ক'লে,
“আপুনি হুকুৰ দিয়ক জাহপানা, গোপালবাও, গুলাব সিং
হুয়োবেই গদান লওঁ ।”

ইমবানে হাঁহি ক'লে, “হুকুম দিলোঁ ।”

কল্‌শ্বেকৰ কাৰণে ফিৰিজীৰ কামানৰ শব্দ বন্ধ হৈছিল ।
এতিয়া আকৌ পূৰ্ণোদ্যমে আৰম্ভ হৈছে । গুলাব শব্দ শুনি
শুনি ইমবানে ক'লে, “তই দক্ষিণ বুকজ আৰু সাগৰ-গেটলৈ
গৈছিলিনে, সবফ ?”

“এতিয়া তাৰপৰাই আহিছোঁ ।” সবকবাজে ক'লে ।
“অৱস্থা বৰ বেয়া । ওস্তাদ খোচে এটা কাষানবো পাল্লা ঠিক
কৰিব পৰা নাই !”

“তাৰপৰা আকৌ এবাৰ আহোঁগৈ ব'ল !”

সিহঁত দুয়ো সাগৰ-গেটৰ পিনে ঘোঁৰা চেকুৰালে ।

দৰৱাজা পায়ো কিন্তু দীৱাৰত উঠিব পৰা নগ'ল । খট-
খটীয়েদি অলপ দূৰ উঠাৰ পাছতে চকুৰী এটাই সিহঁতৰ বাট
ভেটি ধৰিলে । সি সুধিলে, “ক'লৈ যোৱা তোমালোক ?
তোমালোকৰ ইয়াত ডিউটি আছে নেকি ?”

“নাই ।”

“তেনেহ'লে নামি যোৱা । এতিয়া ইয়াত উঠাৰ নিষম নাই ।”

“বাঃ, বেচ্‌তো !” ইমবানে ক'লে, “আমাৰ চহৰতে যুদ্ধ
হ'ব আৰু আমি দেখিবলৈ নাপাম ! জানা আমি বিচালা
ফৌজৰ মানুহ ?”

“সেয়েইভো মস্কিল । পদাভিক হোৱা হ'লে ডিউটি পাই
গ'লাহেতেন । যোৱা—বাস্তা লোৱা, বাস্তা লোৱা !”

দুয়ো নামি আহিল । সবকবাজে ক'লে, “চৌকীয়ে চৌকীয়ে
বন্দুক লোৱা পদাভিকবোৰকহে ডিউটিত দিছে । তই গইয়াব-

দবৰাজাৰ কালৰপৰা উঠগৈ—কোনো বাধা নিদিয়ৈ। তাৰ-
পৰাই দেখা পাৰি।”

ইংৰাজ বেটেবীৰপৰা লেঠেবী নিছিগাকৈ গুলী আহিছে।
চৌকীবোৰৰ ওপৰত সশব্দে ফাটিছে গুলীবোৰ। দুই-এটা গুলী
চহৰৰ মাজতো পৰিছেহি। দৌৱাৰৰ কাষৰে খেৰৰ গজ এটা
গুলী লাগি জলিবলৈ আৰম্ভ কৰিছে।

সৰফৰাজক বিদায় দি ইমৰানে সেইয়াৰ-দবৰাজাৰ পিনে ঘোঁৰা
চলালে। সেইকালে প্ৰায় নিশ্চয়, যুদ্ধৰ উন্মাদমান নাই। ইমৰান
দৌৱাৰৰ চিৰিয়েদি উঠি গ’ল। মধুমতীৰ কামানটো সি বিচাৰি
উলিয়ালে। কামানৰ কাষতে জুপুকা মাৰি ৰহি আছে মধুমতী।
এখন হাত মেলি হেলনীয়া ৰ’দ ছাটিৰপৰা চকু ঢাকিছে
তাই। ইমৰানক দেখি তাই থিয় হ’ল। “যুদ্ধ আৰম্ভ হৈ
গ’ল”, তাই হাঁহি মাৰি ক’লে।

“হুঁ। তোৰ গুলি গোলাম ঘোচে বোলে কামানৰ নিশানাটো
ঠিক কৰিব পৰা নাই?”

“প্ৰথমতে তেনেকুৱা হ’বই। কামানৰ নিশানা ঠিক কৰোতে
বহুত সময় লাগে। ভোমালোকে শিকিলেহে জানিবা। বন্দুকৰ
নিচিনাতো আৰু নহয় যে ভুচুং চাই গুলী কৰিবা? কামানৰ
গুলী ফুৰুটিৰ দৰে বেঁকা বাটেৰে যায়। সেইটো নিৰ্ভৰ কৰে
কামানৰ আকাৰ; গুলীৰ ওজন আৰু বাকদৰ পৰিমাণৰ
ওপৰত। অন্ততঃ কেইটামান বাউণ্ড গুলী নমবালৈকে ভাৰ
নিশানা ঠিক কৰিব নোৱাৰি।”

“এবাৰ নিশানা ঠিক হৈ গ’লে তেন্তে কাইলৈ কিৰিজীৰ
চিন-ছাৰ নোহোৱা কৰি দিব পাৰিবি?”

“ঠাট্টা নকৰিবা, ইমৰান! অন্ততঃ কিছু পৰিমাণে হ’লেও
যে সিহঁতক নাজুল-নাম্বুল কৰিব পাৰিমহঁক সেইটো সত্য।”

দূৰৈত ডেভিডে আৰু কেইটামান খালাচীৰে সৈতে লগ হৈ ভিটা বালিৰ বস্তাবে কামান এটা ঢাকিছে। সেইকালে চাই চাই ইমবানে ক'লে, “তোৰ ডেভিডে দেখিছো পুৰা-দস্তৰ খালাচী হৈ উঠিছে।

“এবা, তাক বিচালা কৰাটো হৈ মুঠিলগৈ আৰু।”

মধুমতীয়ে আজি মাৰাঠী ধৰণে পোন্ধ মাতিব শাৰী পিন্ধিছে। শাৰীৰ বংটো ছাই বঙৰ। ইমবানে জানে বেচেৰীৰ পোছাকী শাৰী মাত্ৰ দুখন। এইখন, আৰু আন এখন বগা শাৰী।

“ফিৰিক্কাৰ কামানৰ শঙ্গ গুনিছা?” ভাই ক'লে, “ধপচ্ ধপচ্কৈ যিবোৰ ফুটিছে সেইবোৰ মৰ্চাৰ। মৰ্চাৰৰ গুলীৰ ওজন বেছি, কিন্তু পাল্লা কম। দীৱাৰ ভাঙিবলৈ বেচ্ কাম দিয়ে। বন্দুকৰ গুলীৰ দৰে শঙ্গ কৰি ফুটাবোৰ হাউট্‌জাৰ। এইবোৰ গুলীৰ পাল্লাও ভাল, নিশানাও ভাল। ফোজ আক্ৰমণ কৰিবলৈ এই গুলী ব্যৱহাৰ কৰে। ফিৰিক্কাৰ কামানবোৰ খুউব পাতল, নিশানা ঠিক কৰিবলৈ বৰ সুবিধা।”

“ওস্তাদে উইতক ইমান কথা শিকাইছেনে?”

“ওঁ। ভাল নিশানাৰ কাৰণে কম কথা জানিব লাগে নেকি? বতাহৰ কথা বাদ দিলেও নহ'ব। বাহিৰৰ সোঁ গছকেই-জোপালৈ চোৱা। বতাহত হালিছে-জালিছে। তালৈ চালেই তুমি বতাহৰ জোৰৰ নিৰিখ পাবা। যদি এতিয়া গছকেইজোপা দক্ষিণ ফাললৈ আৰু হালি যায়, এই কামানৰ নিশানাও বদলি কৰিব লাগিব জানা, বতাহে গুলীৰ লক্ষ্য পাঁচ-ছয় হাতলৈকে আঁতৰাই দিব পাৰে।”

মধুমতীৰপৰা ছববীনটো লৈ ইমবানে দূৰৰ ইংৰাজ-চাউনী চাবলৈ ধৰিলে। “বাগিছা - বুকুৰৰ ভাৰ চহৰৰ সকলো ফকীৰ আৰু সন্ন্যাসীয়ে লৈছে, গম পাবনে? হিন্দু সন্ন্যাসী আৰু

মুগলমান ককৌৰ ক'লা আৰু সেউজীয়া পতাকা ওচৰাউচৰিকৈ পুতিছে তাত ।”

“ওঁ, মধুমতীয়ে ক'লে, “সেইটোৰে সৈতে আমাৰ এতিয়া সৰ্বমুঠ ডেৰটা বেটেৰী হ'ল । এইটো বেটেৰী হাবিলদাৰ খুদাৰক্স খাঁৰ হাতত । মোৰ কিন্তু ইয়াত থাকিবৰ মন নাই । পাৰিলে ওস্তাদ ঘোঁচৰ লগলৈ যাম । প্ৰায় ত্ৰিছটা কামান থাকোতে কিহৰ পৰোৱাই কৰো !”

“তোক এইটো কামান এৰিবলৈ দিব জানো ?”

“কিয় নিদিব ? এইটো কামানৰ কাৰণে আৰু চাৰিটা গোলন্দাজ আছে । অৱশ্যে কামান বদলোৱাৰ মাজত বহুত কথা আছে, জানা ? যি কামানৰ ওচৰত তুমি বহিবা, তাৰ সন্মুখা-সন্মুখিকৈ থকা শত্ৰুৰ বেটেৰীৰ প্ৰত্যেকটো কামান তোমাৰ মনত থাকিব লাগিব । প্ৰত্যেক কামানৰ গুলী আহি ক'ত পৰে সেইটো তোমাৰ মুখস্থ থাকিব লাগিব । এটা কামান ফুটিলেই তুমি তাৰ ধোঁৱা দেখিবলৈ পাবা, তাৰ দূৰৈ মুহূৰ্ত্তৰ পাছত গুলী আহি তোমাৰ কাষত পৰিবহি । গতিকে কামানৰ পাৰা জনা থাকিলে তুমি পলাবলৈ আৰু পলোৱাবলৈ সময় পাবা । জানাইতো যুদ্ধৰ সময়ত এটা গোলন্দাজৰ মূল্য এটা কামানৰ সমান ।”

“তোৰ মূল্যও ভেঙে এই পঞ্চাছ মোণ লোহাৰ সমান ?” ইমবানে ঠাহি ক'লে । “দিল্লীত যে এদিন ৰাতি কোনোবাই সকলোবোৰ কামানত বালি আৰু ইটাৰ টুকুৰা ভৰাই থৈ গৈছিল, মনত আছেন, মাধু ?

“ওঁ, মই শুদ্ধিনৰ দলে !”

“তইতৰ ডিউটি কেই বজালৈ আছে ?”

“ছয় বজালৈ । মই নিচে আঠ বজালৈকে থাকিম । চহৰৰ মাজত পৰা গুলীবোৰে বহুত খতি কৰিছে নেকি ?”

“কিছু কিছু কৰিছে। ভাইভাৰ সকলোৰে খান্না বাতি ইয়াতেই দিব বোলে?”

“ও, মই পিছে কিল্লাত যামগৈ।”

“বাক, মই বাঙ। হাত-ভৰি নাভাতিবি কিন্তু, দেই?”

“টিক নাই, হয়তো গোটেই বাতিয়েই যুদ্ধ চলিব আজি।”
মধুমতীয়ে হাঁহি ক’লে। “বাতিপুৰা আহিবা না?”

“আহিম বাক।” ইমবানে খটখটীৰ পিনে আগুৱালে।

হয়তো মধুমতীৰ কথাই সত্য হ’ল।

পিছ দিনা বাতিপুৰা দূৰৰ ইংৰাজ-চাউনীৰ বিউগল আৰু ডামৰ বাজনা শেষ হোৱাৰ আগে আগেই অব্যৰ্থ লক্ষ্যৰে গজি উঠিল ঝাঁচীৰ কিল্লা আৰু দীৱাৰৰ কামানবিলাক। যোৱা বাতিৰ অন্ধকাৰৰ মাজে মাজে অশেষ কষ্টেৰে কেইবাটাও বেটেৰী গঠন কৰিছিল ষ্টিছ বাহিনীয়ে। দীৱাৰৰ কেউকাষে থিয় কৰাইছিল এশাৰী মোৰ্চা আৰু বেটেৰী। আজি সেই বেটেৰীৰো এটাৰ পিছত এটাকৈ বিধ্বস্ত হৈ যাবলৈ ধৰিলে।

বাতিপুৰা দক্ষিণ বুকুত ইমবানৰ ডিউটি আছিল। চৌথুপিৰ ফাঁকেৰে বন্দুক উলিয়াই থিয় হৈ আছিল সি। এতেক চৌথুপিৰ কাষে কাষে আছিল একোটাকৈ চিপাহী। ফিৰিঙ্গীৰ পদাতিক ফোজে হয়তো বিস্ফোৰক পদাৰ্থ লৈ হঠাতে দীৱাৰ আক্ৰমণ কৰিবহি পাবে—ভাৰ কাৰণেই এই ব্যৱস্থা।

দক্ষিণ বুকুত আজি অদ্ভুতপূৰ্ব চাঞ্চল্যই দেখা দিছে। তিতা বস্তাৰ দ’মৰ মাজে মাজে উশাহ-নিশাহ হেঁকৰাই গোলাম ঘোচৰ খালাচীৰোৰে দোবা-দোৰি কৰিছে। দিহঁতে বিজুলী বেগেৰে বাকদৰ বাকচ আৰু কামানৰ গুলীৰোৰ ঠায়ে ঠায়ে পুচাই দিছে। সিহঁতৰ দোষা-চাপসাৰ বেদ শেষ নাই। তপত কামানত

কাঠব-চামুচেৰে নিভুল কিন্তু গতিৰে খাব ভৰাইছে বাচ্চা
গোলচীবিলাকে । এই সকলোবোৰ হৈ-চৈ আৰু হুলস্থূল চেবাই
শুনা গৈছে ওস্তাদ গোলাম ঘোচৰ গগণকটা হুকুমৰ হুকুৰ,
বিভিন্ন কামানৰ নাম আৰু নিৰ্দেশ, “কড়কবিজ্জলী ।.....
ভবানীশঙ্কৰ ....! সমুদ্র সংহাৰ !..... অৰ্জুন !!” আৰু লগে
লগে গোলাম ঘোচৰ আজ্ঞাবাহী সেই বিশ্বস্ত কামানবোৰ এটাৰ
পিছত এটাকৈ ফুটি গৈছে ভীম-গৰ্জনৰে । সেই গৰ্জন আকাশৰ
মেঘত প্ৰতিফলিত হৈ পাহাৰীয়া মধ্য ভাৰতৰ আকাশে-বতাহে
অভাবনীয় আতঙ্ক আৰু বিভীষিকাৰ সৃষ্টি কৰিছে । ঘন-গৰ্জ
কামানত জুই দিছে ঘোচ চাহেবে নিজৰ হাতেৰে । এইটো
কামান ফুটোতে কোনো ধোঁৱা নোলায় কাৰণে এই কামানেই
ফিৰিজীক বিশ্বস্ত কৰিছে আটাইকৈ বেছি ।

ফিৰিজীৰ গুলীবোৰ যেন আজি বৰ বে-নিশানা । সেই
গুলীবোৰ দীৱাৰ আৰু তাৰ আগে-পিছে য’তে-ত’তে পৰিছেহি
আৰু ফাটিছেহি । কিন্তু কামত অহা নাই । তথাপি বিশাল
দীৱাৰৰ চোখুপিয়ে চোখুপিয়ে চোখুপা পৰি বিস্ফোৰণ হৈছে ।
কিন্তু আৰু দীৱাৰৰ গাত সকলো অংশতে ভিত্তা বালিৰ বস্তা
শাৰী শাৰীকৈ ওলোমাই ধোৱা হৈছে । তাত যিবিলাক গুলী
পৰিছেহি সেইবোৰ বিস্ফোৰণ নোহোৱাকৈ সৰি সৰি পৰিছে ।

একো একোটা বেটৌৰী ধ্বংস হোৱাৰ লগে লগে ফিৰিজীবোৰে
অইন বেটেৰীলৈ গুচি গৈছে । লগে লগে কিন্না আৰু দীৱাৰৰ
প্ৰত্যেক বেটেৰীৰপৰা উল্লাসৰ চিহ্নৰ উটি আহিছে । সাগৰ-
গেটৰ বেটেৰীৰ গৰ্জন ক্ৰমেই বাঢ়ি গৈছে । তাত ‘নন্দাৰ’
কামান লৈ বহিছে স্বয়ং খুদাবক্স । ইমবানৰ আটাইতকৈ ওচৰত
থকা কামানটোৰ বালিৰ বস্তা ফাটি তপত বালি ছিটিকি
পৰিল । মূলত এদল নিকৰ্মা চিপাহীয়ে ডিঙি কালি চিহ্ন

চিয়'ৰি বেসুৰা মাতেৰে গাইছে,

“দৰিয়া মে' ভুফান

বাঢ়ি দূৰ ইংলিস্তান,

জলদি যাও জলদি যাও

ফিৰিঙ্গী বেইমান !”

হঠাৎ ইমৰানৰ নিচেই কাষতে গুলী এটা আহি পৰিলহি ।

প্ৰচণ্ড বিস্ফোৰণৰ লগে লগে সেই চৌখুপিটো উৰি গ'ল ।
ভাঙ খিয় হৈ থকা চিপাহীটো নিশ্চিহ্ন হৈ গৈছে । তাৰ শেষ
চিহ্ন হিচাপে এটোপ তেজৰ দাগো মাটিত বৈ যোৱা নাই ।

আকৌ সাগৰ-গেটৰপৰা ভীষণ উল্লাস ধ্বনি শুনা গ'ল ।
শঙ্কৰ মন্দিৰৰ ইংৰাজ বেটেৰীও ধ্বংস হৈ গৈছে । ঠিক সেই
সময়তে ইমৰানে নিচেই ওচৰতে ফুচ্ ফুচনি শুনিবলৈ পালে,
“বান্ধিচাহেবা ! বান্ধিচাহেবা আহিছে !”

ইমৰানে মুখ ঘূৰাওঁতে নৌ-ঘূৰাওঁতেই তেজী সাৰেংগী
ঘোৰাত উঠি পাঠানী পোছাক পিন্ধা বান্ধিচাহেবাই তাৰ ওচৰেদিয়েই
ভুফান বেগেৰে পাৰ হৈ গুচি গ'ল । তেওঁৰ ঠিক পিছফালে
ভীষণ শব্দেৰে গুলী এটা পৰি চৌখুপি এটা ভাঙি পেলালে ।
তালৈ তেওঁ ঘূৰিও নাচালে । তেওঁৰ সন্মুখতে আন এটা ভয়ানক
বিস্ফোৰণ হ'ল । সাৰেংগী ঘোৰাই সেই ঠাইডোখৰ জপিয়াই
পাৰ হৈ গ'লগৈ । যিমান দূৰলৈকে দেখা গ'ল, কিল্লাৰ গড়ৰ
ওপৰৰ ঠেক বাটেৰে উক্কাৰ দৰে ঘোৰা দৌৰাই গৈয়ে থাকিল
বান্ধিচাহেবা ।

ইংৰাজ বেটেৰীৰ গুলীৰ শব্দ ক্ৰমেই বীন হৈ আহিছে ।
পিছুৱাবলৈ আবন্ত কৰিছে ইংৰাজ কোহ । হুপৰীয়া বাৰ বজাৰ
আগে আগেই ইংৰাজ বোটৰীবোৰ সম্পূৰ্ণ নিস্তক হ'ল ।
কিন্তু বাঁচীৰ পঁয়ত্ৰিছটা কামানে গৰ্জি আছে তেতিয়াও ।

চিপাহীৰোৰে বাবে বাবে পুকাৰ দিছে, “হব, হব। দীন, দীন!”
নানান কিৰিকী বিৰোধী গালি-গালাজৰ লগে লগে সিহঁতে
চিয়ঁ বিছে, “দিল্লী জুট কৰি উঠি এইবাৰ আকৌ বাঁচী লুটবলৈ
আহিছা? আহা, এইবাৰ খবৰ লৈ ল’ম।”

সন্ধিয়াৰ পাছত মানিক-চৌক মহল্লাৰ ঘৰত বহি ইমবান,
সৰফৰাজ আৰু গোলাম আলীয়ে ভদ্রামৰা ভৰ্ক আৰম্ভ কৰি
দিছে।

ইমবানৰ মুখা-মুখিকৈ বহি লৈ সৰফৰাজে শেষ কথা সোধিলে,
“তই ভেঙে নাযাব?”

“তৎ লটোন, সৰফ! হিউৰ’জৰ এশ চুটা আধুনিক
কামানৰ মাত যে বাঁচীৰ পঁয়ত্ৰিছটা কামানে বন্ধ কৰি দিলে,
এই অদ্ভুত কথাটো মই এতিয়ালৈকে সহজভাৱে ল’বই পৰা
নাই।”

“বাঞ্চে কথা কৈ নাথাকিবি, ইমবান।” গোলাম আলীয়ে
ক’লে। “সৰফে ভাল কথা এযাৰ কৈছে, তাকো তই তল
পেলাবলৈ যত্ন কৰিছ। কৈ নিদিয় কিয়—গুলাব সিঙক
মাৰিবলৈ তই যাবি?”

ইমবানে ক’লে, “প্ৰথমে তইহঁতেই চেষ্টা কৰ গোলাম। নহ’লে
মই পাছত যাম।”

সৰফৰাজে গোলামৰ হাতত ধৰি টানি ক’লে, “সি নাযাব
গোলাম, তাক বাধ দা! আমাৰ ব’ল! এতিয়াই……”

সিহঁত দুয়ো ঘৰৰ বাহিৰলৈ ওলাই গৈ ধোবাত উঠিল। ইমবানে
পিছফালৰপৰা চিয়ঁ বিলে, “হেব’, অকলে মৰিবলৈ নাযাবি!
কেইটামানৰ অন্ততঃ খবৰ দি যাবি।”

সৰকৰাজইউ ঘোৱাৰ পাছত ইমৰানে বিচনাৰ দৌল দি পৰিলে। আইন কাম নথকাত সি শুই শুই এপাচিমান কথা ভাবিবলৈ আৰম্ভ কৰি দিলে। ওস্তাদৰ চিঠিখনৰ কথা চিন্তা কৰিলে সি। চিঠিখন তেওঁ লিখিছে ডিছেদুৰ মাহত। হীৰালাল তেতিয়াও জীৱিত। ওস্তাদে হীৰালাল আৰু মধুমতীক ছুটী দিয়াৰ কথা লিখিছে। ইমৰানে নিজেও বহুত দিন ভাবিছে মধুমতীক বেকাই দিয়াৰ কথা। ওস্তাদৰ দলৰ প্ৰত্যেকটো মানুহেই ভৱিষ্যত অনিশ্চিত। সিহঁতৰ ভাগাৰ লগত মধুমতীৰ জীৱনৰ সকলো আশা-ভৱনাক মিহলাই দিয়াটো অনুচিত। তাই ছোৱালী মানুহ, তাতে কোমল বয়স। এই থেক নোহোৱা দলটোৰ লগত ঘূৰি ফুৰিলে তাইৰ জীৱনটোৱেই মাট হৈ যাব।

বাঁচীলৈ অহাৰেপৰা ইমৰানে ছুবাৰকৈ ওস্তাদৰ নিৰ্দেশ পালে। তাৰ ওপৰত বৰ বেছি আস্থা ৰাখিছে ওস্তাদে। ইমৰানে কিন্তু জানে সি নিৰর্থক বাঁচীত বহি আছে। এই যুদ্ধখনৰ এটা হেস্ত-নেস্ত হৈ যাওঁক, তাৰ পাছত সি জগদীশপুৰলৈ যাবলৈ ওস্তাদৰ 'অনুমতি' ল'ব।

অদ্ভুত মানুহ এই ওস্তাদ। ভাৰতবৰ্ষৰ প্ৰত্যেক অঞ্চলত তেওঁৰ মানুহে কাম কৰিছে। প্ৰত্যেক অঞ্চলৰ খবৰ তেওঁৰ নখৰ আগত। ইমৰানে ওস্তাদক প্ৰথম লগ পায় মৌৰাটত। ১৮৫৫ চনত। তাৰো চাৰি বছৰ আগৰেপৰাই তেওঁ গাঁৱে গাঁৱে, চহৰে চহৰে সম্ভাসবাদী প্ৰচাৰকাৰ্য্য আৰম্ভ কৰিছে। বিদ্ৰোহৰ আৰম্ভ হোৱাৰ পাছত ইমৰান আৰু হীৰালালক লৈ তেওঁ দিল্লীলৈ আহে। মধুমতীক দলত ভৰ্তি কৰাটো তাৰ পাছৰ কথা। দিল্লীত তেওঁৰ দলৰ মানুহ আৰু আছিল। ইমৰানে সকলোকে চিনি নাপায়। সি শুনিছে যে কেইবাশও মানুহে ওস্তাদৰ কাৰণে কাম কৰে। এই মানুহবোৰৰ পৰস্পৰৰ

মাজৰ সিমান চা-চিনাকি নাই। আটাইতকৈ অদ্ভুত কথা হ'ল, ইমবানৰ বাহিৰে কোনোৱেই ওস্তাদৰ প্ৰকৃত পৰিচয় নাজানে। আনফালেদি, ইমবানকো দলৰ মানুহে 'শেঠজী' নামেৰেই জনে। ওস্তাদেই যি ইমবানৰ আচল চিনাকি গম পায়। ...অদ্ভুত আছিল দিল্লীৰ সেই দিনবোৰ.....।

বহিৰত ঘোঁৰাৰ শব্দ শুনি ইমবানৰ চিন্তাৰ সোঁতত ভেঁটা পৰিল। খৰতকীয়া খুঁৱাৰ শব্দবোৰ তাৰ ঘৰৰ আগলৈকে আহি বৈ গ'ল। অলপ পাছত তাৰ দুৱাৰডালিত থিয় হ'লহি মধুমতী। আচৰিত হৈ ইমবানে শোৱাৰপৰা উঠি বহিল। সি লক্ষ্য কৰা নাছিল যে তাই এখন হাতেৰে খামোচ মাৰি ধৰি আছে এটা পিস্তল আৰু সেই পিস্তলটো থৰ্ থৰ্ কৈ কঁপিছে। তাই মানুহজনীও কঁপিছে। তাই হয়তো থৰকু-বৰকুৈ পৰিয়েই গ'লহেঁতেন, কিন্তু ইতিমধ্যে ইমবানে উঠি গৈ তাইৰ হুঁ বাহুত ধৰি পেলাইছে।

“তোৰ হ'ল কি, মাধু! এনেকুৱাখন কৰিছ কিয়?” তাইক ধৰি নি বিচনাত বহুৱাই ইমবানে সুধিলে।

কঁপা কঁপা আৰ্ত মাতেৰে মধুমতীয়ে ক'লে, “মই গুলাব সিঙক হত্যা কৰিলোঁ।”

অবাক হ'ল ইমবান। মধুমতীয়ে হত্যা কৰা বুলি নহয়, ঘাণাৰ অভাৱনীয়তাত। “অদ্ভুত। কিয়....কেনেকৈ?” সি ক'লে, “কিন্তু তাতেই ইমান বিচলিত হ'বলগীয়া কি আছে মাধু? ... তই ছোৱালীজনী স্মৃতিৰ হঠোন আগেয়ে। পানী খাবি?”

মধুমতীয়ে মূৰ দুপিয়ালে। চুকৰ চোৰ্হাইৰপৰা গিলাচত পানী বাকি আনি ইমবানে তাইৰ হাতত দিলে। ঢোকুঢোকুৈ আকৰ্ষণ গোটেই গিলাচ পানী শেষ কৰি পেলালে তাই।

লাহে লাহে মধুমতীয়ে এটা এটাকৈ ঘটনাবোৰ কৈ গ'ল। গুলাব সিঙৰ ভোলনীয়া ভীয়েক সুবেন্দৰ তাইৰ বান্ধৱী, সুবেন্দৰ

লগতে সিঁহতৰ ঘৰলৈ আগতেও তাই কেইবাবাৰো গৈছে । আজিও গৈছিল । কামানৰ যুদ্ধত জীৱন বৰ অনিশ্চিত .... । সেই কাৰণেই তাই ভাবিছিল সুৰেন্দৰক এবাৰ মাত লগাই আহিব । নিজান সন্ধিয়া । অন্ধকাৰ ঘৰ । তাই খটখটীয়ে ওপৰ মহলালৈ উঠি গ'ল । বৈঠকখানালৈ গৈ তাই দেখিলে উজ্জল ঝাৰ-লঠনৰ তলত চেৰাপৰ পিয়লা লৈ বহি আছে চৰ্দাৰ গুলাব সিং । তেওঁ ক'লে, সুৰেন্দৰ ঘৰত নাই, কোষ্টিপুৰা মহল্লাত থকা পেহীয়েকৰ তালৈ গৈছে ।

গুলাব সিং দিপতীক । ঘৰত আন কোনো মানুহেই নাই । দাবোৱান, চাকৰ, চহিচ্, কাচোৱান যিবিলাক আছে সিঁহতো বাহিৰে বাহিৰেই থাকে । গুলাব সিঙৰ চকুলৈ চাই মধুমতীৰ কিয় জানো ভাব হ'ল যে তাই আক তাত বৈ থকাটো সমীচীন নহয় । কিন্তু গুলাব সিঙে তাইক ব'বলৈ জোৰ কৰিলে, ক'লে যে সুৰেন্দৰ অলপ সময়ৰ ভিতৰতে আহিব । মধুমতীয়ে আপত্তি কৰিলে, কিন্তু গুলাব সিঙে কোনো পধ্যেই নেৰে । শেষত গৈ অৱস্থা এনেকুৱা হ'ল যে তায়ো ব'বলৈ মান্তি নহয় আক তেওঁৰো একোতেই এৰি নিদিয় । মধুমতীয়ে জোৰকৈ গুচি আহিব ধৰোতে গুলাব সিঙে বাট আগচি ধৰিলেহি । তাই যিমানেই তেওঁক বাট এৰি দিবলৈ ক'লে, তেওঁ সিমানেই হাঃ হাঃকৈ ইহি তাইৰ ফালে আগুৱাই আহিবলৈ ধৰিলে । তৰিৎ বেগে কঁকালত খোচনিবপৰা পিন্তল উলিয়াই মধুমতীয়ে ক'লে, "চৰ্দাৰজী, আক এখোজ আগুৱালেই মই তোমাক গুলী কৰিম ।"

কিন্তু গুলাব সিঙৰ চকু তেতিয়া জ্বাফুলৰ দৰে ধঙা । তেওঁৰ লিৰে লিৰে কটিকাৰ আমেজ লাগিছে । তেওঁ ভবা নাই যে মধুমতীয়ে সঁচা সঁচিকৈয়ে তেওঁক গুলীয়াব পাৰিব । অশ্রাব্য কথা এটা কৈ তেওঁ তাইৰ ফালে আগুৱাই গৈয়ে থাকিল ।

মধুমতীয়ে চিয়ঁৰি উঠিল, “ভগৱানৰ দোহাই, চৰ্দাৰজী, আৰু আগনাৰাট্ৰিৰা, নহ’লে মই তোমাক হত্যা কৰিম”।

ভেতিয়াও নবল গুলাব সিং। হাত দুখন মেলি বাঃ হাঃকৈ হাঁহি হাঁহি তেওঁ ভাইব নিচেই কাষ পালেহি। একে জাপে দাঁভিলৈ গৈ পলাবলৈ চেষ্টা কৰিলে মধুমতীয়ে। কিন্তু গুলাব সিঙে দৌৰি গৈ ঠিক খটখটীৰ কামতে ভাইক সাৰটি ধৰিলে।

“গুলাব সিঙক খুন কৰাৰ ইচ্ছা মোৰ নাছিল।” মধুমতীয়ে কৈ গ’ল, “মৰণক তেওঁ নিজে বাছি লোৱা নাইনে? তুমি কি বুলি ক’বা, নক’বানে যে গুলাব সিঙে আত্মহত্যা কৰিলে? গান্ধীজী কোমোপখোই তেওঁৰ হাত একুৱাৰ নোৱাৰি মই দৃঢ়ভাৱে পিন্ডল ডাঙি তেওঁৰ পেটত গুলী কৰিছোঁ।”

পিন্ডলৰ ভীষণ শব্দটোৱে গোটেইটো দালান বজনজনাই গ’ল। লগে লগে গুলাব সিঙৰ হাতৰ বাঞ্ছান ঢিলা হৈ আহিল। ঢলং পলংকৈ তেওঁ দুখোজ আগুৱাই গ’ল। এক মুহূৰ্তৰ কাৰণে খটখটীৰ ডাংগড়ত (Railing) ভেজা দি ব’বলৈ চেষ্টা কৰিলে। তাৰ পাছতেই খটখটীৰ ওপৰত হামখুৰি খাই পৰি বাগৰি বাগৰি ভললৈ নামি গৈ থাকিল।

ইমৰানে ক’লে, “ইমান সামান্য কথা এটাৰ কাৰণে বিচলিত হ’বলগীয়া একো নাই, মাধু। একালত হয়তো এনেকুৱা এটা যুগ আহিব, যেতিয়া কোনোবাই ধোৱা এটা মাৰিলেও মানুহে ‘খুন’ ‘খুন’ বুলি চিয়ঁৰি উঠিব। কিন্তু বৰ্তমান যুগত খুন শব্দটোৰ অৰ্থ কি? হত্যা শব্দটোৰ তাৎপৰ্য্য কি? পকুৱাৰ দৰে মোহাৰি মাৰি মানুহ নাশ কৰাটোৱেই আজিৰ দিনৰ ধৰ্ম আৰু যুগৰ নীতি।”

মধুমতীয়ে বেদমাসনা মাতেৰে ক’লে, “কিন্তু মোৰ বৰ জয় লাগিছে, বন্ধ বেয়া লাগিছে। ভগৱান! কিয় এইটো হ’বলৈ পালে বাক। ইমান দুখানুখিকৈ মই ভেতিয়াও মানুহ বৰা নাই।”

টিক সেই সময়তে বিটে। মানুষ দুবাবড়লিত থিয় হ'লহি সি বৈজনাথ । অটিনাকি ছোৱালী এজনী ইমরানব নিচেই কাষতে বহি থকা দেখিও অলপো বিময় প্রকাশ নকবিলে সি । পাছতাবে মাথোন কুটিকৈ ক'লে, "ইমরান, বিনায়ক মৰিল ।"

ইমরানে একো কবুজাব দবেই তাৰ মুখৰ পিনে চাই থাকিল কেইয়ুফুৰমান । তাৰ পাছত অপিয়াই উঠি তাৰ কাছত ধৰি কোকাৰি কোকাৰি ক'লে, "তই কৈছ কি, বৈজনাথ !"

"টিকেই কৈছো, ইমরান ।" বৈজনাথে পাছতাবেই উত্তৰ দিলে । তাৰ মাত্ৰটো বৰ শুকান, কিন্তু তাৰ শূন্য চকু হঠাত মোহো আৱেগ বা ভাবাবেগ দেখা নগ'ল ।

সঁগঠকৈয়ে বিনায়ক মৰিল ।

বিটে। মাহুৰক জীৱনকালত বন্দুকৰ গুলীয়ে স্পৰ্শ কৰিব পৰা নাছিল, গুলক নিশানাৰ গুলী যি চিৰকাল অৱজ্ঞা কৰি আহিছিল,—সেই মাহুৰটোৱেই আজি মৰা পৰিল সাধাৰণ এটা খেঁনিশানী গুলীৰ হাতত ।

কেইছ মাটিৰ হুপৰীয়াৰ পৰাইকিৰিকী আৰু বাঁচীৰ বেটেৰীবিলাক নিস্তৰ । ক'তো এটা বন্দুকৰ মাভো শুনিবলৈ নাই । সন্ধিয়া সময়ত এটা মাত্ৰ বন্দুকৰ শব্দ শুনা গৈছিল । সেই গুলীতেই বিনায়ক মৰিছে । দীৱাৰৰ ওপৰত অন্ধকাৰত জ্বলি হৈ কাছাৰাৰ লগত কথা পাতি থাকোঁতেই সেই লক্ষ্যহীন গুলীটো কোৱেনাথ কালৰপৰা আহি লাগিছিলহি তাৰ গাত ।

কিলাৰ বড়ুৱা সৰ্ববিক আশ্চৰ্য্যজনক বিনায়কৰ ফুৰোৱা কেৰি মৰি নাছিল কুৰ্মীকৰ, মূৰাৰক, সবকৰাক, সোণাৰ আলী, মূৰাকৰ, ভাৰি, আদম চাটা, বৈজনাথ আৰু

আন কেইটামান সুখানুত বন্ধু । সেই পিনে চাই চাই অলপ দূৰতে থিয় হৈ থকা গোলাম আলীয়ে অশ্রুত মাতেৰে ক'লে, “বদ্বৰ্ণত !”

পুহ মাহত চিকাৰলৈ যাওঁতে ডেহবীৰ চিপাহীৰ লগত হোৱা সংঘৰ্ষৰ সেই যুঁজবাগবৰ কথা ইমবানৰ মনত পৰিল । সিদিনা সি বিনায়কৰ গাত গুলী নলগা দেখি খুব অবাক হৈছিল । বিনায়কে তাক হাঁহি হাঁহি বুজাইছিল, “আচলতে ঘটনাটো কি জান ? তই যদি সাহ কৰি আগুৱাই যাব, কেতিয়াও গাত গুলী নালাগে । ঠিক জানিবি যে দহটাৰ ভিতৰত নটা গুলীৰেই নিশানা ভুল হয় । যি মানুহে ভয়ত ইফালে সিফালে পলাব খোজে সি ভুল নিশানাৰ গুলীতেই মৰে । ..... সাহসী মানুহ যেতিয়া মৰে, সি হয় মৰে খুব লায়ক নিশানাৰ গুলীত নাইবা মৰে দৈৱক্ৰমে ফুটা আকস্মিক গুলীত !”

আকস্মিক গুলীতেই মৰিল বিনায়ক । বৰ দৰদী বৰ হিমায়ত্তদাৰ আছিল মানুহটো । তাৰ কথা পাহৰিবলৈ সঁচাকৈয়ে বৰ টান হ'ব ।

মাজৰাতিৰ পাছতে সিহঁতে বিনায়কৰ মৃতদেহ চাঙত তুলি লৈ গ'ল । বন্ধুত দুৰে দুৰে থাকি আশানগামী দলটোক অনুসৰণ কৰিলে ইমবানে । অন্ধকাৰ নিশা । কোনো ঘৰতেই চিৰাগ জ্বলি থকা নাই, আলিকাশৰ প্ৰত্যেকটো লগুনেই নুমাইছে । মৃতদেহৰ আগে আগে কোনোবা এটাট লগুনে এটা ওলোমাই লৈ গৈছে । খোজৰ লগে লগে লগুনেটো মানুহটোৰ হাতত ছিলিছে আৰু বাস্তাৱ ওপৰত পৰা তাৰ ডব্বা দীঘল দীঘল হাঁবোৰ খবকৈ অহা-যোৱা কৰিছে । অন্ধকাৰত থিয় হৈ থকা নিমাত দালানবোৰে মমতাহীন কোভুলেবে নিৰীক্ষণ কৰিছে সিহঁতক । আৰু . . . . .

গৈছে সিহঁতৰ ত্ৰিযিহঁত চিয়ঁৰ, “বাম নাম সত্য হ্যায়.....বাম নাম সত্য হ্যায় .....।”

বাম নাম সত্য হ্যায় ! যুতকৰ আত্মাৰ সদগতিৰ অৰ্থে ভগৱানৰ নামৰ মহিমাৰ সত্যতা ঘোষণা ? এয়েই কি শেষ কথা ? আক একো নাই ?

সেয়েই হয়তো শেষ কথা নহয়। ইমবানে ভাবিলে, বাম নামৰ এই কোঁহাল খিনিৰ ভিতৰত যুত্ৰৰ প্ৰতি জীৱনৰ এটা আকৃতি আছে। বহু দিনৰ আগতে এবাৰ জেলত থাকিবলগীয়া হৈছিল ইমবান। সি আক তাৰ কাষৰ কোঠাবিলাকত থকা সকলো কয়দীয়েই আছিল ফাঁচীৰ আচামী। শেষৰাতি ফাঁচী দিবলৈ উলিয়াই নিয়া একো একোটা কয়দীয়ে শেষবাৰলৈ মৰ্মস্পৰ্শী চিয়ঁৰ মাৰিছিল, “বাচাও ! বাচাও” আক সেই চিয়ঁৰে ইমবানৰ স্নায়ুমণ্ডলীত এটি হিমশীতল শিহৰণ তুলি দিছিল। সেইটো ঠিক যুত্ৰা ভীতি নহয়। কাৰণ বহুবাৰ যুত্ৰাৰ সন্মুখীন হৈছে আক কাহানিও যুহুৰ্ত্তৰ বাবে বিচলিত হোৱা নাই। সেই চিয়ঁৰ শ্বনি তাৰ যিটো অনুভূতি আহিছিল নি অস্থি-চৰ্ম নিৰ্মিত দেহৰ বিনাশৰ দুঃখ নহয়। সেই অনুভূতি যুত্ৰাৰ গভীৰতৰ উপলক্ষি। অস্তৰৰ যি এখন নিভৃত প্ৰদেশত থকা গভীৰ শোকখিনিৰে মানুহে বেদনাসনা কৰিভা, গান, চিত্ৰ, ভাস্কৰ্য্যক ভাল পায়, সেই বিষাদময় প্ৰদেশৰ গভীৰৰো গভীৰতৰ মৰ্মস্পৰ্শলত লুকাই থাকে মানুহৰ গভীৰতম বেদনা। যুত্ৰাৰ অস্তিত্বই মানুহৰ বৰ ডাঙৰ ব্যাথা—সকলো মহত্ব, সকলো উপলক্ষি, সকলো মহামানৱতাক অৰ্থহীন কৰি যুত্ৰা এটা ভয়াবহ সমাপ্তি। সেই গভীৰ ব্যাথা মনৰ অতল তলত গাঁথি থৈ জাক যুহি পেলাবলৈ যুগৰ পিছত যুগ অক্লান্ত চেষ্টা কৰি গৈছে মানুহৰ চেতনাই। সেই চেতনাই অহৰহ বুটলি গৈছে আনন্দৰ

উপচাৰ আৰু সুবৰ স্মৃতি, আৰাঁত আৰু মিলেজটোকলৰা আতৰাই
বাধিছে মানৱ-চেতনাক— কিন্তু তথাপি সেই গভীৰ বেদনাক জনো
পাহৰাই দিব পাৰিছে ? মৰণৰ হুবি দেবিলেই উচল খাই
উঠিছে হাড়ৰ গভীৰতম আত্মালত থকা অস্তব্ধতাই, আনোজ
সেই বেদমাৰ কথা মনত পৰি যায়। শিৱ'ৰি উঠি দি প্ৰাৰ্থনা
কৰিছে, “ৰাম নাম সত্য হয় !”

তথাপি সেই প্ৰাৰ্থনাৰ মাজেদি সি কোনো প্ৰতিশ্ৰুতিকেই
মিনতি কৰিব পৰা নাই। মাথোন ব্যৰ্থ অভিযোগৰ হতাশ
সুৰেই তাত ফুটি উঠিছে..... ।

মহাষাত্ৰিকৰ দলটো ইতিমধ্যে বহুদূৰ আগুৱাই গৈছে। সিহঁতক
জগ ধৰিবলৈ ইমবানে দ্ৰুতগতিৰে খোজ পেলাবলৈ ধৰিলে।
লণ্ঠনৰ মলিন পোহৰখিনি আন্ধাৰৰ মাজত হুলি হুলি আগবাঢ়িছে।
শেষৰাতিৰ গহীন নিৰ্জন পথত একমাত্ৰ সিহঁতৰ প্ৰাৰ্থনাই মাথোন
শুনা গৈছে, “ৰাম নাম সত্য হয়...ৰাম নাম সত্য হয়.....।”

এটা এটাকৈ কেইবাটাও দিন পাৰ হৈ গ'ল। চৌবিছ, পাঁচিছ, ছাব্বিছ, সাতাইছ আৰু আঠাইছ মাৰ্চ। ডেইছ তৰিখৰ আবেলিৰ বিৰতিৰ পিছত চৌবিছ তাৰিখে পুৱাৰেপৰা সেই যে গুলিয়া-গুলি আৰম্ভ হৈছে, আজিলৈকে তাৰ গতি ক'মা নাই।

বৰ লাহে লাহে গৈছে দিনবিলাক। সময় যেন নেবাৰ-দুপুৱায়। লেঠেৰি-নিছিগা গুলীৰ শব্দ। কামানে কামানে, গোলন্দাজে গোলন্দাজে যুদ্ধ। বাৰে বাৰে শুনা গৈছে ঘনগৰ্জৰ গুলিগন্তীৰ মেঘগৰ্জন, গৰনালাৰ তীব্ৰ চিঞৰ বিপ্লৱৰ মটাক আৰু হাউজাৰৰ শব্দ। তথাপি ঠিক বুজা নাযায় যুদ্ধৰ গতি কোনফালে গৈছে। এটা অসহ্য প্ৰতীক্ষা। নিষ্ক্ৰিয় দৰ্শক বাঁচীৰ পাঁচপন্ন হাজাৰ অধিবাসী অধীৰ হৈ পৰিছে। অলস ডিউট দি দি বিৰক্ত আৰু অৰ্ধৰ্থা হৈছে পদাৰ্থিক বিচালাৰ দল। সকলোৱেই ভাবিছে কিবা এটা হেস্ত-নেস্ত হৈ যাওক। মুকলিকৈ হাত-ভৰি মেলি উশাহ পেলাওক চিপাহীৰ দলে।

আঠাইছ তাৰিখে আবেলি বিত্তিয়াৰ ঘৰৰ পিনে ঘোঁৰা চলাইছিল ইমবানে। চিন্তা কৰি সি দৰিছে যে বিত্তিয়াৰ লগত আজিয়েই সকলো কথাৰ এটা কয়চলা হৈ যোৱাৰ দৰকাৰ। নহ'লে বৰ দেৱী হৈ গৈছে। জেপত সি সেই চিঠিখনো লৈছে। এই চিঠিখন সি মধুমতীকো দেখুৱা নাই। ওজাদৰো নিৰ্দেশ সেয়েই। কিন্তু বিত্তিয়াই এই চিঠিখন কিমানদূৰ বুজি পাইছে আৰু তাক কামত খটাইছে সেইটো গম পোৱাৰ দৰকাৰ।

বড়বাজাৰৰ মাজেদি হুলকী চালত ঘোঁৰা চলাইছিল ইমবানে। দোকান-বজাৰ সকলো প্ৰায় বন্ধ বুলিলেই হয়। অৱকাজ চহঁবৰ খোৱা বস্তুৰ দাম বাঢ়িছে ভয়াবহভাৱে। কেউপিনে

মাথোন ধ্বংসৰ চিন। ঘনবসতি অঞ্চলবোৰত ব'ভেই কামানৰ গুলী পৰিছে ত'ভেই ঘৰ-বাৰী বিধ্বস্ত হৈ গৈছে। আটাইতকৈ ভয়ৰ কাৰণ হ'ল ভীত গৰমত শুকাই থকা দাঁহৰ গজবোৰ। তাত গুলী পৰিলেই জুই লাগে আৰু বিয়পি পৰে। সিদিনা চহৰৰ দক্ষিণ অংশত থকা লছমীতাল-বোডৰ কাষৰ প্ৰকাণ্ড দাঁহৰ গজত জুই লগাৰ ফলত ওচৰৰ দুটা মহল্লা একেবাৰেই পুৰি হাঁই হ'ল। গুলীৰ আঘাতত কেইবাটাও আপুৰুগীয়া ইদাৰা নষ্ট হৈ গৈছে। তাৰ বাহিৰে মৃতৰ সংখ্যাও বৰ কম নহয়। আহত মানুহেৰে কিল্লাৰ আশ্পতাল ভৰ্তি হৈ যোৱাত নতুনকৈ ডাঙৰ অস্থায়ী আশ্পতাল এটা পাতিছে বাঈচাহেবাই।

শ্ৰীহীন আলি-পহলি। বাস্তাৰ পাথৰত গুলীৰ আঘাতৰ চিহ্ন। কেউপিনে মাজৰাতিৰ নিঃশব্দতা। বাস্তাৰ মানুহে সম্ভৰ্ণণে শব্দ নোহোৱাকৈ খোজ কাঢ়িছে। বৰিপ্ৰছাদৰ চৰ্ভতৰ দোকানত চিয়'ৰি-বাখৰি আড্ডা দিয়া নাই কোনেও। বা আইন কোনো ঠাইতেই আগৰ দৰে উত্তেজিত তৰ্ক-আলোচনা হোৱা নাই। প্ৰতিটো মানুহৰ মুখত হতাশাৰ ছাঁ নাযিছে। চহৰৰ প্ৰতিটো অংশ চুই গৈছে ধ্বংস আৰু মৃত্যুৰ ঢেঁকী।

পঁচিছ ভাৰিখৰ দিনা ইংৰাজৰ প্ৰথম ব্ৰিগেডৰ চীফ ট্ৰেন আহি পোৱাৰ পাচত আৰু কেইবাটাও নতুন বেটেৰী স্থাপন হৈছে। জুকানবাগৰ কাষত কাপুটিকুৰী নামৰ টিলাটোত যিটো ডাঙৰ বেটেৰী সজিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল সেইটোও সম্পূৰ্ণ হৈ উঠিছে। এইবিলাক বেটেৰীৰপৰা অহৰহ গুলী বৰষি হিউব'জ প্ৰাণপণে চেষ্টা কৰিছে যাতে দক্ষিণ-বুকজৰ গাঁথনি সোলোক-টোলক কৰি পেলাব পাৰে। কাৰণ দক্ষিণ-বুকজ ভাঙিব পাৰিলেই চহৰ সোমাৰ পৰা যাব, আৰু চহৰ অধিকাৰ কৰিব পাৰিলেই তাৰ মাজত থকা জুবিশাল কিল্লাটো দখল কৰিবলৈ বেছি সময়

নালাগিব। প্ৰত্যেক দিনাই সন্ধিয়াৰ পিনে দেখা গৈছে দীৱাৰত
জাঙৰ ডাঙৰ কাট ওলাইছে। হিউব'জে চাটৈ বৰ আশাবেই
চাইছে সেই কাটবোৰৰ ফালে। কিন্তু বাগিচাহেৰাৰ খাচ মিজিৰ
দলে ক'লা কহুলেবে গা ঢাকি জৰীবে নামি গৈ বাতিৰ ভিতৰতে
সেইবোৰ মেৰামত কৰি ঠিক কৰি পেলাইছে। প্ৰত্যেক
বাতি দলে দলে চিপাহীবোৰে জৰীবে দীৱাৰৰ বাহিৰলৈ নামি
গৈ পহৰা দিছে, জানোচা কিবিজীৰ দলে অন্ধকাৰৰ সহায় লৈ
বাকদেবে দীৱাৰ উকুৱাই দিয়ে বা কোঁজ লৈ হঠাতে আক্ৰমণ
কৰে।

বিভিয়াৰ ঘৰৰ ওচৰে-পাজৰে আক কেইবাটাও ঘৰ কামানৰ
গুণীত ভাঙি গৈছে। বিধ্বস্ত অঞ্চল এটাৰ মাজত বিভিয়াৰ
ঘৰটো অদ্ভুতভাৱে ঘুণ নলগাকৈ থিয় হৈ আছে। চাকৰনীজনীয়ে
ভিতৰত খবৰ দি ইমবানক মাতি নিলে। তাই বৈঠকখানা
আক নাচ-ঘৰ পাৰ হৈ তাক একেবাৰে অন্ধৰমহলৰ এটা কোঠালৈ
লৈ গ'ল। সেই কোঠাত প্ৰকাণ্ড মূৰ-সমান আয়না এখনৰ
সম্মুখত বহি বিভিয়াই প্ৰসাধন কৰিছে। তাক দেখি তাই
সেই অলস হাঁহিটো মাৰি বহাৰপৰা মুঠাকৈয়ে ক'লে, “আহা,
চুলভান, বহা। হঠাতে এনেকৈ ডুব মাৰিছিল। ক'ত?”

চাকৰনী ছোৱালীজনীয়ে আগবঢ়াই দিয়া চকীখনত বহি ইমবানে
ক'লে, “ডুব মৰা নাই, বিভিয়া। অলপ ব্যস্ত আছিলো। আজি
হঠাতে মনত পৰিল যে তুমি সিদিনা দেখুৱা অদ্ভুত নাচটোৰ
কাৰণে তোমাক কোনো মুজ্ৰা দিয়া নহ'ল। এয়া ধৰা।”

সি সোনৰ মোহৰ এটা ভাইৰ ফালে আগবঢ়ালে।

বিভিয়াই এবাৰ মাথোন কেবাহিকৈ চাই আকৌ নিজৰ
প্ৰসাধনত লাগিল, আপোন মনে বিপুল গৰু-খিট আক কেঁচা
কুঁচৰ অতি মিহি গুড়িৰ সেই মিশ্ৰণটো গালত ঝৰিহলে-ধৰিলে।

ডাইব জব্বাৰো খং উঠা যেন দেখা নগ'ল। নিচিকৈ ইহি ডাই ক'লে, “তনখা লৈ গান গোৱাটো মোৰ পেশা, চুলতান। তাকে পোনপটিয়াকৈ কৈ য়োক অপমান কৰিব পাৰিম বুলি আশা কৰি আকিছা নিশ্চয় ?”

“গান গাই টকা নল'লে পেট নচলে নেকি বিতিয়া ?”

“ওহো। ভাঙ কিবা সন্দেহ আছে ?”

“সন্দেহ ?? যি বিতিয়াৰ লগত সজুত কৰে পাঁচজন বেতনভোগী বাজনাধাৰ আৰু গায়কিয়ে, যাৰ স্বৰত চক্কনা চাকৰনী, এটা দাবোৱান, চাৰিটা দোলাভাৰী, মেহগনি কাঠৰ আচবাব, ভাৰি গোৰালি ডুব ঘোৱা দলিচা আৰু হাজাৰ হাজাৰ টকাৰ বস্ত্ৰ-আহানি-ভূমি কি ভাবা যে সেই বিতিয়াই নিজৰ পেট পুহিব সামান্য কেইটামান ৰিচালা চিপাহীক গান বেছি ?”

বিক্ৰপ কৰি বিতিয়াই ক'লে, “ভেনেহ'লে কি আচবাব-পত্ৰ, দলিচা আদি এটা এটাকৈ বিক্ৰী কৰি খাম ?”

“ওহো, সেইটো কোৱা নাই। কিন্তু ভোমাৰ স্বৰ-সম্পত্তিৰ জৌলুষ দেখি মানুহৰ সন্দেহ হ'ব নোৱাৰেনে, যে গান গোৱাৰ বাহিৰেও ভোমাৰ অন্য কোনো মহৎ পেশা আছে ? তাতে যদি ভোমাৰ লগত গুলাব সিঙৰ সম্পৰ্কেও কোনোবাই গম পায়, সোণত সুরগা নহয়নে ? অধিক কি, তেনেকৈয়েতো মোৰ সন্দেহ হৈছিল যে বিহাৰীৰ হত্যাৰ লগত হয়তো ভোমাৰ কিবা...”

বিতিয়াই তিৰ্যাক দৃষ্টেৰে এবাৰ ইমবানৰ ফালে চালে। কিন্তু ডাই একো নামাতি মুখত সেই বুটৰ গুড়ি আৰু থিউৰ মিঞাৰী ইহিবলৈ ধৰিলে।

ইমবানে ক'লে, “কিন্তু মই বুজিব নোৱাৰিলো, সেই চিঠিখনত এনে কি আছিল যাৰ কাৰণে তুমি বিহাৰীক হত্যা কৰিবলগীয়া হ'ল ?”

“সেইটো তুমি কি বুজিবা ? গামোছা এখনেৰে মুখখন টানি টানি মুছি, বিতিয়াই ক'লে ।

ভেপৰপৰা সেই চিঠিখন উলিয়ালে ইমবানে । “এইখনেই তোমাৰ মহাৰ্হা চিঠি । লোৱা । লাগে ?”

চিঠিখনৰ পিনে এবাৰ চাই বিতিয়াই চকু ঘূৰাই আনিলে “তুমি পহুলা নম্বৰৰ চয়তান, ইমবান । তুমি বাককৈয়ে গম পাইছা যে গুলাব সিঙৰ মৃত্যুৰ লগে লগে সেই চিঠিৰ প্ৰয়োজন শেষ হৈ গৈছে ।”

“গুলাব মৃত্যু কোনে মাৰিলে ?”

“জীয়েৰে জানে । সিহঁতে কাকো ধৰিব নোৱাৰিলে ।”

“বিতিয়া, মোক এটা কথা সঁচাকৈ ক'বানে ? গুলাব সিঙৰ মৃত্যুৰ লগে লগেই কি তোমাৰ এই চোৰাংচোৱাগিৰিৰ অধ্যায়টোৰ সমাপ্তি ঘটিল ?”

বিতিয়াই মূৰ হুপিয়ালে । বেচন আৰু ঘিউৰে পৰিষ্কাৰ কৰা মুখখন গামোছাৰে মুছি পেলোৱাৰ পাছত তাইৰ গাল-মুখ, নাক-চকু চকচকীয়া হৈ পৰিছে । তাই গাখীৰ সানি সানি মুখৰ ছালবিলাক চাকা কৰিবলৈ ধৰিলে ।

“কোৱা বিতিয়া, গুলাব সিঙেই তোমাৰ একমাত্ৰ মনিব ? গোপালবাওৰ লগত তোমাৰ কোনো সম্পৰ্ক নাই ?”

“গোপালবাও চিৰন্তাদাৰ ? ওহৌ । গুলাব সিঙেইতো মোৰ একমাত্ৰ মন্ত্ৰিক আছিল ।”

“গোপালবাওৰ লগত গুলাব সিঙৰ সম্বন্ধৰ কথা তুমি নাজানা ?”

“ওহৌ । ভেঙলোকৰ মাজত চিনাকি থকাৰ কথাও মই আজিলৈকে শুনা নাই ।”

“তোমাক ভেঙে গুলাব সিঙে ঠগিছিল । তোমাক গুলাব সিঙেনো কেতিয়াও কোৱা নাইনে যে গোপালবাও আৰু ভেঙে

যুক্তি কৰি গোটেই বাঁচীত বহুতো বেতনভোগী স্পাই বাধিছে,
আৰু সিহঁতৰ মাজৰ গুপ্ত চিনাকি হ'ল ক'লা ঘোৰা ?”

“ক'লা ঘোৰা !!” বিতিয়াই প্ৰায় চিয়ঁৰি উঠিল । “এইটো
খবৰ তুমি কেনেকৈ পালা, ইমবান ?”

“অকল ময়েই নহয়, বিতিয়া-বাঈচাহেবায়ো জানে এই কথা ।”

“বাঈচাহেবাই !!”

“নিশ্চয় । নহ'লে চম্পক চিঙকে আদি কৰি ইমবানবোৰ
স্পাই কেনেকৈ গ্ৰেপ্তাৰ হ'ল বুলি ভাবিছা ? প্ৰকৃততে গোপাল-
গুলাবৰ গোটেই দলটোৱেই নিশ্চিত হ'ল বুলি ক'ব লাগে ।”

“আচৰিত !! ওলাব সিঙে মোক কেতিয়াও এইবোৰ কথাৰ
সন্দেশ দিয়া নাই । গোপালৰাওৰ কথাও মোক কাহানিও
কোৱা নাই । মই মাথোন তেওঁক বিশেষ বিশেষ খবৰৰ
যোগান দি গৈছিলো আৰু তেওঁ মোক নিয়মিতভাৱে টকা
দি গৈছিলে ।”

“সেই টকা তেওঁ ফিৰিঙ্গীৰপৰা পাইছিল ?...কোৱা, বিতিয়া,
কেৰো-গেঠোখন কৰি লাভ কি ? মইতো তোমাৰ প্ৰায় সকলো
কথাই জানো । জানুৱাৰী মাহত বাঁচীত প্ৰথম ভৰি দিওঁতেই
মই গম পাইছিলো যে তুমি গুলাব সিঙৰ স্পাই ।”

“সঁচা ?”

“একেবাৰে সঁচা । এতিয়া কোৱাৰ্টোন, গুলাব সিঙক ফিৰিঙ্গীয়ে
টকা দিছিল নেকি ?”

“দিছিল । ক'বলৈ যেতিয়া একোৱেই বাকী নাথাকিল,
এইকনেই বা ৰাখো কিয় ? গুলাব সিং আছিল ফিৰিঙ্গীৰ চৰ ।
একো একোটা গুৰুত্বপূৰ্ণ খবৰ বেচি হাজাৰ হাজাৰ টকা ঘটিছিল
তেওঁ । কিন্তু মোক এটা কথা কোৱাৰ্টোন ইমবান, তুমি কি
গঁটাকৈয়ে জানিছিলি যে বিহাৰীক মই হত্যা কৰিছো ?”

“নিশ্চয় । তোমাৰ বিশ্বাস হোৱা নাই ?”

“একেবানেই নাই । মই জানো তুমি ছাব দি কথাষাৰ কৈ চাইছিল। কিন্তু মই অৱাক হৈছিলো এই দেখি যে তুমি চিঠিৰ কথাটোও জানা । কেনেকৈ ?”

“তুমি নিজৰ বুদ্ধি বেছি তীখৰ বুলি নিশ্চিত হৈ আছিল। কাৰণেই তেনেকৈ ভাবিছিল। দৰাচলতে ইয়াত আচৰিত হ'ব-লগীয়া একো নাই, সামান্য বুদ্ধি খটালেই কথাটো জল্ জল্ পট্ পট্টকৈ ওলাই পৰে । প্ৰথমতেই বাক চোৱা, বিহাৰীৰ জত্নাকাণ্ড এটা আচৰিত ঘটনা, নহয়নে ? বিহাৰীয়ে কোনো মানুহৰ লগতেই কাজিয়া নকৰে । ঝাঁটীত তাৰ এনে কোনো শত্ৰু নাই যি তাক খুন কৰিব পাৰে । সেইদিনা তাৰ মৃতদেহৰ কাষত বহি সকলোৱে এই কথাই কোৱা-কুই কৰিছিল । তেনেহ'লে কোনো বিশেষ বস্তুৰ কাৰণে তাক কোনোবাই মাৰিব পাৰে নেকি বাক ? টকা-পইচাৰ কাৰণে নিশ্চয় নহয়, কাৰণ তাৰ জেপৰপৰা এটা পইচাও চুৰি হোৱা নাছিল । অথচ তাৰ চোলাৰ তলৰ জেপ এটা এনেকৈ লুটি খাঃ আছিল যে দেখিলেই ধাৰণা হয় যেন কোনোবাই ভাৰপৰা কিবা এটা উলিয়াই লৈ গৈছে । বস্তুটো কি হ'ব পাৰে ? চিন্তা কৰোঁতে কৰোঁতে সেই চিঠিখনৰ কথা মোৰ মনত খেলালে ।”

ইমৰান অলপ ব'ল । অলপ মিচাৰ আশ্ৰয় ল'বলগীয়া হ'ল এইধিনিতে । প্ৰকৃততে বিহাৰীৰ বাকচত সেই বঙা পছমৰ মালাডাল দেখিয়েই সি ভংগগাং গম পাইছিল আচল ঘটনাটো কি । পাঁচটা বঙা পছম ফুলেৰে গাঁথা মালা ওস্তাদৰ দলৰ সংকেত চিন । তাক দেখিয়ে ইমৰানে গম পাইছিল যে ওস্তাদে বিহাৰীক ক'বাত কেনেকৈ লগ পাই আৰু তাক ঝাঁটীৰ বিচালা-কোঁজৰ গামুছ বুলি জানি তাৰ হাততে ফুলৰ মালাৰ সংকেত দি লগত চিঠি নাইবা কোনো মৌখিক বাৰ্তা

পটিয়াই দিছিল। কাৰণ ইমবানে ওস্তাদক কৈ আহিছিল যে সি ঝাঁটীৰ বিচালদাবীত সোমাব আৰু ওস্তাদেও ভাবে যে ইমবানৰ যিটো স্বভাৱ, সি বিহাৰীৰ নিচিনা মানুহৰ লগত দোস্তি পতাৰেই বেছি সম্ভৱনা। কথাই ফৰ্মুটি মৰাৰ দৰেই ভেঙে চিঠিখন পটিয়াইছিল—ভাবিছিল ইমবানে চিঠিখন পায় যদি পাব, নাপায় যদি নাই। ফৰ্মুটি লক্ষ্যস্থানত লাগিলগৈহেঁতেন, যদিহে বিহাৰীয়ে চিঠিখনৰ কথা কাকো নকৈ তাক বাকচত ভৰাই থৈ চুপচাপ ৰহি নাথাকিলেহেঁতেন আৰু যদি ইমবান অলপ বেছি ভংগৰ হ'লহেঁতেন। কিন্তু দুৰ্ভাগ্যক্ৰমে ইমবানে কোনো কথা গম পোৱাৰ আগতেই বিহাৰীয়ে চিঠিৰ কথা কেনেকৈ বিভিন্নৰ আগতে কৈ দিলে। নহ'লে হয়তো সি প্ৰাণে মৰা নপৰিলেহেঁতেন।

কিন্তু এইবোৰ কথা আৰু বিভিন্নাকতো ক'ব নোৱাৰি।

“এৰা, সেই চিঠিখনৰ কথাই মোৰ প্ৰথম মনত পৰিল।” ইমবানে কৈ গ'ল। “বিহাৰীয়ে আগতে এদিন কথাই কথাই আমাক কৈছিল যে তাৰ ভাতভ ভেনো কোনোবা বাঘী চোৰাংচোৱাই দিয়া অদ্ভুত চিঠি এখন আছে। কথাটো মনত পৰাত মই তাৰ বাকচ-বিচনাকে আদি কৰি সকলো চলাথ কৰি সেই চিঠিখন বিচাৰিলো। চিঠিখন ক'তো নাপাই মই নিশ্চিত হ'লো যে সেইখন বিহাৰীয়ে কাৰোবাক দিছে নাইবা কোনোবাই জোৰকৈ নাইবা চুৰকৈ তাৰপৰা নিছে। তাৰ ভেপৰ অৱস্থা দেখি সন্দেহ হ'ল তাৰপৰাই কোনোবাই নিয়া নাইতো ?

“কিন্তু কেনেকুৱা ধৰণৰ মানুহৰ বাক এনেকুৱা এখন চিঠিৰ দৰকাৰ হ'ব পাৰে ? সাধাৰণ মানুহৰ নিশ্চয় নহয়। ভোমাৰ কথাই মোৰ প্ৰথম মনত খেলালে। মই জানো যে গুলাব সিং ফিৰিকীৰ গুপ্তচৰ, আৰু জানো যে ভূমি ভেঙেৰে স্পাই। এনেকুৱা এখন চিঠিৰ মূল্য ভোমালোকৰ ওচৰত ইমান বেছি

যে যাক্ষর খুন কবাবে নালাগে ভাঙাটুক ছপকীয় আন যেই
সেই উদ্ধায়েবে জাক পাবলৈ চেষ্টা কৰাটো। ভাঙাটুকৰ পকে
ফলত । ... কিন্তু মোক এটা কথা কুছাই দিবানে বিভিৰা ?
চিঠিখনত একো নাই বুলি জানিও তুমি সেনে এটা কাম
কৰিবলৈ গ'লা কি ?”

বিভিৰাই প্রথমে একো উত্তৰ নিদিলে । ভাৰ পাছত শান্তভাৱে
ক'লে, “বিধাবীয়ে মোক চিঠিখনৰ কথা কোৱাৰ পাছত মই
বহু দিন ভেঙুক সেইখন খুজিছিলো । সেইদিনা ভেঙু চিঠিখন
আনি মোক দেখুৱালে, কিন্তু দিবলৈ সন্মত নহ'ল । আচলতে
চিঠিৰ পিছফালে গুপ্ত-আখৰেৰে লিখা কথাখিনিটাকৈ মোৰ
লোভ হৈছিল । মই জানিছিলো যে ভাঙেই চিঠিৰ আচল
খবৰখিনি আছে আৰু গুলাৰ সিঙে তাৰ অৰ্থ উদ্ধাৰ কৰিব
পাৰিব ।”

“যেই হওক”, ইমবানে ক'লে, “ভাবিলো, এবাৰ বিভিৰাৰ
ওপৰত সন্দেহ হ'ল যেতিয়া অলপ তদন্ত কৰাছেই বা লোকচান
কি ? যিখন ছুৰীৰে বিহাৰীক হত্যা কৰা হৈছিল সেইখন বাঁচীৰ
সকলোৱে ব্যৱহাৰ কৰা সৰু দীঘলীয়া ধৰণৰ সাধাৰণ ছুৰী । তেনেকুৱা
হুখন ছুৰী তোমাৰ বৈঠকখানাতো সজাই থোৱা আছে । কথাটো
এনেয়ে মোৰ মনত পৰিল । গ'লো চাবলৈ । পূৰন্দৰৰ লগত
কাজিয়া কৰি কৰিয়েই ছুৰী হুখন চালো । আচল ঘটনাটোৰ
উদ্ধাদিহ পাই গ'লো ভাঙেই । দেখিলো হুয়োখন ছুৰীয়েই
মামৰে থোৱা । কিন্তু এখনত মামৰে খাইছে মুকলি বতাহত,
বেৰত লগাই থোৱা অৱস্থাত । আনখনত মামৰে খাইছে বাকচৰ
কাপোৰৰ আপৰ মাজত থৈ দিয়া অৱস্থাত । কেনেকৈ জানিলো
ক'ব পাৰানে ? খোলা বতাহত যেতিয়া মামৰ লাগে সেই
মামৰত অকণমান তেলচিকটা লাগি থাকে । তাৰ বংটোও

সেই কাৰণে অকণমান ক'লা চানেকীয়া হয় । কিন্তু কাপোৰৰ মাজত বন্ধ অৱস্থাত লোহাত হোৱা মামৰত অকণো ভেলচিকটা নাথাকে ? আঙুলিৰে ঠেংলৈ খেঁৱৰৰ গুড়িৰ দৰেই আঙুলিত মামৰ লাগি আছে । তত্পৰি মোৰ আৰু চকুত পৰিল যে তুলাৰ জাঁহ লাগি আছে অস্বাভাৱিক, নে কি কোৱা ? ভাবিলো, এইটো সপ্তৰ যে তুমি তাৰ এখন ছুৰী অথবা কামৰ কাৰণে আতৰাই অইন ঠাইত থৈছিলো, আৰু বেবৰ সেই অংশটো উকা হৈ থকাৰ কাৰণে বাকচৰপৰা আন এখন ছুৰী উলিয়াই তাত সজাই থৈছিলো । পিছ দিনা পুৰন্দৰক স্মৃতি গম পালো যে তুমি সেই সন্ধিয়া বিহাৰীক কিবা এটা বস্তু খুজি খুজি কাজিয়া কৰিছিলো । কথাটো শুনি মোৰ সন্দেহ আৰু গাঢ় হ'ল ।”

ক্ষণেক বৈ ইমৰানে আকৌ ক'লে, “অৱশ্যে ভেটিয়ালৈকে মই তোমাৰ বিষয়ে ধুকুপ হ'ব পৰা নাই একেবাৰেই । সন্দেহহে কৰিছিলো মাথোন । চিন্তা কৰি দেখিলো, তুমি সেই চিঠিখন হাত কৰাৰ কথাটো যদি সঁচা হয় তেনেহ'লে তুমি অতি সোনকালে তাক গুলাব সিঙৰ হাতত পৌচাই দিবলৈ চেষ্টা কৰিব। আৰু তাৰ কাৰণে অৱশ্যেই তুমি নিজে যাব। গতিকে মই এনেকুৱা এটা ব্যৱস্থা কৰি থলো যাতে তুমি ক'ৰবালৈ যাবলৈ ওলালেই মই খবৰ পাওঁ । তাৰ পিছৰ সকলো কথা তুমি জানাই, বিতিয়া ।”

বিতিয়াই স্মিলিলে, “মই গুলাব সিঙৰ তালৈ যাবলৈ ওলোৱাৰ খবৰটো তোমাক দিলেই কোনে বাক ?”

ইমৰানে হাঁহি ক'লে, “সেইটো কথা সদৰী কৰিব নোৱাৰো ।”

বিতিয়াই ক'লে, “কিন্তু ইমৰান, তুমি ইমৰানবোৰ কথা জানিও মোক ধৰাই নিদিলা কিয় ?”

“তোমাক ধৰাই দিয়া হ'লে অৱশ্যে মোৰ লগৰীয়াবোৰে তোমাক গুড়ি কৰি পেলালেইহেঁতেন । কিন্তু লাভ কি বিহাৰী যেতিয়া একোতেই উত্তৰি নাহে ? মই কি ভাবিছিলো জানা ?

ভাবিছিলো যে তোমার স্বভাব শুধৰণি হ'ব ভৱিষ্যতে। গুলাব সিঙৰ দুৰ্বুদ্ধিয়ে তোমাক আচ্ছন্ন কৰি তোমার হতুৱাই বেয়া কামবোৰ কৰোৱাইছিল। গুলাব সিঙেই আছিল তোমার মস্তিষ্ক। সেই মস্তিষ্কক মূলতে উৎপাতিত কৰিলেই ভৱিষ্যতে তুমি আৰু বেয়া কাম নকৰিবা হয়তো। ”

“তাৰ মানে গুলাব সিঙক তুমি মাৰিলা ?”

“ওহঁ। কোনে মাৰিছে সেইটো অৱশ্যে মই জানো। নিজৰ দুৰ্বুদ্ধিতে মৰিছে গুলাব সিং।”

“মোক নোকোৱা ?”

“নকওঁ। কিন্তু পুৰণি কথাবোৰ তুমি পাহৰি যোৱা, বিতিয়া। তুমি ভাল হোৱা।”

গাখীৰেৰে ধোৱা মুখখন ভিত্তা কাপোৰেৰে মুছি মুছি বিতিয়াই ক'লে, “মই জানো কেঁচুৱা ছোৱালী যে মোক তুমি এনেকৈ ভাল কৰিবা ? মই ভালেই আছো, ইমৰান। ...সিদিনা তোমাক যে প্ৰাণদান দিছিলো তাক ইমান সোনকালেই পাহৰি গ'লানে ?”

“তাৰ আগতেই তোমাক কৈ থওঁ যে সিদিনাৰ স্মৃতি মোক অজ্ঞান কৰিবলৈ দৰব মিহলাই দিয়াৰ কথা স্পষ্টকৈ জানিও সেই স্মৃতি মই পিছিলো। মই জানো যে সেই সময়ত ময়েই তোমার আটাইতকৈ ডাঙৰ শত্ৰু আৰু তুমি মোক হত্যা কৰিবৰ চেষ্টা নিশ্চয় কৰিবা। কিন্তু জীৱনৰ ওপৰত ইমান বেছি মায়া মোৰ কোনোকালেই নাই, বিতিয়া।”

“আচল কথা, তুমি অকুণ্ঠজ্ঞ।” বিতিয়াই ক'লে। ভীষ্ম বেকা হাঁহি এটা হাঁহিলে তাই। “মোৰো নিজৰ জীৱনৰ ওপৰত কোনো মোহ নাই, কিন্তু তোমার মুখখনৰ ওপৰত মোহ এটা আছে। দীৰ্ঘ দুনিয়াৰ বেদব্দী মালিকে বৰ ভাল সেইটো

হুলস্থানৰ দৰে এই খুব খুব চেহেৰা এটা কবুল কৰিলে। ইমৰান, ভোম্বাৰ সুন্দৰ মুখখনত শূৰীৰ চাবুকেৰে কোবাই সৌৰলু তুলি নষ্ট কৰি দিব পৰা হ'লে জীৱনত শেষ সুখকণ পালোহেঁতেন। ইয়াৰ মোহত পৰি সিদিনা মই ভোম্বাক যে অকল প্ৰাণদান দিলো এনে নহয়, আক এটা বস্তু দান কৰিলো যাক পোৱা হ'লে বাঁচীৰ সৰ্বোত্তম পুৰুষো ধন্য হৈ গ'লহেঁতেন।”

“কিন্তু যেহেতু মই সেই ‘সৰ্বোত্তম পুৰুষ’ নহওঁ, এতেকে ভোম্বাৰ দানে মোক ‘ধন্য’ কৰাৰ সলনি বিবাত্ত আৰু কৰ্দমাত্ত কৰি তুলিলে।”

গালে-মুখে কেতেকী ফুলৰ বেণু সানিছিল বিতিয়াই। হুলস্থল দৃষ্টিৰে তাই মুখ ফুৰাই ক'লে, “ভূমি হীন—ভূমি ইত্তৰ, ইমৰান।... চোৱা, সন্ধিয়া লাগিলেই, মোৰো কাপোৰ পিন্ধিবৰ সময় হ'ল। অধুগ্ৰহ কৰি যদি...”

“নিশ্চয়”, ইমৰানে ক'লে, “মই যাবলৈকে ওলোইছো। কিন্তু অকণমান ব'ৰা, এই চিঠিখন ভূমি নল'লা যেতিয়া নষ্ট কৰি পেলাব লাগিল। আপনীয়া চিঠি, মই লগত লৈ ফুৰিলে আকো মোকেই ফোহনাৰাই খুব কৰি পেলাওক লাগে। নে কি কোৱা?”

ইমৰানৰ কথাৰ স্লেথবিধি বুজিব পাৰিও বিতিয়াই কোনো উত্তৰ দিবলৈ চেষ্টা নকৰিলে।

ইমৰানে সাজ খুলি চিঠিখন আৰু এবাৰ পঢ়ি পেলালে। চিঠিখন এই :

“প্ৰিয় শেঠজী,

এই চিঠি আপোনাৰ ওচৰ পাবগৈ বুলি আশা কৰা নাই। আশাৰ মাহত দিল্লীৰ ফালে আহোঁতে বাঁচীৰ বিচালা-টিপাৰী এজনক লগ পাই তেওঁ হাতত এই

চিঠিখন পঠিৱালো। ঘটনাক্ৰমে আপোনাৰ লগত হয়তো তেওঁৰ দেখা-দেখি হ'ব পাৰে আৰু চিঠিখন আপোনাৰ হাতত পৰিবগৈ পাৰে। চিঠি অইনৰ হাতত পৰিলে তেওঁ ইয়াৰ সূত্ৰ বিচাৰি নাপায়।

অনেক প্ৰবন্ধেৰে সম্ৰাট বাহাদুৰস্বাহক মই লগ ধৰিছিলো। আজ্ঞাভাগী মহান সম্ৰাটক সাধাৰণ কয়দীৰ দেৰে ঠেক অন্ধকাৰ কোঠা এটাত ৰখা হৈছে। মই যাওঁতে তেখেতে এখন মলিয়ন কাপোৰৰ ওপৰত শুই আছিল। আটাইতকৈ দুখৰ বিষয় হ'ল এই যে, কবি-সম্ৰাটক সামান্য পেঞ্চিল আৰু কাগজ এটুকুৰা দিবলৈকো অস্বীকাৰ কৰা হৈছে। তেখেতে শায়াৰ লিখিছে কোঠাৰ দেৱালত—এঙাৰেৰে। তেখেতে হাতত হোৱা ঘাঁ এডোখৰ মোক দেখুৱালে। তাত ঘনাই মাখি পৰিছে আৰু পচিবৰ উপক্ৰম হৈছে। চিকিৎসাৰ ব্যৱস্থা কোনেও লোৱা নাই।

বাঁচীলৈ আপোনাৰ সহগামী হোৱা জান দুজন সঙ্গীক অৱসৰ দিয়াৰ কথা বিবেচনা কৰিব। কাৰণ তেওঁলোকৰ প্ৰথমজন হ'ল অশীতিপৰ বৃদ্ধ আৰু আনগৰাকী কোমল বয়সীয়া নাৰী। তেওঁলোকৰ অভুলীয় কৰ্ম-কীৰ্তি দলৰ সকলোৰে মনত থাকিব—কিন্তু প্ৰথমজনৰ বয়স আৰু দ্বিতীয় গৰাকীৰ উদ্ভিষ্যতৰ কথা চিন্তা কৰিলে তেওঁলোকক এই দুৰ্গম পথৰ-পৰা বেহাই দি জিৰণীৰ অৱকাশ দিয়াটো যুগুত।

দ্বিতীয়গৰাকীক এই চিঠি দেখুৱাবৰ প্ৰয়োজন নাই।

আপোনাৰ কৰ্মপথত জয়যাত্ৰা প্ৰাৰ্থনা কৰিলো।

ইতি—

আপোনাৰ ওস্তাদ।”

চিঠিত ডিছেক্সৰ মাহৰ তাৰিখ। তাৰ ওলোটা পিঠিত একপৃষ্ঠা গণিতিক সংখ্যা, হঠাতে দেখিলে যোগ-বিয়োগৰ অঙ্ক

যেন লাগে। সেই চিল্লবোৰৰ অৰ্থ ইমবানে জানে। সি ভাব পাঠোদ্ধাৰ কৰিছে অতি সহজেই। সংখ্যাধিনিৰ অৰ্থ এনেকুৱা:

“শেঠ্‌জী, আপুনি দিল্লী এবাৰ পাছতে এটা নতুন পৰিস্থিতিৰ উদ্ভৱ হৈছে। কৰ্‌কী ইঞ্জিনিয়াৰিং কলেজৰ প্ৰাক্তন ছাত্ৰ আজিমুল্লা খানে (বৰ্তমান কানপুৰৰ চৰকাৰী স্কুলৰ শিক্ষক) লণ্ডনৰপৰা উদ্ভতি আহিবৰ সময়ত কছ দেশৰ প্ৰতিনিধি এজনক লগ পাই নানাচাহেব আৰু সম্ৰাট বাহাদুৰশাহৰ নামত কছ দেশৰ সামৰিক সাহায্য বাঞ্ছা কৰিছিল। এই সম্পৰ্কে তেওঁৰ লগত মোৰ কথা-বাৰ্তা হৈছিল। সম্প্ৰতি সম্ৰাট বন্দী আৰু নানাচাহেব পলাতক। এওঁলোকৰ অবিহনে, কছ দেশৰ সাহায্য যদি সঁচাকৈয়ে আছে, কাঁচীৰ বাণীৰ ওচৰলৈ যাব। কাৰণ উত্তৰ আৰু মধ্য ভাৰতত বৰ্তমান তেখেতেই সক্ৰিয় নেত্ৰী। এনে সাহায্য অহাৰ গম পালেই আপুনি বাণীচাহেবৰ লগত সাক্ষাৎ কৰি স্বীয় (প্ৰকৃত) পৰিচয় দিব, আমাৰ কথা জ্ঞাপন কৰিব আৰু সুচাৰুৰূপে সাহায্য গ্ৰহণ কৰাৰ ব্যৱস্থা কৰিব। আজিমুল্লা খাঁ চাহাবে খবৰ পোৱা মতে ভাৰতৰ অন্যান্য কেইবাজনো নেতাই (কাঁচীৰ বাণীয়েও) বেলেগে বেলেগে কছ দেশৰ সাহায্য বিচাৰিছে। এই কথা যদি সত্য হয়, সমূহ নেতৃবৃন্দৰে সংগঠিত এটি সজব-দ্বাৰাহে সাহায্য গ্ৰহণ কৰিব লাগিব। অন্যথা তেওঁলোকে সাহায্য পট্টদ্বাৰলৈ ইতস্ততঃ কৰিব, বা একান্তই নপট্টয়াবই। এই মৰ্মে মই আপোনালৈ অনতি পলমে বিশদ বাতৰিৰে সৈতে বাৰ্তাবাহক পট্টিয়াম। ইত্যবসৰে আপুনি সৈনিকধৰ্ম পালন কৰি কাঁচীতেই অৱস্থান কৰক।—আপোনাৰ ওস্তাদ।”

ইমবানে জেপৰপৰা চুৰট উলিয়াই জ্বলালে, তাৰ পাছত চিঠিখনত অগ্নিসংযোগ কৰিলে। জাহ্নুৱাৰী মাহত বিহাৰী কাঁচীলৈ আহোঁতেই তাক চিঠিখন দিয়া হ’লে হয়তো লাভ হ’লহেঁতেন। এতিয়া ইয়াৰ কোনো মুলাই নাই।

ইমবানলৈ আহিবলৈ শিলে খোজ দিলে।

উনত্রিছ ভাৰিখে ৰাতিপুৱা কামানৰ গুলী এটাৰ সন্মুখত পৰি ডেভিদ উৰি গ'ল। দীৱাৰৰ ওপৰত ইমৰানৰপৰা অলপ দূৰত মাথোন ডেভিদ থিয় হৈ আছিল। এক মুহূৰ্তৰ আগতে সি ভাত আছিল, এক মুহূৰ্তৰ পাছত তাৰ কোনো চিন-ছাৰ নাথাকিল আৰু গুলীৰ বিস্ফোৰণৰ শব্দৰ ঠেলাতেই যেন মধুমতীও মাটিত বাগৰি পৰিল। তাইক ভুলি ধৰিলেহি ঝাঁটী-দুবাবৰ ৰাজ নৰ্তকী মোজিবাঈয়ে।

মধুমতীয়ে বিহ্বলভাৱে চিয়ঁৰি উঠিল, “ইমৰান! ডেভিদ ক’ত? চোৱাটোন, সি সো ভাতেই থিয় হৈ আছিল।”

“ভোৰ জখম হৈছে, মাধু।” ইমৰানে তাইৰ বাহত ধৰিলেহি। দুজনী ভিকতা মানুহ আহি দুয়োফালৰপৰা ধৰি মধুমতীক দীৱাৰৰপৰা নমাই লৈ গ'ল।

ইংৰাজ বেটেৰীবোৰৰ এশ ছুটা কামান আজি আঁঠে ফুটা দি ফুটিছে। দুপৰীয়াৰ ফালে শব্দৰ মন্দিৰৰ নতুন ইংৰাজ-বেটেৰীটো গোলাম ঘোঁচে ধ্বংস কৰি দিছিল। ঘনগৰ্জৰ নিশানা নিপুনভাৱে থিক কৰি কাপুটিকৰীৰ ইংৰাজ-বেটেৰীৰ এজন হাবিলদাৰ আৰু ছুটা চিপাহীক একেটা গুলীতে হত্যা কৰিছিল তেওঁ। ৰাজীচাহেবাই তাৰ বাবে ভৰিবপৰা কপৰ চিপাতোড়া (Anklet) খুলি তেওঁক পুৰস্কাৰ দিছিল। কিন্তু তাৰ পিছৰেপৰা ভাৰতীয় কামানবোৰৰ শব্দ ক্ৰমে ধীৰ হৈ আহিছে।

সন্ধিয়া সময়ত যুজদেহবোৰ নিবলৈ মানুহৰ মাজত ছৱা-ছৱা লাগিল। আত্মীয়-স্বজনৰ দলে যুজদেহবোৰ বিচাৰি বিচাৰি উলিয়াই কস্থলেবে ঢাকি এটা এটাকৈ চাঙত ভুলি ৰাবলৈ ধৰিলে। ইমৰান দীৱাৰৰ সংখ্যাৰ মানুহ আৰু কাহানিও হতাহত হোৱা নাই। গোটেই দীৱাৰৰ ওপৰতে অধুত এটা হতাশাৰ ছাঁ নামিছে।

ৰাতি আঠমান বজাত বিতিয়াৰ ঘৰত উপস্থিত হ'লগৈ ইমৰান। “ওস্তাদ গুলাম ঘোঁচক কবৰ দি থৈ আহিলো, বিতিয়া।” সি ভাইক ক'লে। “চবুতৰা মহলৰ দক্ষিণ কোণৰ সমাধিৰ ঠাণ্ডা মাটিৰ তলত তেওঁ চিৰকাল শান্তিৰে শুই থাকিব। আজি একে দিনাই তিনিজন শ্ৰেষ্ঠ গোলন্দাজৰ মৃত্যু হ'ল,—ওস্তাদ ঘোঁচ, হাবিলদাৰ খুদাবক্স আৰু খাজ-নৰ্ত্তকী মোতিৰাসী। কাইলৈ কামান চলাবলৈ মানুহ থাকিবতো ?”

জবাব হৈ গালত হাত দিলে বিতিয়াই, “কোৱা কি ? খুদাবক্স আৰু গুলাম ঘোঁচ ! একে দিনাই ?? মইতো মাথোন লালাডওৰ বৈশীয়েক বক্সীনজু মৰাৰ সংবাদহে পাইছিলো।”

তিত্তা মাতেৰে ইমৰানে ক'লে, “তোমালোকৰ যত্ন সাৰ্থক হৈ আহিছে বিতিয়া,—কাঁচী চহৰৰ মেপ ইংৰাজৰ হাতত পৰিল যেতিয়া কাঁচী এইবাৰ ক্ৰমেই পৰাজয় আৰু মৰণৰ ফালে আগুৱাই যাব। শুনা নাইনে সঁইয়াৰ গেট আৰু বাগিচা-বুকজৰ বেটেৰীৰ মাত বন্ধ হৈ গৈছে ? কামানক দেৱতাৰ দৰে পূজা কৰে গোলন্দাজহঁতে। এটা গোলন্দাজ জীয়াই থকালৈকে সি কামানত জুই দিব—কামানৰ কাষতে থিয় হৈ মৰিব, তথাপি এখোজ হুকি নাযায়।”

“কিন্তু তুমি মোক কিয় গালি পাৰিছা, ইমৰান ?”

“তুমি 'এই চহৰৰ অধিবাসী নোহোৱানে ? তেন্তে তুমি দীৱাৰলৈ নোযোৱা কিয়, পাঠানী পোছাক পিন্ধি গুলী-বাকদ, খাদ্য আৰু পানী অনা-নিয়া কৰি থকা চহৰৰ আন ভিকতাবোৰক সহায় নকৰাটো কিয় ? আজি কিল্লাৰ পুখুৰীৰ কাষত বাবে বাবে গুলী পৰিছেহি। তোমালোকে পঠিওৱা নক্সা আৰু মান-চিত্ৰৰ সহায়তেই নহয়নে, বিতিয়া ? তোমাৰ চহৰৰ নিৰীহ মানুহবোৰে কেইমাহমানৰ কাৰণে স্বাধীনতাৰ সোৱাদ পাই ডাক প্ৰাণ দি ৰাখিবৰ চেষ্টা কৰিছিল। গোটেই চহৰখন হিগি-জাপি

যোৱাৰ পাছত, বহুজন নিহত আৰু অধম হোৱা সত্ত্বেও, বিশ্বস্ত বেটেৰী আৰু আহত গোলন্দাজকেইটা লৈয়েই আঠোটা দিন যুদ্ধ চলাই গ'ল সিহঁতে। কিন্তু এইবাৰ আক বন্ধা নাই।.... তোমালোকৰ উদ্দেশ্য পূৰ্ণ হ'ল বিতিয়া,—মধ্য ভাৰতৰ আটাইতকৈ সমৃদ্ধ আৰু শ্ৰেষ্ঠ মগৰী ৰাষ্ট্ৰৰ পতনৰ লগে লগে মধ্য ভাৰতৰ বিপ্লৱৰো অন্ত পৰিব।”

বিতিয়াৰ পিছে পিছে বৈঠকখানালৈ গ'ল ইমৰান। তাই একো নামাতি ভাল মূৰকৈ আঙুলি পিটিকি আছিল। সি ক'লে, “পইচাৰ লোভত দেশখন বিদেশীক বেচি দিবৰ চেষ্টা কৰাৰ কাৰণে মই তোমাক নিশ্চয় গালি পাৰিম, বিতিয়া। কিন্তু তোমাৰ ভিতৰৰ মানুহজনীক মই অপমান কৰা নাই—ভুল হুবুজিৰা। কাৰণ বাহিৰৰ চৰিত্ৰই মানুহৰ প্ৰকৃত পৰিচয় নহয়।”

অলপ বৈ ইমৰানে আকৌ ক'লে, “এদিন ৰাতি মই তোমাৰ পৰিচয় পাইছিলোঁ। সেই দিনা শেষৰাতি তিনিমান বজাত তুমি ঘৰত বহি গাইছিল। বাগিনী পুৰীয়া-ধনত্ৰী। ক'ৰবাৰপৰা আহোঁতে ৰাস্তাৰপৰা সেই গান শুনি মই থমকি ৰ'লো। চহৰত তেতিয়াও যুদ্ধৰ গোল্ক অহা নাই। গোটেই চহৰ নিমাত-নিভাল। মোৰ শিক্ষিত ঘোঁৰা আত্মকে নিভাল মাৰি থিয় হৈছিল যদিও তাৰ উপাহৰ লক্ষটোৱেই নিজান ৰাতিৰ তন্দ্ৰা ভাঙি দিব বুলি মোৰ ভয় হৈছিল।.....গহীন নিশা। অন্ধকাৰ চহৰৰ ক'লা ইমৰাতবোৰৰ পিছকালে শুক্লা-ব্ৰহ্মোদশীৰ চক্ৰটো ডুব যাৰ ধৰিছে। নিপ্প্ৰভ বহল হালধীয়া কাঁহীখনৰ তলতে সামান্য কুঁৱলীৰ বেধা। সেই কৰুণ পৰিবেশৰ মাজত তোমাৰ পুৰীয়া-ধনত্ৰীৰ দীখলীয়া আলাপ অপূৰ্ব লাগিছিল, বিতিয়া। সেই দিনাৰ পৰিচয়েই তোমাৰ আচল পৰিচয়। ভাল ভাল গায়কৰ কণ্ঠত মই পুৰীয়া-ধনত্ৰী শুনিছোঁ। সেই বাগৰ

সমগোত্ৰৰ বসন্ত, মধুবন্তী, বিভাস, পুৰবী-কল্যাণ, হুসতানী আৰু এম এটা বাগৰ হাঁ টানি ননাকৈ গাব পৰা শিল্পী খোৱা নাছিলো। পুৰীয়া-ধনত্ৰী শুক্লকৈ গোৱা কঠিন কাম। কিন্তু তোমাৰ খেয়ালত অলপো খুঁত নাছিল, বিভিয়া। সঙ্গীতৰ গভীৰ উপলব্ধি নহ'লে তুমি সেই স্তৰ গাব নোৱাৰিলাইডেন।”

“শাস্ত্ৰীয় সঙ্গীত তুমি ইমান বুজা, ইমবান ?” অৰাক চকু দুটা বহনকৈ মেলি বিভিয়াই কৈ উঠিল। “অদ্ভুত ! মই তোমাৰ কথা কাহানিও গম ধৰিব পৰা নাছিলোঁ। .....কিন্তু, শুনা, পুৰীয়া-ধনত্ৰী ভালপোৱাৰ লগত মানুহৰ চৰিত্ৰৰ সম্পৰ্ক কি ?”

“সম্পৰ্ক আছে,” ইমবানে ক'লে। “এটা ভুল নকৰিবা বিভিয়া,—মানুহ জাতিৰ মাজত জাতি-ধৰ্ম, ধনী-দুখীয়া, সবল-দুৰ্বল, ভাল-বেয়া মিলাই হাজাৰটা শ্ৰেণীবিভাগ থাকিলেও গোটেই মানুহজাতিক মাথোন দুটা শ্ৰেণীতহে ভাগ কৰিব পাৰি। মাথোন দুটা শ্ৰেণীত। উচ্চাঙ্গ পৰ্যায় আৰু সাধাৰণ পৰ্যায়। শিক্ষা-দীক্ষা নাঃবা ধন-প্ৰতিপত্তি আৰু বংশৰ উচ্চতাৰ হিচাপেৰে এই শ্ৰেণীবিভাগ নিৰ্ণয় কৰিব নোৱাৰি। কেতিয়াবা দেখি আচৰিত নালাগেনে যে বাৰ বছৰ ধৰি পাণিনিৰ ব্যাকৰণ পঢ়ি অহা, সাত বছৰ ধৰি জ্যোতিষ অধ্যয়ন কৰা নাইবা কৰ্কীৰ কলেজৰপৰা ইঞ্জিনিয়াৰিং পঢ়ি অহা চোকা বুদ্ধিৰ মানুহেও হয়তো উচ্চাঙ্গ সঙ্গীত নাইবা উচ্চাঙ্গ ভাস্কৰ্য্য বুজিব পৰা নাই, আৰু আনফালে হয়তো সাধাৰণ সোণাৰী নাইবা তাঁতী এটাই ওখধাপৰ খেয়াল শুনি মচ্‌গুল হৈ বহি আছে ? কাৰণটো অতি স্পষ্ট। আগৰ মানুহখিনিৰ স্থান সাধাৰণ শ্ৰেণীত, পিছৰ মানুহখিনি উচ্চাঙ্গ পৰ্যায়ৰ। মানুহে যেতিয়া জীৱনক গভীৰ-ভাৱে উপলব্ধি কৰে তেতিয়াই সি উচ্চতৰ পৰ্যায়লৈ উঠে। এই উপলব্ধি আহে ব্যক্তিগত চিন্তাৰ গভীৰতা আৰু পাৰিবাৰিক

সংস্কাৰ, অনুশীলন আৰু কৃষ্টিৰূপৰ। এই উপলব্ধিয়েই মানুহক উচ্চাঙ্গ কলাৰ বস বুজাব শক্তি দিয়ে।”

“তোমাৰ কথাবোৰ আজি কিডাপৰ কথা যেন লাগিছে, ইয়ৰান,” বিতিয়াই ক’লে।

ইয়ৰানে হাঁহিলে, “.....আৰু পৃথিৱীত নৃত্য, সঙ্গীত, চিত্ৰ, ভাস্কৰ্য্য সাহিত্য, দৰ্শন আৰু গবিত-শাস্ত্ৰ আদি সাতোটা বিষয় আছে, যাৰ সাধনাই মানুহক এই গভীৰ উপলব্ধি দিয়ে। ব্যস্ত গণিতবিদে যেতিয়া অৰাক হৈ উচ্চাঙ্গ গান শুনে, আচৰিত নালাগেনে? আচলতে যি মানুহে এইবিলাক বিষয়ৰ এটা হৃদয়ঙ্গম কৰে, তেওঁ বাকী ছটা বুজাব শক্তিও বাখে, বিতিয়া। ....শুনো, বহু দিনৰ আগতে মোৰ ৰাজ নামে এজন বন্ধু আছিল। ৰাজহঁতৰ পৰিয়ালত বহুতো পাপ আৰু পঙ্কিলতাৰ লগে লগেই সঙ্গীত-চৰ্চাও চলিছিল পুৰুষানুক্ৰমে। এই কথাবোৰ ৰাজে নিজৰ অনুভূতিৰূপৰা মোক কৈছিল আৰু লগে লগে ময়ো অনুভৱ কৰিছিলো।”

“ব’বা, তুমি বসজ্ঞানেৰে চৰিত্ৰৰ জোখ দিব খুজিছিল। তাৰ মানে যিবোৰে শাস্ত্ৰীয় গান বুজি নাপায় সিহঁত বেয়া?”

“কোনে ক’লে? মোৰ লগৰে যুগলীকৰ, বৈজনাথ আদি বন্ধুবোৰেওতো বুজি নাপায়। তাৰমানে সিহঁত বেয়া নেকি? পৃথিৱীত অজ্ঞানতা এটা আশীৰ্বাদ। চিন্তাৰ প্ৰকৃত গভীৰতা নাই কাৰণেই এই মানুহবোৰ সুখী। আইনৰ কথা বাদ দি মই তোমাৰ কথাই ক’ব খুজিছো, বিতিয়া। তাৰ আগতে মোক তুমি কলা বস্তুটোৰ এটা ব্যাখ্যা দিয়া। মনৰ কোনো এটা অনুভূতি এটা মাধ্যমৰ মাজেদি প্ৰকাশ কৰিলে সিয়েই কলা হৈ নপৰেনে? ভালকৈ মন কৰি চোৱা, আমাৰ প্ৰতিটো অনুভূতিৰ লগত কিছু বেদনা সন্নিবিষ্ট আছে। বাতিপুৰাৰ সূৰ্য্যোদয়ৰ

উজ্জল পৰিবেশৰ মাজতো তুমি এটি বিষাদৰ বেধা দেখিবলৈ পাবা। অথচ সেই বিষাদে আমাক আনন্দ দিয়ে।”

বিতিয়াই কৈ উঠিল, “তুমি খাতী দাৰ্শনিকৰ দৰে কথা কৈছা, ইমৰান। এই কথাটো ময়ো বহু দিন অনুভৱ কৰিছো। সঁচাকৈয়ে সূৰ্য্যোদয়, সূৰ্যাস্ত, সন্ধিয়া, অন্ধকাৰ নিশা, ধুমুহা-বৰষুণ, পাহাৰৰ দৃশ্য সকলোতে অলপ দুখলগা কিবা এটা আছে। শাস্ত্ৰীয় গানবোৰতো মই সেই দুখেটো হাজাৰগুণ ডাঙৰকৈ অনুভৱ কৰোঁ।”

“নিশ্চয়...মনক স্পৰ্শ কৰিব পৰা প্ৰত্যেকটো দৃশ্য, প্ৰত্যেকটো পৰিবেশেই দুখৰ অনুভূতি দিয়ে। তথাপি বেলেগ বেলেগ পৰিবেশৰ বেদনাবোধ বেলেগ বেলেগ। আচল ঘটনাটো কি জানা? আমাৰ মনৰ অটল ভলিত কিছু বেদনা জমা হৈ আছে। গভীৰ চিন্তা আৰু উপলব্ধিৰে এবাৰ ভিতৰত প্ৰবেশ কৰি তাত এবাৰ অবগাহন কৰিব পাৰিলেই স্পৰ্শকাতৰ পৰিবেশ-বোৰত সেই বেদনাৰ বিভিন্ন প্ৰকাশ দেখিবলৈ পাওঁ। যি কলাই মাধ্যমৰ সহায়েৰে সেই বেলেগ বেলেগ বেদনাবোধক বেলেগ বেলেগ আকাৰেৰে নিখুঁতভাৱে ধৰি ৰাখে সিমেই হৈ উঠে উচ্চ অঙ্গৰ কলা। এইবোৰ মোৰ মনেগঢ়া কথা নহয়, বিতিয়া। মোৰ বন্ধু ৰাজে বহুতো কিতাপ-পত্ৰ পঢ়ি মোক এইবোৰ কথা শিকাইছিল।”

দাঁতৰে সোঁহাতৰ বুঢ়া আঙুলিটো কামুৰি বিতিয়াই ক’লে, “তুমি কোৱা কথাটো সঁচা। উচ্চাঙ্গ কলাত আমাৰ অন্তৰৰ বেদনাবোৰৰ বাহ্যিক প্ৰকাশ হয় বাবেই সেই কলাই আমাক আনন্দ দিয়ে। মনৰ যিবোৰ অনুভূতিৰ ভাগ বাহিৰৰ মানুহে ল’ব নোৱাৰে, উচ্চাঙ্গ কলাই তেনে অনুভূতিৰ ভাগ লৈ মনত আনন্দ দিয়ে। তাৰ মানে মানুহৰ মনৰ হাজাৰ হাজাৰ বেদনাবোধক ভাষা দিবলৈকে আছে হাজাৰ হাজাৰ বাগ-বাগিনী।

শাস্ত্ৰত লিখাৰ দৰে পৰিবেশ বুজাবলৈ নহয় ? কিন্তু ভূমি কোৱা সেই মনৰ অটল ভলিত থকা বেদনাখিনি কি, ইমবান ?”

ইমবানে ক'লে, “দৈশ্বৰে জানে । হিন্দু শাস্ত্ৰ-পুথিবোৰে সদায় সেই দুখটোক অস্বীকাৰ কৰি গৈছে । তাক মনৰপৰা মুছি পেলাবলৈ নিৰ্দিষ্ট কৰিছে কৰ্মযোগ আৰু নানাবিধ কৰ্তব্যবোধ । মই কেতিয়াবা ভাবো সেইটো মানৱজাতিয়ে লক্ষ লক্ষ বছৰ জুৰি মৃত্যুৰ বিকল্পে কৰা যুদ্ধৰ বেদনাময় অভিজ্ঞতাৰ পুৰুষানুগমিক অভিবৰ্তন । মৃত্যু মানাই, মানুহ আৰু তাৰ পৃথিৱীৰ অনিত্যতাৰ প্ৰতীক । অনিত্যতাৰ্ভকৈ ডাঙৰ ব্যৰ্থতা, ডাঙৰ দুঃখ মানুহৰ কি আছে ? অজন্মৰপৰা আহিছে মানুহ, অজন্মালৈকে আকৌ উলটি যাব, অজান ভৱিতব্য আৰু আন্ধাৰ অজন্মৰ বেদনাময় ছাপ এটি মানুহৰ মনৰ কোণত যেন চিৰকাল বৈ গৈছে ।”

হঠাৎ ইমবানে খৰধৰকৈ ক'লে, “ব'বা, অখনিৰেপৰা বাজে কথাবোৰ কৈ আছো, আচল কথালৈ যোৱাই নাই । চোৱা, মানুহৰ মনটো সদায় কিছুমান প্ৰৱৃত্তিৰদ্বাৰা চালিত । মানুহৰ প্ৰতিটো কাম নাইবা ব্যৱহাৰৰ কাৰণে কোনো এটা নহয় এটা প্ৰৱৃত্তিয়ে দায়ী । এই প্ৰৱৃত্তিবোৰৰ মৌলিক ৰূপটো দেখে মাথোন উচ্চাঙ্গ পৰ্য্যায়ৰ মানুহে । প্ৰবল ধুমুহা নাইবা ভূমিকম্প দেখি ইতৰজনে পেটে পেটে আনন্দ পায়, সেই আনন্দৰ মাজত ক্ৰিস্তাশীলজনে আৱিষ্কাৰ কৰে ধ্বংসৰ প্ৰৱৃত্তি । প্ৰথম বৰষুণজাকৰ পিছত পথাৰৰ কেঁচা মাটিৰ গোন্ধটো কোনে ভাল নাপায় ? কিন্তু উচ্চাঙ্গ পৰ্য্যায়ৰ মানুহে তাত দেখে মানুহৰ মাটিৰ লগত নিবিড় হোৱাৰ প্ৰৱৃত্তি । যুদ্ধৰ কাহিনী শুনি চকু অমৰা-গুটিয়া কৰা সকলো এটাৰ ভিতৰত :ভেঙে দেখে হিংসা কৰাৰ আৰু হিংসিত হোৱাৰ প্ৰৱৃত্তি । আৰু কত

প্ৰবৃত্তিৰ ব্যাখ্যা। ঐনকুৱা একোটা প্ৰবৃত্তিক নিখুঁতভাৱে
ভাষা দিয়েইভো সাহিত্য হয় উচ্চাঙ্গ, অমৰ। মই কি কথা
ক'ব খুজিছো বিতিয়া বুজিছানে ?”

“কি কথা ?”

“স্বদেশ-প্ৰেমৰ কথা। দেশ-প্ৰেম এটা সাধাৰণ প্ৰবৃত্তি।
সাধাৰণ মানুহে দেশক অন্ধভাৱে ভাল পায়। মই জানো,
গুলাব সিঙৰ লিঙ্কাই তোমাৰ তেনেকুৱা ধৰণৰ ভাব-প্ৰৱণতা
একেবাৰেই নকট কৰি পেলাইছে। গতিকে তুমি এতিয়া উচ্চাঙ্গ
পৰ্য্যায়ৰপৰাই এই সহজ প্ৰবৃত্তিটোৰ মৌলিক উপাদানবোৰ
ফঁহিয়াই চাবলৈ চেষ্টা কৰা। প্ৰথম উপাদানটো হ'ল নিজক
ভাল পোৱাৰ প্ৰবৃত্তি,...মানুহে নিজক ভাল পায়, গতিকে
নিজৰ ঘৰখনক ভাল পায়। তাৰ পাছত নিজৰ মানুহ, নিজৰ
মহিলা, নিজৰ চহৰ, নিজৰ দেশক ভাল পায়। দ্বিতীয় উপাদানটো
হ'ল মহত্ববোধ। প্ৰত্যেক মানুহেই পেটে পেটে নিজক মহানুভৱ
বুলি স্বীকাৰ কৰে। আৰু সময়মতে কোনো কষ্টকৰ মহৎ কামত
আত্মনিয়োগ কৰি স্বীয় মহত্বক অনুভৱ কৰিবলৈ যত্ন কৰে।
তৃতীয় উপাদানটো হ'ল....”

“ব'বা, ইয়াৰলৈ !” বিতিয়াই কৈ উঠিল, “তুমি কি অন্ধ
কৰি জুৰি-মেলি যোক স্বদেশ-প্ৰেমিক কৰি তুলিব খুজিছা ?
প্ৰথমতে দীঘল বক্তৃতাৰে জ্ঞান দান কৰি বুজাই ল'লা যে মই
চিন্তাশীল, গভীৰ উপলব্ধি থকা উচ্চাঙ্গ পৰ্য্যায়ৰ ব্যক্তি...
গতিকেই মৌলিক প্ৰবৃত্তিবোৰৰ উপাদান বুজাটো মোৰ পক্ষে
সম্ভৱ। গতিকে এতিয়া মই বিচাৰ কৰি কৰি স্বদেশ-প্ৰেমৰ
উপাদান বুজিব লাগিবনে ?”

“প্ৰকৃততে স্বদেশ-প্ৰেম হ'ল মানুহৰ দেশ আৰু দেশবাসীৰ
প্ৰতি থকা গৌৰৱবোধ আৰু স্বাভাৱিক ভাল পোৱাৰ সহজাত

প্ৰতিভা, বিবেকে দ্বিধা এটা ময়ং মানৱীয় গুণ । কিন্তু তোমাক
ভেতৰৈক বুজাব পাবিম জানো, বিভিমা ?”

“তোমাক বুজাবলৈ কোনেও কোৱা নাই । মোৰ নিজৰ
বান্ধা মই নিজেই ল'ম, ইমবান । মোৰ বান্ধা তুমি দেখুৱাব
নালাগে । কোন সাহসত মোৰ কৰ্তব্য সম্পৰ্কে তুমি ব্যাখ্যা
দিবলৈ আহিছা ? নিজৰ অধিকাৰ সম্পৰ্কে তোমাৰ অলপো
ধাৰণা নাইনে ?”

“বিভিমা, তোমাৰ হুটা জয়ন্তৰ অপৰাধ মই ক্ষমা কৰিছো ।
প্ৰথমতে তুমি মোৰ বন্ধুক হত্যা কৰিছা, দ্বিতীয় অপৰাধটো
তুমি নিজেই জালকৈ জানা । তাৰ বিনিময়ত তোমাৰ স্বভাৱটো
সামান্য শুধৰাবলৈ ক'বলৈও মোৰ অধিকাৰ নাইনে ?”

“তোমাৰ বন্ধুক যদি মই হত্যা কৰিছো তুমিও মোক হত্যা
কৰা । মোক শুধৰাবলৈ তুমি কোন ?”

“ইমান গোঁৱাৰ হ'লে পুৰীয়া-ধনত্ৰী গাবা কেনেকৈ ?”

ইমবানে জেপৰপৰা চুবট এটা উলিয়াই দিয়াচেলাইৰ
কাঠি মাৰি তাক জ্বলালে ।

একত্ৰিছ মাৰ্চৰ দিনা ৰাতি উত্তৰ আকাশৰ একোণত বিশাল
জুইৰ পোহৰ দেখা গ'ল । লগে লগে কিল্লা, চহৰ আৰু
দীৱাৰৰ প্ৰত্যেক অংশৰপৰা শুনা গ'ল হাজাৰ হাজাৰ মানুহৰ
উল্লাসৰ চিঞৰ । কিল্লাৰ প্ৰাকাৰে প্ৰাকাৰে অলিন্দই অলিন্দই জমা
হৈ আনন্দত কিৰিলি পাবিবলৈ ধৰিলে চিপাহীৰোৰে ।

তাঁতিয়া টোপী আহিছে ।

তাঁতিয়াৰ চিপাহীৰোৰে তাৰেই জান দিছে বেতোৱাৰ উত্তৰ
গাঁৱৰ শুকান জোপোহা-জংমলত জুই লগাই ।

ডয়্যাবৰ চুশ্চিষ্ঠা আৰু হতাশাৰ মাজেদি পাৰ হৈ গৈছে ঘোৱা চুটা দিন। প্ৰতি মুহূৰ্ত্ততে ঝাঁচীবাসীয়ে এটা চৰম আক্ৰমণ আশা কৰিছে, বুজিছে যে পৰাজয় আসন্ন। উনন্নিহ তাৰিখে কিল্লাৰ প্ৰধান প্ৰধান কেইবাটাও বেটেৰী নিখাত হৈ গৈছে, গুলী আৰু বাৰুদৰ পৰিমাণ কমি আহিছে শোচনীয়ভাৱে। চহৰৰ খাদ্য-সামগ্ৰীৰ অৱস্থা আৰু দুঃখ লগা। কামানৰ গুলীত কিল্লাৰ জলাধাৰ নষ্ট হৈ ঘোৱাৰ বাবে কিল্লাৰ ভিতৰত ডয়্যাবৰূপে পানীৰ অভাৱ আৰম্ভ হৈছে। ভাল ভাল গোলন্দাজ-বোৰৰ সবহভাগেই মৃত। যুদ্ধ কৰাৰ সকলো আহিলাই শেৰ হৈ আহিছে। এনেকৈ আৰু কেইদিন চলিব পাৰি ?

কিন্তু তাঁতিয়া টোপীৰ আগমনৰ বাতৰিত গোটেই চহৰত এটা নতুন চাঞ্চলাৰ শিহৰণ খেলি গ'ল। সাময়িকভাৱে বিপদৰ কথা পাহৰি গৈ চিপাহীবোৰে নতুন উৎসাহেৰে গান গাবলৈ আৰম্ভ কৰি দিলে :

“হাণ্টাৰ গোলী খুব চালায়া একশ’ও সাল পুৰা

চুহাকে তৰাহু কেঁও ছুপ ছুপ ভাগে পল্টনৱালা গোৰা,

যিত্তা পড়েড চাহে লাগাও লঙুন পেঁ মৈদান

হগাৰা মুলুক হামকো ছোড়ো ফিৰিগী বেইমান ॥”

তাঁতিয়া টোপী যদি সঁচাকৈয়ে আহিছে, তেওঁৰ লগত আহিছে বাইছ হাজাৰ সৈন্য আৰু আঠাইছটা কামান। তাঁতিয়াৰ সৈন্য সংখ্যাৰ হিচাপ বহুত দিনৰ আগেয়েই দূতে দি গৈছে। ইংৰাজ বাহিনীয়ে যদি ঝাঁচীৰ অবৰোধ উঠাই তাঁতিয়াক আক্ৰমণ কৰিবলৈ যায় তেনেহ’লে বান্ধিচাহেবা আৰু তাঁতিয়াৰ মাজত পৰি সিহঁত বিধ্বস্ত হৈ যাব। হিউব’জে নিশ্চয় বেচ কেই ঘণ্টামানৰ আগতেই তাঁতিয়া অহাৰ খবৰ পাইছে। কাৰণ যুদ্ধৰ আগে-ভাগে তেওঁ পুৰণি টেলিগ্ৰাফ হিলচত নতুনকৈ টেলিগ্ৰাফ

খুঁটা বছৰাই তাঁৰ লগাইছে আৰু গাঁৱৰ মানুহে চেষ্টা কৰিও
সেইবোৰ নষ্ট কৰিব পৰা নাই।

আজি আকাশৰ বগা ঝংখিনিলৈ চাই চাই ইমৰানৰ বাবে
বাৰে ওস্তাদৰ কথা মনত পৰিল। ওস্তাদৰ বহু আশাৰ কুছ দেশীয়
সাহায্য আজিও আহি হিন্দুস্থান নাপালেহি। হয়তো কুছ দেশৰ
ৰজাই সাহায্য দিয়াৰ আঁচনি শেষ সময়ত পৰিহাৰ কৰিলে। হয়তো
আজিমুল্লাই যাৰ লগত সাক্ষাৎ কৰিছিল তেওঁ প্ৰকৃততে কুছ-
প্ৰতিনিধিয়েই নহয়। কিন্তু সাহায্য অহা হ'লে কাম হ'লহেঁতেন।
আধুনিক যুদ্ধ-কৌশলত কুছ দেশৰ সৈন্য ইংৰাজতকৈ আগবা।
আজিমুল্লা খাঁই ক্ৰিমিয়াৰ যুদ্ধত নিজ চকুৰে দেখি আহিছে
কেনেকৈ কুছ দেশৰ হাতত ইংৰাজ আৰু কছাটীবিলাক নিৰ্বোধৰ
দৰে হাৰিছিল।

বাঁচীত থকা গোটেই দিনকেইটাই বৰ বাৰ্থ যেন লাগিল ইমৰানৰ।

কাইলৈ দিনটোৰ ভিতৰতে জয়-পৰাজয়ৰ এটা মীমাংসা হৈ
যাব। বাঁচীত আজি চৰম উত্তেজনা। আসাববদাৰবোৰে
চৌকীয়ে চৌকীয়ে জোৰ জ্বলাই গ'ল। প্ৰত্যেকটো
কামানৰপৰা নতুন উৎসাহেৰে গুলী চলাব লগে লগে জুই
উদগীৰণ হ'বলৈ ধৰিলে। গোলাম ঘোঁচৰ অবিহনে ঘনগৰ্জৰ
ভাৱ ললে বৃদ্ধ কিশোৰসিং পৰবাৰে। গুল্লা-সপ্তমীৰ স্নান
জোনাকত যিস্থানদূৰ সম্ভৱ কামানবোৰৰ নিশানা থিক কৰা হ'ল।
এদল দুটো চিপাহীয়ে মনে মনে দীৱাৰৰপৰা নামি ইংৰাজ
চাউনীৰ নিচেই কাষলৈ গৈ তাৰপৰা গালি পাৰিবলৈ ধৰিলে।
গোটেই ৰাতি কামানৰ শব্দ আৰু বন্ধ নহ'ল।

শেষ-ৰাতিও বাঁচীৰ বাট-পথ দিনৰ দৰেই চঞ্চল হৈ থাকিল।
তেতিয়া উত্তেজিত কথা-বাৰ্তা পাতি বাস্তাইদি মানুহ অহা-যোৱা
কৰি আছে। চৰম উত্তেজনাৰ মাজেদি পাৰ হৈ গ'ল এটা

ৰাতি আৰু এটা দিন। ৰবিপ্ৰহ্লাদৰ চৰিত্ৰৰ দোকানত বহু দিনৰ মূৰত আকৌ এবাৰ ইমবানইভৰ গৰম তৰ্ক-বিতৰ্কৰ আত্মা বহিছে। কিন্তু সৰ্বস্বয়ত সেই সজ্জাৰ কৰা ভৱানৰ ৰাতখিটোৱেই আছিল আৰু এটা গভীৰ অৱলাদে অন্ধকাৰৰ দৰেই চহৰখন আৰবি ধৰিলে। তাঁতিয়া চৌপাৰি ব্যৰ্থ নেতৃত্বই কেঁচোৱা নদীৰ পাৰৰ যুদ্ধক এটা অসম্ভৱ পৰাজয়ত পৰ্য্যৱসিত কৰিছে। প্ৰথম ত্ৰিগেডৰ কেইবাজাৰমান মান্দ্ৰ সৈন্যৰ কাতত ৰাৰি পৈছে তাঁতিয়াৰ সমগ্ৰ ৰাহিনী। এনেকুৱা শোচনীয় পৰাজয়ৰ কাহিনী আশতে আৰু কোনেও কাননিও শুন নাহি।

এক এপ্ৰিলৰ দিনা সন্ধিয়া ৰাজচাহেবাই কিল্লাত সকলো চিপাহী আৰু চৰ্দাৰক গোট খুৱালে। সকলোৰে জ্বলন্ত চকুৰ পানীখিনি মুছি পেলাই তেখেতে ডাঙৰ ডাঙৰ আঙুৰে ক'লে, “মোৰ ৰাহাদুৰ চিপাহী, চৰ্দাৰ আৰু বন্ধু সকল — পেছোৱাৰ সৈন্যৰ ভৱসাত আমি যুদ্ধত নমা নাই। নিজৰ হিম্মতেৰে আমি ইমান দিন বাঁচি ৰক্ষা কৰিছো। নিজৰ হিম্মতেৰেই আমি শেষ পৰ্য্যন্ত যুদ্ধ কৰি যাম।”

সেই দিনা গোটেই ৰাতি ৰাজচাহেবাই চৰ্দাৰবিলাকক লগত লৈ ঘূৰি ঘূৰি চিপাহীবোৰক উৎসাহিত কৰিলে। প্ৰত্যেক গোলন্দাজক আঁঠি মাটি আনি পুৰস্কাৰ দিলে। গোটেই ৰাতি তেখেতে কিল্লা আৰু দীৱাৰ পৰিদৰ্শন কৰি কটালে।

মাৰ্জৰাতি ইমবান আৰু যুগলীকৰে বেহচৰ দৰে দৌৰি দৌৰি কিল্লাৰ আশপাশত পালেগৈ। সবকুৱাক আহত হৈ ভাঙ পৰি আছে বুলি এইমাত্ৰ খবৰ পাইছে সিহঁতে। ওলটো এটাখ আশাত্ত সবকুৱাকৰ বাঁওতৰিখন উৰি গৈছিল। ৰাকুৱেৰে গোৰা বিষাক্ত অংশটো বাদ দিবলৈ চিকিৎসকে আৰু জৰুৰী নুহৈ কাটি দিছিল জৰিখন। অকৃতকাৰ্য্যেই সবকুৱাক ৰাতিছিল।

হুখটাব পাচন্ত জ্ঞান দুবাই পাই নিষ্ঠাকভাৱে বিচিনাত উঠি
বহিষৰ চেষ্টা কৰিছিল সি। জ্ঞান পাই তাক ঘেৰি থকা
বন্ধুবোৰক দেখি চিৰাচবিভভাৱে ‘মই ক’ত আছো?’ বুলি প্ৰশ্ন
নকৰি সি কৈছিল, “চাওঁ, চুবট এটা দেউচান।”

বিচিনাত উঠি বহিষৰ চেষ্টা কৰোভেহে সি প্ৰথম আৱিষ্কাৰ
কৰিলে যে তাৰ বাঁওভৰিখন নাই। মুহূৰ্তৰ ভিতৰতে প্ৰচণ্ড
বক্তচাপত তাৰ মুখৰ শিৰবোৰ ফুলিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে।
গোটেই আম্পতাল বজনজনাই যোৱাকৈ বিকট চিয়ঁৰ মাৰিলে
সি, “মোক হত্যা কৰ। মোক হত্যা কৰ।”

ইমৰানক ধূবঙে দেখি সবকৰাজে তেজে ভৰি যোৱা চকু
হুঁটা মেলি চিয়ঁৰি ক’লে, “ইহঁত চব শত্ৰু। তই মোৰ
আপোন, ইমৰান,...মোক বেছাই দে। মোক হত্যা কৰ।”

ইংৰাজ-বেটেৰীৰপৰা অহা বঙা বঙা গুলীবোৰ বাঁচী নগৰ
আক দীৱাৰৰ বিভিন্ন অংশত ছেদ-ভেদ নোহোৱাকৈ পৰিয়েই
থাকিল, সেইদিনা গোটেই নিশা অবিৰত আৰু অবিচ্যাস্ত শক্তিয়ে।

আজি হুই এপ্ৰিল ।

চালৰ ঠাণ্ডা পকাৰ ওপৰত শুই শুই ইমবানে চুৰট খাইছে আক
ভাৰিছে । আজি বসন্তৰ শুক্ল-নৱমী । নিৰ্মল আকাশত জোনৰ
অবিৰত সাম্ৰাজ্য, বাঁচীৰ পাহাৰে পাহাৰে জোনালী প্লাৱনৰ
বন্য, আকাশে-বতাহে প্ৰকৃতিৰ ইমান যে অকৃপণ দাক্ষিণ্য ।
ক'লা ক'লা ছাঁ পেলাই ঘৰবিলাক নিমাত্তে থিয় হৈ আছে ।
ৰাতিৰ স্নিগ্ধ পৃথিৱীৰ ওপৰত কপালী জোনাকৰ বোল দেখিলে
জ্যেষ্ঠ-মহীয়া তপত খৰাং হুপৰীয়াবোৰৰ কথা পাহৰিবৰ মন যায় ।
ইমান ৰূপ এই পৃথিৱীৰ । মানুহে বাক ইয়াত যুদ্ধ কৰে কিয় ?

অলপ আগতে মাথোন মুৰলীধৰৰ মন্দিৰৰপৰা ৰাতি বাৰ
বজাৰ ঘট। শুনা গৈছিল । কোমল খটখট শব্দেৰে ক'ৰবাত
কোনোবা লোহা-মিগ্ৰিয়ে ঘোঁৰাৰ খুৰাত নাল লগাইছিল এই
অলপ আগলৈকে । এতিয়া সকলো নিমাত্ত । ক'তো নাম-নাচ শব্দ
নাই । আজি ৰাতিটোৰ কাৰণে বাঁচীৰ কুকুৰবোৰেও যেন
ভুকিবলৈ পাহৰি গৈছে । এই তন্দ্ৰাভৰা জোনাকত থিয় হৈ
কোনে ক'ব যে এই সপোনপুৰীৰে জ্যোৎস্না-প্লাৱিত অলিয়ে-গলিয়ে
অভিসাৰ চলিছে শেষ চূড়ান্ত সংগ্ৰাম—মৰণ-দেৱতাৰ নিঃশব্দ
পদ-সঞ্চাৰ ?

যোৱাকালি গোটেই ৰাতি ইয়াত ইংৰাজ চাউনীৰপৰা গুলী
আহি বৰষুণৰ দৰে পৰিছিল । বঙা বঙা গুলীৰ পিণ্ড, বাকদৰ
ভয়াবহ শব্দ, চৌধা ভগাৰ শব্দ, লেলিহান জুই, আহত ঘোঁৰাৰ
চিঞৰ, হতভগা মানুহৰ হাহাকাৰ । আজি একো নাই । হিউ-
ৰ'জৰ মৰ্টাৰ আৰু হাউট্ৰাৰ নিমাত্ত । কিল্লা আৰু দোৱাৰৰ
কামানবোৰ শুক । যোৱা-ৰাতি এনেকুৱা সময়ত বাঁচীৰ ৰাস্তাই
ৰাস্তাই কিমান কৰ্ম-চঞ্চলতা ! মৰা-শ বৈ লৈ গৈছে আত্মীয়ৰ

দলে, জুই নুমাৰল গোট খাইছে জাকে জাকে নিবছৰা মানুহ, দীৱাৰৰ ফালে দৌৰিছে ল'ৰাৰ দল। কালি পোৰা ঘৰবোৰ আজি এডাৰৰ জঁকা হৈ থিয় দি আছে। ছুট ল'ৰাই আক দল বান্ধি ফিৰিঙ্গীক জোকোৱা বাসো গোৱা নাই।

ক'তো অকণো শব্দ নাই, ক'তো অকণো পোহৰ নাই। আজি কেঁচুৱাই কন্দা নাই, আহতসকলেও চিয়'ৰা নাই। কাৰো চকৰ তললৈকো জুই যোৱা নাই। সন্ধিয়াৰেপৰা এটা বন্দুকৰ শব্দও শুনা নাই কোনেও।

এই নিস্তক্ৰতাৰ ৰাজ্যত কি যুদ্ধৰ প্ৰতীক্ষা সম্ভৱ ?

..... দীঘলকৈ হোপা এটা মাৰি চুৰটৰ জুইখিনিলৈ চাই ৰ'ল ইমৰানে। জুইখিনিভ সেই একে পূৰণি আক্ৰোশ। ক্ষোভ। .... আধা ঈঁকা, আধা মোছা ছবিটো তাৰ আকৌ মনত পৰিল। এটা সৰু ল'ৰা.... কিছুমান শিলগুটি... সেই বেল লাইনটো.....।

হঠাৎ উদভ্ৰান্তৰ দৰে ৰহি পৰিল ইমৰান। অসম্ভৱ! বৰ অবিদ্যাস্থ আজিৰ এই নিস্তক্ৰতা! ..... পূৰণি সৈনিক সি; এই স্তক্ৰতা প্ৰথম অভিজ্ঞতা নহয় তাৰ। যুঁজু আৰু পৰাজয়ৰ পদধ্বনি সি বহু দূৰৰপৰাই শুনে। সহজাত প্ৰবৃত্তিয়ে তাৰ কাণে কাণে কৈ দিলে ঝাঁচীত আজি এই ৰাতি পুউৱাৰ আগে আগে যুদ্ধৰ শেষ সিদ্ধান্ত হৈ যাব। ৰূপালী সৌন্দৰ্য্যৰ কোলাত নিশ্চিত হ'ব বুৰঞ্জীৰ চূড়ান্ত মীমাংসা।

শেষ হোৱা চুৰটৰ টুকুৰাটো দলিয়াই পেলালে ইমৰানে। ওহো, তাৰ কোনো সন্দেহ নাই, আজি ৰাতি যদি যুদ্ধ হয় সি হ'ব চূড়ান্ত সংগ্ৰাম।

...হঠাৎ দৰৱাজাত কোনোবাই টুকুৰিয়ালে।

“ইমৰান। ইমৰান আহ নেকি ?” সুৰাধৰৰ মাত।

ডিঙি মেলি চালে ইমবানে। দুৱাৰৰ আগত মুবাৰক খিৰ হৈ আছে। ইমবানক সি দেখা নাই।

“মুবাৰক!” মুবাৰকে মূৰ তুলি চালে। “এইফালেদি উঠি আহ। আচ্ছা ব’, ময়েই নামি গৈছো।” ইমবানে জখলাইদি নামি আহিল।

মুবাৰকে তাৰ কাঙ্কত হাত থৈ ক’লে, “ইমবান, দীৱাৰৰ কাষলৈ যাওঁ ব’ল।”

“এতিয়াই কিয়? মোৰতো আঢ়ৈ বজাৰপৰা পহৰা আছে।”

“অলপ আগেয়েই ব’ল না”, অনুন্নয় কৰি ক’লে মুবাৰকে। “বৰ ভয় লাগিছে জান, মোৰ ধাৰণা হৈছে আজি বাতিয়েই হয়তো অৰটন এটা ঘটি যাব।”

ইমবানে হাঁহিলে। মুবাৰকৰ পিঠিত চপৰিয়াই সি ক’লে, “আক এদিন এনেকৈয়ে ভয় খুৱাই তই মোক দীৱাৰৰ বাহিৰলৈ মাতি লৈ গৈছিলি, মনত আছেনে?”

“তৰ্ক নকৰিবি, মোৰ মনে কৈছে আজি বাতি কিবা এটা হ’ব।”

অকল মুবাৰকেই নহয়, বাঁচীৰ প্ৰতিটো মানুহে আজি ভয়াবহ কিবা এটাৰ কাৰণে প্ৰতীক্ষা কৰিছে। আজি ফুট গধূলিতে দেৱান বগুনাথ সিং আৰু জৱাহিৰ সিঙে মানুহ পঠিয়াই চহৰৰ প্ৰতি জনে জনে কোৱাইছে যে আজি বাতিটোৰ কাৰণে যেন সকলো সতৰ্ক হৈ থাকে... আজি বাতি নিশ্চিত হৈ থাকিলে নহ’লিব।

দুৱাৰ খুলি মম জ্বলালে ইমবানে। “তই তেন্তে ইয়াতে অলপ বহ”, সি ক’লে, “মই উৰি পিন্ধি লওঁ।”

ইমবানৰ কোঠা ছটা। তাৰে বাহিৰৰ কোঠাটোত মুবাৰকক বহুৱাই সিটো কোঠাত সি কাপোৰ পিন্ধিবলৈ ধৰিলে।

ইমবানে আজি পিন্ধিলে গাখীৰৰ দৰে বগা পেছোৱাকী কুৰ্তা, তাৰ ওপৰত বঙা জমিয়াৰৰ বাঙি। কুৰ্তাৰ ডিঙিৰ

কাষত জব্বীৰ ঘুনসি। ডবিত পিন্ধিলে নাগাবা, মূবত বান্ধিলে পাভল বঙা-চন্দেবীৰ মূবেঠা। সি কঁকালত পেটি মাৰিলে, ভাত ওলোমাই ল'লে পিন্ধল মাক ভবোৱাল। পিঠিত বান্ধিলে বিচালাৰ বঙা ফিটা। ফিটাত বন্দুক ওলোমাই ল'লে। কঁকালত পিন্ধলৰ খাপৰ কাষত থাকিল বন্দুকৰ গুলীৰ চামৰাৰ বাকচ। মূবেঠাৰ ওপৰত গাঁঠি ল'লে বক্ত-পতাকা খোদাই কৰা অকণমান খাভুৰ ভৰাটো।

হঠাৎ ইমবানে বাস্তাভ ঘোঁৰাৰ শব্দ শুনিলে। খবতকীয়া খুঁৰাৰ শব্দবোৰ তাৰ ঘৰৰ সন্মুখলৈকে আহি বৈ গ'ল। এক মুহূৰ্ত্ত,... দুই মুহূৰ্ত্ত....তাৰ পাছতেই ঘোঁৰাটোৱে আকৌ দৌৰি আঁতৰি যোৱাৰ শব্দ শুনা গ'ল। প্ৰায় লগে লগেই বাহিৰৰ কোঠাৰপৰা মুবাৰকে মাত দিলে, “ইমবান, এইফালে দৌৰি আহ! সোনকালে!”

ইমবাৰে তৎক্ষণাৎ সেই কোঠালৈ আহিল। এখন চিঠি হাতত লৈ মুবাৰক থিয় হৈ আছে। খাপ মাৰি চিঠিখন হাতত ল'লে সি। চিঠিখন এটা খামৰ ভিতৰত বন্ধ, কিবা গধুৰ বস্তু এটা ভৰাই তাক এনেকুৱাকৈ গধুৰ কৰা হৈছে যাতে বাস্তাৰ-পৰা দলিয়াই তাক কোঠাত পেলাব পাৰি।

“কোনোবাই ঘোঁৰা দৌৰাই আহি বাস্তাৰপৰা দলিয়াই এইখন ইয়াত পেলাই থৈ গৈছে।” মুবাৰকে ক'লে।

খামটো ফালি চিঠিখন উলিয়ালে ইমবানে। লগে লগে শিলগুটি এটা ওলাই মাটিত পৰিল। একেটা উশাহতে সি চিঠিখন পঢ়ি পেলালে:

“চেনেহৰ চুলতান মোৰ,

দেশাভ্যবোধ মোৰ আছেনে নাই সেইটো বেলেগ কথা।

কিন্তু তুমি যদি মোক সঁচাকৈয়ে তাক শিকাৰ খুজিছিল, চৰ

মাৰি নিশিকাল। কেলৈই ? আজি এটা সঁচা কথা কওঁ শুনা, তোমাৰ প্ৰতি মোৰ এটা দুৰ্বলতা আছিল। কিন্তু তোমাৰপৰা সদায়েই মই কঠিন পৌৰুষ আশা কৰিছিলোঁ,... বিচাৰিছিলোঁ নিছুবতা, অভ্যাচাৰ, পীড়ন। তাকে নকৰি ভিক্তাৰ দৰে পেনপেননিৰে মোক, দেশাত্মবোধ শিকাবলৈ গ'লা কিয় তুমি ?

চহৰৰ ওপৰত আক্ৰমণ হ'লে আজিয়েই হ'ব যেন লাগিছে। মই ভৱোৱাল ঘূৰাৰ নাজানো, ঘোঁৰাও ভালকৈ চলাৰ নাজানো। বন্দুকতো নায়েই, কোনোবাই দিলেও যে মাৰিব পাৰিম তাৰ ভৱসা নকৰোঁ। তথাপি যুদ্ধলৈ ওলালোঁ। বাজিচাহেবাৰ কামতে থিয় হৈ মৰিম। তোমাৰ লগত সম্ভৱ আৰু দেখাদেখি নহয়। মৰম ল'বা। আৰু শুভেচ্ছাও। ইতি—

বিভিয়া, তোমাৰেই”

চিঠিখন পঢ়ি উঠি ইমবানে জেপৰপৰা চুবট উলিয়ালে। মুৰাৰকে সুধিলে, “চিঠিখন কিহৰ, চাওঁ ? কি লিখিছে তাত ? কোনে লিখিছে ?”

ইমবানে ক'লে, “ন'কৰি আৰু, এই কম্বন্ধত ঘৰৱালাৰ কাণ্ড। ক'ৰ ডেৰটা টকা ভাৰা বাকী আছে, তাকে খুজি সি সদায় বিৰক্ত কৰে। সিদিনা মই তাক ক'লো যে সি আৰু ভৱিষ্যতে যদি ভাৰা বিচাৰি আছে, তাৰ মুখৰ চিনাকি বদলাই দিম। ভয় খাই চয়তানটোৱে এতিয়া দূৰৰপৰা চিঠি দলিয়াই টকা খুজিছে।”

চুবটটো জ্বালে ইমবানে, তাৰ পাছত চিঠিখনত অগ্নিসংযোগ কৰিলে। মুৰাৰকে চুবট নাখায়। ধোঁৱাখিনিক গোল আঙঠি

এটা কবি উকরাই নি ইমবানে ক'লে, “আজি সম্পূৰ্ণ পোছাকটো পিন্ধি পেলালোঁ । কেনে হ'ল বাক ?”

অলপ সময়ৰ পাছতে মানিক চৌকৰ নিজান বাস্তাবে সিহঁতৰ ঘোঁৰা দৌৰিবলৈ ধৰিলে ।

“ইমবান, আমি কেনেকৈ হাবি যাম নেকি ? ভট্ট বাক কি ভাব ?”

“ওহোঁ, কিয় হাবিম মুবাৰক ? আমাৰ হিম্মত নাইনে কোশিচ নাই ?”

মনে মনে বিষণ্ণ হাঁহি এটা নহঁতাকৈ নোৱাৰিলে ইমবানে । সি নিজে ভাব-প্ৰৱন নহয় । কোনো ধৰণৰ নৈবাশ্যতেই সি বিশ্বাস নকৰে । সি জানে সি আশাবাদী, কিন্তু তথাপি ব্যৰ্থ আশা পুহি ৰাখিব কিমান দিন ? ঝাঁচীবাসীয়ে ক্ষণলব্ধ স্বাধীনতাৰ স্থায়ী মূল্য বুজে সত্য,—তাৰ কাৰণে মৰণক ভুচ্ছ কৰি সিহঁতে যুদ্ধ কৰিব আমৰণ । শৌৰ্য্য আছে, দেশ-প্ৰেম আছে—আছে অপূৰ্ব আত্মত্যাগ । কিন্তু যুদ্ধত জয়ী হ'বৰ কাৰণে সেয়েই কি যথেষ্ট ?

যোৱা ৰাতিৰ প্ৰবল গুলী বৰ্ষণৰ ফলত চহৰৰ দক্ষিণফালৰ দীৱাৰত বিশাল ফাট মেলিছে । লেঠেৰি নিছিগা গুলীৰ সন্মুখত মিস্ত্ৰিবোৰে ৰাতিয়েই ওলাই আহি আনফালৰ দৰে ভাল কৰিব পৰা নাই সেই ফাট । আক সেই ফাটৰ ফালেই বৰ ভৰসাৰে চাইছে হিউব'জৰ দলে ।

ইমবানে জানে সকলো । কিন্তু মুবাৰকক নিৰাশ কৰিব নোখোজে সি । আধুনিক যুদ্ধ বৰ জটিল । তাত আত্মহুতিতকৈ কৌশল লাগে বেছি । দিল্লীৰ যুদ্ধত এই কথা সি হাড়ে হাড়ে গম পাইছিল । হিউব'জ অগ্ৰজ্ঞ সেনাপতি,—হয়জিহ বহুবীয়া সেনা জীৱনত আৱাৰ্ণাণ্ড, চিৰিয়া, ক্ৰিমিয়া আৰু চিৰাস্তোপল

যুদ্ধত যোগ্যত। অৰ্জন কৰিছে ভেৰ্ট্ৰ । ভেৰ্ট্ৰৰ হাতত আছে আধুনিকতম উন্নত অস্ত্ৰ আৰু লৈন্যলক্ষ্য। ভদ্ৰপৰি জনাৰীৰ চহৰ বাহিৰবপৰা আক্ৰমণ কৰাত সুবিধা কিমান ! কামানৰ এটা গুলীও অঞ্চল নাষায়, প্ৰতিটো গুলীত লিখা থাকে ধ্বংস আৰু হাহাকাহৰ ।

ওহঁা আৰু কোনো সন্দেহৰ অৱকাশ নাই । বাঁচীৰ সামগ্ৰিক পত্তন এইবাব আসন্ন । পঁয়ত্ৰিছটা কামানৰ গুলী আৰু বাকি দ শেষ হৈ আহিছে । দীৰ্ঘ অৱবোধৰ ফলত খাদ্য আৰু পানীৰ কাৰণে হাহাকাৰ লাগিছে মহলাই মহলাই । বহা বহা যোদ্ধা আৰু গোলন্দাজবোৰৰ বহুতেই মৰ্মাস্তিকভাৱে আহত আৰু বাকীৰোৰ মৃত । শত্ৰু-কিল্লা, সেইয়াৰ-গেট, বাগিচা-মুকজৰ দৰে প্ৰধান প্ৰধান বেটেৰীৰোৰ চিৰকাললৈ নিবৰ হৈ গৈছে । চাৰিওফালেই ব্যৰ্থতা আৰু হতাশা । ইয়াৰ মাজতো নতুন বুৰঞ্জী বচিত হোৱাটো জানো সম্ভৱ ?

“কেতিয়াবা মনত খুব দুখ লাগে, জান, ইমৰান !” মুবাৰক ক’লে, “যদি কেনেকৈ হাবি যাওঁ ?? কি হ’ব, - কি হ’ব আমাৰ, ক’চোন ! যদি এই আজাদখাহী কায়েম হ’বৰ কাৰণে মই শৰীৰৰ প্ৰত্যেকটো অঙ্গ এটা এটাকৈ নিজ হাতে কাটি দিবলগীয়া হয়, তাকেই পাৰিম ! যদি মাত্ৰ সি কায়েম হয় ।”

ইমৰানে ক’লে, “তই হতাশ নহ’বি, মুবাৰক । আজি ভই দেশৰ বাবে যেনেকৈ অনুভৱ কৰিছ, হিন্দুস্থানৰ প্ৰতিটো ইনচানে তাকেই কৰিছে । সাৰা হিন্দৰ মাজুৰৰ দিলত বাজিছে একে সুৰ, একে ইচ্ছা । .. সাৰা হিন্দৰ আত্মাকৃতি আৰু মূৰৰ ওপৰত দয়ালু খোদাতালা ! ভয় কিহৰ, মুবাৰক, ভয় কিহৰ ?”

মুবাৰক বৰ জাব-প্ৰৱন হৈ পৰিছে আজি । “তোৰ ওপৰত মোৰ খুব ভৱশা, ইমৰান”, সি ক’লে, “তোৰ যুদ্ধ, তোৰ

মিকেটনাৰ ওপৰত মোৰ খুব আশা । ভই বহুতো ঠাই ফুৰিছ, ভই পাৰ্চী জান ইংৰাজী জান, আৰু কৰাচী জান । আমাৰ সকলোৰে মাজত ভোৰ বুদ্ধি বেছি;—ভই বেছি কথা বুজ আমাৰকৈ । খোদাই কৰক, ভোৰ কথাই ঘেন ফলিয়ায় ।”

হুয়ো মিৰয়ে বাকলৈ ধৰিলে ।

অলপ সময়ৰ পাছত ‘ওনাও’ দৰৱাজা পালেহি সিহঁতে । দৰৱাজাৰ মুখত এদল চক্ৰবী, তাৰ বাহিৰে অলপ দূৰত বৈ আছে তিনিশমান কোজী চিপাহী । ভাবে এশমান বিচালা । আজি প্ৰতি দৰৱাজাতে কোঁজ থাকিবলৈ বাৰ্জীচাহেবাই হুকুম দিছে । খুব কম চিপাহীয়েই ছুটীত আছে আজি ।

“তোমালোকৰ ডিউটি কেতিয়ালৈকে আছে ?” চিনাকি চিপাহী এটোক জাঁভলৈ মাতি আনি ইমৰানে সুধিলে ।

“আমাৰ ডিউটি আছিল আচলতে ৰাতি আঠে বজালৈকে, কিন্তু একো ঝিক নাই,—চৰ্দাৰে কৈছে, হয়তো ৰাতিপুৱালৈকে থাকিবলগীয়া হ’ব পাৰে ।”

ইমৰানে দীৱাৰ পাৰ হৈ সিকালে বোৱাৰ মতলবটো তাক জ্ঞপ্তিপাতি ক’লে । চিপাহীটোৱে সিহঁতক নিৰাশ কৰিলে । আজি কাৰো দীৱাৰ পাৰ হোৱাৰ হুকুম নাই । মনে মনে পাৰ হ’লে পাছত নিজৰ চিপাহীৰ হাততে গুলী খোৱাৰ ভয় আছে । কাৰণ আজি এনেয়ে জোনাক, তাতে প্ৰত্যেক চোখাতে একোটাকৈ চিপাহীয়ে বন্দুক লৈ বহি আছে ।

অগত্যা সিহঁত দুয়ো উলটিল ।

“বৈজনাথক আজি লগ পাইছনে ?” মুৰাবকে সুধিলে ।

“ওহৌ, নাই পোৱা । ভই ভাৰ্গবক দেখিছনে দিনটোত ?”

“ভাৰ্গবক ? ওঁ, অখনি দেখিছিলোঁ । এটা আচৰিত কথা, কি জাননে, ইমৰান ? ভাৰ্গবৰ লগত আজি এজন মানুহ দেখিলোঁ,

মানুহজন মই তিনি পাওঁ, এক বামুণ পণ্ডিত ; নামটো কি যেন আছিল.....একেবাৰে পাহৰি গৈছোঁ !”

“নাম পাহৰাত ইমান আচৰিত হ’বলগীয়া কি আছে ? মাজে মাজে তেনেকুৱা হয়েই ।”

“নহয়, সেই কাৰণে নহয় । মানুহজনৰ লগত ভাৰ্গবৰ ইমান চিনাকি কেনেকৈ হ’ল তাকে ভাবিহে আচৰিত হৈছোঁ । মানুহজন বাঁচীৰ নহয় বুজিছ, আজি তিনি মাহো হোৱা নাই তেওঁ ইয়ালৈ অহা ।”

“তিনি মাহৰ ভিতৰত ভাৰ্গবে তেওঁক চিনি পাব নোৱাৰেনে ? তইনো আচৰিত হৈছ কিটোত ?”

মুন্সাবক অলপ অপ্রস্তুত হ’ল । “নহয়, মানে”, সি বুজাবলৈ চেষ্টা কৰিলে, “মানে ভাৰ্গবে কাহানিও কোৱা নাই যে তেওঁৰ লগত ভাৰ চিনাকি আছে । সি অন্ততঃ আমাক নিশ্চয় ক’লেহেঁতেন । তিনি মাহ আগতে বামুণজন ক’ৰবাৰপৰা আহি বাঈচাহেবাৰ কাষ পাইছিল, কাশীলৈ যাত্ৰালৈ ধন ডিঙা কৰি বাঈচাহেবাই নাম মাত্ৰ ধন দিছিল তেওঁক । অথচ সিদিনাৰ ডাল-দৰিত্ৰ বামুণজনৰ গাত আজি দেখিলো বেচমৰ ধুতি-চাদৰ আৰু বগা চন্দেৰীৰ পাণ্ডুড়ী ।”

ধমকি ব’ল ইমৰান । “মুন্সাবক, তই পহলা নম্বৰৰ বেওকুফ !” উত্তেজিত মাতেৰে সি ক’লে, “আগতে নকৈছিল কিয় মোক ? ক’লা ঘোঁৰা আছিল নেকি সিহঁতৰ লগত ?”

“ওহে । কোনো ঘোঁৰাই নাছিল সিহঁতৰ লগত । বামুণটোক তই কিবিজীৰ গুপ্তচৰ বুলি সন্দেহ কৰিছ নেকি ? তেনেক’লে ভাৰ্গবে নিশ্চয় ডাক ধৰিব । চিন্তা কৰিছ কিয় ?

“তই এটা উল্লু, এটা নালায়ক । সিহঁতক এতিয়াই বিচাৰি উলিওৱাৰদৰকাৰ ।”

“নিশ্চয়, নিশ্চয় ! সাৰা বাঁচী চলাথ কৰি সিহঁতক বিচাৰি উলিয়ায় ।”

“সাৰা বাঁচী বিচাৰিবৰ দৰকাৰ নাই । যদি সিহঁত চোৰাংচোৱা হয়, যেই সেই এখন দৰৱাজাৰ কাষতে সিহঁতক পায় ।”

“‘সিহঁত’ ‘সিহঁত’ কৰিছ কিয় ? ভাৰ্গবক চৰ বুলি কোৱা নাই নিশ্চয় ? ভাৰ্গব যদি চৰ হ’ব লাগে, তেন্তেহঁলে তয়ো চৰ, ময়ো চৰ, চৰ চৰ ।”

ইমৰানে একো নামাভিলে ।

দৌৰাবৰ কাষে কাষে ঘোঁৰা দৌৰাবলৈ ধৰিলে তয়ো ।

“বেইমানীৰ দেশ-কাল, পাত্ৰ-পাত্ৰী ভেদ নাই, সুৰাৰক ।” কিছু সময়ৰ পাছত ইমৰানে ক’লে । “শত্ৰু ঘৰৰ সন্মুখত । এই সময়ত সোণৰ লোভত গাৰ নোমেও চৰম বেইমানী কৰি বহে । বেইমানে য’ত খোজ কাঢ়ে সেই জমিন পৰ্য্যন্ত বেইমান হৈ যায় ।”

ঘোঁৰাৰ পিঠিত চাবুক মাৰিলে ইমৰানে । সিহঁতৰ গতি থৰ হ’ল । এখন এখনকৈ দৰৱাজা পাৰ হ’ল সিহঁত । সাগৰ, গুণ্ডবাও, লছ্‌মী, ডাণ্ডীৰ, সইয়াৰ, দতিয়া, অৰছা ! ভাৰ্গবক ক’তো দেখা পোৱা ন’গল ।

দূৰত কোনোবা মন্দিৰত সময়ৰ ঘণ্টা বাজিল ।

সুৰাৰকে ক’লে, “তুই বাজিল । আট্টে বজাৰপৰা ভাৰ্গবৰো ছিউটি নাই জানো ?”

ইমৰানে মূৰ হুপিয়ালে । অহা বাস্তাবেই উভতিলে তয়ো । ক্লেণ্টো লাহে লাহে আকাশৰ পশ্চিম সীমালৈ আগবাঢ়িছে । অল্প সময়ৰ ভিতৰতে আন্ধাৰে আঙুৰি ধৰিব গোটেই চহৰ ।

সইয়াৰ দৰৱাজা পাই ইমৰান আক সুৰাৰক তয়ো দৌৰাবৰ ওপৰলৈ উঠিল । কাষতে দূৰবীন লৈ বৈ থকা ৱাইকী মাৰ্জ্জ

এজনী দেখি ইমবানে তাইৰপৰা দূৰবীনটো খুজিলে । বিৰক্তিতে সৈতে তাই দূৰবীনটো দিলে । জোনৰ পোহৰ বৰ মান হৈ আহিছে ভেতিয়া ।

মুৰাৰকে ক'লে, “আমি অৰ্থনিৰেপৰা একো কাম কৰা নাই, পাগলৰ দৰে ঘূৰি ফুৰিছো মাথোন ।”

ইমবানে চকুত দূৰবীন লগাই দূৰলৈ চাই পঠিয়ালে ।

হিউব'জে যদি আজি বাতি ‘অন্তৰ্জিহ্নে’ আক্ৰমণ কৰাৰ কথা ভাবিছে তেন্তে তেওঁ মহা ভুল কৰিছে । অন্তৰ্জিহ্নে বাঁচী আক্ৰমণ কৰাটো হয়তো সম্ভৱ । কিন্তু অন্ততঃ আজি বাতি নহয় । বাঁচী বৰ বেছিকৈ সতৰ্ক আজি । দৰৱাজাই দৰৱাজাই সতৰ্ক পহৰা, বুকজে বুকজে প্ৰস্তুত শয়ে-হাজাবে বন্দুকধাৰী চিপাহী, কামান আৰু গোলন্দাজ । ঘৰত থকা বন্দুক-ৰাইফল, লাঠী-তৰোৱাল সকলো লগত লৈ হাজাৰ হাজাৰ সাধাৰণ মানুহে দৰৱাজাই দৰৱাজাই ৰৈ আছেহি । প্ৰত্যেক চৌখান্ড বন্দুক লৈ বহিছে একোটাকৈ চিপাহী, দীৱাৰৰ প্ৰত্যেক অংশত ক'লা ক'লা জোৰ হাতত লৈ অপেক্ষা কৰিছে বাঈচাৰ্হেবাৰ নাৰী-সৈন্য-বাহিনীৰ একোজনীকৈ তিৰুতাই । পাঠানী-পোছাক পিন্ধা ছোৱালীবোৰে ব্যস্তভাৱে খাৰ-বাৰুদ আৰু গুলী অনা-নিয়া কৰিছে । ইজ্জত আৰু আজাদীক ৰক্ষা কৰিবলৈ বাজী ৰাখিছে সিহঁতে । কিশোৰ ল'ৰা-ছোৱালীবোৰেও বহি থকা নাই বা উত্তেজিতভাৱে ফুচুচুচাই কথা পাতি পাতি দীৱাৰৰ ওপৰলৈ শিল আৰু কাঠৰ টুকুৰাবোৰ কঢ়িয়াইছে সিহঁতে ।

মধুমতীক এবাৰ লগ পাবৰ মন গ'ল ইমবানৰ । তাই চাগৈ নিজৰ কামানটোৰ কাষতে জুপুকা মাৰি কেনেকৈ বহি আছে ।

মুৰাৰকে ক'লে, “আট্টে বাজি গ'ল মেম পাওঁ । তোৰ ডিউটিৰ কি হ'ল ?”

দুব্বীনটো নমাই ভিক্তাজনীৰ হাতত দিলে ইমবানে ।
 “দুব্বত জোনাকী-পকুৱাৰ নিচিনা কিবা কিছুমান দেখিছো ।” আধা
 মুবাৰকক আধা ভিক্তাজনীক কোৱাৰ দৰে ক’লে ইমবানে ।
 “কেনেবাৰ্কে বেয়নেট-টেয়নেটৰ চিকুমিকণি হ’ব পাৰে নেকি ?”

ভিক্তাজনীয়ে দুব্বীনটো চকুত নলগোৱাকৈয়ে একো নাই-
 হোৱা ভাবত ক’লে, “নিশ্চয় । সিহঁতে আগবাঢ়িছেই ।”

তাই সিহঁতাৰ গেটৰ বেটেৰীৰ ফালে যাবলৈ ধৰিলে ।

“সিহঁত আহিছে ??” অফুটভাৱে ক’লে মুবাৰকে ।

কোনোবা ছোৱালী এজনীয়ে সিহঁতক একোডালকৈ জোৰ
 দি গ’ল । সিহঁত তাতে থিয় হৈ থাকিল ।

“সোঁ বেটেৰীৰ ফালে যোৱা যাওঁক ।” মুবাৰকে মাজতে এবাৰ
 ক’লে, “কেনেবাৰ্কে খালী কামান আছেইবা ?”

হুয়ো বেটেৰীৰ কাষলৈ গৈ থিয় দিলে । কেউটা কামানত
 মানুহ আছে । বেচেৰা মুবাৰকৰ আজি ক’তো ডিউট নাই ।
 ইমবানে বন্দুকটো পিঠিৰপৰা খুলি হাতত ল’লে ।

অলপ সময়ৰ আগতে জোন ডুব গৈছে । চাৰিওফালে
 অন্ধকাৰ । অন্ধকাৰ আৰু নিস্তব্ধতা ।

মধুমতীক এবাৰ লগ পাব পৰা হ’লে বৰ ভাল আছিল ।

হঠাৎ দুব্ব দক্ষিণ-বুকজত ভয়াবহ জীৱ স্বৰে বিউগল বাজি
 উঠিল । তাৰ প্ৰতিধ্বনিৰ দৰে একে সময়তে বিউগল বাজিল
 প্ৰত্যেক দৰৱাজা আৰু প্ৰত্যেক বুকজত । লগে লগে যেন কোনো
 এক মন্ত্ৰ বলত হাজাৰ হাজাৰ জোৰ জ্বলি জঠিল কিল্লা, চহৰ
 আৰু দৌৱাৰৰ প্ৰত্যেক অংশত ।

হাজাৰ হাজাৰ বন্দুক আৰু অসংখ্য কামানৰ ভয়ানক শব্দৰ
 মাজত জোৰৰ শ্লান পোহৰত ইমবানে দেখিলে কিবিজীৰ নেটিঙ
 চেপাহঁবোৰে দলে দলে দৌৱাৰৰ দক্ষিণফালৰ প্ৰথম বুকজত

ফালে দৌৰিছে । কান্ধত দীখল দীখল জখলা লৈ অকুতোভয়ে আগবাঢ়িছে সিহঁতে । বন্দুকৰ গুলীয়ে সিহঁতক বিচলিত কৰিব পৰা নাই । বাগৰি বাগৰি পৰা লগৰীয়াবোৰলৈ সিহঁতে উভতি চোৱা নাই । ধুমুহাৰ দৰে আগবাঢ়িছে ভাৰাটিয়া চেপাহৰ দলে । দূৰত শত্ৰুলাৱজ্ঞতাৰে থিয় হৈ আছে বৃটিত ফৌজ ; সিহঁত কামানৰ নিশানাৰ বাবে বৰ কাষত, অথচ বন্দুকৰ পাল্লাৰ বাহিৰত ।

মৰণক ভুচ্ছ কৰি চেপাহঁ দলে বাবে বাবে দীৱাৰত জখলা লগাইছে, বাবে বাবে সেই জখলা খহি খহি পৰিছে । ভিবোতাবোৰে হাতৰ কাষত পাথৰ, কাঠৰ টুকুৰা যিহকে পাইছে তাকেই দলিয়াইছে চেপাহঁবোৰলৈ । কেতিয়াবা জখলাৰে লহমাৰ ভিতৰত ওপৰলৈ উঠিছে নেটিড চিপাহীৰ দল ; খোলা ভৰোৱাল হাতত লৈ সিহঁতে দীৱাৰৰ প্ৰহৰীবোৰৰ ওপৰত জপিয়াই পৰিছে । কিন্তু পিছ মুহূৰ্ততে তললৈ বাগৰি বাগৰি পৰিছে সিহঁতৰ প্ৰাণহীন দেহ ।

হঠাৎ ইমবানে দেখিলে দুটা বিৰাট অগ্নীবোহীৰ দল তুকান বেগে দীৱাৰৰ ফালে আগবাঢ়িছে । এদল সঁইয়াৰ দৰৱাজাৰ ফালে, আনটোদল 'ফুটা' দৰৱাজাৰ ফালে । দীৱাৰৰ সেই ফালটোৱে প্ৰাণ পাই উঠিল যেন । চোখাই চোখাই শ শ বন্দুক ফুটিবলৈ ধৰিলে । বাকদ্ৰ শব্দ, ধোঁৱা আৰু গোন্ধেৰে আকাশ-বতাহ আচ্ছন্ন হ'ল । বহুতো ধোঁৱাই ভৰিত গুলী লগাত চিয়ঁৰি চিয়ঁৰি লুটি খাই পৰিল, বহুতো চোৱাবীৰ্য্যবাহিত আৰু মৃত দেহ ধোঁৱাৰ পিঠিক-পৰা উফৰি দূৰৈত পৰিল । সিহঁতৰ বেগ কিন্তু নৰ্থমিল । জোৱাৰৰ গতিত দ্বিৰ লক্ষ্যৰে সিহঁত আগবাঢ়িবলৈ ধৰিলে । গোড়া আৰু নেটিড বিচালাৰ যিহলি দল । জোৰৰ জুইৰ পোহৰত সিহঁতৰ মুখবোৰ জ্বলিবিছে । সিহঁতক লক্ষ্য কৰি

দীৱাবত কিবিকী-বিবোধী চিয়ঁৰ-বাখৰৰ জাউবী উঠিছে । নেটিভ-বোৰক ইতিকিং কৰি দীৱাবৰ চিপাহীবোৰে চিয়ঁৰিছে, “হিন্দুস্থানৰ মৰদ হৈ হিন্দুস্থানীৰ যিকঙ্কে সুঁজিবলৈ আহিছ ? শৰম নাই উইভৰ ?”

সংখ্যাত খুব বেছি হ'লেও এই অখ্যাবোহী দলৰ এটা সৈন্যও আহি দীৱাবৰ কাষ নাপায়হি । লেঠেৰি-নিছিগা গুলীৰ আগত খুব খবকৈ শেষ হৈ আহিছে সিহঁত । কিন্তু ইমবানে দেখিলে সইয়াৰ দৰৱাজাৰ ফালে অহা দলটোৰ লগত যোগ দিবলৈ দূৰ-পৰা আহিছে আৰু এটা বিশাল অখ্যাবোহী দল । ইমবান আচৰিত হ'ল ; সইয়াৰ দৰৱাজাৰ ফালে দূৰ লক্ষ্যৰে যেনেকৈ বিজুলী বেগেৰে দৌৰি আহিছে সিহঁত, যেন দৰৱাজাখন খোলা বখা হৈছে সিহঁতৰ কাৰণে ॥

হঠাৎ সইয়াৰ দৰৱাজাৰ কাষত ভীষণ শব্দ হ'ল । কেইবা মোনো বাকদৰ কাণ ফটা শব্দ । ধোঁৱা আৰু ধুলিয়ে ঠাইডোখৰ ধূৱলি কৰি পেলালে, ইমবানহঁতে একো নেদেখা হ'ল ।

কেই মুহূৰ্তমানৰ পাছত ধূলি-ধোঁৱাৰ ডাৱৰ যেতিয়া অলপ মুকলি হ'ল ইমবানহঁতে বিহ্বল বিশ্বয়ৰে দেখিলে স্নদূচ সইয়াৰ দৰৱাজা বাকদৰ আঘাতত টুকুৰা-টুকুৰি হৈ উৰি গৈছে আৰু সেইফালেদি ভৰা বানপানীৰ সোঁতৰ দৰে প্ৰবেশ কৰিছে হিংস্ৰ গোড়া চিপাহীৰ দল ।

মুবাৰকৰ কান্ধত খামোচ মাৰি ধৰি তিতা মাৰেৰে ক'লে ইমবানে, “সো দৰৱাজাৰ কাষত বিচাৰি চা মুবাৰক, ডাৰ্গৰ আৰু সেই বামুণক পাবি হয়তো ॥”

উন্নৈছ

ৰাতি পুৱাল। এটা ডৱাৰৰ ৰাতিপুৱা। আকাশে-বতাহে এটা অদ্ভুত হাহাকাৰ। এটা বীভৎস গোঁ-গোঁ শব্দ। সেই হাহাকাৰত যেন আতঙ্কতকৈ ভাৱত ভেটিছে। যেন গোটেই বাঁচী চৰমখনে বিৰক্তিপূৰ্ণ এটা দৈহিক যন্ত্ৰণাত গুমৰি গুমৰি উঠিছে।

ইংৰাজ সৈন্যবাহিনীয়ে যি মুহূৰ্ত্তত বাঁচীত ভৰি দিছে সেই মুহূৰ্ত্তৰপৰা বিনা যুদ্ধে এখোজ আগবাঢ়িব পৰা নাই সিহঁতে। ঘন বসতিপূৰ্ণ চহৰ। ঠেক ঠেক গলিৰ কাষে কাষে বৃন্দলখণ্ডী সাঁচত গঢ়া ঘৰৰ শাৰী। সেই ঘৰবিলাকৰ ধিৰিকীয়ে ধিৰিকীয়ে গৰ্জি উঠিছে ৰাইফল আৰু বন্দুক। প্ৰত্যেক ঘৰতেই একেলগে থিয় হৈ যুদ্ধ কৰিছে নাগৰিক আৰু চিপাহীয়ে। পাঠান, আফগান, বৃন্দলা, মাৰাঠা—কিশোৰ ল'ৰাৰপৰা অৰ্থৰ বুঢ়ালৈকে, ডৱাৰ্জ নাৰীৰপৰা অভিজ্ঞ সৈনিকলৈকে—পাথৰেৰে বন্ধোৱা শীতল ৰাস্তাৰ ওপৰত থিয় হৈ শেষ পৰ্য্যন্ত যুঁজিছে সকলোৱে। ক্ষণ-আস্বাদিত স্বাধীনতাৰ নিচাত যেন পাগল গোটেই বাঁচী। ঠেক গলিয়েদি যিফালেই গোড়া ফোজ গৈছে ঘৰৰ ধিৰিকী নাইবা চালৰপৰা খোলা তৰোৱাল হাতত লৈ সিহঁতৰ ওপৰত অভুল বিক্ৰমে জপিয়াই পৰিছে দলে দলে আফগান। প্ৰত্যেক ঘৰেৰে প্ৰতিটো মানুহক হত্যা কৰি জুই লগাই নিদিয়ালৈকে সেই ঘৰ দখল হোৱা নাই। প্ৰত্যেক খোজত জীৱন-মৰণ সংগ্ৰাম কৰিছে এক এক ইঞ্চিকৈ আগবাঢ়িব পাৰিছে ইংৰাজ। শ শ ভাৰভাৱী যুঁজাৰুৰ মৃতদেহৰ ওপৰেদি ভেজেৰে পিছল শিলৰ ৰাস্তাত লাহে লাহে বচিছে ইতিহাস।

দৌৱাৰৰ প্ৰতিখন দুৱাৰ খুলি গৈছে। প্ৰতিখন দুৱাৰেদি ভৰা নদীৰ সোঁতৰ দৰে হো-হো কৈ সোমাই হাজাৰে হাজাৰে

যুটিছ আখাবোহী আক পদাতিক । সিইন্তৰ হাতত সৰ্গাধুনিক বন্দুক, বেয়নেট আক ভৰোৱাল । বিকালেই সিইন্ত গৈছে, পিছত এবি থৈ গৈছে ধ্বংস, হত্যা আক লেলিহান জুই । দুপৰীয়াৰ আগে আগে সিইন্তে প্ৰাসাদ অধিকাৰ কৰিলে । চহৰৰ শ্ৰেষ্ঠ মহল্লা হালোৱাই পুৰা সিইন্তে একালৰপৰা পুৰি লৈ যাবলৈ ধৰিলে ।

মুবাৰকইন্তে এটা অদ্ভুত কাম কৰিছে । ক'বাবপৰা সৰু কামান এটা আনি ডাল-কা-মণ্ডিৰ চৌকৰ থিক সোঁমাজতে থিয় কৰিছে সিইন্তে । ইমৰান, মুবাৰক আক প্ৰায় পোন্ধৰ-ষোল্লটা চিপাহী । কামানৰ নিশানা ঠিক কৰিছে সত্তৰ বছৰীয়া বুঢ়া বঘুবীৰে । বুঢ়াৰ চকুত চছমা, কিন্তু নিশানা খুব ঠিক । অদ্ভুত কাম দিছে কামানটোৱে । তাৰ প্ৰভাপত ফিৰিক্সীইন্তে তিনি সীমাৰ ভিতৰলৈ আহিব পৰা নাই ।

ডাল-মণ্ডিত এতিয়া মানুহ প্ৰায় নাই বুলিলেও হয় । ফিৰিক্সী ফোজে পুৱাই পুৱাই এবাৰ তচন্‌ছ কৰি গৈছে এই মহল্লা । এতিয়া মাখোন মৰা-শবোৰ বাস্তাৰ অ'ত ত'ত বাগৰি পৰি আছে । বাতিপুৱা জ্বলাই থৈ যোৱা জুয়ে কেইটামান ঘৰ ভস্মীভূত কৰি কৰি শেষত এটা ঘৰত অদ্ভুতভাৱে লুমাই গৈছে । মহল্লাৰ বিপৰীতফালে জুই কিন্তু ক্ৰমান্বয়ে বিয়পি পৰিছে ।

‘সিইন্ত আক আহিছে, মুবাৰক !’ ইমৰানে চিয়'ৰিলে । দূৰৈত বহুতো ঘোঁৰাৰ খুৰাৰ বিশৃঙ্খল শব্দ শুনা গ'ল ।

“ঠিক আছে, সিইন্তক নিশানাৰ ভিতৰলৈ আহিব দে । খুদা হাকিজ !” মুবাৰকে ক'লে ।

কালৰি কাটি অহা দলবোৰৰ ওপৰতেই ইমৰানহঁতৰ ভৱসা । ডাল-মণ্ডি চহৰৰ সোঁমাজত হোৱা কাৰণে সিইন্তে বেই লেই

মহলালৈ বাঁহুৱে জাব মাজেদি যাব লাগে। এবাৰ বিজ্ঞপ্ত কৰি থৈ যোৱা নিতক মহলাটোৰ মাজত আচৰিতে সিহঁতে আৱিষ্কাৰ কৰে ইমৰান-মুৱাৰকৰ দল আৰু সিহঁতৰ জয়লগা কামানটো। ভেঙিয়া সিহঁতৰ মতক হ'বলৈকো সময় নাথাকে, কাৰণ কামানত ইতিমধ্যেই জুই উদ্দীপ্ত কৰিছেই।....

ধোঁৱা-চোৱাৰীৰ দলটোক দূৰত দেখা গ'ল। সংখ্যাত প্ৰায় পঞ্চছটামান হ'ব। জুই হাতত লৈ মুৱাৰক সাজু হ'ল। বুঢ়া বঘুৰীৰে নিশানা ঠিক কৰি কৰি ক'লে, “ব'বি, সিহঁতক পাল্লাৰ ভিতৰলৈ আৱিৰ দে আগতে। চাওঁ, সকলোৱে ধৰণে কামানটো; এইকাললৈ জুই আঙুলি হোঁহোকাই দে।.... বাচ, বাচ, হৈ যাব।”

শব্দশব্দকই ইতিমধ্যে দেখিছে ইমৰানহঁতক। কামান ফুটাৰ আগতেই ইমৰানহঁতক বন্দুকৰ পাল্লাৰ ভিতৰলৈ আনিবৰ কাৰণে প্ৰাণপণে ধোঁৱা দৌৰাইছে সিহঁতে।

কামানত জুই দিলে মুৱাৰকে। আকাশ-বিদৰা ভয়ামক শব্দ কৰি বাকদৰ বিস্ফোৰণ হ'ল। লগে-লগে অসমান বাস্তৱ ওপৰত যব্ যব্ শব্দ কৰি ডেৰ-হাত পিছুৱাই আহিল কামানটো। সোঁফালৰ পোন্ধৰ-বিছটামান চোৱাৰী ভূমিস্থাৎ হৈ গৈছে। বাকীখিনিয়ে দৌৰি থাকিল কিন্তু। ইস্ আস্ কৰি বঘুৰীৰে ক'লে, “অহ-হ, কামানভী আজ কেইটা নজাকত দিখানা চুক কৰ দিয়া। নিশানা ইমান ডুল হৈ গ'ল! নে, কি চাই আজুক —বাকদ খাজি দে।”

কামানটোৰপৰা ভেঙিয়াও ধোঁৱা ওলাই আছে। কেইটা-মানে লোহাৰ ডাঙাৰে খাজি খাজি তাত খাৰ ভৰাবলৈ ধৰিলে। মুৱাৰকে সাৱধান কৰি দিলে, “চম্-হালকে ভৈয়া, কামান অতি ভী বহুত গুৰু হ'ব। শুলিভাঙাল ভালকৈ লগা—কুটাইদি ওলোৱা নাই। জুই হ'ল, এতিয়া ওলোৱা লগা—লোহালৈ হ'ব।”

কামানৰ মুখত লোহাৰ গুলীটো সিহঁতে মৰিয়াই মৰিয়াই খুৱাই দিলে। মূৰাৰকে শলিভাঙ জুই দিলে। কাণত হাত দিলে সকলোৰে। আকৌ বিস্ফোৰণৰ শব্দ। বাকদৰ গোলন্দাক আৰু ধোঁৱা।

“দেখিছনে! মৰিও কেনেকৈ নমৰে ইহঁত।” দহোটা মান চোৱাৰী ভেতিয়াও বাচি আছে—ভেতিয়াও ভুকান বেগেৰে ধোঁৱা দৌৰাইছে সিহঁতে। অলপ সময়ৰ ভিতৰতে সিহঁতে উল্কাৰ দৰে ইমবানহঁতৰ ওপৰত জপিয়াই পৰিবহি। ইমবানহঁতক নিশ্চিহ্ন কৰি দিবলৈ যেন বাজী ৰাখিছে সিহঁতে।

“সিহঁত এঘাৰটা”, ইমবানে ক’লে, “প্ৰত্যেকেই নিজৰ নিজৰ মানুহ বাচি লওক। মোৰ হাতত এমুঠি বিড়ী আৰু এটা চুৰট আছে। ঠিক কপালৰ মাজত যিজনে গুলী লগাব পাৰিব তাক চুৰটটো দিম, বাকীবিলাকে একোটাকৈ বিড়ী পাবি।”

কিৰিলি পাৰি সিহঁতে বন্দুক টোঁৱালে।

“এক, দুই, তিনি! ..... চা, চা, আবু গৰুটোৱে কেনেকৈ ধোঁৱাটোৰ গাত গুলী লগালে! যা, দৌৰ, মাৰি থৈ আহ বেচৰা জৰ্জৰ হোৱা ধোঁৱাটো .....।”

বেছি সময় চাৰিআলিত থকাটো কিন্তু সম্ভৱ নহ’ল। যেন যেন আক্ৰমণ চলিছে, চাৰিওটা ৰাস্তাৰপৰা। বাবে বাবে গধুৰ কামানটোৰ মুখ ঘূৰোৱা আৰু নিশানা ঠিক কৰা সহজ কথা নহয়। সিহঁতে কামানটো ঠেলি নি গলিৰ ভিতৰত স্তম্ভৰূপে। গলিৰ ভিতৰৰ কালৰ ঘৰবোৰ জলিছে, গন্ধিকে সেই কালৰপৰা আক্ৰমণৰ ভয় নাই। আন এটা সুবিধা হ’ল এতিয়াৰপৰা পত্ৰক সিহঁতে অদৃশ্যভাৱে অভ্যস্ত আক্ৰমণ কৰিব পাৰিব।

এখনটামানৰ পাছত আৰু সেই ঠাইত থকাও টান হ’ল। কামানৰ গুলী আৰু বাকদৰ শেষ হৈ আহিছে। ইয়াৰ পাছত

কি কৰিব পাৰি তাকেই সিহঁতে আলোচনা কৰিবলৈ ধৰিলে। গলিব জুই আগুৱাই অহাত সিহঁতৰ গাত্ৰ বৰকৈ ভাপ লাগিছে। আখাপোৰা তপত ইটাবোৰ ছিটকি ছিটকি সিহঁতৰ ওচৰে-পাজৰে পৰিছেহি।

এদল ভাৰতীয় চিপাহী সেইফালেদি পাৰ হৈ গ'ল। ইমান হতাশাৰ মাজতো বেচ্ খোস্-মেজাজত আছে সিহঁত, অলপ বৈ হাঁহি-ঠাট্টাৰ মাজেদি কিছু গল্পও কৰি গ'ল। অচিনাকি যদিও সিহঁতক লগ পাই মূৰাৰকহঁতৰ এনেকুৱা লাগিল যেন বহু বছৰৰ মূৰত কোনোবা পুৰণি বন্ধুহে লগ পাইছে।

ফিৰিঙ্গীয়ে প্ৰাসাদ অধিকাৰ কৰাৰ খবৰটো দিলে সিহঁতে। প্ৰাসাদৰ আচৰাৰ-পত্ৰ আৰু সম্পত্তি, বজা গন্ধাধৰৰ তাজাম, দামোদৰৰ ৰূপৰ বুলনা মূল্যবান গহনা, মণিমুক্তা, ভৈজস-পত্ৰ, কাপোৰ-কানি, হাতী-ঘোঁৰা, যিহকে পোৱা গ'ল গোড়া আৰু নেটিভ চিপাহীবোৰে সমানে লুট কৰিলে। বিখ্যাত গ্ৰন্থাগাৰটোত সোমাই ফিৰিঙ্গীৰ দলে বেচম-জৰী আদি খুলি লৈ কিতাপবোৰ ভৰোৱালেৰে ফালি-ছিঙি টুকুৰা-টুকুৰ কৰিলে। মজিয়াৰ ওপৰত দ'ম কৰিলে উপনিষদ, ময়ূখ, হেমাঙ্গী, ৰামায়ণ, মহাভাৰত, বেদ, গীতা, কাব্য, দৰ্শন, ৰঘুনাথ হৰিৰ জ্ঞান- বিজ্ঞানৰ অনুবাদ-গ্ৰন্থাৱলী

কাশী, তাজোৰ, নদীয়াৰপৰা লিপিকাৰ অনা মূল্যবান গ্ৰন্থৰ অনুলিপিবোৰ। তাৰ পাছত অৱশিষ্ট বস্তুৰে সৈতে সিহঁতে জুই দিলে গ্ৰন্থাগাৰ আৰু ৰাজ প্ৰসাদত।

ভাৰতীয় দলটো গ'লগৈ। সিহঁত ৰঙা বাজাৰৰ ফালে যাব। কুচ-কাৰাজ কৰি কৰি সিহঁতে উৎসাহেৰে গাই গাই গ'ল :

“কভি মৰ্ণনা হ্যায়, ভাই আজ ৰকজা।

বাঈকে লিয়ে জান আবাদ ককজা ॥

শম্‌সেৰ সে কাট্‌কে মাৰ তেজলজা।”

জহাঁ মে আপনা নাম ৰাখুজা।

কিছু সময়ৰ পাছত বহুত দুৰত ঘোঁৰাৰ শব্দ শুনা গ'ল। ইমবানইন্তৰ হাতত তেতিয়া বিছ বাউণ্ডতকৈ বেছি গুলী আছে। আলোচনা কৰি সিহঁতে ওচৰৰে ঘোঁৰাৰ আস্তাবল এটাত আশ্ৰয় ল'বলৈ ঠিক কৰিলে। সিহঁতে বেগাই খোজ ল'লে দলে-বলে। কামানটো তাত এৰি ঘোঁৰাৰ আগতে মুৰাৰক আৰু বঘু বুঢ়াই আঁঠুকাঢ়ি কামানটোক চালায় জনালে,—ঠাণ্ডা লোহাত সাৰটি ধৰি চুমা খালে মুৰাৰকে।

সিহঁত আস্তাবলটোৰ ভিতৰ সোমাল। ডাঙৰ বাস্তাৰ ঠিক দাঁতিতে আস্তাবলটো। ভিতৰখন বেচ্ আহল-বহল। তেতিয়াও দহোটা মান ঘোঁৰা আছেগৈ তাত। দ'ম চৈ পৰি থকা খেৰবোৰ এদাল-তুড়ালকৈ খাইছে সিহঁতে। ইমবানে সিহঁতৰ বান্ধ মুকলি কৰি দিলে। বাতি পুৱাবপৰা মানুহ দেখা নাই ঘোঁৰাকেইটাই। এতিয়া মানুহৰ সহাৰি পাই চিঁহিহিয়াই চকুৱে-মুখে আনন্দ প্ৰকাশ কৰিবলৈ ধৰিলে। তাৰ পাছত ঘাঁহ খোৱাত মন দিলে। মুৰাৰকে ক'লে, “পিছফালৰ তুৱাৰ তখন খুলি দে অ' ইমবান, কিবা বিপদ হ'লে এই ঘোঁৰাকেইটা পলাব পাৰিব অন্ততঃ।”

আস্তাবলটো বেচ্ মজবুত। খিৰিকীবিলাক মৰিয়াই ফুটা কৰি সেইফালেদি বন্দুকৰ নল বাহিৰলৈ উলিয়াই সিহঁত বহি থাকিল। ঘোঁৰাৰ শব্দ ত্ৰুমেই ওচৰ চাপি আহিছে। ইমবানে চিয়ঁৰি ক'লে, “সিহঁত আহি পালেই। সিহঁত সংখ্যাত বেছি হ'লেও কোনেও ভয় নকৰিবহঁত, ...আমাৰ সুবিধা সিহঁততকৈ, বহুত বেছি। সকলোৱে চাই-চিতি গুলী চলাবি, একেটা ফিৰিঙ্গীৰ গাভ বাঙে হুটাকৈ গুলী খবচ নকৰ।”

ইমবানৰ কাষতে বন্দুক টোঁৱাই বহি আছিল মুৰাৰক। সি সক মাঙেৰে ক'লে, “ঘোঁৰাৰ শব্দলৈ মন কৰ, ইমবান। সিহঁত কমেও এশৰ বেছি হ'ব। এই যাত্ৰাৰ পাৰ পোৱা টান আছে।”

অলপ পাছত সি আকৌ ক'লে, “তম আমাৰ লগত এনেকৈ মৰাৰ কোনো অৰ্থ নহয়, ইমৰান । তোৰ বুদ্ধি-বিবেচনা আমাৰকৈ বেছি ঢোকা। বাঈচাহেবাক তই এই বিগদত নিশ্চয় সহায় কৰিব পাৰিবি । আৰু মোৰ কাম এটা কৰি দিম বুলি ক’ ?”

“কি কাম ?”

“তই আমাজানৰ ওচৰলৈ যাবি । মোৰ আশ্বাই ভোক চিনি পায় । তেওঁক মোৰ কথা ক’বগৈ । সকলোইটো থাকিল,.... তাৰ কাৰণেও একো কৰি যাব নোৱাৰিলোঁ । আৰু শুন.... ”

“ভগৱানৰ শপত, তই খাঙত হ’ মৰাৱক ! আমি হয়ো একেলগেই তোৰ আমাজানৰ ওচৰলৈ যাম ।”

দৌৰাৰ শব্দ নিচেই কাষ চাপি আহিছে । অলপ সময়ৰ পাছতে ৰাস্তাটো গোড়া অন্ধাৰোহীৰে ভৰি পৰিল । কিমান মানুহ, ডেৰ-শ ?—দুশ মানেই হ’ব কিজানি ।

“মুণ্ডলীয়ালে নহয় মৰাৱক ? ইহঁতেতো গমো নাপাব যে আমি ইয়াত আছোঁ ।” ইমৰানে ক’লে ।

মৰাৱকে ক’লে, “কিন্তু কিয় ? কিহৰ আশাত ? একমাত্ৰ জীয়াই থাকিবৰ কাৰণে ? হে খোদা, কিবিঙ্গীৰ সেই কুৎচিভ কাঁচীৰ ডোলডালত ওলমি :মৰাৱপৰা মোক বেহাই দিয়া । তাতকৈ এনেকৈ মৰাই শ্ৰেষ্ঠ । মোক কিয় মিছা আশা দেখুৱাইছ, ইমৰান ? মৃত্যুৰ দুৱাৰ-ডলিত থিয় হৈ এই কথা তই স্পষ্টকৈ বুজা নাইনে যে আধা-লক্ষ জনসংখ্যাৰ এই অকণমান কাঁচী চহৰখন ফিৰিচীৰ হাজাৰ হাজাৰ সুশিক্ষিত সৈন্যৰ সন্মুখত খেৰ-কুটাৰ দৰে উৰি যাব ? হে আল্লা, তোমাৰ পৱিত্ৰ নামত দোতা হিৰু কৰিছো, সেই ঘৃণিত কাঁচীৰ ডোলডাল বাতে মই চুবলগীয়া নহয় । আৰু কোনো আশাতেই যেন বাচি থাকিবলৈ নকৰ, ইমৰান, মোৰ প্ৰাণৰ দোস্ত, আমাক শান্তিৰে মৰিবলৈ দে ভাই, আমাক শান্তিৰে মৰিবলৈ দে ।” ইমৰানে ঘূৰি

চাই দেখিলে মুৰাৰকে কান্দিছে ! হুকুৰকৈ কান্দিছে ইমান
প্ৰকাণ্ড মানুহটোৰে !

“আৰু সুন”, ভজা ভঙা মাতেৰে কৈ গ’ল মুৰাৰকে,
“আত্মজানক গৈ ক’বি, তেওঁৰ পুতেকে কাপুকহৰদৰে মৰা নাই।
নিশ্চয় ক’বগৈ, ইমৰান, নিশ্চয় ক’বগৈ—বুঢ়ী আত্মাই প্ৰাণত অলপ
হ’লেও ক্ষান্তি পাব।...ক’বি মুৰাৰকে হিন্দুস্থানৰ শ্ৰেষ্ঠ ঋণ শোধ
কৰি গৈছে ! তাৰ যি আছিল সকলো দি :গৈছে স্বদেশৰ কাৰণে,
অলপো সংকোচ কৰা নাই, অলপো নিজৰ কাৰণে বখা নাই।”

প্ৰথম গুলীটো মুৰাৰকেই মাৰিলে। তাৰপাছত একেলগে
সোতৰটা বন্দুক ফুটিল। ওঠৰটা শিখ চোৱাৰী ঘোঁৰাৰপৰা
বাগৰি পৰিল। কোনোবা এটাই তাৰমূৰে চিয়ঁৰিলে, “মূলুক
শয়তান্কা, অম্বল শয়তান্কা, বাঁচী লক্ষ্মীবাসী কা !”

গোড়াৰ দলে প্ৰথমে ধৰিবই নোৱাৰিলে গুলী কোন ফালৰ-
পৰা আহিছে। পিছ মুহূৰ্ত্ততে বন্দুকৰ জাককৰা শব্দৰ লগে লগে
বাগৰি পৰিল আৰু ওঠৰটা চোৱাৰী। এইবাৰ সতৰ্ক হ’ল
সিহঁত, দুভাগত ভাগ হৈ আত্মাবলৰ দুয়োফালে এনেকৈ থিয় দিলে
যাতে গুলী আহিলে সিহঁতৰ গাত নালাগে। তাৰ পাছত সিহঁতে
জাউৰীয়ে জাউৰীয়ে আত্মাবলৰ ফাললৈ গুলী এৰিবলৈ ধৰিলে।

কিন্তু ভেতিয়া ইমৰানহঁত বহি পৰিছে। আত্মাবলৰ ডেৰহাত
ডাঠ ইটাৰ দেৱালৰ ফাঁকে ফাঁকে গোড়াহঁতৰ গুলীবোৰ সোমাই
ব’ল। ইমৰানহঁতৰ গুলীবোৰে কিন্তু এটাও ব্যৰ্থ হোৱাহোৱাকৈ
গোড়া-পণ্টনৰ সংখ্যা কমাই গৈ আছে।

আত্মাবলৰ ঘোঁৰাবোৰে বাকদৰ গোল আৰু শব্দত চঞ্চল
হৈ পৰিছে। বঠাৎ এটা ঘোঁৰাৰ পিঠিত গুলী লাগিল। সি
চিয়ঁৰি চিয়ঁৰি আত্মাবলৰ ভিতৰতে ঢপলিয়াই ফুৰিবলৈ ধৰিলে।
মুৰাৰকে অনৰ্গল গুলী ভৰাইছে আৰু মাৰিছে। ইমৰানে চাই
দেখিলে চকুপানীৰে গাল ভিঙি গৈছে মুৰাৰকৰ। সি হুকু

বাঈচাহেবা

হুকৈ কান্দিছে আক পগলাৰ দৰে গুলী চলাইছে ।

গৌড়া-পল্টনৰ প্ৰত্যেকটো গুলী বাৰ্থ হৈ গৈছে । ওঠৰটা চিপাহীৰ হাতত হাব মানিছে সিহঁতে—ইমান চেঁচা কৰিও আস্তাবলৰ ওচৰ পৰ্য্যন্ত চাপিব পৰা নাই ।

প্ৰায় দহোটা চিপাহীয়ে উল্লম্বৰ দৰে প্ৰচণ্ড বেগে ধোঁৱা চলাই ইমবানহঁতৰ ওপৰত জপিয়াই পৰিলগৈ । কিন্তু সিহঁতে বোধকৰো আস্তাবলৰ দেৱাল স্পৰ্শও কৰিবলৈ নাপালে, তাৰ আগতেই সিহঁতৰ প্ৰাণহীন দেহ বাস্তাৰ ধূলিত বাগৰি পৰিল ।

তাৰপাছত গোড়াহঁতে এটা কোনেও নশ্বৰা কাম কৰিলে । আস্তাবলৰ কাষতে থকা খেৰৰ গুদামটোত সিহঁতে জুই লগাই দিলে । কেইটামানে তাৰে ভোঁ ভোঁ কৈ জ্বলি উঠা খেৰৰ আটি কিছুমান আনি আস্তাবললৈ দলিয়াই দলিয়াই দিলে । সিহঁতকেইটা মূৰাৰকহঁতৰ গুলীত মৰিল কিন্তু আস্তাবলত জুই লাগিল বাকৈয়ে ।

জুইৰ ধোঁৱাত ধোঁৱাবিলাকে দপ্‌দপাই দৌৰি ফুৰিবলৈ ধৰিলে । সিহঁতে ওলাই যোৱাৰ বাটটো নেদেখা হ'ল । ক্ৰমে সকলোবোৰ খেৰৰ দ'ম জ্বলিবলৈ ধৰিলে ।

মূৰাৰকৰ কাপোৰত জুই লাগিছে । সি ইমবানক খামুচি ধৰি ক'লে, “আল্লাৰ নামত, ইমবান বাচিবৰ চেষ্টা কৰ তই ! আত্মজানক মোৰ কথা ক'বি আৰু বাঈচাহেবাৰ কাৰণে জান আবাদ কৰিবি !

ধোঁৱা আৰু জুইয়ে বাট-পথ নেদেখা কৰিছে । খোলা ভৰোৱাল হাতত লৈ আস্তাবলৰপৰা চলং-পলংকৈ ওলাই আহিল সোঁতৰটা চিপাহী । সিহঁতৰ দেহ অৰ্দ্ধদগ্ধ, গাৰ কাপোৰ জ্বলিছে, চকুৰ মণি বগা হৈ গৈছে জুইৰ গৰমত । সেই অৱস্থাতে উচ্চা বেগে দৌৰি গৈ শত্ৰুৰ ওপৰত সিহঁত জপিয়াই পৰিল ।

শিয়াল কিছুমানৰ খোৱা-কামোৰাৰ চিয়ঁৰ-বাখৰত সাৰ পালে ইমৰানে। অজ্ঞান সি হোৱা নাছিল, সাময়িকভাৱে অশক্ত হৈ পৰিছিল মাথোন। আন্তাবলৰ পিছ ছুৱাবেদি ওলাই গৈ খাল এটাত বাগৰি পৰিছিল সি, খালৰ ঠাঙা পানীত ডিঙিলৈকে ডুব গৈ চকু মুদি পৰি থাকি সি জুয়ে পোৰা কাপোৰ-কানি আৰু তপত হাত-ভৰিবোৰ শীতল কৰিছিল।

যেতিয়া সি অলপ সুস্থ হ'ল তেতিয়া কেউফালে মাথোন নিস্তব্ধতা। গোড়া-পন্টন বহু সময়ৰ আগতেই গুচি গৈছে। ইমৰানে বগুৱা-বাই বাস্তালৈ উঠি আহিল। ছুটা শিয়ালে মৰা শ এটা লৈ টনা-আজোৰা কৰিছে। ইমৰানে সিহঁতৰ গালৈ পোৰা ইটা এডোখৰ দলিয়ালে। সিহঁত বিশ্বাসৰদে পলাল। ওচৰলৈ গৈ ইমৰানে দেখিলে সেইটো সুবাৰকৰ দেহ। দূৰে দূৰে পৰি আছে বাকী ষোল্লটা চিপাহীৰ শ। সিহঁতৰ গাৰ কাপোৰবোৰ পুৰি চালত লাগি গৈছে।

সুবাৰক উবুৰি হৈ পৰি আছিল। ইমৰানে তাৰ দেহটো লুটিয়াই ওপৰ-মুৱা কৰিলে। তাৰ মুখৰ দাড়িবিলাক পুৰি গৈছে। কপালৰ বেখাবোৰ স্পষ্ট হৈ জিলিকিছে। সুবাৰক ভাগ্যৱান আৰু বুদ্ধিমান; শেষ পৰাজয় চাবলৈ সি জীয়াই নাথাকিলগৈ। তাৰ পোৰা মুখখনলৈ চালে ইমৰানে। কত ক্ষোভ, কত হতাশা সেই মুখত, কত বেদনাৰ বেখা!

ইমৰানে ইফালে সিফালে চালে। আন্তাবল আৰু খেৰৰ গুদামঘৰটো তেতিয়াও নন্দনকৈ জ্বলিছে। সুবাৰকৰ দেহটো কান্ধত ভুলি ল'লে সি। হৰ্ষলভাৱে তাৰ আঁঠুবিলাক কঁপিছে। চলংলকৈ সি আগবাঢ়িল। জুইৰ মাজত পেলাই দিলে

মুৰাবকৰ শটো । তাৰ পাছত বহলকৈ চকু মেলি জুইৰ মাজত শটো চাবৰ চেষ্টা কৰিলে ।

অলপ সময় জিৰাৰ কাৰণে ব'ল ইমবান । লাহে লাহে বাকী ষোল্লটা চিপাহীৰ ণ জুইৰ মাজত পেলাবলৈ ধৰিলে সি ।

সোতৰটা মৃতদেহৰ বেতিয়া সেই অদ্ভুত ধৰণৰ সংকাৰ কৰা শেষ হ'ল, সি ডাল-মণ্ডিৰ বাস্তাইদি যাবলৈ ধৰিলে ।

ডাল-মণ্ডিত এই দিন-চুপৰতে মৰিশালীৰ নিস্তকতা । বাস্তাত এটিও জন-প্ৰাণীৰ চিহ্ন নাই । ইফালে সিফালে মৰা শবোৰ বাগৰিছে, চিপাহী, সাধাৰণ মানুহ, ল'ৰা, বুঢ়া, ভিৰোতা, আঠৰপৰা আশীলৈকে কাকো বাদ দিয়া নাই হিউব'জে । অ'ত ত'ত মৰা ধোৰা, ভঙা বন্দুক আৰু বল্লম । মালিক নোহোৱা ধোৰা কিছুমান ঘুৰি-পকি ফুৰিছে । তাৰ মাজে মাজে জপিয়াই ফুৰিছে কুৎচিভ দীঘল ডিঙিৰে কিছুমান শগুণ । আজি আৰু জীয়া অস্তকো ভয় কৰা নাই সিহঁতে ।

ডাল-কা-মণ্ডিত আৰু কেতিয়াও কোনো ডেকা ল'ৰাই বঙীন সন্ধিয়া টাকী-চিৰাজীৰ সোণালী মাদকতা বিচাৰি নাহে । ডাল মহল্লাৰ খেলা চিৰকাললৈ শেষ হৈ গৈছে ।

কবীৰ-চৌবাৰ কালে যাবলৈ ধৰিলে ইমবান । এঠাইত সি ঘৰবিলাকৰ পিছফালেদি লুকাই লুকাই যাবলগীয়াত পৰিল । তাত লুট-পাত চলিছে তেতিয়াও । উদ্ধাৰ গতিৰে মৃত্যু কিৰিছে ঘৰে ঘৰে । এঠাইত সি দেখিলে অকণমান শিশু এটাই মৰা বাপেকৰ গাত হাতেৰে অকণ অকণ আঘাত কৰি কৰি মাতিছে । মাতি মাতি মাত নাপায় অভিমানত মুখ ঘুৰাইছে সি । আন এঠাইত ইনবানে দেখিলে মৰা গিৰিয়েকক সাৰটি কান্দি থকা ভিৰোতা এজনীক সোৰা চিপাহী এটাই বেয়নেট জোকানি জোকানি ডাৰি দিছে । খুঁ সন্তৰ অলঙ্কাৰ খুলি দিবলৈ কৈছে তাইক ।

আপেকাকৃত নিৰাপদ অঞ্চল এটা আহি পোৱাৰ পাছত ইমবানে মৰা চিপাহী এটাৰপৰা বন্দুক আৰু গুলীৰ বাকচ খুলি ল'লে। তাৰ পাছত তাত ঘূৰি ফুৰা ঘোঁৰা এটাৰ পিঠিত জিনপোষ নোহোৱাকৈয়ে উঠি সি চৌৱাৰ কালে যাবলৈ ধৰিলে।

শিয়াল কিছুমানে মৰা-শবোৰৰ মাজে মাজে ঘূৰি ফুৰিছিল। হঠাতে ক'ৰবাৰপৰা কুকুৰ এটা আহি সিহঁতৰ মাজত জপিয়াই পৰি সিহঁতক ছেদেলি-ছেদেলি কৰি দিলে। ইমানবোৰ শিয়াল চহৰৰ সোমাজলৈ কেনেকৈ আহিবলৈ পালে কোনে জানে। ৰাস্তাত মানুহ দেখিবলৈ নাই। ঘৰৰ আঁৰত কোনোবাই খাপ পাতি ফিৰিজলৈ বৈ আছে যদিও বুজিবৰ উপায় নাই। দোকান-বজাৰ, ঘৰ-হুৱাৰ সকলো বন্ধ।

পুৰন্দৰহঁতৰ ঘৰৰ কাষত সেই বুঢ়া ভিখাৰীটোক দেখি ইমবান আচৰিত হ'ল। লুটপাত-হত্যাৰাত্মৰ মাজত সি অক্ষত অৱস্থাত বহি আছে—বহি আছে নিজৰ সেই ঠাইটুকুৰাতে। তাৰ সন্মুখত দুই-ভিনিটা মৰা-শ বাগৰি পৰি আছে। তাৰ কিন্তু সেইবোৰলৈ আক্ৰেপ নাই। সি তাৰ ভগা মাতটোৰে ভেতিয়াও অলগল পইচা খুজি গৈছে।

ইমবানে জেপত হাত ভৰালে। সি পাহৰিয়ে গৈছিল যে তাৰ জেপত পইচা নাই। পুৰন্দৰহঁতৰ ঘৰৰ কাষত সি জপিয়াই ঘোঁৰাৰপৰা নামিল।

পুৰন্দৰহঁতৰ ঘৰত গোটেইখনতে এটা বিশৃঙ্খলা। হুৱাৰৰ দৰ্জা এখন ভঙা। চকী-মেজবোৰ বাগৰি পৰি আছে। গোটেইখন নিতুৰ।

ইমবান দৌৰি ভিতৰ সোমাল। মজিয়াত পৰি আছে চিত্ৰাৰ ধোৱেকৰ মৃতদেহ, দীঘল ভৰোৱাল এখনেৰে তেওঁৰ বুকুত বঁধুৱা অৰ্ধমান দেহটো গঁথি। অলপ দূৰতে ফুহি ফুহি পৰি আছে

পদ্মনাভম্ । ভাৰ সিহুকালে বহুত দুবলৈকে তেজৰ ধাৰ, বোধকৰো মৰাৰ আগতে সি চৌচৰি চৌচৰি বোৱেকৰ ওচৰলৈ আহিবলৈ চেক্টা কৰিছিল ।

ইমৰানে কোঠাঘিলাকত চিত্ৰাৰ দেহটো বিচাৰি ফুৰিবলৈ ধৰিলে । আটাইবোৰ কোঠাতে বস্ত্ৰ-বাহানিবোৰ লগু-ভগু । আলমাৰি খুলি কাপোৰবোৰ মজিয়াত ঢালি দিয়া হৈছে । দামী দামী কাপোৰ, গহনা-গাঠি, টকা-পইচা সকলো লৈ গৈছে সিহঁতে । নিব নোৱাৰা দামী আচুৰাৰ-পত্ৰবোৰ ভাঙি-ছিঙি থৈ গৈছে ।

কিন্তু চিত্ৰা বা বুঢ়া বাপেকৰ ক'তো চিহ্ন নাই । ইমৰান হতাশ হৈ পৰিল । শেষত সি চিত্ৰাৰ যাহুঘৰৰ ফালে গ'ল । বাৰাণ্ডাত শাস্তুভাৱে শুই থকা ছোৱালীজনী সাগৰিকা । ভাই মুখত প্ৰগাঢ় নিশ্চিন্ততা । মৃত্যুৰ কোলাত ভাই শেষ শয়ন কৰিছে ।

যাহুঘৰৰ দুৱাৰ মেল খাই আছে । দুৱাৰমুখতে পৰি আছে চিত্ৰাৰ সেই মৰমৰ তৰোৱালখন । ভাত এটোপো তেজৰ দাগ নাই । লম্পটহঁতক সামান্য এটা আঘাত কৰিবলৈকো সময় নাপালে ভাই । মজিয়াত পৰি আছে ভাইৰ লোহাৰ বন্ধাঘাস আৰু চামৰাৰ পেটি । সিহঁতে ভাইক ক'লৈ লৈ গ'ল কোনে জানে !

ইমৰান নিঃশব্দে মাটিত বহি পৰিল । হঠাৎ তাৰ বৰ ভাগৰ লাগিল যেন । হাতৰ কামতে চৰহাই এটা পাই সি ঢোকে ঢোক ভাৰপৰা পানী এসোপা খালে ।

হঠাৎ কি মনত পৰি ইমৰান বাহিৰলৈ ওলাই গ'ল । সেই ভিখাবীটোৰ কান্ধত ধৰি জোকাৰি সি চিত্ৰা আৰু বুঢ়াৰ খবৰ সন্ধানিলে । ভিখাবীটোৱে কিন্তু একো ক'ব নোৱাৰিলে । বহুত সোধোতে সি বেঁকা-বেঁকিকৈ ক'লে যে বুঢ়াক বাস্তাইদি ধোৰি ঘোৱা বোধকৰো সি দেখিছিল ।

এনেতে ক'ৰবাৰপৰা যুগলীকৰহঁত ওলালহি । যুগলীকৰ,
ভাৰ্গব আৰু চাৰিটা আন বিচালা । সিহঁতৰ ঘোঁৰাকেইটো বেচ
নতুন নতুন দেখা গৈছে ।

“কি হ'ল, ইমবান, তোৰ কাপোৰ পুখিলে কেনেকৈ ?”
যুগলীকৰে ঘোঁৰা বন্ধাই সুখিলে ।

“বাদ দে সেইবোৰ । তহঁত ক'ত যাব ?”

“আমি ভাৰ্গবহঁতৰ ঘৰলৈ যাওঁ, সিহঁতৰ ঘৰত কি হৈছে
গমেই নাপাওঁ নহয় । অ', চব চিপাহীক কিল্লালৈ উলটি যাবলৈ
হুকুম দিছে নহয়, শুনিছনে নাই, ?”

“কিয় ?”

“আমাৰ সৈন্য আধাতকৈও বেছি শেষ হৈ গৈছে । এতিয়া
কিল্লা বন্ধা কৰাই টান হৈ পৰিব ।”

যুগলীকৰক অলপ আঁতৰলৈ মাতি নি ইমবানে সুখিলে,
“মধুমতীৰ কিবা খবৰ পাব যোগী ? তাইক লগ নাপালোৱেই
একেবাৰে ! বৰ চিন্তাত আছোঁ ।”

“মধুমতী ? ময়ো লগ পোৱা নাই । আচ্ছা মই খবৰ ল'ম ।”

“যেনে-ভেনে ল'বি । নাপাহৰতো ? আৰু আশ্ৰয়ক দেখিছ ?”

“আশ্ৰয়ক ? নিশ্চয় ! গোলাম আলীয়ে ভাক দীৱাৰৰ কাষত
খুৰি ফুৰা পাই কিছুমান চিপাহীৰ হাতত কিল্লালৈ পঠিয়াই দিছে ।”

“মুৰাৰক মৰাৰ খবৰ পাবনে ? সি মোৰ লগতে আছিল । তাৰ
গাত জুই লাগিছিল । চহৰৰ বাকী অঞ্চলবোৰৰ খবৰ কি যোগী ?”

“হালোৱাই পুৰা গোটেইখন পুৰি ছাই হ'ল । বড়াবাজাৰতো
লুটপাত আৰু হত্যাৰ কাম শেষ কৰিলে সিহঁতে । কিৰিজীৰ
দালাল বহিম শেখ, বাউৎমলহঁতো নাৰাচিল, জান ! অংবেজক
ঘোচ দি চুনীলাল পলাইছিল, ভাক পিছে বাস্তান্ত আমাৰ
চিপাহীয়েই মাৰিলে ।”

ইমবান ঘোঁৰাত উঠিল। যুগলীকবইত্তৰ লগে লগে সিও যাবলৈ ধৰিলে।

বাটত তিনিখন গৰুৰ গাড়ী লগ পালে সিহঁতে। প্ৰথমতে সিহঁতে ভাবিছিল যে কোনোবা মানুহে বস্ত্ৰ-বাহানিষে সৈতে পলাবৰ চেষ্টা কৰিছে বাঁচীৰপৰা। হঠাৎ তিনিটা লাল উৰ্দি পিন্ধা চিপাহী দেখি সিহঁত সতৰ্ক হ'ল। লুটৰ মাল বোজাই কৰি নিছে গাড়ীকেইখনে! প্ৰত্যেক গাড়ীৰ পিছে পিছে এটাহুটাকৈ অৰ্দালী নে চাকৰ।

ইমবানহঁত অলপ আঁৰ হ'ল। গাড়ীকেইখন আহি ওচৰ পোৱাৰ লগে লগে সিহঁতে গুলীয়াবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। অলপ সময়ৰ ভিতৰতে দুটা চিপাহী যায়লৈ হ'ল, বাকী মানুহবোৰে পলাই পত্ৰং দিলে। গৰু খুলি গাড়ীবোৰ নৰ্দামালৈ ঠেলি বগৰাই দিলে ইমবানহঁতে।

ভাৰ্গবইত্তৰ ঘৰৰ কাষ পাউ সিহঁতে দেখিলে ঘৰৰ ঠিক সন্মুখতে থিয়া-থিয়ি কৰিছে পাঁচোটা ঘোঁৰা! ইমবান, যুগলীকৰ, ভাৰ্গব আৰু বাকী বিচালাকেইটাই জপিয়াই জপিয়াই ঘোঁৰাৰপৰা নামি একে দৌৰে ঘৰৰ ভিতৰ সোমাল।

পাঁচোটা বঙা উৰ্দি পিন্ধা চিপাহীয়ে ভাৰ্গবৰ মাক আৰু ভায়েকক ঘেৰি ধৰিছে। বেমাৰী ভায়েকটোৱে বিচনাৰপৰা উঠি গৈ বন্দুক হাতত লৈছে। ষোল-সোতৰ বছৰীয়া খীণ, দুৰ্বল ল'ৰাটো—ভাৰ গাৰ ছাল হাড়ত লগা, চকু অন্ধকূপত সোমোৱা। বাকনী ঘৰৰ ছগাৰতলিত থিয় দি সি চিপাহীবোৰক গুলীয়াবলৈ চেষ্টা কৰিছে। ভাৰ হাত কঁপিছে, আঁঠু কঁপিছে—প্ৰাণপণে চেষ্টা কৰিও পোন হৈ থিয় হ'ব পৰা নাই ল'ৰাটোৱে! পিছফালৰপৰা ভাৰ কঁকালত ধৰি আছে মাকে, মাক আলৰ বুঢ়ী, আশী-পঁচাশী বছৰ বয়স হৈছে, চকুৰ চেলাউৰীবোৰো ভূলাৰ দৰে বগা।

ভাৰ্গবে একে দৌৰে সেই ভীৰটোত সোমাই ভায়েকৰ কান্ধত ধৰিলেগৈ। “তোমালোকে কি সাংঘাতিক ভুল কৰিব খুজিছা ?” গছৰ পাত সৰা মাতেৰে চিয়ঁৰি সি চিপাহীকেইটাক ক’লে, “কি সৰ্বনাশ কৰিব খুজিছা তোমালোকে। মই গোপাল চিৰজাদাকৰ মানুহ, আৰু মোক তোমালোকে ভাবিছা শত্ৰু ! নিজ হাতে বাকদত্ত জুই দি মই তোমালোকৰ কাৰণে মইয়াৰ দৰজা উকুৱাই দিছো। অথচ তোমালোকে.....”

হঠাৎ কোনোবাই ভাৰ্গবৰ ভায়েকলৈ গুলী মাৰিলে। ডিঙিত গুলী লাগি ভায়েক বাগৰি পৰিল। লগে লগে লাল উৰ্দি এটাই চিয়ঁৰিলে, “বিশ্বাসঘাতক মানে বিশ্বাসঘাতক ! তাৰ আকৌ শত্ৰু-মিত্ৰ কি ?”

ভাৰ্গবে পাগলৰ দৰে চিয়ঁৰি উঠিল, “জেনাৰেল হিউব’জ মোৰ বন্ধু ! ঠিক জানিবা তেওঁক কৈ মই তোমালোকক সমুচিত শাস্তি দিয়াম ! তোমালোকক সমুচিত শাস্তি দিয়াম মই।”

গোড়া চিপাহী এটাই কাণতলীয়া চৰ মাৰি ভাৰ্গবক বগৰাই পেলালে। সি চিয়ঁৰিলে, “হুহু, বেইমানবো আকৌ বন্ধুত্ব !!”

বেইমান ! বিশ্বাসঘাতক ! ভাৰ্গব বেইমান, ইও কি সম্ভৱ ? হতবাক যুগলীকৰইত্তৰ মাজত গুঞ্জন উঠিল। ইমবানে ফুচ্‌ফুচাই ক’লে, “মই বোধহয় আগতেই জানিছিলো, যোগী ! কিন্তু অলপ দেৰী হৈ গ’ল—ভৱিষ্যতক সেয়ে বাধা দিব নোৱাৰিলো।”

ভায়েকৰ কাষতে বাগৰি পৰিছিল ভাৰ্গব। মাক মুছ্‌গৈগৈ। ভায়েকৰ ডিঙিৰপৰা হোলোকা-হোলোকে তেজ ওলাইছে, তেজেৰে তিতি গৈছে ডাৰ বুকু। দুৰ্বল মাতেৰে সি পৈহাইছে, “বেইমান ! বড়ে-ভেইয়া বেইমান ! মোৰ দাদাই হিন্দুমানৰ মাটিক বিশ্বাসঘাতকতা কৰিছে !!... ..”

ভাগ্যৰ থিয় হ'ল। আৰু চকুত জুই জ্বলিছে। ঘাটিক পৰি থকা ভৰোৱাল এখন সি বুটলি ল'লে। কিন্তু মুহূৰ্ত্তৰ কাৰণে মাথোন। তাৰ পাছতে লাল উৰ্দ্ধি এটা ভাগ্যৰ ওপৰত অপিয়াই পৰিলগৈ। ভৰোৱালখন ভাগ্যৰ বুকুত হাতলৈকে স্কুৱাই দিলে সি। চিয়'ৰ মাৰি ভাগ্যৰ ঘাটিত বাগৰি পৰিল। তাৰ পাছত সকলো নিস্তব্ধ। কোনোবাই মাথোন কৈ উঠিল, "হুনিয়াৰ বুকুৰপৰা এক চুৰ্গন্ধময় কাফেৰ দূৰ হৈ গ'ল।"

সকলোৱে নিমাতে থিয় হৈ থাকিল। দুয়ো দল চিপাহীয়ে পৰস্পৰৰ আলোখ লেখ চালে, কিন্তু কোনেও কাকো আক্ৰমণ নকৰিলে। তাৰ পাছত লাল উৰ্দ্ধিৰ দল লাহে লাহে ওলাই গুটি গ'ল।

গধূলি হৈ আহিছে ভেতিয়া। আকাশ বঙা, গোটেই কাঁচী জ্বলিছে। বুঢ়ীৰ চকুৰে-মুখে পানী ছটিয়াই জ্ঞান আনি বিচিন্তিত পুৱাই থৈ ইমবানহিত গ'লগৈ। তাৰ বাহিৰে একো কৰিব পৰা সিহঁতৰ পক্ষে সম্ভৱ নাছিল। ওচৰে-পাজৰে কোনো জীয়া মানুহ নাই যাৰ হাতত সিহঁতে বুঢ়ীক গভাই বাব পাবে। তাৰোপৰি মানুহৰ মৰণ-বস্ত্ৰণা দেখি দেখি সিহঁতৰ মনটো এনেকুৱা হৈ পৰিছিল যে অন্য কোনো দুখ-কষ্টলৈ মন দিব পৰা অৱস্থা সিহঁতৰ নাছিল।

সন্ধিয়াৰ আন্ধাৰত ঘোঁৰা চলাই ছটা চিপাহী বাবলৈ গ'ল। সিহঁতৰ কোনেও কথা পতা নাছিল। আনকি কোনেও কাকো সোধাও নাছিল সিহঁত ক'লৈ বাব।

অন্ধকাৰৰ মাজত হঠাৎ এমল চিপাহী আহি সিহঁতৰ ওপৰত অপিয়াই পৰিল। সিহঁত দলত বহুতো, আৰু ভালকৈয়ে সাজু হৈ আহিছিল সিহঁত। একে কোবতে সিহঁতে ইমবানহিতৰ চাৰিটাৰে ঘায়েল কৰিলে। আহত ঘোঁৰা কেইটাই মৰাৰ আগলৈকে

খট্টক বাগবিদ্যেই বুদ্ধ কবিলে । ইমরান আক যুগলীকবে
বিশ্বাসবদে ঘোঁরা চেকুৰাই পক্ষাবলৈ ধৰিলে । বেচ কিছু দূৰ
গৈয়ো সিহঁতে দেখিলে শত্ৰুৰ দলটোৱে পাছে পাছে ধেদি
আহিয়ে আছে । ভেতিয়া সিহঁতে ঘোঁৰাকেইটাক এনেদৰে
মৌখিকলৈ এৰি দি জপিয়াই জপিয়াই নাখিল আক বাস্তাৰ
মৰা শবোৰৰ মাজত শুই পৰিলগৈ ।

পশ্চাদগামী দলটো পাৰ হৈ ঘোঁৰাৰ পাছত ইমরানে
যুগলীকক জুখিলে, “এতিয়া কি কৰিবি ?”

যুগলীকবে শুই শুইয়ে উত্তৰে দিলে, “বাস্তাত আহোঁতে
দেখিছিলো আস্তাবল এটাৰ কাষত আধাপোৰা ঘোঁৰাকেইটামানে
ছট্‌কটাই বাগবি ফুৰিছে । সিহঁতক যন্ত্ৰণাবপৰা বেৰাই দিমগৈ ।”

“কিন্তু বাস্তাত সিহঁতে খুব অহা-ঘোঁৰা কৰিছে । খুব সম্ভৱ
টহল দিছে । এই অৱস্থাত তাতকৈ অইন কিবা এটোহে কৰিব
লাগিছিল ।”

“আগতে ব’ল, সেইটো কাম শেষ কৰি থৈ আহোঁগৈ । তাৰ পাছত
অইন কথা ভাবিম । ঘোঁৰাকেইটালৈ তোৰ বেয়া নালগেনে ?”

“আচ্ছা ব’ল ।”

সিহঁত দুয়ো হাতত বন্ধ লৈ বাঘলৈ ধৰিলে । আন্ধাৰতে
কেইবাবাৰো সিহঁতে মৰা-শ উজুটিয়ালে । বঠাৎ সিহঁতে ঘোঁৰাৰ
খুৰাৰ শব্দ শুনিবলৈ পালে । দুয়ো আকৌ মৰা-শৰ মাজত
শুই পৰিল । ডাঙৰ দল এটা পাৰ হৈ গ’ল । সিহঁতে মদৰ
আগলৈয়ে হৈ-তাল্লা কৰি গৈছে । কিজানি কোনোবা ঘৰত কিবা
লুটৰ বস্তু বাকী থৈ গৈছেই, খুব সম্ভৱ তাম্ৰ সন্ধানতে বহু
আশ্চৰ্যৰ আৱিষ্কাৰ সিহঁত । সিহঁতৰ অধ্যাক্ষৰ স্পষ্টভাৱে
ইমরানহঁতৰ কৰ্মত সন্নিহিত । দুটো কৰ্মৰ আগতেই কোনো আন্দো

অভিজাত কোষ্টিপুৰা মহান্নাত জুই লগাই দিলে, এতিয়া সেইটো কাৰণতে ইহঁতৰ জদয়ন্ত দুখৰ সীমা নাই।

আন্তাবল পোৱাৰ আগলৈকে আৰু দুই-চাৰিটা এনে দল লগ পালে ইমবানহঁতে।

“গুলী কেনেকৈ মাৰিবি ? সিহঁতে শব্দ শুনিব।” ইমবানে ক’লে।

“গুলী কৰিয়েই পলাব লাগিব।”

আন্তাবলৰ কাষতে আহত ঘোঁৰাকেইটা নিশ্চল হৈ পৰি আছে। মাজে মাজে একোটাই ছটফটাই ধৰ্ম্মৰাই চিয়’ৰি উঠে, তাৰ পাছত আকৌ নিশা চাৰ হৈ দৌঘল দৌঘল উশাহ টানি পৰি থাকে।

“দে, দেবী নকৰিবি, সিহঁত আহি পাব নহ’লে।” ইমবানে ক’লে। “এই পাঁচটা তোৰ, দুৰৰ সেইকেইটা মোৰ।”

কেই মুহূৰ্ত্তমানৰ ভিতৰতে সিহঁতে ঘোঁৰাকেইটা গুলীওৱা শেষ কৰিলে। লগে লগেই দুৰত শুনিবলৈ পালে ফিৰিঙ্গীৰ ঘোঁৰাৰ শব্দ।

সিহঁত দুয়ো বেগা-বেগিকৈ গৈ কাষৰে ঘৰ এটাত সোমাল। বাহিৰত যিবা অকণ পোহৰ আছিল, ঘৰৰ ভিতৰত একেবাৰ অন্ধকাৰে। মজিয়াত পৰি থকা শ এটাত উজুটি খালে যুগলীকৰে। শটোৰ বুকুত ভৰি থৈ চালে সি। এজনী মাইকী মানুহৰ মৃতদেহ।

“এতিয়া কি কৰিবি ?” যুগলীকৰে সুধিলে।

“পিছফালৰ বান্ধনী ঘৰলৈ যাওঁ ব’ল।” ইমবানে ক’লে। “কিজানি কিবা খাবলৈ পোৱা যায়েই।”

বান্ধনী-বন্ধত আন্ধাৰ-মুন্ধাৰ বিচাৰি বিচাৰি পানীৰ চৰ্হাই এটা পালে সিহঁতে। জুহালৰ কাষত কেইখনমান কণী আৰু অলপ

অলপ দাইলো পান্নল। বোরা বাতিয়ে বন্ধ। বাব কাৰণে বন্ধ হৈছিল সিহঁতে বোধকৰে। আৰু কেতিয়াও খাবলৈ নাই।

দাইলখিনি অলপ অলপ ফেঁকাইছে। কটীবিলাকো ঠাণ্ডা হৈ টান হৈ গৈছে। তথাপি ডাকে ভাগ কৰি তৃপ্তিৰে খালে নিহঁত ছয়ো। চৰ্হাইবপৰা পেট পুৰাই পানী খালে।

“ভোৰ হাতত বিড়ী আছে ?”

“আছে। দবৰাজাখন বন্ধ কৰ।” সি ভেপবপৰা বিড়ী আৰু দিয়াছেলাই উলিয়ালে। বান্ধনী-ববৰ দবৰাজা বন্ধ কৰি ছয়ো বিড়ী ছপিবলৈ ধৰিলে।

“আজি বাতি মই যেম-তেনে শুব লাগিব। বৰ ভাগৰ লাগিছে। কালিলৈতো ঢেৰ কাম।” ইমবানে ক’লে।

“হঁ !” চুটিকৈ উত্তৰ দিলে যুগলীকৰে। সি নিঃশব্দে বিড়ী ছপিবলৈ ধৰিলে।

“আকতো একো নাথাকিল আমাৰ হাতত ?” সি সুধিলে।

“ঢেৰ আছে। বাগ্গিচাহেবা আছে, কিল্লা আছে।”

যুগলীকৰে অইন এটা বিড়ী জ্বলালে। “তই ক’ত শুবি ?” সি সুধিলে।

“শুম, এইখিনিতে ক’বাত, ভালমন্ত্ৰিৰ কাষত।”

“পাবিলে এই ঘোগোলা-পোৰা কাপোৰবোৰ বদলাবি।”

“আৰু তই ?”

“মই ডাঢ়ি খুৰাম, গা ধুম আৰু চৰ্বত খাম।”

“পাগল। এই বাতিখন ? ক’ত পায়মো এইবোৰ ?”

“য’তে সুবিধা হয়। দিনত সময় ক’ত ?”

“তই ডেঙে এতিয়া মোৰ লগত নাথাক ?”

“ওহঁ। তই তই থাকগৈ। বাতি মো-পুৱাতোই তোৰ বিচাৰি মই ভালমন্ত্ৰিলৈ আহিম।”

কিছু সময়ৰ পাছত ছয়োঁ ভাৰপৰা ওলাই ডালমণ্ডিৰ কালে
বাৰলৈ ধৰিলে।

“ভই ক’লৈ বাঁচি ?” ইমৰানে যুগলীকষক সুধিলে।

“গুলবাগলৈ। গুলাৰ সিঙৰ গা ধোৱা খৰটো ব্যৱহাৰ কৰাৰ
ইচ্ছা এটা হৈছে।”

“ইচ্ছাটো অলপ উৎকট। ধোৱা এটা বিচাৰি ল’ভেন্তে।
মই যাওঁ। অলপ সৱধানে বাঁচি।”

“আচ্ছা।”

“মাখুৰ খৰৰ ল’বিভো ?”

“নিশ্চয়।”

“আচ্ছা। এতিয়া যা।”

ছয়োঁ বিপৰীতমূলে খোজ ল’লে।

কিছু দূৰ গৈ এশাৰী জলি থকা খৰ পালে ইমৰানে। ইমান
সময় আন্ধাৰত থকাৰ পাছত ইমানবোৰ পোহৰ একেলগে দেখি
চকু হুটা ডাল লাগিল। বাস্তৱত দুই-চাৰিটা মানুহো লগ:পালে
সি। সাধাৰণ নিৰীহ মানুহ—পিঠিত টোপোলা লৈ খৰ-খেদাকৈ
বাস্তৱ পূৰ হৈছে। বাস্তৱ ইকালে-দিকালে সিঁচৰতি হৈ পৰি
থকা দুই-এপদ মূল্যবান বস্তু গৰাকি গৈছে সিহঁতে—কিন্তু তালৈ
চকু দিয়াৰ মনৰ অস্থিহা সিহঁতৰ নাই।

হঠাৎ ইমৰানে দেখিলে পলবীয়া মানুহবিলাকৰ ঠিক বিপৰীত
কালৰপৰা টলং-পলংকৈ চিপাহী এটা আহি আছে। লি খুৰ
খৰ-খেলাকৈ আঁহিবৰ চেষ্টা কৰিছে, কিন্তু এটা খোজো ঠিককৈ
পেলাৰ পৰা নাই। বেধুৰ মদ খাইছে মানুহটোৱে।

ইমৰানে ওচৰলৈ আহি দেখিলে দেইটো পুৰন্দৰ। সি ভাৰ
কান্ধত থাকিলে।

“ক’ত যোৱা ?” ইমৰানে সুধিলে।

লেবাই লেবাই পুৰন্দৰে ক'লে, “পাহৰি গৈছো ক'লৈ বাম।
কিন্তু মোৰ নিশ্চয় খুব দেৱী হৈছে। দেখা নাইনে বাকীদ্বাৰ
মানুহ উলটিলেই।”

“গকটো ক'ৰবাৰ! ক'ৰপৰা উলটিছে সিহঁত?” ধমকি
দি সুধিলে ইমবানে।

“কেনেকৈ জানিম।” অস্পষ্টভাৱে ক'লে পুৰন্দৰে। তাৰ চকু
চুটা জবাফুলৰ দৰে বঙা। মুখত ভীষণ গোক।

ইমবানে তাক ধৰি নি বাস্তাৰ কাষত বহুৱালে। “ক'ত
খোলা এই গেলা মালসোপা?” সি ডৰিয়াই সুধিলে। “আজি
যুদ্ধ কৰা নাই?”

পুৰন্দৰে ইমবানৰ গাত ভেঁজা দি বহিল। অৰ্জবিতকণ্ঠে সি
ক'লে, “আজি বাতিপুৱা বহুত যুদ্ধ কৰিলো—ব-হু-ত, ব-হু-ত যুদ্ধ
কৰিলোঁ। তাৰ পাছত দিৱাৰ কাষতে কাণ-ফটা কামান এটাৰ
ভিতৰত গুই থাকিলো। সিহঁত কোনেও গম নাপালে, কো-নেও
গমকে নাপালে—হাঃ হাঃ হাঃ।” থেকু থেকু হাঁহিবলৈ ধৰিলে সি
জেপৰপৰা কিবা এডাল উলিয়াই সি ইমবানৰ হাতত দিলে।
ইমবানে চাই দেখিলে সেইডাল এডাল মূল্যবান সোণৰ হাৰ।

“ক'ত পালা এইডাল?” সি সুধিলে।

“পালো, চেৰ পালোঁ। চবকে মৰি সিহঁতে চেৰ বস্তু নিলে
সেই ঘৰ মানুহৰপৰা—কিন্তু এইডাল ঠিক পাহৰি গ'ল। আক
পাইছিলোঁ। তাৰে মদ খালেঁ। মদ আক গাহৰিৰ মাংস।
কিয়া ভোকা।”

খঙত ইমবানে বাস্তালৈ দলিয়াই দিলে হাৰডাল। “নিমখ-
হাবাৰ! আজি দিনটো ভূমি ইয়াকে কৰিছা?”

“ভূমি ঘৰ বেয়াহে, ইমবান।” পুৰন্দৰে ক'লে, “ভূমি একোকে
নুবুজা। যুদ্ধ-বিগ্ৰহতো চেৰ কৰিলা, কি পালা? জিন্দগীত

এবার চেম্পি পি লোৱা—চেম্প ঠিক ঠিকী ।” তাৰ পাছত সি হঠাতে থিয় হ’বৰ চেষ্টা কৰি ক’লে, “মোক এৰি দিয়া । মোৰ দেৱী হৈছে । ঠিক মনত পৰিছে এতিয়া, বহু বৈশিষ্ট্যৰ ভালে যাবলৈ আহিছিলে ।”

ইমবানে তাক জোৰক বহুৱালে । পুৰন্দৰ হতাশ হৈ ইমবানৰ কান্ধত মূৰ থৈ শুই পৰিল ।

“বেইজত কাহেকে ।” ইমবানে ক’লে, “বেজশ আৰু বেইমান । তুমি আজিৰ কাৰণেও এইচৰ এৰিব নোহাবিলা ? তোমাৰ বাসন্তী মৰি হাড়ত বন গৈছে । ডালমণ্ডিৰ এজীয়া ছোৱালীও জীয়াই থকা নাই । তোমাৰ পুতলীহঁত চৰ মৰিছে ।”

“অসন্তৰ, অসন্তৰ ইমবান ।” পুৰন্দৰে শুই শুই ক’লে । বেজশ তুমি, তুমি বেজশ, সিহঁতক মাৰিব—কিবিদীহঁত ইমান বেবসিক নহয় । দুনীয়াত চৰ ধ্বংস হৈ যাব । কিন্তু চিৰকাল থাকিব টাকী আৰু চিৰাজী ।”

“বোৱেৰাৰ খবৰ পোৱা পুৰন্দৰ ?”

“বোৰ খবৰ ? ক’তা, নাপাওতো ।”

“বোৱেৰা মৰিছে ।”

“সঁচা ? বৰ দুখ পালো, বৰ দুখ পালো । কিন্তু কি কৰিম কোৱা, মোৰ গাত কি দোষ ? মইতো আৰু অকলে সিহঁতৰ লগত যুঁজিব নোৱাৰোঁ ।”

“আৰু বিশ্বাস মৰিছে ।”

“আৰু বিশ্বাস অহত ।”

“হুৱোকো একেখন ভৰোৱালেৰে শাসি মাখিছে ।”

“ইহ্. ইহ্. ! কিবিদীহঁত বৰ বদমাইচ্ ”

ইমবানে খঙত পুৰন্দৰৰ হুই বাহুত ধৰি জোকাৰি ক’লে, “আৰু তোমাৰ বাপেবাক খেদি দিছে সিহঁতে ! চিঞাক ধৰি লৈ গৈছে।”

“তুমি মোক ফেলি গালি পাৰিছা ইমৰাম ? মোৰ পাত
কি দোষ ? চাওঁ মোক প্ৰমাণ দিয়া ।”

ইমৰানে তাক প্ৰমাণ নিদিলে । সি বহুত সময় কিৰা-কিৰি
ভাৰি থাকিল । তাৰ পাছত ক’লে, “তুমি আজি এনেকৈ ফুৰিলে
ফিৰিঙ্গীয়ে তোমাক ধৰি লৈ যাব । কাঁইলৈ শূৰবৰ তেল গোটেই
গাভ সানি সিহঁতে তোমাক কোনোবা এডাল গছত কাঁচীত ওলোমাই
দিব । তাতোকৈ সাংঘাতিক কথা কাঁচী দিৱাৰ আগতে বেঁত দি
তোমাৰপৰা আমাৰ সকলো গুপ্ত কথা সিহঁতে উলিয়াই লব ।”

“বেঁত দিব ? সিহঁতে ? অসম্ভৱ ।”

“চোৱা পুৰন্দৰ”, ইমৰানে কৈ গ’ল, “তুমি মোৰ প্ৰিয় বন্ধু ।
কিন্তু তুমি কাপুকুৰ, তোমাৰ চৰিত্ৰ আদৰ্শহীন । অৱশ্যেই যেই-
সেই সময়ত তোমাৰ বিশ্বাসভ্ৰষ্ট কৰি দেশৰ অপকাৰ সাধিব
আৰু মোৰ ইচ্ছা নহয় মোৰ বন্ধুৰদাৰা এইটো হওক ।”

ইমৰানে অলপ সময় মনে মনে থাকিল । তাৰ পাছত সি
পাশখুবখন উলিয়াই পুৰন্দৰৰ বুকুত বহুৱাই দিলে ।

মুহূৰ্ত্ততে পুৰন্দৰৰ মদৰ জাল কাটি গ’ল । সি কান্দিওঁলৈ
ধৰিলে । “তুমি মোক খুন কৰিলা ইমৰাম ! তই মোক খুন
কৰিব পাৰিলি ! তই বিশ্বাসঘাতক !!”

ইমৰানে পুৰন্দৰক সাৱটি ধৰি ক’লে, “মই তোমাক ভাল
পাইছিলো পুৰন্দৰ, মই তোমাক খুব ভাল পাইছিলো । কিন্তু
মই সহ্য কৰিব নোৱাৰো যে তুমি ফিৰিঙ্গীৰ সেই জঘন্য
কাঁচীৰ ডোলডালত মৰিবা বা তাতোকৈয়ো হীন কাম কৰিবা ।
আজিলৈ যোৱাগৈ ...বিদায়....সোনকালে তোমাক লগ পাম,
কথা পাতিম । ...”

পুৰন্দৰ তেতিয়া শেৰ হৈ গৈছে । ডিঙিৰপৰা তাৰ মূৰটো হালি
পৰিছে । হাত-ডৰিষাৰ মহা আত্মতৰ্হে যেম ওলমি গৈছে ।

দেহটো ঠাণ্ডা হৈ বোহাটল বাট চালে ইম্বানে । তাৰ পাছত
তাক দাঙি নি দূৰৰ জুইৰ মাজত দলিয়াই পেলালে ।

বাতি ক্ৰমে গভীৰ হৈ আহিছে । অসংখ্য চিন্তা ইম্বানৰ
মূৰত । কাইলৈ তাৰ অসংখ্য কাম । বাস্তৱ এতিয়া আক
জন-প্ৰাণী নাই । কেউপিনে বৰিশালীৰ নিস্তকতা । বাস্তৱ
মৰা-শবোৰৰ ওপৰেদি দৌৰি ফুৰিছে কিছুমান নোমাল এন্দুৰ,
ক'বপৰ বে অহিল সিহঁতেই জানে । শ খোৱা এন্দুৰ । নোদোকা
নোদোকা চেহেৰা, বাক্সৰ দৰে খাব পাৰে ।... ..

নিৰ্জন বাতি জুইৰ শিখাৰ শব্দই মনত ভয় জগায় । জুইৰ
ফালে বহুতো সময় চাই ব'ল ইম্বানে । পূৰ্বলবক সি আক
দেখিবলৈ নোপোৱা হ'ল—জুইৰ বহুত ডিঙবলৈ সোমাই গৈছে
তাৰ দেহটো ।

কিছু সময়ৰ পাছত ডালমণ্ডিৰ ফালে ইম্বানে যাবলৈ ধৰিলে ।

দুপৰীয়াৰ সেই চাৰিআলিটোৰ কাষ পাই ইম্বানে দেখিলে
সিহঁতে পেলাই থৈ বোৱা কামানটোৰ গাত হেলান দি কোনোবা
এটা থিয় হৈ আছে।

ইম্বান কামানটোৰ ওচৰলৈ গ'ল। ঠাণ্ডা লোহাত গাল
লগাই অনিষ্ঠভাৱে কামানটোত ভেঁজা দি থিয় হৈ আছে এজনী
ছোৱালী।

অবাক হ'ল ইম্বান। কমদামী পাট-কাপোৰৰ কিষ্কিৰিয়া
পাতল শাৰী শিকিছে ছোৱালীজনীয়ে। দুবৰপৰা অহা জুইৰ
পোহৰত সি দেখিলে তাইৰ চকু আৰু চেলাউৰী কাজলেৰে
টনা....উঠ, গাল আৰু ডিঙিত বং।

ইম্বান ব'ল। ডাঙৰকৈ সুধিলে সি, “জাত কোন?”

“মই।” সহজ নিস্পৃহ গলাৰ উত্তৰ শুনিলে সি।

“ক'ত থাকে?”

“ডাল মহল্লাত।”

“ইয়াত থিয় হৈ আছে কিয়?”

ছোৱালীজনীয়ে কোনো উত্তৰ নিদিলে।

ইম্বানে ভাবিলে সি অহা বাস্তাবেই উলটি যাব। শুবৰ
কাৰণে আন্তাবল্লবীলাক আদৰ্শ। বদিকে এটা আন্তাবল পোৱা
যায়।

কিন্তু এই ছোৱালীজনী? তাই ক'ব....জাই কি....কিয়....

ছোৱালীজনী আগবাঢ়ি আহি ইম্বানৰ হাতত থকিলে।

“ব'লা, বোৰ তালৈ ব'লা জুখি”, তাই ক'লে।

এছাৰ মাৰি হাতকল একতালে ইম্বানে।

“মোৰোৱা?” বহল চকু দুটা মেৰি তাই সুধিলে।

“ওহো।” সি উচাট মাৰি যাবলৈ ধৰিলে বাস্তাইদি।

ছোৱালীজনী কিন্তু ভাব পিছে পিছে আহি থাকিল। মিহি মাঙেৰে ভাই ক’লে, “হুপৰীয়াৰেপৰা। প্ৰথম জীয়া মানুহ তোমাকেই লগ পালো। গোটেই মহল্লাটোত এজিলা এভ্যেকটো মানুহৰ সলনি একোটগৈক মৰা-শ আছে। কোনো যকতে চিৰাগ জলা নাই। তুমি পাৰিবা ? পাৰিবা অকলে এই শ্মাশানৰ মাজত বাতি কটাৰ ?”

ইমবানৰ খোজ লেহেম হ’ল, কিন্তু কোনো উত্তৰ নিদিলে সি। হঠাৎ ছোৱালীজনীয়ে বাঘিনীৰ দৰে হিংস্ৰভাৱে ইমবানৰ সন্মুখত থিয় দি ডাক বধাই দিলে, তাৰ কান্ধত ধামুচি ধৰি ভাই চিৰি বিলে, “মোক কথা নুশুনো তুমি ? কিয় আমাক ইমান অৱজ্ঞা কৰা তোমালোকে ? ভাল মানুহৰ বৰৰ জিয়বী হোৱা হ’লে বাঈচাহেবাই আদৰ কৰি মাতি নি আমাক যুদ্ধ কৰিবলৈ লিকালেহেঁতেন, আজি আমি হুখীয়া কাৰণে এনেকৈ অসহায়ভাৱে চকুপানী টুকিবলগীয়া হৈছে ! আমি ধনন্ত হুখীয়া—কিন্তু তোমালোক হুখীয়া দিল আৰু ইনচানিয়াতীত। তোমালোক হীন, অভ্যন্ত হীন। তোমালোক চোৰৰ দলে আমাৰ হাতত ভৰোৱাল নিদি আমাক ঠগিছা। আমি কি নাক্কাবো হিন্দুস্থানৰ কাৰণে ? আমিও কোনো দিনে আমাৰেই জগতৰ ওচৰত নখাটো যে বাঈচাহেবা দিবক ?”

ইমবানে লেখিলে ছোৱালীজনীৰ বহল চকু দুটা সজল হৈ আহিছে, ভাইৰ মাত্ৰ খোকাধুকি হৈ পৰিছে। ভাই ক’লে, “...ডগৱানৰ দোহাই, মোক ইয়াত অকলে এৰি থৈ নাযাবা। বাতিটো মোক জীয়া মানুহৰ মাজত কটাবলৈ দিয়া। ...মোক এখন ভৰোৱাল দিবা তুমি। কাইলৈ পুৱা হিম্মতী যাকেই লগ পাম তাৰ লগতেই যুদ্ধ কৰিম মই। কাইলৈবপৰা মই আৰু

আনৰ বিচনাত নোশোঙ—মৃত্যুৰ বিচনাত শুম....। মৃত্যু খুবঃ
সুপুৰুষ নহয়সে ? নিশ্চয় সুপুৰুষ । চোৱা না, মইতো সাজি-কাচি
ভৈয়াৰ হৈয়েই আহিছো । মোৰ ওঁঠ চোৱা, চকু চোৱা, চেলাউৰী
চোৱা । স্তন্যধী নহওঁনে মই ?”

ইমবানে বুজিলে ছোৱালীজনীৰ সামান্য মূৰৰ দোষ হৈছে ।
দিনৰ দিনটো মাগুৰৰ কেঁচা-ভেজৰ দৃশ্য কেইজনী ছোৱালীয়েনো
সহ্য কৰিব পাৰে ? তাইলৈ বেয়া লাগিল তাৰ । নিজৰ কঢ়
ব্যৱহাৰৰ কাৰণে সি লাজো পালে ।

“মই তোমাক সহায় কৰিব পৰা অৱস্থাত নাই, সেইটো
বুজিবলৈ চেষ্টা কৰিবানে তুমি ?” ইমবানে ক’লে । “ডালমণ্ডিত
যি দেখিছা, গোটেই ঝাঁটীতে সেই একে অৱস্থা । দিনটোৰ লুট
আৰু খুনৰ পাছত এতিয়া প্ৰত্যেকটো অঞ্চলতে সিহঁতে জুই
লগাই দিছে । আকাশলৈ চোৱা, তাৰ ৰং কিমান ৰঙা । তোমাক
আশ্ৰয় দিবলৈ মোৰ ঘৰ ক’ত ? তোমাক সহায় কৰিবলৈ মোৰ
সংস্থান ক’ত ? দৰাচলতে মই নিজেই শুবৰ ঠাই বিচাৰি
গোটেইখন ঘূৰি পকি ফুৰিছো ।”

ছোৱালীজনীয়ে কাতৰভাৱে ক’লে, “মোৰ তাত শুবা তুমি ?
এখল বেলেগ বিচনা আছে তোমাৰ কাৰণে । মোক এনেকৈ এৰি
ধৈ যাবৰ সং গৈছে তোমাৰ ?”

ইমবানৰ আৰু তকাভৰ্কি কৰিবৰ ইচ্ছা নগ’ল । সি ছোৱালী-
জনীৰ পিছে পিছে যাবলৈ ধৰিলে ।

তাই তাক এটা গলিয়েদি লৈ গ’ল । বিঘাট পকী দালান
এটাৰ একেবাৰে পিছফালে থকা কোঠা এটাই তাইৰ ঘৰ ।
কোঠাটোত ডৰি দিয়েই সি এটা গোন্ধ পালে । তেলচিকটা
আৰু চিকাৰ মিহলি গোন্ধ এটা । কেউপিনে ঘূট মুটীয়া অন্ধকাৰ,
একো দেখিবৰ উপায় নাই । তথাপি ইমবানৰ এইটো কথা

ভাবি ভাল লাগিল যে সি পুৱা এটা দিনৰু পাহুত হ'লেও
অন্ততঃ বাস্তাৱপৰা সঁচা-সঁচি মানুহৰ ঘৰলৈ আহিছে আৰু
বিশেষকৈ সেই ঘৰত মৰা-শৰ গোক্ৰ নাই।

দিয়াশেলাই উলিয়াই কাঠী এটা জ্বলালে ইমৰানে। তাৰ
পোহৰত সি দেখিলে কোঠাটোত সঁচাকৈয়ে দুখন বিচনা। তাৰে
এখন আপেক্ষাকৃত ভাল আৰু পৰিষ্কাৰ। ছোৱালীজনীয়ে
ইতিমধ্যেই বেয়া বিচনাখনত বহিছিল। তাই তাক ভালখনত
বহিবলৈ ইংগিত দিলে। ইমৰানে কিন্তু তাই বহা বিচনাখনতে
বহিল। বহিয়েই গম পালে বিচনাৰ অৱস্থাটো। তুলি নাই।
খৰ কিছুমান পাৰি তাৰে ওপৰতে এখন কাপোৰ পাৰি বিচনাৰ
দৰে কিবা বস্তু এটা কৰি থোৱা হৈছে। আজি ৰাতি কিন্তু
এনে এখন বিচনাতকৈ ডাঙৰ অভিলাষৰ বস্তুৰ কথা ইমৰানে
ভাবিব নোৱাৰিলেহেঁতেন।

হঠাৎ ইমৰানে অনুভৱ কৰিলে যেন ছোৱালীজনীয়ে কান্দিছে।
উচুপি উচুপি কান্দিছে তাই। তাইৰ কান্দোনাৰ লগে লগে জোকাৰ
খাই উঠিছে গোটেই বিচনাখন। নিঃশব্দেই কান্দি গৈছে তাই।

তাইৰ ফালে হাত মেলিলে ইমৰানে। হাত গৈ তাইৰ
বুকুত পৰিল। সি সংকুচিত হৈ হাত কোঁচাই আনিলে।

ছোৱালীজনীয়ে সোত-মোচকৈ বিচনাত হেলান দিছে।
বিচনাত মূৰ গুজি তাই অবিশ্রান্তভাৱে কান্দি গৈছে। সিহঁত
দুয়ো কোনেও কথা কোৱা নাই। ইমৰানে তাইৰ তুলিবিলাকত
লাহে লাহে হাত বুলাই দিলে। হঠাৎ ইমৰানে অনুভৱ কৰিলে
সেই চকু পানীখিনিৰ বহুতো বেদনা সনা আছে। বহুতো লাহুনা
আৰু ব্যৰ্থতাৰ কাহিনী, বহুতো কিবা নোপোৱাৰ স্মৃতি।

ইমৰানে তাত কিমান সময় সেইদৰে বহি আছিল শব্দ
মনত নাই। ইয়াৰ মাঝতেই কোনোবা এটা সময়ত ছোৱালীজনী

টোপনি গৈছে। সি তাইক চিধাকৈ শুৱাই দিলে। তাইৰ মূৰৰ
তলত গাক এটা গুজি দি সি বিচনাৰপৰা উঠিল। ছোৱালী-
জনীৰ নামটোও সোধা নহ'ল। কোঠাৰ দুৱাৰখন লাহেকৈ
জপাই থৈ ইমবান বাহিৰৰ ৰাস্তালৈ ওলাল।

গলিটো পাৰ হৈ সি ডাঙৰ ৰাস্তা এটা পালেগৈ। ঘৰ এটাৰ
বাৰাণ্ডাত শোৱাৰ কথা ভাবিলে সি। কিন্তু বন্ধ ঠাইত আক
শুবৰ ইচ্ছা নগ'ল, সি ৰাস্তাৰ কাষৰে চাক্ষা ঠাই এটুকুৰা
বিচাৰি লৈ তাত দীঘল দি পৰিল। মূৰৰ তলত বাঁওহাতৰ
তলুৱাখন থৈ শুবৰ চেপ্টা কৰিলে।

ছোৱালীজনীৰ নামটো সোধা নহ'ল, ইমবানে আকৌ ভাবিলে।
তাইৰ চেহেৰাটো কেনেকুৱা সেইটোও সি গম নাপালে। ৰাস্তাত
জুইৰ পোহৰত চকামকাকৈ এবাৰ মুখখন দেখিছিল মাথোন।
তাই চকুহাল কিন্তু বহল আক টনা। তাত জুইৰ বং পৰি
তিৰ্বিৰাইছিল।

কৈকোৰা-কৈকুৰি মিহি চুলিখিনিৰ পৰশটো ইমবানৰ আঙুলি-
কেইটাত যেন লাগি আছে এতিয়াও। সি আগতে ৰাক কেতিয়াবা
কাৰোৰাৰ চুলিত আঙুলি বুলাই দিছিল নেকি ? মনত পেলাব
নোৱাৰিলে সি। যদি দিছিল ভেঙ্গে অস্তভঃ কোনো নাৰীক নহয় বা
নাৰী হিচাপে নহয়। হয়তো এয়ে তাৰ জীৱনত নাৰীৰ প্ৰথম পৰশ।

আজি আকাশৰ বং বৰ বঙা। বাগৰ সলাই আকাশৰ পিনে
চালৈ ইমবানে। মনৰ অতল তলত লুকাই কোনো এখন ভাবাংশ
জগতৰ আবেশ নাছিল তাৰ চকুত। .. আকাশৰ বং আজি
নীলা হোৱা হ'লেভাল হ'লহেঁতেন। অন্ধকাৰৰ মাজত তিৰ্বিৰাই
থকা তবাবোৰ চাই থাকি ভাল লাগিলহেঁতেন আক সৌ ঘৰবোৰ
জলি যদি নাথাকিলহেঁতেন, চহৰত যদি যুদ্ধ নাথাকিলহেঁতেন ! শান্ত
অন্ধকাৰ চহৰৰ নিসাবসাৰ নিৰ্জনতাত আকাশৰ ভবাখিনি কি
সুন্দৰেই যে নালাগিলহেঁতেন !

সেই বহল চকুজুবিজ ইমবানে মনৰ কোনোবা চকুত লুকাই থকা বহু দিনৰ পাহৰি যোৱা এটা অনুভূতিৰ প্ৰতিচ্ছবি দেখিছিল নেকি ? হঠাৎ কি এটা কথা যেন ইমবানৰ মনত পৰিব খুজিলে। অথচ একোকেই সি মনত পেলাব নোৱাৰিলে। কি এটা যেন কথা, খুবকৈ পাহৰি যোৱা এটা কথা ! সি দীঘলীয়া উশাহ এটা ল'লে। ...মনটোৱে ক'ত যেন অকণমান প্ৰকাশ পাই আনন্দ হ'ল।

ইমবানে চকু জপালে। নীলা আকাশ এখনৰ কথা কল্পনা কৰিলে সি ! কেদাৰনাথৰ বৰফে ঢকা পাহাৰৰ সিকালৰ গাঢ় নীলা আকাশখন সি দেখিছে—আৰু এখন বৰ্ণহীন বহল আকাশ দেখিছে মালাবাৰৰ শাৰী শাৰী নাৰিকল গছৰ ফাঁকে ফাঁকে। কিন্তু সি কেতিয়াও ভবা নাই সেই আকাশ ইমান সুন্দৰ। আজি প্ৰথমবাৰৰ কাৰণে তাৰ ধাৰণা হ'ল, আগেয়ে কাহানিও সি আকাশ দেখা নাই, সাগৰ দেখা নাই—দেখা নাই কাহানিও বেলিৰ কিৰণ ঢলা ছুঁৱাৰ মালা আৰু গধুৰ বতাহে বোৱা চঞ্চল মেঘালিৰ উচ্চাস।

আজি প্ৰতিটো বস্তুৱেই যেন ইমবানৰ চকুত হঠাতে সুন্দৰ হৈ থকা দিলে। তাৰ কঠিন অন্তৰৰ ক'বপৰা যেন ওলাই আহিল কিছুমান কোমল মমতান্তৰা অনুভূতি !...জীৱনত প্ৰথম নাৰীৰ প্ৰথম পৰশ।...সেই ছোৱালীজনীৰ চেহেৰাটো মনত পেলাবলৈ বাৰে বাৰে চেষ্টা কৰিলে ইমবানে। একোতেই তাৰ মনত নপৰিল। খুব সম্ভৱ তাই দেখিবলৈ মধুমতীৰ দৰেই। মধুমতীৰ দৰেই আয়ত এজুৰি চকু। তাৰ হঠাতে ধাৰণা হ'ল মধুমতীৰ ঠুঠৰ কাষতে থকা ভিলটো সঁচাকৈয়ে বৰ সুন্দৰ।

....ছোৱালীজনীয়ে কিয় কান্দিছিল ইমবানে নাজানে। কিন্তু ভেটিয়া তাৰ ধাৰণা হৈছিল যে সেই চকুপানীখিনিও বেদনা আছিল। লগে সি অনুভৱ কৰিলে যে তাৰ অন্তৰতো কিছুমান

অব্যক্ত বেদনা আছে বিবোধ সি কাহানিও কাকো ক'ব পৰা নাই, অথচ সি বিচাৰে যে কোনোবা আহক, কাৰোবাৰ আগত সি সেই বেদনাখিনি ব্যক্ত কৰক আৰু সেই কোনোবাই অনুভৱ কৰক যে ভেঙে বুকুতো সেই একেটা বেদনাই বাজিছে ।... হঠাৎ নিজকে বৰ অকলশৰীয়া অনুভৱ কৰিলে ইমৰানে । অস্ত্ৰবৰ কোনো এটা নিভৃত অংশত সি ঘেম কিমান নিঃসঙ্গ । জীৱনৰ এৰি অহা সতাইছটা বছৰৰ ফালে ঘূৰি চাই ঘিমান দূৰলৈকে সি মনিব পাৰিলে মাথোন দেখিলে সীমাহীন মৰুভূমিৰ শুকান কঙ্কণ । জীৱনত অপূৰণীয়ভাৱেই ক'ত যেন কিবা এটা অনাস্বাদিত হৈ বৈ গ'ল !.....

তাৰ কেতিয়া টোপনি আহিছিল সি ক'ব নোৱাৰে । শেষ ৰাতি হঠাৎ ভৱিত কিবা এটা অনুভৱ কৰি সি সাৰ পাই উঠিল । সেই নোদোকা এন্দুৰবোৰৰ এগৰাই তাৰ ভৱিত কাগুৰি এবথলা একৱাই লৈ গৈছে । গিৰিসাই থিয় হ'ল ইমৰান । সেই গলিটোত জুই লাগিছে !

সেই ছোৱালীজনীৰ কথা মনত পৰিল ইমৰানৰ । তাই ওলাব পৰিছেন্তো ? ইমৰানে দৌৰি গৈ গলিত সোমাল । কিন্তু কেতিয়া জুইয়ে কেউদিশ ছাটি পেলাইছে । ধোঁৱাৰ লগে লগে ভাঁহি আহিছে মৰা মানুহ পোৰাৰ গোকুল ।

গলিৰ গা-দিজি-যোৱা গৰমত থিয় হৈ থাকিল ইমৰান । আজি যদি সেই ছোৱালীজনী জুইত মৰিছে তেনেহ'লে সম্পূৰ্ণ তাৰ দোষভেই মৰিছে । তাৰ ওপৰত ভৰসা ৰাখিয়েই নিশ্চিন্ত নিকষেগে শুই পৰিছিল তাই । নিজকে বৰ কাপুৰুষ যেন লাগিল ইমৰানৰ । ...তাৰ পাছত সি নিজকে এইবুলি আৰোহ দিবলৈ ধৰিলে যে ছোৱালীজনী হয়তো মৰা নাই । জুই জ্বলোভেই সাৰ পাই পলাবলৈ তাই যথেষ্ট সময় পাইছে আৰু নিশ্চয় কোনোবা

সন্ধিৰে পলাইছে। কাৰণ জীয়াই থকাৰ যথেষ্ট মূল্য দি যিবোৰ মানুহ জীয়াই থাকে, মৰণ সিহঁতৰ কাষলৈ সোনকালে নাহে।

আক যদি তাই মৰিছেও তেনেহ'লে ফিৰিজীৰ হাতৰ এটা কুংচি মৰণৰ পৰা নিষ্কৃতি পাইছে। মাথোন কেইঘণ্টামানৰ আগতে কামানত আউজি বৈ থকা সেই গণিকা ছোৱালীজনীৰ চেহেৰাটো সি দেখা নাছিল, নামটোও সি জনা নাছিল,... তাই জগাই দিয়া অনুভূতিখিনি তাৰ অন্তৰত বৈ যাব, কিন্তু তাইৰ স্মৃতি তাত নাথাকে।

গলিৰপৰা ওলাই আহিল ইমৰান। ডাঙৰ বাস্তাত ভৰি দিয়াৰ লগে লগে হঠাৎ সি উৎকট চিয়'ৰ এটা শুনিলে, “সামাল”।

সেই মুহূৰ্ততে এপাত যাঠি তাৰ মূৰৰ তুই আঙুল ওপৰেদি সোঁ-সোঁকৈ গৈ দূৰৰ বাস্তাত আফাল খাই পৰিল।

একেটা জাপতে ইমৰানে উভতি থিয় হ'ল। ঘৰ এটাৰ বাৰাণ্ডাত থিয় হৈ আছে এটা লালকুৰ্তা চিপাহী। যাঠিপাত লক্ষ্যভ্ৰষ্ট হোৱাত হাতত বন্দুক তুলি লৈছে সি। কিন্তু ঘোঁৰা আক তাৰ টিপা নহ'ল। কাৰণ ইমৰানৰ পাশখুবধনে ইতিমধ্যেই অব্যৰ্থভাৱে তাৰ কঁকালত বিন্ধিছেগৈ।

ইমৰানে মানুহটোৰ পিনে আগবাঢ়ি গ'ল। সি মাটিত পৰি ছট্‌কটাইছে। তাৰ মূৰেটা খুলি গৈছে, বঙা চোলাটো ভিতি গৈছে তেজৰে।

এটা আধা-বয়সীয়া মানুহ। চুলিবিলাক তাৰ বেছিভাগেই পকিছে, তিনি-চাৰি দিনকৈ মুখুৰুৱা ডাঢ়িৰোৰো পকা। অক্ষুটস্থৰে কেঁকাইছে সি।

কেঁচা তেজৰ সেই অতি পুৰণি গোস্কটো নাকত লাগিলহি ইমৰানৰ। মানুহটোৰ সেমেকা চকু হটালৈ চাই ব'ল সি। আশাহীন জীৱন এটাৰ ব্যৰ্থভাৱে হতাশ বেদনাৰৰ তাৰ চকু

হুটা, ভাব শব্দৰ অৰ্থই অৰ্থই অনাহাৰ আৰু দাবিহীন হাপ !
এই দেশৰ মাটিৰে মানুহ সি, এই আকাশৰ তলত ভাব বৰ।
হঠাৎ ইমবানৰ অনুভৱ হ'ল, এই মানুহটো হঠাৎ ভাব যমৰ
বন্ধুৰেই হ'ব পাবিলেইহেঁতেন। আজি দেশৰ এই অৱস্থা
নোহোৱা হলে সিহঁতে পৰস্পৰৰ ভালপোৱাৰ মাজত শান্ত
নিবিবিলি জীৱন এটা যাপন কৰিব পাবিলেইহেঁতেন।

ঘৰটোৰ ভিতৰত ডিম্বক-ঢামাককৈ মম এডাল জ্বলি আছিল।
ইমবানে চিপাহীটোক দাঙি নি ভিতৰৰ বিচনাৰ গুৱাই দিলে।
ভাব কঁকালত সোমাই থকা ক্ষুধাৰ পাশখবখন সি লাহে লাহে
উলিয়াই পেলালে। বিচনাৰপৰা কাপোৰ এডোখৰ ফালি সি
বাহিৰি দিলে ভাব বাঁ টুকুৰা। অব্যক্ত যন্ত্রণাৰ মাজে মাজে
মানুহটোৱে অৰাক হৈ চাই ব'ল তালৈ। ভাব যমৰ চুলিত
আঙুলি ভৰাই ইমবানে সান্ধনা দিবলৈ ধৰিলে, “ভয় নাই।
ভূমি ভাল হৈ উঠিবা। মই তোমাৰ ওচৰতে আছো। মইতো
তোমাৰ দেশৰে মানুহ। ভয় কি ! ....ভয় কি।”

নিমিষৰ কাৰণে সকলো যন্ত্ৰণা পাহৰি মানুহটোৱে অৰাক
হৈ চাই ব'ল তালৈ। সি সেহাই ক'লে, “খুদা ভুয়াবাৰী ভলা
ক'ৰে। ভাই মুজা ভেৰি সাথী মানোগে ? মেই আৰহুজা হ'।”
('খোদাই তোমাৰ মজল কৰক। মোক তোমাৰ বন্ধু বুলি
ক'বানে ? মই আৰহুজা।')

“ভূমি মোৰ চিৰকালৰ বন্ধু। মোৰ নাম ইমবান।”
ইমবানে ক'লে।

মানুহটোৱে যন্ত্ৰণাত আকৌ কঁকাবলৈ ধৰিলে। অলপ পাছত
শান্ত হৈ সি ক'লে, “মই জানো, ভূমি মোক অন্তৰ্বে কেতিয়াও
বন্ধু বুলি ভাবিব নোৱাৰা। তোমালোকে হিন্দুমানৰ কাৰণে
কিম্বান কৰিছা, ...আমি ভাৰ শিক্ৰতা কৰিছো। আমি কিমান

নীচ । বিদেশীৰ গোলামি কৰি এটুকুৰা কটী, এটা সামান্য জাভ-কুলৰ কাৰণে খোৱা-কামোৰা কৰি কৰিয়েই আমাৰ দিনবোৰ গ'ল, জীৱনত দেশ কাক বোলে চিনি নাগালো । কাইলৈ যদি মোৰ শ কুকুৰ-শিয়ালে খায়, তাতো মই অমুখাপ কৰিবলগীয়া একো নাই । কাৰণ বিজন মানুহৰ বিচিন্তা শুৱাই তুমি মোৰ প্ৰাণ বচাইছা, অলপ আগতে সেইজন মানুহক মই নিজ হাতে খুন কৰিছো ।”

আবহুজাই আকৌ কেঁকাবলৈ ধৰিলে । যন্ত্ৰণাবিকৃত মাতেৰে সি আকৌ ক'লে, “কালিলৈকে মই ভাবিব পৰা নাছিলো, আমাৰ সামান্য চিন্তাবিলাকৰ বাহিৰেও দুনিয়াত কিবা কৰিবলগীয়া আছে...জনা নাছিলো স্বদেশ বোলা দৰদ এটাও মানুহৰ দিলত আছে । কালি বাঁচীৰ বাস্তাই বাস্তা? যেতিয়া সকলো মানুহে আমাক বাধা দিছিল....জোৱান-মৰ্দ, ল'ৰা-বুঢ়া-ভিবোতা সকলোৱে যেতিয়া হাতত অস্ত্ৰ লৈ আমাৰ ওপৰত জপিয়াই পৰি বাস্তাৰ ধূলিত ভেজেৰে লুটুৰি-পুটুৰি হৈ বাগৰি পৰিছিল, মই এটা নতুন খবৰৰ সন্ধান পাইছিলো,...একেবাৰে নতুন এটা খবৰ । কিহৰ উত্তেজনাৰ বাঁচীৰ ডেকা ল'ৰাই শেষটোপা তেজ থকালৈকে আমাৰ লগত যুঁজিছিল ? কিহৰ আবেগত এই বীভৎস হত্যা-কাণ্ডৰ মাজলৈ আগবাঢ়ি আহিছিল শান্তিপ্ৰিয় বুঢ়া আৰু পদুৰ দল....কিহৰ টানত বাস্তালৈ খোলা ভবোৱাল লৈ ওলাই আহিছিল অস্ত্ৰপুৰব ভিবোতাৰ দল,...আৰু কিহৰ জোৰতেই বা কণ কণ ল'ৰা-ছোৱালীবোৰে অস্ত্ৰ হাতত লৈ আমাৰ ওপৰত জপিয়াই পৰিছিল, আমাৰ ঘোঁৰাৰ খুঁৱৰ তলত গুড়ি হৈ যাবলৈ ? তোমালোকে পাৰা, তোমালোকে পাৰা....তোমালোকে যে দেশক প্ৰাণ দি ভালপোৱা ।”

ইমবানে আবহুজাক কথা ক'বলৈ বাধা দিলে । কিন্তু আবহুজাই ক'লে, “ভাই, মোক হুঁচৰ কথা কৈ যাবলৈ দিয়া । তুমিহে ভালকৈ

জানি মই আক মাৰাটো। মৰণৰ কাষত থিয় হৈ কত কথাৰ ভুকান আহিছে আজি মনলৈ।”

সি কৈ পল, “কত কথা মনত পৰিছে আজি ...কত জোৰাব, কত ভাটা,...কত ভুকান আক আঁধি। এ? ঘৰটোৰ দুৰ্ভাগা অৱস্থা দেখি মোৰ মনত পৰিছে সেই ঘৰটোলৈ, যিখন ঘৰৰ চালৰ ভলত শুই আমি তিনিটা ভাই-ককাই ডাঙৰ হৈছিলো। সক ভাইটো বকিকুল গোৱাব, মইমভীয়া আছিল, ঘৰত কাজিয়া কৰি সি পলাই গৈছিল কানপুৰলৈ, তাত লটুমিঞাৰ কাগজৰ কাৰখানাত চাকৰি লৈছিল। তাক আমি গালি পাৰিছিলো, থং কৰিছিলো, কিন্তু তথাপি পেটে পেটে তাক লৈ আমাৰ গৰ্ৱণ অন্ত নাছিল। পৰিয়ালত যদি কোনোবাই কিবা কৰিব পাৰে সিয়েই পাৰিব।

“মোৱা পাঁচ পুৰুষ আৰ্মি সাধাৰণ খেতিয়ক। সকলোৱে আশা কৰিছিলো বকিকুলে কিবা এটা কৰিব। ক্ৰমেই চাকৰিৰ উন্নতি হৈছিল তাৰ; মাহে মাহে সি নিয়মিতভাৱে ঘৰলৈ টকা পঠিয়াইছিল। আমালৈ সি লিখিছিল তাৰ নিজৰো এটা ছামৰাৰ কাৰখানা খুলিবৰ মন। তাৰ পাছত এদিন সুদা হাতে বকিকুল উলটি আহিল। কাগজৰ কাৰখানা বন্ধ হৈ গৈছে. এতিয়াৰপৰা কাগজ আহিব বিদেশৰপৰা। কানপুৰৰ ছামৰাৰ কাৰখানাবোৰো ফিৰিজীয়ে নিজৰ হাতত ল’লে। বকিকুলক বহুত চেক্টা কৰিও খেতিও লগাব নোৱাৰিলো, সি খেতিৰ কাম যুঠেই কৰিব নোৱাৰে। সি ঘৰতে মন মাৰি বাহি থাকিল। তাৰ পাছত আৰম্ভ হ’ল হায়দাবাদৰ সেই তিনি বছৰ জোৰা অনাৱৃষ্টি। খাল-খেল শুকাই গ’ল, পথাৰৰ সিঁচা পানীৰ কুঁৱাবিলাকৰ তলিত শুকান বাজি ওলাল। ধোৱা-পানীটোপা পাবলৈকো টান হৈ পৰিল। গৰু-গাঁহৰ ছাল হাড়ত লাগিল। এই দুৰ্যোগতো কিন্তু সিহঁতৰ

আক্ৰোশ নকমিল, বছৰে বছৰে খাজনা বাঢ়িহে যাবলৈ ধৰিলে। ইয়াৰ মাজতে হঠাৎ এদিন সপৰিয়ালে আহি ওলাল সক খুৰা, তেওঁ সৰ্বস্বান্ত হৈ আহিছে। তুলাৰ খেতি আছিল তেওঁৰ, ঠাণ্ডাৰ দিনত মানুহ লগাই সাগৰৰ পাৰত নিমখ বনাইছিল। সেই বছৰ তেওঁৰ তুলা আৰু বিক্ৰি নহ'ল, ঘৰতে দ'ম হৈ পৰি থাকিল তুলাবোৰ। বজাৰ বিদেশী কাপোৰেৰে ভৰি পৰিছে—ধুনীয়া কাগজৰ খামত বন্ধ কাপোৰ, দামো কম। দুবছৰৰ ভিতৰতে তাঁতীবিলাকৰ শালৰ খটখটনি বন্ধ হ'ল। অন্ধৰ শ শ তাঁতী ক্ৰমেই বেকাৰ হৈ উচ্ছন্ন হৈ গ'লগৈ।

“এবছৰ নিমখ বনাই খাই আছিল খুৰাই। তাৰ পাছত দেশী মানুহে নিমখ বনোৱাটোও বে-আইনী হৈ পৰিল।

“তিনি বছৰ এইদৰে গ'ল। আমি চাৰিটা মানুহে খেতি কৰিবলৈ প্ৰাণপনে চেষ্টা কৰিলো। দুমাইল দূৰৰ কুঁৱাৰপৰা পানী কঢ়িয়াই তিনিবাৰকৈ পানী সঁচি মিখিনি শস্ত হ'ল তাৰে দুটা পেটো পুহিব নোৱাৰি। খাজনা দিওঁতে দিওঁতে ঘৰৰ তিকতাবোৰৰ হাতৰ-কাণৰপৰা আৰম্ভ কৰি কাঁহী-বাতিলৈকে সকলো বিক্ৰি গল। কাপোৰৰ অভাৱত মাইকী মানুহ ঘৰৰ বাহিৰ ওলাব নোৱাৰা হ'ল।

“হঠাৎ এদিন বৰ্ফিকুল আকৌ ঘৰৰপৰা পলাল। এমাহ পাছত শুনিলো সি কানপুৰৰ ফৌজত চিপাহীৰ কামত সোমাইছেগৈ, ইফালে গাঁৱে গাঁৱে চাহাবৰ দালালবোৰে ঢোল পিটি কৈ ফুৰিছে ফৌজৰ কাম কিমান ভাল। তাত মান আছে, ইজ্জত আছে—আছে মোটা দৰমহা আৰু ভাত-কাপোৰ। সাধাৰণ চিপাহীৰো দৰমহা মাহে নটকা, তাৰ মানে বছৰেকত এশ আঠ টকা। তহপৰি বুঢ়া হ'লে কাম নকৰাকৈয়ে দৰমহা দিয়ে, পেঞ্চন দিয়ে। ফৌজৰ কাম কৰিলে ভূমি স্বাধীনভাৱে হিন্দুস্থানৰ য'তে ভাঙে ঘূৰি ফুৰিব পাৰা। কত সুখিখা!

“খুৰাৰে সৈতে আমি দুই ভায়ে কেইদিনমান খুব ডৰ্ক-বিতৰ্ক কৰিলো। তাৰ পাছত এদিন খুৰাৰ হাতত খেতি-বাতি, ঘৰ-চুৱাৰ সকলো চমজাই দি ছল্লা কানপুৰৰ কাঁলে খোজ ল'লো।

“এঘাৰ দিন খোজকাটি যেতিয়া কানপুৰৰ ছাউনীত উপস্থিত হ'লোঁগৈ, দেখি অৰাক হ'লো যে তাৰ চিপাহীবোৰে আমাক সোধ-পোছ কৰাতো দূৰৈত থাকক, পানীটোপা খোজোতেও দিবলৈ টান পালে। ভাৰ্তি হোৱাৰ কিছু দিন পাছতে এটা ঘটনা দেখি গা শিয়ঁৰি উঠিল। এটা বেজিমেণ্টৰ চিপাহীবোৰে ভাল পোছাকৰ অভাৱত কুচ্-কাৱাজ কৰিবলৈ আপত্তি কৰিছিল। সিহঁতে বেজিমেণ্টৰ প্ৰায় আধা চিপাহীক বৰখাল্ত কৰি সিহঁতক কামানৰ আগত থিয় কৰোৱাই বন্দুক-তৰোৱাল জমা দিবলৈ ছকুম দিলে। বাকী আধা চিপাহীৰ কিছুমানক কাঁচা দি বাকীবোৰক দহ বছৰকৈ জেল দি সম্পূৰ্ণ বেজিমেণ্টটোকেই নিশ্চিহ্ন কৰি দিলে।

“তাৰ পাছত আৰম্ভ হ'ল সেই অদ্ভুত হোজী জীৱন। কত আশা কৰি আহিছিলো, ন টকাকৈ দৰমহা পাম, তাৰে ঘৰ বান্ধিম, কুঁৱা খান্দিম। নতুনকৈ আৰম্ভ কৰিম শস্ত্ৰভৰা পথাৰ। কোজত যি সাধাৰণ চিপাহী হৈ সোমায়, সি হেনো চুৰাদাৰ-হাবিলদাৰ হৈহে ওলায়। তত্পৰি টকা গোটাই নিজৰ ঘোঁৰা কিনিলে বিচালাদাৰীত সোমাব পাৰি, তেতিয়া দৰমহা সাতাইছ টকালৈ বাঢ়ে। হায়, ক'ত সেই চুৰাদাৰী আৰু ক'ত সেই বিচালাদাৰী। এথম মাহত দৰমহা পালো ছপইছা, টিপচহী 'কৰিবলগীয়া হ'ল নটকা পাইছো বুলি। দুটকাতকৈ বেছি দৰমহা কোনো মাহতেই নাপালো। আৰু ইজ্জত ? ইজ্জত বেখুদা বিলীন হৈ গ'ল শঙ্কৰ-মাছৰ চাবুক আৰু জোতাৰ সোবোহনিৰ ভলভা কৰাই কৰাই ধমকি আৰু অগ্নীল গালি-গালাজ। বাওঁ কটী আৰু পঁচা দাইল। যি শাক-পাচলিৰ

কোনো দায় পাওঁ অক্ষয় নাই, সেই-পাক-পাচলি আমাৰ কৰণে
 হৈ পৰিল এটা অসম্ভৱ বিলাস । এয়ে আমাৰ জীৱন । ইয়াকে
 লৈ কুচ্-কাৰাজ কৰিব লাগে হিন্দুস্থানৰ ইমূৰণপনা সিন্ধুৱালৈ,
 কানপুৰৰপৰা মীৰাট, মীৰাটৰপৰা লক্ষ্ণৌ, লক্ষ্ণৌৰপৰা দিল্লী,
 দিল্লীৰপৰা গোৱালিয়ৰ, বাঁচী, মাদ্ৰাজ আৰু বোম্বাই । খালি
 মাৰ্চ আৰু মাৰ্চ. লেকটু-বাইট, লেকটু-বাইট, লেকটু-বাইট,
 ছাউনীৰপৰা ছাউনীলৈ, বেৰেকৰপৰা বেৰেকলৈ—ল.ল.মাৰ্চলৈ,
 হাজাৰ হাজাৰ সাইল । কাপোৰৰ ভিতৰত আমাৰ এই বুকুখোলা
 বঙাচোলা, মূৰত এই অদ্ভুত টুপী, আৰু কঁকালত কোঁপিনভকৈও
 অগ্নম এইডোখৰ কাপোৰ । ৰাজপুত্ৰনাৰ উত্তপ্ত শ্যেৰখাহী বাস্তাবে
 যেতিয়া আমি মাৰ্চ কৰো, ভৱিভ জোতা নাথাকে, গৰমত ভৰি কাটি-
 ৰিটি যায় আৰু মূৰৰ ওপৰত জ্বলে আহাৰ মাহৰ লেলিহান সূৰ্য ।

“আমাক কুৰুতকৈও অগ্নম কৰি পেলালে সিহঁতে । সাধাৰণ
 এটা পইচাৰ কাৰণে ৰাজিয়া লাগে ৰকিফুল, মূৰ আৰু
 মোৰ মাঙত । অথচ কোঁজলৈ অহাৰ আগতে আমি কি
 আছিলো ! কিজানি ইটোৱে-সিটোৰ ভাগত টেকা মাৰে,
 সেই ভয়ত আমি প্ৰত্যেকে বেলেগে ৰাঙ্কি খাওঁ আৰু আন
 সকলোৱেই বেলেগে ৰাঙ্কি যায় । প্ৰত্যেকে প্ৰত্যেকক ঘিণ
 কৰে, ভয় কৰে । বায়ু-টিপাহীয়ে আইনৰ হাঁ লচকিলে পা
 ধোৱে, আফগানী মুছলমানে আমাৰ হাতে পানী নাধায় ।
 চাহাববিলাকে হিন্দুক উৰুপদ দি দৰমহা বঢ়াই দি আমাক
 হিংসাত উন্নত কৰি দিয়ে । সিহঁতেই আকৌ মনে মনে আমাক
 প্ৰতিশোধ ল'বলৈ উচটায় । শিখবিলাকক সিহঁতে বেলেগে ৰাখে,
 সিহঁতক জ্বলাই তোলে সেই অস্তি পুৰণি হিন্দু আৰু মুছলমান
 ৰজাৰ অত্যাচাৰৰ স্মৃতিৰে । তাৰ পাছত সিহঁতে হিন্দুৰ মাজত
 প্ৰচাৰ কৰে যে মুছলমান আৰু শিখবিলাকক ধৰ্ম্মীয় যতন ।

বিদ্যালয় কালকণ্ঠ। বিবিলাক চিপাহী আৰু সিহঁতে চাউনী পোন্ধৰ আগতেই পুৰণীয়া হৈছে যি কৰিবলৈ শিকে। পশ্চিমৰ সীমান্তৰপৰা বিবিলাক বেলুচী আৰু পাঠান আহে সিহঁতৰ কাৰণে আন সকলো জাতৰ চিপাহী হৈ পৰে কাৰণে। ভিন্ন ভিন্ন জাত, প্ৰত্যেকটো চিপাহীয়েই নিজে এটা জাত। তাত দিলৰ খবৰ নাই, জীৱনৰ সন্তোষ নাই—আছে এডোখৰ কটীৰ কাৰণে খোৱা-কামোৰা, মূখ'ই জুজৰ কাৰণে বক্তপাত ও চোলাত এডাল বঙা কিটা পাবৰ কাৰণে প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা, চাহাবৰ অকণমান কুপাদৃষ্টি পাবৰ কাৰণে আপোন ভাইক চোৰ আৰু বিখাসঘাটক বুলি প্ৰমাণ কৰা। ইমান বিদ্বেষৰ ভিতৰতো কিজানি কোনোবাই আনৰ সৈতে লগলাগি সিহঁতৰ বিৰুদ্ধে উঠেই তাৰ কাৰণে সিহঁতে বাখে ভাড়াভীয়া গুণ্ডা। চাবা হিন্দুস্থানৰপৰা বুটলি বুটলি এই জন্ম-দুশ্চৰিত্ৰ গুণ্ডাবিলাকক বেছিকৈ দৰমহা দি সিহঁতে কোজত ভৰাই লয়, এইবুলি প্ৰতিশ্ৰুতি দিয়ে যে বিজিত নগৰত লুট আৰু নাৰীধৰ্ম গৰিবলৈ সিহঁতক সুবিধা দিয়া হ'ব।

“এয়ে আমাৰ সেই বহু অভিলাষৰ কৌজী হুনীয়া। অতৃত তাৰ সমাজ, অতৃত তাৰ জীৱন-যাত্ৰা। পোন্ধৰ বছৰ মই কোজত আছো। তাখাপি এই বেদবদী হুনীয়াত অলপো কিবা পালো জানো? এই পোন্ধৰ বছৰৰ পাছত আছি আৰু মই মানুহ হৈ থকা নাই। নিজৰ ভিতৰতে খোৱা-কামোৰা কৰি আছি বৰিছো, নিজৰ কিডেদতে আছি ইমানে হৰ্বল, যে আমাৰ চিৰকলীয়া অভাৱ-অভিযোগবোৰৰ বিৰুদ্ধে আৰু মূৰ তুলি উঠিব পৰা নাই। গাইগুটীয়া হৈ ব্ৰহ্মৰ দৰে আছি সিহঁতৰ গোলামীকে খাটি গৈছো। এই হিৱাৰ্জনৰ ভিতৰত আৰু ইনচ্চান নাই, আছে এটা গোলাম। আমাক গোলামী বন্ধ কৰি পেলাইছে

সিহঁতে । সিহঁতৰ কাৰণে আমি দেশ জয় কৰি নিছো, এডাল বঙা কিটাৰ লোভত অপিয়াই পৰিছো সুৰক্ষিত নগৰীৰ ওপৰত । জীৱনৰ দৰদ এৰি আমি সিহঁতৰ কাৰণে বুকু কৰিছো আহাৰ-পোছাক নেওচি সিহঁতৰ গেৰাৰী খাটিছো আমি । তথাপি জীৱনত যি বিচাৰিছিলো তাক নাপালো - নাপালো এখন নিজন্তাল ঘৰ আৰু খেতিৰ কাৰণে মাটি ।

“বকিকুল ! মোৰ সেই সৰু জাইটো । খোদাই জানে সি আজি জীয়াই আছেনে নাই । মাজতে হঠাৎ সি বাওবা হৈ গৈছিল । বাতিৰ অন্ধকাৰৰ মাজে মাজে ছাউনীৰ প্ৰতিটো চিপাহীক কৈ ফুৰিছিল সিহঁতৰ ঘৰ-দুৱাৰ, খেতি-বাতিৰ সমস্যা--সিহঁতৰ মানুহৰ দৰে জীয়াই থকাৰ সমস্যা--যিটো সমস্যা ছাউনীৰ প্ৰতিটো মানুহৰ । সকলোকে সি বুজাবৰ চেষ্টা কৰিছিল এই সমূহীয়া সমস্যাৰ । সমাধান হ'ব পাৰিব যদি এটা সমূহীয়া বিপ্লৱৰে । অকল বকিকুল নহয়, বহুতেই এইদৰে বাওবা হৈ গৈছিল । জনে জনে সিহঁতে বিদ্ৰোহৰ খবৰ শুনাইছিল । চাহাবহঁতেও গম পাইছিল ঠিক সময়মতেই । সন্দেহজনক চিপাহীবোৰক সিহঁতে আঘাৰপৰা আঁতৰাই অইন অইন ঠাইলৈ পঠিয়াই দিছিল । যাৰ চলন-ফুৰণত সিহঁতে সন্দেহ কৰিছিল সিহঁতক দহ বছৰকৈ জেলত থৈছিল আৰু কাঁচী দিছিল । এনেতে এদিন বকিকুলৰ বাঁও-হাতখন গুলী লাগি জখম হোৱাত হাতখন কাটি পেলাবলগীয়া হ'ল । অকৰ্মা হোৱাত কামৰপৰা সি বৰখাস্ত হ'ল । এই সময়তে বিদ্ৰোহ আৰম্ভ হ'ল মীৰাটত । বকিকুল পলাই গৈ মীৰাট-বাহিনীৰ লগত যোগ দি দিল্লীলৈ গুচি গ'ল । তাৰ পিছৰপৰা তাৰ আৰু কোনো খবৰ শুনা নাই । যদি সি জীয়াই আছে, খোদাই তাক সুখী কৰক—তাক লাতিৰ ঘৰ এখন দিয়ক । এতিয়া বুজিছো সি কিমান দৰদী আছিল—এই গোলাৰী জীৱনে তাৰ স্বাধীন মনটোত কত আঘাত দিছিল ।”

শেষ বাস্তব বতাহে বমডাল মুম্বাই পেলাইছিল। আবহুজ্জাব ডিঙি পিরাহত অৰ্ধ-কৰ্ণ শুকাই গৈছিল। ইম্বানে গোটেইখনতে বিচাৰিও পানী নাপালে। শেষত সি বাহিৰৰ নৰ্দমাবপৰা কাপোৰত ভিয়াই পানী আনি আবহুজ্জাব মুখত চেপি চেপি দিবলৈ ধৰিলে। আবহুজ্জাব কথাবোৰ লাহে লাহে অস্পষ্ট হৈ আহিবলৈ ধৰিলে। ইজ্জিতেৰে বাবে বাবে পানী বিচাৰিলে সি। শেষত তাৰ মাতটো অক্ষুট হৈ হৈ গেখনিলৈ পৰিণত হ'ল। তাৰ ডিঙিবপৰা ঘৰ্ ঘৰ্ শব্দ এটা ওলাবলৈ ধৰিলে।

×

বাইছ

দোকানোকাৰিৰ আগে আগে আবহুয়া মৰিলে। হাতৰ কাষতে কোৰ এখন পাই মজিয়াত গাঁত বান্ধি ইম্বানে তাক কবৰ দিলে। যুদ্ধ-আবহু হোৱাবপৰা এইটো ফুতদেহকে এখন কবৰ দিলে সি। হিন্দুস্থানৰ ঠাণ্ডা মাটিৰ তলত নিৰূপক্ৰমে শোৱক আবহুয়াই, তাৰ হুৰী আত্মাই শেষ শান্তি পাবক। ইম্বানে দীঘলকৈ উশাহ এটা পেলালে।... ..

তাৰ পাছত সি বাস্তাভ হোৱাব শব্দ শুনিলে।

সি বাহিৰলৈ ওলাই আহিল। বাহিৰত ভেঙিয়া কটীকটীয়া পোহৰ। মৰা চকুৰ ওপৰত জুই বেদ আহাৰ-মহীয়া দিন এটাৰ পাতনি।

বাজুইদি গৈছে প্ৰায় বিছ-পঁচিছটা বিচালা চিপাহী। সিহঁতৰ মাজত যুগলীকৰ।

ইম্বানে সিহঁতক চিয়ঁৰি মাতি বথালে। যুগলীকৰ আগবাঢ়ি আহিল। “কি খবৰ, বাতিৰ শোৱাটো কেনেকুৱা হ’ল?” সি সুধিলে।

যুগলীকৰৰ ভাটি চিকুণকৈ খুবোৱা। তাৰ পোছাকটো ঢাকা। গাটোও ক’ববাত ধুইছে নিশ্চয়। তাক আজি খুব নতুন নতুন আৰু পৰিকাব দেখা গৈছে।

“বিয়া কৰাবলৈ যাও নে কি?” ইম্বানে সুধিলে।

যুগলীকৰে হাঃ হাঃকৈ হাঁহিলে। “জানইতো, অপৰিকাব হৈ মই যুদ্ধ কৰিব নোৱাৰো”, সি ক’লে। “তোৰ নিচিনা জখলা হ’ব পৰা হ’লে কথাই নাছিল। তই হ’বলা পোৰা কাপোৰ লাজো বদলাব মোৱাছিলি?”

“ক’লৈ যাব তৰিত?”

সম্প্ৰাপ্ত পানী-দুৱাৰৰ কাষেদি কিল্লালৈ । তাৰ পাছত য'লৈকে যোৱাৰ হুকুম হয় । আমি ইয়ালৈ আচলতে তোক বিচাৰিহে আহিছিলোঁ । আমাৰ লগতে তয়ো ব'ল কিল্লালৈ ?”

“মাধুৰ খবৰ কিবা পালিনে ?”

“অহ্-হ, পাহৰিছোৱে তোক ক'বলৈ । কালি সন্ধিয়া গোলাম আলীয়ে তিনিজনী তিবোতাৰ লগত মধুমতীক মহালক্ষ্মী মন্দিৰৰ ফালে যোৱা দেখিছিল । বড়াবাজাৰৰ গজতলাৰ কাষত সিহঁতৰ তিবোতা-চিপাহীৰ জাকটোক এদল গোড়া-পষ্টনে আক্ৰমণ কৰি ছেদেলি-ভেদেলি কৰি দিছিল । আৰু বহুতো মানুহেই মহালক্ষ্মীৰ মন্দিৰত আশ্ৰয় লৈছে ।”

“সিহঁতৰ লগত ঘোঁৰা আছিল নেকি ?”

“আছিল নিশ্চয় !”

ইমৰানে একো ন'কৈ ভাবিলে ।

“কালি বাতিৰ নতুন খবৰ কিবা আছে নেকি ?” অলপ বৈ সি সুধিলে ।

“কবীৰচোৰাৰপৰা লছমী মহাল্লালৈকে গোটেইখন জুই লগাই পুৰিলে সিহঁতে ।” যুগলীকৰে ক'লে । “আচলতে জুই লগোৱাৰ দৰকাৰ প্ৰায় নাছিলেই, কি ক'ব ?”

“তই ভেস্তে কিল্লালৈ এতিয়া নাযাব ?” যুগলীকৰে আকৌ সুধিলে ।

“ভুহুত বা, মই মহালক্ষ্মীৰ মন্দিৰলৈ যাম ।”

“অকলে ?”

“ওঁ ”

“বেচ্, ময়ো যাম তোৰ লগত ।”

“দৰকাৰ নাই, সিহঁতৰ সম্মুখত এটা মানুহ যেনে অৰ্থহীন হুটা মানুহো ভেনে ।”

“ভেঙে আমি আটায়ে বাওঁইক ব’ল !”

“লাভ কি ? যদি মন্দিৰ সঁচাকৈয়ে এতিয়ালৈকে সিহঁতে আক্ৰমণ কৰা নাই ভেঙে আমি চকুত আঙুলি দি দেখুৱাই দিয়াহে হ’ব। পঁচিছটা মানুহে কি মন্দিৰ বন্ধা কৰিব। মই অকলেই যাম।”

“বেচ্, যা বাক ! লগত ধোঁৱা নিব নালাগে, এই ঘৰবিলাকৰ পিছফালৰ বাৰীয়ে বাৰীয়ে গৈ থাক।”

ইমবানে হাঁহি ক’লে, “বৰ চিন্তা দেখোন ?”

যুগলৌকবহঁতৰ ধোঁৱা চলিবলৈ ধৰিলে। সিহঁত নেদেখা হোৱালৈকে ইমবানে সেইফালে চাই থাকিল। তাৰ পাহত সি বিপৰীতফালে খোজ কাঢ়িবলৈ ধৰিলে।

মহালক্ষ্মী মন্দিৰত সঁচাকৈয়ে বহুতো মানুহ গোট খাইছে। বিকলাঙ্গ আৰু বুঢ়া, ল’ৰা-ছোৱালী আৰু তিবোতা। ডেকা মানুহ বা চিপাহী এটাও নাই।

ইমবানৰ গাত চিপাহীৰ পোছাক দেখি কিছুমান মানুহে তাক ঘেৰি ধৰিলেহি। সিহঁতৰ মূখবিলাক হতাশ আৰু আতুৰ। সিহঁতে ঢেৰ কিবা-কিবি তাক সুধিব খুজিছিল। কিন্তু একোকে নোৱাৰিলে, সুধিবলৈ একো কথাই নাছিল। সিহঁত ভাতে থিয় হৈ থাকিল।

হঠাৎ ইমবানে দূৰৈৰ দল এটাৰ মাজত দেখিলে মধুমতী আৰু তিনিজনী চিপাহী-ছোৱালী। মধুমতীয়ে তাক দেখি তাৰ ফালে ক’ব নোৱাৰাকৈয়ে দৌৰি আহিছিল। হঠাৎ তাইৰ মনত পৰিল যে চাৰিওফালৰ মানুহবোৰে তাইলৈ চাই আছে। তাই সংকোচ কৰি লাহে লাহে আহিবলৈ ধৰিলে। ইমবানৰ কাষত থিয় হৈ তাই ক’লে, “ইমবান ! তুমি। মই ভাবিব পৰা নাছিলো তুমি আহিবা !!”

“তই কালি সন্ধ্যাবেপৰী ইয়াত আহ, মাধু ?” ইমবানে সুধিলে। “কিয়, কিদ্বালৈ গুচি নগ’লি কিয় ?”

“ইয়ালৈ অহাৰ বাহিৰে উপায় নাছিল—কিলালৈ যোৱাৰ সকলো বাস্তা বন্ধ কৰি থৈছিল সিহঁতে।” তাই ক’লে, “সিহঁত ইমান অসভ্য জানা, যুদ্ধ কৰি থকাৰ মাজতে সিহঁতে আমাক জোকাই। সিহঁতৰ ছোৱালী-বাহিনী থকা হ’লে বুঢ়ীমাকে ভাল ধেমালিখন শিকালোহেঁতেন।”

“এতিয়া ভেস্তে কিলালৈকে ব’ল।” ইমথানে ক’লে। “দেবী হ’লে বিপদ আছে।”

“আক বাকীবিলাক মানুহ ?”

“খুব সস্তৰ কিলাবপৰা এতিয়াই সৈন্য আহি মন্দিৰ স্তব্ধিত কৰিবহি। কিন্তু ইতিমধ্যে আন সকলো চিপাহীৰ কিলালৈ উভতি যোৱাৰ হুকুম হৈছে। তোৰ লগত সো তিনিজনী কোন ?”

“চন্দ্ৰা, ললিতা আৰু শোভনা। আমাৰ লগত ঘোৰাও আছে জানা।”

ঠাং ইমথান উৎকৰ্ণ হৈ পৰিল। দুবৈত ঘোৰাৰ খুৰাৰ শব্দ শুনা গৈছে।

“এইকালে আগতে চিপাহী আহিছিল নেকি ?” সি মধুমতীক সোধিলে।

“ক’তা, নাইতো !” তাই ক’লে।

“মই ঘোৰাৰ শব্দ শুনিছো। সিহঁত আহিছে।”

ঘোৰাৰ শব্দ ক্ৰমেই ওচৰ চাপি আহিল। কেই মুহূৰ্তমানৰ পাছত মন্দিৰৰ প্ৰাঙ্গনত জগিয়াই জগিয়াই সোমাল এদল লালকুৰ্তা অখাবোহী—সংখ্যাত প্ৰায় ডেবশ হ’ব।

কিছুমান মানুহ মন্দিৰৰ ভিতৰলৈ পলাইছিল। লালকুৰ্তাহঁতে সিহঁতক টানি টানি বাহিৰলৈ উলিয়াই আনিলে।

বাহিৰত সকলোকে শাবীকৈ থিয় কৰালে সিহঁতে। সিহঁতৰ হাবিলদাৰে ইকালবপৰা সিকাললৈ ঘোৰা চলাই মানুহবোৰ চাই

ফুৰিলে ধৰিলে। ইয়াৰে এইবাবে মন্দিৰত আশ্রয় লোৱা মানুহবোৰক ভালকৈ মন কৰিলে। সিহঁতৰ বেছিভাগেই বুঢ়ী, কিছুমান আলৰ বুঢ়ী, লাঠী নোহোৱাকৈ থিয় হ'বই নোৱাৰে, সোতোৰা-সোতোৰ ছালবিলাক ব'দে-পোৰা।

বাকীবিলাক তিবোতা আৰু ল'ৰা-ছোৱালী। ল'ৰা-ছোৱালীবোৰে মাকহঁতৰ আঁচলত খামোচ মাৰি ধৰি থৰ লাগি থিয় হৈ আছে। কেইবাজনোও তিবোতা আলৰ বুঢ়ী, প্ৰায় যোন্ধ-সোতৰজনী গাভৰু ছোৱালী, বেছিভাগেই অবিবাহিত।

সিহঁতে জানে মৰণৰ বাহিৰে সিহঁতৰ আন ভৱিষ্যৎ নাই। আৰু তাৰ বাবে সিহঁত সাজু। সেইবাবেই সিহঁতৰ ভাবলেশহীন মুখবিলাকত শূন্যতাৰ বাহিৰে অইন ৰেখা নাই।

“সকলোৱে অস্ত্ৰ জমা দিব!” হাবিলদাৰে গৰ্জি হুকুম দিলে। কিছু সময় মানুহবিলাক এনেয়ে থিয় হৈ থাকিল। তাৰ পাছত এপদ এপদকৈ অস্ত্ৰ আঁহত গৰ তলত জমা হ'বলৈ ধৰিলে। কি অস্ত্ৰই বা থাকিব পাৰে সি তৰ হাতত। তথাপিও কিন্তু নাই নাই বুলিও এন'ম অস্ত্ৰ গোট খালে, কলম-কটা ছুৰীৰপৰা আৰম্ভ কৰি তৰোৱাল, পিস্তল, খজা বন্দুকলৈকে।

মোলায়েম হাঁহি এটা মুখত লৈ হাবিলদাৰে তাতে ঘূৰি-পৰি ফুৰিলে। তাৰ পাছত চিৰ হৈ ক'লে, “আমাৰ বন্দী সকলোৱেই বোধকৰো জানে বাঁচী আজি আমাৰ হস্তগত আৰু সেই বিপ্লৱীহঁতৰ জিন্দো-আমাৰ হাতৰ মুঠিত!”

মানুহবিলাকৰ মুখৰ ভাব একো সলনি নহ'ল।

“আজি ৰাতিপুৱা জেনাৰেল ৰ'জ চাহাবে নতুন হুকুমনামা জাৰি কৰিছে, যিটো হুকুম বাঁচী চহৰ আৰু তাৰপৰা পাঁচ মাইল দূৰৰ ঠাইলৈকে দুদিনৰ কাৰণে বলবতী হ'ব—সেইটো হ'ল ‘বিজন’, বাধাহীন হত্যাকাণ্ড।”

বিজন ॥

ভয়ত পেপুয়া লাগি মানুহবোৰে কোঁচ খাই পিচুয়াই আহিবলৈ ধৰিলে । তিবোতাবোৰে অফুট কঠে আৰ্ত্তনাদ কৰিলে, ল'ৰা-ছোৱালীবোৰে ডাঙৰ ডাঙৰ চবুৰে মাকহঁতলৈ চাই ব'ল ।

বিজ্ঞন ! নিৰ্বোধ হত্যাৰাণ্ড ! দিল্লী-কানপুৰ লক্ষ্মীৰ বক্তান্ত বুৰঞ্জী ভেস্তে আকৌ আবৃত্তি হ'ব বাঁটীৰ বাস্তাই বাস্তাই । এটা মানুহে কাইলৈ বাঁটীত জীয়াই নাথাকে ।

“আমাৰ ওপৰত বিজ্ঞনৰ জুকুম হৈছে ।” হাবিলদাৰে কৈ গ'ল, “কিন্তু মহামান্য হিউব'ৰ্ড বাহাদুৰ অসীম দয়ালু আৰু ক্ষমাশীল । দয়াৰ সাগৰ তেখেতে আমাক এই নিৰ্দেশ ভিতৰুৱাকৈ দিছে যে আগ্নয়সমৰ্পণকাৰী নিৰ্দোষ নিৰাপৰাধ মানুহৰ ওপৰত যেন আমি অত্যাচাৰ নকৰে, কাৰণ বাঁটীৰ সকলো মানুহ আমাৰ বিৰোধী নহ'বও পাৰে । অকল সেয়ে কৰি তেখেত ক্ষান্ত থকা নাই—ইমানেই মহানুভব তেখেত—তেখেতে স্বসহায়, অনাহাৰী লোকৰ কাৰণে আনকি আমাৰ হাতত খাদ্য পৰ্য্যন্ত পঠিয়াই দিছে ।”

হালিদাৰে চিপাহী এটালৈ চাই ক'লে, “হৰদং সিং, নাচপতিৰ বস্তা লৈ আহ ।”

হৰদং সিং নামৰ চিপাহীটোৱে ঘোঁৰাৰ পিঠিৰপৰা বস্তা এটা নমাই আনিলে । আঁহত গছৰ গুৰিত ঢালি দিলে নাচপতিবোৰ ।

হাবিলদাৰে বক্তৃতাৰ ভঙ্গীত কৈ গ'ল, “এতিয়া আমি এই খাদ্য বিলাই দিম, সকলোৱে তাক খাব ”

ছুটা চিপাহীয়ে প্ৰত্যেকৰে হাতে হাতে একোটাকৈ নাচপতি দি গ'ল । ইমৰানে নাচপতি লোৱা দেখি মধুমতীয়েও সংকোচেৰে নাচপতিটো লৈ ক'লে, “ছিঃ, সিহঁতে দিয়া নাচপতি ল'লা তুমি ?”

“ঐ, কাৰণ এতিয়া আমি পলাম ।” সি ক'লে ।

“পলাবা ? কেনেকৈ ?”

“কিয়, দৌৰ মাৰি ।”

“দৌৰি ? পাগল !!”

“দৌৰি পলোৱাৰ বাহিৰে কি উপায় আছে ?” ইমৰানে ক’লে। “শুন, খবৰ আমি জুয়ো দৌৰি পলালো, সিহঁতে আমালৈ গুলী কৰিলে। এশ পঞ্চাছটা গুলীৰ ভিতৰত এশ সাতচল্লিছটা আমাৰ গাত লাগিব পাৰে, বাকী তিনিটা নালাগিবও পাৰে; কাৰণ দেখিছো, ইহঁতৰ চিপাহীবোৰ অলপ কেঁচা, ফোজত নজুনকৈ সোমাইছে। এতিয়া, সেই বেনিশানী তিনিটা গুলীৰ কাঁকেদি যদি আমি পাৰ হৈ যাব পাৰো, আমি বাচিম—নহ’লে মৰিম, বুজিলি ?”

“বুজিলোঁ।”

হাবিলদাৰে ইমৰানহঁতৰ ফালে চাই গৰ্জি উঠিল। “সোঁ দুটাই তাত কি কুচ-কুচনি মেল পাতিছ ?” তাৰ পাছত পহলা-ত্ৰিগেডিয়াৰৰ গন্তীৰ্য্যৰে কেউপিনে এবাৰ চকু ফুৰালে সি। “নিজৰ নিজৰ নাচপতিৰ ওপৰত সবেই চকু ৰাখিব।” হাবিলদাৰে হুকুম দিলে। “এতিয়া সকলোৱে নাচপতি খাব।”

মানুহবোৰে নাচপতি হাতত লৈ থিয় হৈ আছে ভেতিয়াও। কোনেও মুখত দিয়া নাই। ভোকে-পিয়াহে শুকাই থকা ল’ৰা-ছোৱালীবোৰে বহল বহল চকু মেলি সন্মতিৰ আশাৰে মাকৰ চকুলৈ চাইছে।

গান্ধক ছোৱালীবোৰ য’ত থিয় হৈ আছে সেইকালে কেইটামান চিপাহী কাম চাপি আহিছে। লোভত সিহঁতৰ চকুবিলাক জ্বলিছে। নাচপতি শেষ হোৱালৈ মাথোন বাট চাইছে সিহঁতে। মধুমতীৰ একেবাৰে সন্মুখত থিয় হৈ আছে গালৰ হাড় ওলোৱা এটা চিপাহী। তাৰ মুখত শালমইনাৰ দাগ, তাৰ ওপৰত এটা কুংচিত কটা চিন। কুখাৰ্ড খাপদৰ দৰে সি তল তলকৈ নিৰীক্ষণ কৰিছে মধুমতীক।

হঠাৎ হাবিলদাৰে লক্ষ্য কৰিলে এজনী ছোৱালীৰ কঁকালত ভেটিয়াও ছুৰী এখন ওলমি আছে, তাই সেইখন জমা দিয়া নাই ভেটিয়াও ।

“এই । তুমি ছুৰীখন জমা দিয়া নাই কৈলেই ?” হাবিলদাৰৰ ইন্দ্ৰিত এটা চিপাহী তাইৰ কালে আগবাঢ়ি গ’ল ।

কিন্তু হঠাতে ছোৱালীজনীয়ে অদ্ভুত কাম এটা কৰিলে । চিপাহীটো আহি কাষ পোৱাৰ লগে লগে ভাই ভাৰ পেটত আমুগ বহুৱাই দিলে ছুৰীখন । পাছ মুহূৰ্ত্ততে এটা গুলী আহি তাইৰ কপালত লাগিল ।

বহুতো গোলমাল হ’বলৈ ধৰিলে । হাবিলদাৰে মানুহবোৰ এটা এটাকৈ খানা-ভাল্লাচী কবোৱাবলৈ আৰম্ভ কৰিলে । ভিৰোভাবোৰক ভাল্লাচী কৰিবলৈ চিপাহীবোৰে এডোখৰ ঠাই কাপোৰেৰে ঘেৰি ল’লে । গাভৰু ছোৱালীকেইজনীৰ ওপৰত সিহঁতৰ আক্ৰোশটো অলপ বেছি । একোজনীক খানা-ভাল্লাচ কৰিবলৈ বহুত সময় লাগে । কাপোৰৰ ঘেৰটোৰপৰা মাজে মাজে উটি আহিল আতুৰ চিঞৰ, “বাচাওঁ ! বাচাওঁ !”

মানুহবোৰৰ মাজত খুব চঞ্চলতাই দেখা দিলে । সিহঁতে নানা ধৰণে গোলমাল কৰিবলৈ ধৰিলে । আলৰ বুঢ়া এটাই চিয়ঁৰি উঠিল, “ক্যা তুমলোগ হিন্দুস্থান কা জমিন পে নেহী পয়দা ছয়ে হো ? ক্যা তুমলোগ ইভনে হি শয়স্তান হো ঘেইচে আপনা দেশ কৌ ঔৰত কৌ ইজ্জতভি নেহী ছোড়োগে ?”

চিপাহী এটাই বুঢ়াৰ গালত কাণতলীয় চৰ মাৰিলে । বুঢ়া কাফ’ল খাই বাগৰি পৰিল । কিন্তু লগে লগে সকলোৱে হৈ-চৈ কৰিবলৈ ধৰিলে । কোনোবা এটাই চিয়ঁৰিলে, “নাভাবিবি যে আমাক মাৰিয়েই ভইতে হিন্দুস্থানৰ মাটিত বৃটিছ তখ্ ত্ কায়েম কৰিব পাৰিবি । ভেলেদ্বা ছকুমৎ আৰু ভইতৰ জমানাও এদিন শেষ হৈ আহিব ।”

অইন এটাই কৈ উঠিল, “হিন্দু যেতিয়ালৈকে আজাদ-স্বাধীন বক্তৃতা বন্ধ নহয়, যেতিয়ালৈকে ইয়াৰ শেষ জোৱান আৰু তাৰ তবোৱালখন ধ্বংস হৈ নাযায়, ওঁৰ যবতক যে জমিনে গাঁজিয়ে যে ভালক বহেগী, আৰু যেতিয়ালৈকে এই মাটিত শহীদৰ আদৰ্শ অটুত থাকে!....”

আৰু এটাই ক’লে, “মনত ৰাখিব, আমাৰ মৃত্যুৰ প্ৰতিশোধ ল’বলৈ হিন্দুস্থানত এতিয়াও আৰু ইনচান জীয়াই আছে।”

কেবাটাও একেলগে চিয়’ৰিলে, “মূলক বাহাদুৰ শাহ কা, অম্বল শয়তান কা, বাঁচী লছমীবাঈ কা। .....”

হাবিলদাৰে খঙত একো নাই হৈ সন্মুখত থকা মানুহটোৰ মুখত ধোঁৱাৰ চাবুকেৰে প্ৰচণ্ড কোব শোধালে। ওচৰৰ চিপাহীটোৱে হাবিলদাৰক ভালৰি বোলাবলৈ নামি গৈ আগৰ সেই পৰি থকা বুঢ়া মানুহটোৰ মুখত জোতাৰে গুৰিয়ালে, কাষত থকা মানুহটোৰ ভৰিত গৰাকি জোতাৰ গঁজাল বহুৱাই দিলে। সি তৃতীয় মানুহ এটাৰ তলপেটত ভয়ানকভাৱে গোৰ মাৰিলে। ধোঁৱাৰ পিঠিৰপৰা আৰু চিপাহী নামি আহিল। সিহঁতে সিহঁতৰ চাবুকেৰে যাকে তাকে কোবালে ধৰিলে আৰু অলপ ডেকা যেন মানুহবোৰক বন্দুকৰ কুন্দাৰে খুন্দিয়ালে। এনেতে এটা অদ্ভুত ঘটনা ঘটিল। আন এটা চিপাহীয়ে ধোঁৱাৰপৰা জপিয়াই নামি ললিতাক সাৰট মাৰি মাটিত বাগৰি পৰা সেই চিপাহীটোৰ ডিঙিত গাৰ জোৰেৰে গৰাকি ধৰিলে। যেতিয়া চিপাহীটোৰ চকু আৰু নাকৰ কোটৰ তেজেৰে চপচপীয়া হ’ল তেতিয়া সি ক’লে, “আমি ইয়াত লড়াই কৰিবলৈ আহিছোঁ, কাৰণ হ’বলৈ অহা নাই!—স্বাভাৱিক বা বহিনৰ বে-ইজ্জতি সহ্য নকৰোঁ।”

এটা বোবা বিস্ময়ত সকলো মানুহে মাত-বোল পাৰি বৈ গ’ল। এই আজিৰ হুনীয়াদাবীত কত অদ্ভুত ঘটনাই হৈ নগৰে।

এক মুহূৰ্ত্তৰ বাবে গোটেই পৰিবেশটো ভয়ানকভাৱে নিস্তব্ধ হৈ থাকিল । হাবিলদাৰে সেই চিপাহীটোৰ পিনে বন্দুক টোঁৱালে । তাৰ পাছত আকৌ কেউপিনে গোলমাল আৰম্ভ হ'ল আৰু হঠাৎ কিছুমান মানুহে পলাবলৈ যত্ন কৰিলে । মন্দিৰ, গজতলা, সড়ক, যেনিয়েই পায় তেনিয়েই মানুহবোৰে দৌৰিবলৈ ধৰিলে চিপাহী-বোৰৰ ব্যক্তিচাৰ চিয়ঁৰ-বাখৰৰ মাজে মাজে অলেখ বন্দুকৰ শব্দ হ'বলৈ ধৰিলে মন্দিৰৰ পাথৰেৰে বজোৱা প্ৰাঙ্গনত জাকে জাকে সীহৰ গুলী ছিটিকি ছিটিকি পৰিল । কণ কণ অবুজ ল'ৰা-ছোৱালীবোৰে যন্ত্ৰণাত চিয়ঁৰি চিয়ঁৰি মাটিত বাগৰিবলৈ ধৰিলে । ঠিক সেই সময়তে মধুমতীৰ কান্ধত খামোচ মাৰি ইমবানে ক'লে, “মাধু, পলা ! এয়ে সুযোগ ।”

ইমবানৰ ডিঙিত সাৰটি খৰি বাহিৰৰ দৰৱাজাৰ পিনে দৌৰিবলৈ ধৰিলে মধুমতীয়ে । একাবেকাকৈ পলাবলৈ ধৰিলে সিহঁতে, যাতে পিছফালৰপৰা বন্দুকৰ লক্ষ্য ঠিক কৰাত খুব অসুবিধা হয় । পিছফালৰপৰা অহা “পলাল, পলাল”, “ধৰ, ধৰ” চিয়ঁৰ-বাখৰ আৰু হৈ-চৈলৈ আওকাণ কৰি সিহঁত গৈয়ে থাকিল । প্ৰতিটো ধোজত সিহঁতৰ কাষেদি সোঁ-সোঁকৈ গুলী যাবলৈ ধৰিলে । দৌৰি দৌৰি ৰাস্তাৰ সিফালে থকা নৰ্দমাটোত জপিয়াই পৰিলগৈ সিহঁত । নৰ্দমাৰ গেলা বোকা-পানীত মূৰ ডুবাৰি সিহঁত বহি গ'ল ।

সিহঁতক বিচাৰি যোৱা চিপাহীকেইটা পাৰ হৈ যোৱাৰ পাছত ইমবানে মূৰ তুলি চালে । মধুমতী তেতিয়া অজ্ঞান হৈ গৈছে । তাইৰ নাক আৰু মুখৰপৰা বোকাবোৰ চাক্ কৰি দিলে সি । তাৰ পাছত তাইক সি লৈ গ'ল শিলৰ সাঁকোখনৰ তললৈ । সাঁকোৰ তলভাগৰ আপেক্ষিকত আন্ধাৰ আৰু ৰাস্তাৰ মানুহৰ চকুৰপৰা সত্ততে পাতৰ ।

সেই দিনা সন্ধ্যাকালৈকে সিহঁতে নৰ্জৰাৰণৰ্থ্য ওলাই আহিব নোৱাৰিলে। বাঁচীৰ চৰ্হাট সেই দিনা অন্ধাৰ-পতিত চলিহে বিজনৰ ভৱাবহু হত্যাৰণ্ড। সেই দিনাৰ কাহিনী বুজলৈও নাই। সত্যাহেৰী ঐতিহাসিক-সিদিনা মুক আৰু বৰিধ—ঐতিহাস-সিদিনা শুক। সাত্তাহৰ বিপ্লৱক এই কালিমা সন্ধ্যাৰ কাহিনী বুজাব পাওঁৰণকা সম্ভৱে মুহি পোৱোৱা কৈছে চিৰদিনৰ কাৰণে।

বুজী কি ? কোৱা কথাক আশি 'বুজী' বুলি ক'ম ? মানৱ-চৰিত্ৰ আৰু মানৱ-সত্তাৰ ক্ৰম আৰু তাৰ বিপ্লৱৰ কাহিনীয়েই কি বুজী ? যদি সেয়ে হয়, তেনেহ'লে মই ক'ম, ভাৰতবৰ্ষৰ বুকুত সেই দিনা এক অস্তিত্ব বুজী বচি হৈছিল। বহুজন স্মৃতিকামী মানৱৰ লক্ষ লক্ষ মৃতদেহৰ দৃশ্যৰে খোদিত এই বুজী তিল তিলকৈ বচি হৈছিল বাঁচীৰ পাৰাণেৰে গৰা ভেঙেৰে পিহল বাস্তৱ অস্তিত্ব-গলিহে। মানৱ-চৰিত্ৰৰ চূড়ান্ত পৰীক্ষা হয় হুটি নিৰ্দিষ্ট বিপ্লৱাত্মক পৰিক্ৰমাৰ। প্ৰথমটো দণ্ডায়মান মৃত্যুৰ সন্মুখত আৰু দ্বিতীয়টো হ'ল অপৰিসীম ক্ষমতাৰ মধ্যগণত বিয় হৈ থকাৰ মুহূৰ্ত্ত। নিজ নিজ ঠাইত বিয় হৈ যুঁজি যুঁজি মৰণক সেই দিনা বৰণ কৰিলে বিৰোৰ আকালনে, সিহঁতৰ দেশপ্ৰেম আৰু আদৰ্শৰ সন্তোষক যদি শত শত পৰাবীৰতায়ো স্থান কৰিব নোৱাৰে—তেনেহ'লে ইয়ে। সত্য যে মানৱৰ জীবাংশৰ দি আদিমতম বৰ্ষৰজাৰ প্ৰকাশ দেখুৱালে ইংৰাজে, সি মানৱ-সন্তোষক বহুতো হাতৰ-বহু পিছুৱাই লৈ গ'ল। ইংৰাজ জাতি সত্য জাতি, বীৰ আৰু আইয়াজ—অসমুখ্য দেশৰ প্ৰগতিৰ কাৰণ বহুতো ক্ৰেশ বীৰকৰ কৰিছে তেওঁলোক। কিন্তু ইংৰাজৰ সত্য যে, বাঁচীৰ ভেঙেৰে পিহল বাস্তৱ ঐতিহাসৰ বচনা কৰিলে ইংৰাজে, তাৰ ভুলনা পাবলৈ হ'লে বুজীৰ পৰাণাত্মক কালৈ উভতি যাব লাগিব। সেই কাহিনীয়ে অকল ইংৰাজ জাতিৰ পাওঁ

কান্না মাঝিয়েই বিকল বাধাফিল—সি জানহ-সত্যজ্ঞাব হাজাব
হাজাব বহব গঢ়ি উঠা ঐতিহ্যক ভাঙি চূড়াব কবি পেলালে।
ভাব বিপ্লব, সেই গ্লানি অকল ইংগাজ জাতিব নহয়। সেই
গ্লানি মানহ-লম্বাব। ভোমাব, মোষ, আক লম্বা পৃথিবী।.....

বুন্দেলখণ্ডৰ আকাশত ইমান শগুণ আৰু আন কাহানিও
উবা নাই। সিহঁতে আকাশৰ বহল অংশটোত চক্ৰাকাৰে উৰিছে
আৰু এজাক এজাককৈ তললৈ নামি নামি আহিছে। শুকান
গছৰ ডালে ডালে পৰি ক্ষুদ্ৰক ভাগৰ পলুৱাবলৈও সময় পাইছে
সিহঁতে। বতাহত এটা কেচেমা-কেচেম্ গোন্ধ—মৰা শব্দ গোন্ধ।
হাজাব হাজাব মুতদেহ বাগুৰি ফুৰিছে বুন্দেলখণ্ডৰ শুকান মাটিত।
বাঁচীৰ অন্ধি-গলি আৰু মৰ্দমা, বাঁচীৰ বাজা-বাট আৰু
ময়দান, সকলো পেগত কাই গৈছে অৰ্থ লক্ষ চক্ৰবাসীৰ দ'ম
দ'ম মুতদেহেৰে। চক্ৰবৰ ভিতৰত থকা বিশাল :বিশাল বাবটী
গছডালা কুঁৱা উপতি গৰিছে মাইকী মানুহ আৰু ল'ৰা-ছোৱালীৰ
মুতদেহেৰে।

পানীয়েও তিয়াৰ মোৱাবা মধ্য ভাৰতৰ শুকান মাটি আজি
কাঁহি গৈছে স্মৃতি বিচৰাৰ অপবাক্ত মুত হোৱা মানুহৰ বুকুৰ
ভেজৰে।...বাঁচীৰপৰা দূৰ-দূৰলৈ আকাশে বতাহে উটি উটি
গৈছে বহুজনৰ অপকিৰিত বহুজনৰ মৃত্যু আৰু চেতনা আচ্ছন্ন
কৰি অনা সেই কেঁচা ভেজৰ অন্তৰীণ পোকখিনি।.....

“ভেসে বিত্তিয়ার সেয়ে শেষ খবৰ ?”

সন্ধিয়াৰ পাছত কিল্লাৰ যুদ্ধকালীন আশ্পতালখনৰ সন্মুখৰ ময়দানত বহি বিড়ী হুপিছিল ইমৰান, যুগলীকৰ, বৈজনাথ, আনন্দ-চাচা আৰু গোলাম আলীয়ে। সিহঁতৰ সন্মুখেদি পাঠান অখাবোহীবোৰে হাঁহি-খিকিন্দালি কৰি অহা-যোৱা কৰিছে। পাঠানে হুখ নকৰে কেতিয়াও। বুকুত আমূল-প্ৰোধিত ভবোৱাল লৈ ইহাৰ সামৰ্থ্য ৰাখে সিহঁতে।

প্ৰশ্নটো আকৌ সোধে গোলাম আলীয়ে, “বিত্তিয়াৰ আৰু কোনো খবৰ নাপালি তেস্তে ?”

“ওহৌ !” বৈজনাথে ক’লে। “বিত্তিয়াৰ লগত এয়ে শেষ দেখা। লছমীতালৰ কাষৰ গলি এটাত এদল ফিৰিক্কাৰ কাৰণে খাপ দি আছিলো। আমি প্ৰায় ত্ৰিছটা চিপাহী। হঠাৎ আমাৰ সন্মুখেদি এদল গা-চোৱা চোৱাৰী সৈন্য পাৰ হৈ গ’ল, সিহঁতৰ লগত এজমী তিৰোতা। দেখিলো তাইৰ গাত তেতিয়াও সোণৰ অলঙ্কাৰ, পিন্ধিছে সম্পূৰ্ণ ক’লা পাঠানী পোছাক। আচৰিত হ’লো, কাৰণ আজি ৰাতিপুৱাৰেপৰা কাঁটীৰ ৰান্তাত কোনো তিৰোতা মানুহ ওলোৱা নাই। সেই কাৰণে ভালকৈ চাবলৈ ইচ্ছা হ’ল মানুহজনীয়ে কোন। চাই দেখিলো তাই বিত্তিয়া। ... সেই দলটো ৰাস্তাৰ পাক এটাৰে ঘূৰি অদৃশ্য হৈ যোৱাৰ পাছত হঠাতে ডাঙৰ গোলমাল এটা গুনিলো। বুজিলো, আমি আশা কৰি বহি থকা ফিৰিক্কাইহঁতৰ লগত এই দলটোৰ সংঘৰ্ষ হৈছে। ... তাৰ পাছত আমি সেইফালে যাবলৈকো সময় পোৱা নাই— ক’ব নোৱাৰো সেই দলটোৰ কোন মৰিল কোন ৰাচিল। ....”

অস্থায়ী আশ্পতালটোৰপৰা ক্ৰমাগত আহত হা-হুতাল আৰু কেঁকনিৰ মাত তাঁহি আহিছে। আশ্পতালৰ বাৰাণ্ডাইদি ঝাড়ীবিলাক অহা-যোৱা কৰিছে। ৰাঙিচাৰেবাই নিজ হাতে গঢ়ি

ভোলা খাত্তী সেইবিলাক। সিহঁতে খবতকীয়াই আহিছে-গৈছে আৰু মাজে মাজে বৈ ফুচ্‌ফুচাই কথা পাতিছে।

“আমাৰ আটাইবোৰৰ মাজত আমিকেইটো মাথোন বাকী থাকিলোঁগৈ। মাত্ৰ আমিকেইটো, কি ক’ব ? আজি কিন্তু আমি-কেইটাৰো ভাগ ভাগ হ’ব লাৰিব।” বৈজনাথে ক’লে।

“হঁ।” গোলাম আলীয়ে ক’লে। “ইমৰান, চাচা, যুগলীকৰ, বৈজনাথ আৰু মই। মাত্ৰ পাঁচটা ব’লোঁগৈ। বাকী সকলো গ’ল। বিনাহুক মৰিলে গুলী খাই। বেচেৰা! আল্লাৰ কসম, সি লড়াইত কেতিয়াও গুলী নাখালেহেঁতেন।।...”

গোলামৰ মুখৰপৰা কথা কাঢ়ি লৈ যুগলীকৰে ক’বলৈ ধৰিলে,.....“আৰু মুবাৰক মৰিল, আধা পুৰি আধা গুলী খাই। বিহাৰীক মাৰিলে—ঈশ্বৰে জানে কোনে মাৰিলে। সবফৰাজক মাৰিলে কামানৰ গুলীয়ে। ভাৰ্গব মৰিল...খাওক, তাৰ কথা নোকোৱাই ভাল।...”

আনন্দ চাচাই কোনো কথা কোৱা নাই। সি মাথোন নিঃশব্দত বিড়ী ছপিছে। দেখিলে এনেকুৱাও নালাগে যে সি আইন কাৰোবাৰ কথা শুনিছে। প্ৰভাইত মৰাৰ পিছৰপৰা চাচাই কথা খুব কম কয়। অত্যন্ত চৰকাৰী দুই এটা শব্দৰ বাহিৰে কথা নকয়হেঁ। সি সদায় বৈজনাথৰ লগে লগে ঘূৰি ফুৰে, বৈজনাথে যি কৰে তাকে কৰে।

যুগলীকৰে ক’লে, “দিনকেইটা কিন্তু বেচ্‌ স্মৃতিত গ’ল। সেইটো মানি ল’বই লাগিব। কি ক’ব, গোলাম ?....এটা কথা কিন্তু ভাবিলে মোৰ আচৰিত লাগে—আমাৰকেইটাৰ মাজত ইমান দোস্তি হৈছিল কেনেকৈ ? প্ৰত্যেকৰে বেলেগ কচি, বেলেগ ধাৰ্মা—ভাবোপৰি একোটাইন্ত বাহুযুঁতি খং।...সেই যে ইমৰান, এটা বস্ত্ৰ বান্দৰ, সিহঁতে ইয়াতলৈ অহা তিনিমাহ হৈছে কি নাই অথচ নেদেখিলি আমাৰ মনত কেনেকৈ কামোৰ খাই ধৰিলেহি।”

“এইটো যুদ্ধৰ মান, যোগী যুদ্ধৰ মান।” বাক্য হঠাৎ বোকাৰি ইমবানে ক’লে। “যুদ্ধৰ বেয়া গুণ যিমানেই নাপ্রাক লাগে, এটা ভাল ফল আছে, সেইটো হ’ল বন্ধুত্ব। যুদ্ধৰ সময়ত ওচৰ-টোৰিকৈ থিয় হৈ হৈ মানুহে পৰস্পৰ মনৰ আঁঠল তলিলে সোমাই যায়।... উঃ, বিনায়কক আজিও পাহৰিব নোৱাৰিলো পায় !!”

ভাব পাছতে ইমবানে কৈ উঠিল, “তইভক এটা কথা মই আকিলৈকে কোৱা নাই। বিহাৰীক কোনে খুন কৰিছিল মই জানিছিলো। মই তইভক এই কাৰণে কোৱা নাছিলো যে তইভে হত্যাকাৰীক মাৰি গুড়ি কৰি দিলিহেঁতেন—মসিও প্ৰকৃততে এই কাৰ্য্যৰ মূল আছিল গুলাব সিং।”

“গুলাব সিং! কিন্তু গুলাব সিংতো মৰিল ?”

“নিশ্চয়। কিন্তু গুলাব সিঙে নিজ হাতেৰেতো বিহাৰীক খুন কৰা নাছিল—ভাব প্ৰবোচনাতে খুন কৰিছিল আইন এজনে। যোৱা কথা শুনইক, বিহাৰীক যি খুন কৰিছিল তেওঁ জন্ম-তৰ্বৃত্ত নহয়, তেওঁৰ অসংখ্য সংগুণ আছিল, কিন্তু ভাগ্যৰ দৌৰত গুলাব সিঙেই আছিল তেওঁৰ মস্তিষ্ক।”

“কোন তেওঁ ?” গোলামে সুধিলে।

ভাটল মন নিদি ইমবানে কৈ গ’ল, “গুলাব সিঙৰ মৃত্যুৰ পাছত সেই খুনীক মই সামান্য বুজনিৰেই সংপথলৈ আনিলো। যোৱা কালি আক আজিৰ গোটেই দিন তেওঁ হিন্দুস্থানৰ কাৰণে যুদ্ধ কৰি ফুৰিছে। খুব সম্ভৱ অৰ্থাৎ তেওঁক শাস্তি দিছে ইমান পৰে।.....বিহাৰীৰ হত্যাকাৰীণী আছিল বিতিয়া।”

“বিতিয়া !!” সকলোৱে একেলগে চিৰ’বি উঠিল।

“আমাক আগতে কেলেই নক’লি, ইমবান ?” যুগলীকৰ সুধিলে।

“কাৰণ, যোগী, তইভে তেতিয়া এটা অসম্পূৰ্ণ বুজাক কোৱাৰি হেঁতেন।” ইমবানে বিত্তীৰ ছাই স্ৰোতাবিলে।

এদেটো জাম্পাতালৰ খাই এজনী ওলাই আহি সিহঁতৰ দলটোক লক্ষ্য কৰি সুধিলে, “ইয়াত মহম্মদ ইমবান নামৰ কোনোবা আছেনে ? মহম্মদ ইমবান ?”

কাক ভোকামি ইমবান খিয় হ’ল । ক’লে, “নয়েই ইমবান ।”

“কোনোবা এজনী মধুমতীক চিনানে তুমি ? মধুমতী ? মধুমতী বৰ্তমান সুস্থ হৈছে আৰু ভোমাক লগ পাবলৈ বিচাৰিছে ।”

বিড়ীটো পেলাই ইমবানে খাইজনীক পিছে পিছে গ’ল । দীঘল কোঠা এটাত থকা অসংখ্য বিচনাৰ চুকৰ এখনত গাকভ ডোৱা দি মধুমতীয়ে ডৰি বেলি বহি আছে । তাইৰ হাতত আয়নাৰ গিলাচত ধোঁৱাবৰণীয়া কিবা তৰল বস্তু এটা ।

তাক দেখিয়েই তাই সুধিলে, “সিহঁতে এতিয়াও কিলা লোৱা নাই কিয় ?”

“লোৱা নাই নহয়, ল’ব পৰা নাই । কিন্তু সম্ভৱ বাতি শেষ হোৱাৰ আগে আগেই সিহঁতে কিলা দখল কৰি পেলাব ।” ইমবানে তাইৰ বিচনাৰ একাষত বহিল । “গা কেনে পাইছ মাধু ?”

“খুউব ভাল । এইমাত্ৰ ভোক গুচাই কটী খালে । তুমি কিবা খালানে ?”

“উ । আজি বাতিয়েই আমি সকলো ঘাৰটো লাগিব । বজিটাহেৰাৰ মতলব জানতো ? বাতি প্ৰায় হুই বজাত সকলো খাব-খাবদৰে সৈতে বাৰীমহাল জ্বলাই দিগ্ৰা হ’ব, বাতে কিৰিঞ্জীহঁতে ডাঙৰ খে বাজিটাহেৰাই আত্মহত্যা কৰিছে । সেই সময়তে লাগলুতাও বজীয়ে পূৰ্বৰ বুকজৰপৰা কড়কবিলী কান্ধানেৰে কিৰিঞ্জীলৈ গুলীবাৰ, বাতে সিহঁতে আত্মকালে চকু দিখলৈ সময় নফলিব । সেই সুযোগতে বাজিটাহেৰাই দলে বগৈ বাঁচীৰপৰা ওলাই কৰ্মজক পিনে ধোকা চেকুৰাৰ ।”

“বৰী সকলো গম পাইছে । আত্মকালেৰেই কেঁচু কিমান ফলহেৰে ?”

“পাঠান, মকবানী, আকগানী সকলো মিলাই আমি প্রায় বাৰশ চোৱাবী। আমাক বাঈচাহেবাই চাৰিশ চাৰিশ শকৈ তিনিটা দলত ভগাইছে। প্ৰথমে চাৰিশ অশ্বাৰোহীৰ লগত তেখেতে নিজে কিল্লাৰ বাহিৰ ওলাব। অলপ পাছত মোৰোপিন্তু তান্বে আৰু লালভাও বক্সীৰ নেতৃত্বত দ্বিতীয় দল আৰু জৱাহিৰ সিঙৰ নেতৃত্বত তৃতীয় দলটো বেলেগে বেলেগে ওলাব।”

“আমি কোন দলত থাকিম?” মধুমতীয়ে সুধিলে।

“ভই বাঈচাহেবৰ দলত থাকিব। কান্দী, মান্দাৰ, জুহী, বাল্কাৰী, সুলদৰ, গজুবাট, হীৰা আদি বাঈচাহেবৰ সখীয়েকবোৰ আছে নহয়—সিহঁতৰ লগে লগে ফুৰিব অনবৰত। আমাৰ আনন্দ চাচা, বৈজনাথ আৰু যুগলীকৰো সেই দলতে থাকিব। যি বিপদেই নহওঁক লাগে, যুগলীকৰে সদায় তোক ৰক্ষা কৰিব।”

“মোৰ ৰক্ষাৰ কাৰণে ভবা নাই—কিন্তু তুমি নোযোৱা নেকি সেই দলটোত?”

“মোৰ নাম আছে মোৰোপিন্তুৰ দলত। মোৰ আৰু গোলাম আলীৰ। আচলতে ঘটনাটো কি জান? সকলোৰে ইচ্ছা যে বাঈচাহেবৰ লগত যায়—সেই কাৰণে সেইটো দলত তিৰ বেছি। আৰু কাকো আঁতৰাই সোমাবলৈও ভাল নালাগিল, জান। কাৰণ সেইবিলাকৰ প্ৰায় সকলোৱেই বাঈচাহেবৰ পুৰণি দেহৰক্ষী। সিহঁতৰ জাত-ভাইহঁতে বাঈচাহেবৰ কাৰণে লড়ি লড়ি প্ৰাণ দিছে, সিহঁতৰো একান্ত ইচ্ছা যে নমৰালৈকে তেখেতৰ কাষতে থাকিব।”

মধুমতীয়ে ক’লে, “কিন্তু মই বুজিব পৰা নাই ইহঁত কাঁচীৰ বাহিৰলৈ ওলাব কেনেকৈ! শুনিছো আজিয়েই আবেলি ফিৰিক্কীৰ সহায় কৰিবলৈ অবস্থা আৰু দস্তিয়াৰপৰা ফৌজ আহিছে। দীৱাকৰ কেউকালেতো আশীহাত আঁতৰে আঁতৰে তিনি শাবীকৈ অংবেজ গ্ৰহণী। চহৰৰ মাজতো যমদূতৰ দৰে ঘূৰি ফুৰিছে

কিঁকিড়ীকোব। ...জানো পায়, বাঁচনীয়াইহে জানে ভেঁথেতে কি কবিব। কোন সব্বজ্ঞাবে যাব তেওঁলোক ?”

“ভাণ্ডৌৰ। অ’, শুন, ভাল খবৰ এটা আছে। গোলাম আলীয়ে কোনোবা এপাকত মোৰ বাকচটো ঘৰৰপৰা লৈ আহিছিলগৈ। তাত মোৰ টকা গোটেইখিনি আছে। হো, এই টোপোলাটো, ভোৰ হাতত বাধ, কেতিয়াবা বিপদত কামত আহিব—ইয়াত বাৰটা মোহৰ আছে।”

“ভোমাৰ হাতত আক কিমান থাকিল ?”

“প্ৰায় সত্তৰটা মোহৰ আক সেই সোণৰ ঘড়ীটো।”

“কোৱা কি। ঝাঁটটলৈ আহোতে ভোমাৰ হাতত ছশ পঞ্চাছটা মোহৰ আছিল ॥”

ইমবানে হাঁহি ক’লে, “খবচ হৈ গ’ল, মাধু।”

“ছিঃ, কি অদ্ভুত ধোঁৱাখুলীয়া ভূমি। এইখিনি মোহৰ ভালকৈ জোতাৰ ভিতৰত ভৰাই ল’বা।”

খাই এজনী আহি সিহঁতৰ ফালে চাই আছিল। সেইফালে চাই মধুমতীয়ে ক’লে, “ব’লা, ইয়াৰপৰা অলপ ওলাই যাওঁ, সিহঁতে বেয়া পাইছে। আচলতে এইটো ভিৰোভা বোগীৰহে কোঠা। ইয়াত মতা মাগুহ নোমোৱাৰ নিয়ম নায়েই।”

“তই জানো খোজকাঢ়িব পাৰিবি ?”

“বাঃ, কিয় নোৱাৰিম ? আজি বাতিয়েই কান্দিবলৈ এশ দুই মাইল ঘোঁৰাৰ পিঠিত যাব নালাগিব জানো ? ব’লা।”

আস্পাতালৰপৰা ওলোৱাৰ সময়ত ইমবানে ক’লে, “এবাৰ কান্দি পালেগৈ বহুত ভৰসা পোৱা যাব, মাধু। ঝাঁটীৰ পিছলৈ এড়িয়া কান্দিয়েই আটাইতকৈ শক্তিশালী ঘাতি। কান্দিব দুৰ্গত গোৱালিয়ৰ কণ্টিনজেন্ট, কোটাৰ কণ্টিনজেন্ট, ৫২ নং বি.এন. আই., ৫২৫ ৰেজল ইংকোলাৰ ৰেজলৰী আদি মিলাই এটা বিশাল

ভাৰতীয় বাহিনীয়ে তাঁতিয়া চৌপী আৰু বাওচাহেবাৰ সৈতে অপেক্ষা কৰিছে। তাঁতিয়াই ভাত মাটিৰ তলৰ মেগেজিনত স্তুৰিছে দহ হাজাৰ পাউণ্ড বিস্ফোতক বাকদ। চৈধ্যটা কামান আৰু মৰ্টাৰ, চাৰিটা গ্ৰেণেড আৰু চৌপখানা আৰু হাজাৰ বকমৰ যন্ত্ৰ-পাতি। বাকী চিপাহীৰোৰে এতিয়াও দলে দলে কান্দিছে আহিয়েই আছে।”

মধুমতীয়ে ক’লে, “মই আশ্পাতালৰ এই আহত বোগীবোৰৰ কথাহে ভাবিছো। ফিৰিঙ্গীৰ দয়াৰ ওপৰত সম্পূৰ্ণ নিৰ্ভৰ কৰি ইহঁতক এৰি থৈ যোৱা হ’ব। প্ৰকৃত যুঁজাৰু জাতিয়ে জখম বোম্বাৰু জীয়াই নাৰাখে আৰু জখম মানুহক আঘাত নকৰে। ফিৰিঙ্গীৰপৰা জানো সেইবোৰ আশা কৰিব পাৰি?”

ইমৰানে হাঁহিলে।

যুগলীকৰহঁতৰ সন্মুখেদিয়োই সিহঁত পাৰ হৈ গ’ল। যুগলীকৰে পিছফালৰপৰা ক’লে, “সোনকালে আহিব ইমৰান, আমি ইয়াতে বহি থাকিম।”

কিছু দূৰ গৈ ইমৰানে স্মিলিলে, “ক’ত বহিব, মাধু?”

“ব’লা, কিল্লাৰ দেৱালৰ ওপৰলৈ যাওঁ।”

“ওহোঁ, তই বৰ দুৰ্বল হৈ আছ। ইমান কষ্ট কৰা ঠিক নহয়। তহপৰি বাহিৰৰপৰা যেতিয়াই তেতিয়াই গুলী আহিয়েই আছে।”

“হওঁকনা, তথাপি ব’লা। চহৰৰ অৱস্থা এতিয়া কি হৈছে চাবলৈ বৰ মন গৈছে মোৰ।”

ইমৰানে আৰু আপত্তি নকৰিলে। কিছু সময়ৰ পাছত সিহঁতে গৈ দেৱালৰ ওপৰ পালে।

কিল্লাৰ ওপৰৰপৰা চহৰৰ বহু দূৰলৈকে দেখা পায়। চহৰৰ প্ৰত্যেকটো অঞ্চল জ্বলিছে।

“বেচ্, জ্বলাইছে ইহঁতে দেই।” মধুমতীয়ে ক’লে। “ইংৰাজ

সৈন্যবোৰ কিন্তু বৰ সাৱধান, ভালকৈ লুট নকৰালৈকে এটা ঘৰ জ্বলাবলৈকো মহা আপত্তি সিহঁতৰ। শিখবোৰো কম বুদ্ধিমান নহয়। চোৰা-কুঠৰী বিচাৰি উলিওৱাত ওস্তাদ সিহঁত—মজিয়াত পানী ঢালি দি ব'ভে পানী শুকায় ভ'ভে কোৰেৰে খান্দি ধন উলিয়াই, বেববোৰত আঙুলিৰে টুকুৰিয়াই কাণ পাতি শুনে, কিজানিবা ভাত কিবা আছেই।”

ইমবানে একো নমতা দেখি তাই ক'লে, “আজিৰ এই ভয়ানক গৰম সন্ধ্যাটোত সোঁ লেলিহান জুইৰ দৃশ্যই মোৰ মনত কিন্তু নিচা জগাই দিছে।”

ইমবানে চুটিকৈ ক'লে, “মোৰো।”

অলপ পাছত সি আকৌ ক'লে, “নীৰো নামৰ ৰোম দেশৰ এজন সম্ৰাটৰ কাহিনী যে কৈছিলো, মনত আছে ?”

“অঁতো, ঠিক কৈছা ঝাঁচী চহৰখনক আজি জ্বলন্ত ৰোমনগৰৰ নিচিনাই লাগিছে।”

“আজি অলপ অলপ বুজিছো ৰোম-নগৰীৰ জুই লগা দৃশ্যই কেনেকৈ মৌৰোক বীণাত নতুন সুৰ সৃষ্টি কৰিবলৈ প্ৰেৰণা দিছিল। ...মোৰো আজি কিছুমান টুকুৰা-টুকুৰি ছবি মনত পৰিছে....মোহৰ আৰু অলঙ্কাৰৰ জন্‌জননি, বাঈজীৰ ছন্দৰে বন্ধা নাচোনৰ খোজ, নামী ওস্তাদৰ অপ্রচলিত সুৰৰ লহৰ....। মাখম-কোয়ল শৰীৰ লাস্তময়ী চাকী, কাষৰ কাচৰ পিয়লাত উপচি পৰা আফবান বঙৰ চিৰাজী....”

মধুমতীয়ে কৈ উঠিল, “অঁ, ভোমাৰ আকৌ এনেকুৱা কথা মনত পৰিবলৈ হ'ল কি ?”

“এইবোৰ ডাল-পাত হিচাপেহে”, ইমবানে ক'লে, “আচলতে মোৰ মনত পৰিছে এটা সৰু ল'ৰাৰ কথা। বয়স খৰ দহ-বাৰ বছৰ হ'ব, চৈধ্য বছৰো হ'বগৈ পাবে। সিহঁতৰ ঘৰৰপৰা আধা

মাইলমান আঁতৰেদি গৈছিল কোম্পানীৰ বেলব নতুন লাইন। কলিকতাৰপৰা এলাহাবাদেদি, লাহে লাহে গোটেই ভাৰত বিয়পি পৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল সেই লাইনটো। ....সেই ল'ৰাটোৱে কাৰো লগত নেখেলিছিল, সদায় সেই বেল-লাইনৰ কাষত বহি ধূম-ধাম শিলগুটি দলিয়াইছিল, কেতিয়াবা যদি চিৰিত শিলগুটি লাগি জুই উঠিছিল, সি আক্ৰোশেৰে আক বেছিকৈ শিলগুটি দলিয়াইছিল ইমানেইভো ঘটনা।”

“আক্ৰোশটো কিবৰ?”

থমকি ব'ল ইমৰান। “সেইটোৱে ঠিককৈ ক'ব নোৱাৰো। হয়তো কিছুমান ঠেক বন্ধা গম্ভীৰ মাজত সোমাই থাকি অসহ্য হৈ উঠিছিল তাৰ প্ৰাণটো। সেই ল'ৰাটোৰ মনত আকাশখন বৰ চাপৰ যেন লাগিছিল, পৃথিৱীখন বৰ ঠেক যেন লাগিছিল—সি উশাহ লোৱা বতাহখিনিও যেন আছিল কেনেকুৱা সেমেকা আৰু আৱদ্ধ। বহুতো কিবা-কিবিৰপৰা মুক্তি বিচাৰিছিল সি, ...খন-সম্পত্তিৰপৰা, প্ৰতিপত্তিৰপৰা, বন্দী ব্যক্তিত্বৰপৰা, পৰাধীন চিন্তাধাৰাৰপৰা। সি আৰু তাৰ পৰিয়ালৰ মানুহবোৰ যেন সোণৰ সজাত সোমাই থকা এবুৰি চৰাই। তাৰ ভিতৰত থকা সোৱাদ খাদ্য খাই প্ৰত্যেকেই আনন্দত মত্তলীয়া হৈ নাচিছে, একমাত্ৰ সিয়েই মাথোন চট্‌কটাই কুৰিছে, পৰাধীনতাৰ অসহ্য আক্ৰোশত।”

“তুমি কাৰ কথা কৈছা, ইমৰান—ভাঙি কোৱানা?”

“মোৰ এটা পুৰণি বন্ধুৰ কথা। তাৰ নাম ৰাজ। ৰাজৰ দেউতাক আছিল প্ৰবল প্ৰতিপত্তিশালী মাসুহ, হয়-সাক্ষন জমিদাৰীৰ মালিক। তেওঁৰ বিমান সোণ আছিল তাৰে পৃথিৱীৰ আটাইতকৈ ধনী মাসুহটোকো কিনিব পৰা গ'লহেঁতেন। কিন্তু তেওঁৰ সোণতকৈয়ো বেছি বিখ্যাত আছিল তেওঁৰ অজ্ঞাচাৰ।

বজিহুখন গাঁৱৰ মানুহে তেওঁৰ নামত ধৰ্ম্ম ধৰ্ম্মকৈ কঁপিছিল।
অভ্যাচাৰ আৰু প্ৰতিশোধৰ প্ৰতি এটা আঁঠুৰ আকৰ্ষণ লৈয়েই
যেন ৰাজৰ দেউতাক পৃথিৱীলৈ আহিছিল। ..... এটা ঘটনা ৰাজৰ
প্ৰতিয়াও মনত পৰে। এবাৰ তাৰ মাকৰ সম্পৰ্কীয় এজন দৰিদ্ৰ
বুঢ়া মানুহ ৰাজহঁতৰ ঘৰলৈ আহিছিল। তেওঁ উভতি
যাবৰ দিনা ৰাজৰ দেউতাকৰপৰা বিদায় ল'বলৈ যাওঁতে
ৰাজৰ দেউতাকে নায়েবক মাতি চুই হাজাৰ টকা তেওঁৰ হাতত
দিয়ালে। বৃদ্ধ সম্বন্ধীয়া জনে বিত্ৰভাৱে যেতিয়া শ্ৰুতিলৈ যে
তেওঁক কিয় টকা দিয়া হৈছে, ৰাজৰ দেউতাকে জ্বৰ হাঁহি
এটা মাৰি ক'লে, তুমা হাতেই যেতিয়া কুটুমৰ ঘৰলৈ আহিলে
বিত্তৈ, যাবৰ সময়ততো অসন্তোষ কিবা এটা হাতত লৈ যাওঁক।”

“ৰাজহঁতৰ ঘৰ ক'ত আছিল, ইমবান ?”

“অযোধ্যা প্ৰদেশত। বিশাল ঘৰ-বাৰী, স্নাত্ত বিলাস আৰু
বাসনাৰ যেন অস্ত নাই। প্ৰকাণ্ড কৃত্ৰিম পুখুৰীত পহুম, ভেটকুল
আৰু বঙা-নীলা মাছ, তাৰ কাষৰে বিৰাট জলসা-ঘৰত সন্ধ্যাৰ-
পৰাই বয় চাকী, চিৰাজী আৰু শুবৰ জোৱাৰ। ৰাজহঁতৰ
ঘৰৰ খোৱা পানীটোপাও কলিকতাত পৰিষ্কাৰ হৈ আহে, সিহঁতৰ
কাপোৰ চিলায় ফৰাহী দেশৰ দৰ্জীয়ে। ঘৰৰ চাবিটা ল'বাক
ছটা ভাষা শিকাবৰ কাৰণে বাৰজন গৃহ-শিক্ষক, তাৰে দুজন ইংৰাজ
আৰু দুজন ফৰাহী শিক্ষক। ৰাজৰ দেউতাকৰ নিজস্ব ব্যৱহাৰৰ
কাৰণেই আছিল দহটাকৈ চুইডিছ ঘোৱা।”

“বাঃ, অসম্ভৱ ধনী নহয়নে ?”

“ভাৰতীয় আৰু বৃটিছ দুয়োবিধ অভিজাত্য মিলাই এটা
অবিখ্যাস্য পৰিয়াল। ৰাজৰ কিছু একোকেই ভাল নালাগিছিল।
ভাল লাগিছিল মাথোন এটা বস্তু। সেই জলসা-ঘৰটো।
দেউতাকৰ বাহিৰে সেই ঘৰলৈ আন কোনেও ঘোৱাৰ নিয়ম

নাই, কিন্তু পিছফালৰ খিৰিকীৰ বাহিৰত লুকাই লুকাই বাজে সদাই শুনিছিল কোনো বাঁজীৰ মমতা ডবা সূৰষ ঠুংৰী, কোনো ওস্তাদৰ সূক্ষ্ম বাগৰ অব্যক্ত বেদনাতৰা খিঁজাৰ ।.....
তাৰ বাহিৰে বাকী সময়খিনি সি সদায় সেই বেল-লাইনৰ কাষত বহিয়েই কটাই দিছিল, মনৰ ভিতৰত জমা হৈ থকা আক্ৰোশখিনিৰ উপশম কৰিছিল এটা এটাকৈ শিলগুট দলিয়াই ।”

এটা এটাকৈ বাজৰ কথাবোৰ মনত পেলাই পেলাই কৈ গ’ল ইমবানে । “.. আৰু কত অদ্ভুত কথা, কত অদ্ভুত কাহিনী । তাৰ পাছত এটা দিন আহিল যেতিয়া বাজে ওঠৰ বছৰৰ দেওনা পূৰ হ’ল, তাৰ বিশৃংখল ভাববোৰে এটা দৃঢ় পন্থা বিচাৰি পালে । সিমান দিনে ভাৰতৰ বুদ্ধিজীৱি মানুহৰ সমাজতো নতুন চিন্তাৰ উদয় হৈছে । মানুহে আগুৰেৰে পঢ়িছে ‘এইজ্ অব বিজন্স্’, ‘বোড টু ফ্ৰিডম’ জাক অন্যান্য বিপ্লৱী গ্ৰন্থ । ইয়াৰ ভিতৰতে এটা অদ্ভুত ঘটনা ঘটিল । বাজৰ দেউতাকে হঠাৎ এদিন জলসা-ঘৰৰ চুৱাৰত তলা লগাই ভীৰ্ষ কৰিবলৈ গুচি গ’ল । কেন্দাৰ বদৰীৰ বৰফৰ ৰাজ্যত তিনি মাহ থকাৰ পিছত তেওঁ যেতিয়া আকৌ উভতি আহিল, লগত ৰাজ-ইন্তৰ কাৰণে লৈ আহিল এটা ভয়ঙ্কৰ বিষয় । ঘৰ পোৱাৰ দিনা ৰাতি চাৰিটা পুতেক আৰু সিহঁতৰ মাকক একেলগে বছৰাই লৈ তেওঁ ক’লে, ‘উত্তৰ ভাৰতৰ সকলো মানুহেই মোক চিনি পায় এক অত্যাচাৰী অৰ্থলোভী ভয়ঙ্কৰ নৰপিশাচ হিচাপে । কিন্তু মনত ৰাখিব যে চৰম ভোগী মানুহেহে চৰম ত্যাগ কৰিব পাৰে, চৰম অত্যাচাৰীজনে দেখুৱাব পাৰে চৰম দয়াৰ নিদৰ্শন । যি একালত দেশৰ সমূহ ক্ষতি কৰিছে, বুকুৰ তেজ ঢালি সি দেশৰ ধ্বংগ শোধ কৰিব অন্য কালত । কাৰণ পৃথিৱীৰ চৰম মানৱীয় গুণবিলাক ধাৰণ কৰাৰ শক্তি সাধাৰণ নিৰীহ মানুহৰ নাই,—তাৰ কাৰণে লাগে চৰম স্বভাৱৰ মানুহ ।’

“ৰাজহঁতৰ আতঙ্কিত চকুৰ আগত তেওঁ নায়েবৰ লগত লিখা-পঢ়া কৰি গোটেই জমিদাৰী বত্ৰিছ খন গাঁৱৰ বাইজৰ মাজত টুকুৰা-টুকুৰিকৈ বিলাই দিলে। যবন্ত-ওপজা এহাল বন্দী-বেটীৰ বাহিৰে আন সকলো চাকৰ-নাকৰক যবৰপৰা বিদায় দিলে। তাৰ পাছত সকলো বিদেশী আচৰাব-পত্ৰ, বিদেশী কাপোৰ-কানি চোতালত দ’ম কৰি ভাত জুই লগাই দিলে। তেওঁৰ নিৰ্দেশ মতে ৰাজ, ৰাজৰ মাক, ভায়েক আৰু ছুটা ককায়েকে সেই জুই স্পৰ্শ কৰি শপত গ্ৰহণ কৰিলে যে শৰীৰত শেষটোপা তেজ থকালৈকে তেওঁলোকে ভাৰতত বৃটিছ শক্তিৰ প্ৰতিষ্ঠাৰ বিৰুদ্ধে যুদ্ধ কৰিব।

“সেই দিনা ৰাতিৰপৰাই ৰাজহঁতৰ পৰিয়ালে বৃটিছ চৰকাৰে আগবঢ়োৱা সকলো স্মৃতি আৰু সমৃদ্ধিক ঘূৰাৰে মেওচা দি সাধাৰণ মানুহৰ লগলৈ নামি আহিল। অযোধ্যাত বৃটিছ চৰকাৰ তেতিয়া সূপ্ৰতিষ্ঠিত। খবৰ পাওঁতে তেওঁলোকৰ অলপ দেৱী হৈছিল, কিন্তু কৰ্তব্য পালন কৰোঁতে সামান্যতম দেৱী হোৱা নাই। বিগ্ৰস্ত জমিদাৰৰ অদ্ভুত আচৰণত হতভম্ব হৈ পৰাৰ ভাবটো শাম কটাৰ লগে লগেই তেওঁক ল’ৰা-তিৰোতাৰে সৈতে বন্দী কৰা হ’ল। বিচাৰত প্ৰমাণ হ’ল তেওঁলোক গোটেই পৰিয়ালটোৱেই ৰাজদ্ৰোহী। ন্যায়ালয়ে চাৰিওটা পুতেক আৰু বাপেকৰ ওপৰত কাঁচীৰ হুকুম দিলে।”

পালত হাত থৈ কথা শুনি শুনি মধুমতীয়ে হঠাৎ মাজতে কৈ উঠিল, “ইমৰান, ৰাজৰ দেউতাকৰ নাম ৰাক কি?”

“—শৰদ।”

“চন্দ্ৰশেখৰ। শেঠ চন্দ্ৰশেখৰ?”

“হঁ।

“ভাৰতৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ খনী চন্দ্ৰশেখৰ? তুমি আগতে কোৱা নাছিল। কিয়? শেঠ চন্দ্ৰশেখৰৰ আত্মজীৱিত ক’লা ভাৰতবৰ্ষত কোনে নাজানে! আৰু তেওঁৰ পুতেক ৰাজ—শেঠ ৰাজশেখৰ তোমাৰ বন্ধু!!”

“হ । বাজক মই মাত্ৰ এবছৰ লগ পাইছিলো ।”

“কি অদ্ভুত—ইমৰান ! তুমি কি সাংবাদিক মানুহ । শেঠ বাজশেখৰ ভোম্বাৰ বন্ধু । অথচ ইমান দিনে মোক কোৱা নাছিলো কিয় ?”

“ক’বলৈ মানা আছিল, মাধু । এতিয়াও তই এই কথাটো আন কাকো নক’বি । মীৰাটত থকা বছৰটোত মই বাজক লগ পাই আছিলো । মীৰাট এবাৰ পিছত আক তাৰ লগত দেখা-দেখি হোৱা নাই । ....ব’বি, আগতে মই কাহিনীটো শেষ কৰি লওঁ ।”

ইমৰানে কৈ বাবলৈ ধৰিলে । “১৮৫০ চনৰ ২১ জানুৱাৰী । সেই দিনা লক্ষ্মী চহৰৰ জনাকীৰ্ণ মহল্লা হজৰত গজৰ প্ৰকাশ্য বাজপথত শেঠ চন্দ্ৰশেখৰক আটাইতকৈ সৰুপুতেকেৰে সৈতে পিঠিয়া-পিঠিকৈ ৰান্ধি কামানৰ আগত উকুৱাই দিয়া হ’ল । তেওঁৰ মৃত্যুৰ দৃশ্য চাবলৈ জোৰকৈ ধৰি অনা ল’ৰা-তিবোতাৰ কালে চাই চন্দ্ৰশেখৰে শেষ মুহূৰ্ত্তত চিয়’ৰি উঠিছিল, ‘বাজ । তইতে বেজাৰ নকৰিবি ! যি গচ বস্তি আমি জ্বলাই গ’লো সি কেতিয়াও মুশুমাৱ ।’

“সেই নিদাক্ষণ দৃশ্যৰ পিছৰ দিনা বাতি ৰাজ আক তাৰ দুয়ো ককায়েকক পহৰা দিয়া চকুৰী চাবিটাই জেলখানাৰপৰা মুকলি কৰি দিলে । পিছ দিনা চাবিটোৱা চকুৰীৰ কাঁচী হৈ গ’ল, কিন্তু বাজইতক কোনেও ধৰিব নোৱাৰিলে । ৰাজৰ ককায়েক দুটাই বেবেকপুৰৰ কালে পলাই গৈছিল । তাৰ পাছত সিহঁতৰ ধৰৰ আক কোনেও পোৱা নাই । তিনিও ভাই-ককাইৰ মাজত কথা আছিল যে সিহঁতে বেলেগ বেলেগ লক্ষ্যসবাদী কাৰ্য্য আৰম্ভ কৰিব আক সিহঁতে ভাৰতৰ য’তেই নাথাকক কিয়, সদায় কুন্তমেলাৰ সময়ত প্ৰয়াগত পৰম্পৰাৰ লগত দেখা কৰিবই । কিন্তু ৰাজে এতিয়ালৈকে তিনিবাৰ কুন্তমেলালৈ গৈয়ো ককায়েকহঁতক দেখা নাপালে ।

“সদাশয় বৃটিছ চৰকাৰে চন্দ্ৰশেখৰ আৰু ভেট্টৰ পুত্ৰৰ দেহাৱশেষখিনি চৌপোলা ৰাজ্জি ৰাজৰ মাকৰ ওচৰলৈ পঠিয়াই দিছিল। ৰাজৰ মাকে সেই দৃশ্য সহ্য কৰিব পৰা নাছিল, স্বৰ্গজন্ম ক্ৰিয়া বন্ধ হৈ তিনি ঘণ্টাৰ ভিতৰতে ভেট্টৰ মৃত্যু হৈছিল। ৰাজ পলাইছিল মধ্য ভাৰতৰ কালে। কিছু দিন অনাহি বনাই ঘূৰি ফুৰাৰ পাছত সি দেখিলে তাৰ জীৱন একেধাৰেই নিৰাপদ নহয়। কাৰণ বৃটিছ চৰকাৰে সিহঁত তিনিও ভাই-বোৰৰ প্ৰত্যেকৰে মূৰৰ কাৰণে মোটা পুৰস্কাৰ ঘোষণা কৰিছে। এনেতে সি এদিন সম-বয়সীয়া আধামৰা মানুহ এটা লগ পালে যাৰ বাপেক কোনো এখন চহৰত কোনো এজন দেশীয় ৰজাৰ চিপাহী আছিল। ৰাজে সেই মানুহটোৰ নাম, ঠিকনা আৰু ঘৰৰ প্ৰত্যেকটো খবৰ পুছাপুছকৈ শুধি ল’লে। মানুহটোৰ মৃত্যুৰ পিছত তাৰ নাম লৈ ৰাজে মীৰাটৰ বৃটিছ-ফৌজত যোগ দিলেগৈ।

“মীৰাটৰ বিদ্ৰোহৰ সময়লৈকে ৰাজক মহি মীৰাটত লগ পাইছিলো। ইমবানে ক’লে। বিদ্ৰোহৰ গোলমালৰ পাছত আৰু তাক ক’তো দেখা নাই।”

মধুমতীয়ে শুধিলে, “ভাৰমানে ৰাজে ছদ্মনাম লোৱাৰ পিছতহে তোমাৰ লগত বন্ধু হৈছ, নহয়নে?”

“ওঁ। ৰাজক একুত পৰিচয় যেন ৰাহিৰে-কোনেও নাজানিছিল। তয়ো এইবোৰ কথা ক’বো আগত নাভাতিবি।”

যুগলীকৰৰপৰা খুজি অনা বিড়ীটো জেপৰপৰা উলিয়াই জ্বলালে ইমবানে।

“কি অকুত কাহিনী!” মধুমতীয়ে ক’লে, “কথাবোৰ শুনি ৰাজক লগ পাবলৈ বৰ মন গৈছে।”

“যুদ্ধ শেষ হওঁকচোন ৰাজ, নিশ্চয় লগ পাবি। ব’ল, এতিয়া নামি ৰাঙ।” বিড়ীত দীঘলকৈ ছোপা এটা মাৰি, ইমবানে বহাৰলৈ উঠিল।

চৌবিছ

চাৰি এপ্ৰিলৰ শেষ ৰাতি টেলিগ্ৰাফ হিল্‌চৰ অৰজাৰভেটৰী পোষ্টৰপৰা হিউব'জে খবৰ পালে যে এদল ভাৰতীয়ক উত্তৰ-পূবফালে পলোৱা দেখা গৈছে। তেওঁক প্ৰকৃত খবৰ দিলে আহত ঘোঁৰা-চোৱাৰী এটাই; মৰাৰ আগে আগে সি গৰ্বৰে কৈ গ'ল, “মোক ভূমি মাৰিল। চাহাব, কিন্তু বাহিচাহেবাক ধৰিব নোৱাৰিল। আৰু ধৰিব নোৱাৰাও !”

মাজনিশা কিল্লাৰ নিবৰতা দেখি হিউব'জে আগতেই সন্দেহ কৰিছিল। এইবাৰ তেওঁ খঙত চিয়'বিলৈ ধৰিলে। তেওঁৰ অনুপম পহৰাৰ কাৰণে এতিয়ালৈকে এটিও জীৱিত শ্ৰাণী বাঁচীৰ-পৰা ওলাই যাব পৰা নাছিল, অথচ শেষ মুহূৰ্ত্তত স্বয়ং বাণীয়েই দেখে দেখকৈ চাৰিশ চোৱাৰীৰে সৈতে চকুত ধূলি দি গুচি গ'ল। খঙত হিউব'জে প্ৰত্যেক অফিচাৰক মাতি আনি অপদাৰ্থ, অকৰ্মণ্য বুলি লিখিব নোৱাৰা ভাষাত গালি পাৰিলে। অৱশেষত তেওঁ মেজৰ ফৰ্বেছ আৰু কেপ্টেইন ববিনছনক হিৰিটা অশ্বাৰোহী দল আৰু কামান দি বাণীক অনুসৰণ কৰিবলৈ পঠিয়ালে।

ৰাতিপুৱা ভাণ্ডীৰৰ কাষত বাণীৰ দলটোক আকৌ দেখা গ'ল। বাণীক কাল্লিৰ পথত দৌবাই পঠিয়াই বাকী দলটোৱে ইংৰাজ-বাহিনীক বাধা দিবলৈ অগুৱাই আহিল। বিৰাট অশ্বাৰোহী দলটোক লগত লৈ ভয়াবহ যুদ্ধ কৰিও চাৰিশৰো কম সৈন্যক হৰুৱাব নোৱাৰি ফৰ্বেছে আৰু ববিনছন বৰ হায়বান হ'ল। অৱশেষত তেওঁলোকে লেফ্‌টেনাণ্ট ডককৰক হুশ অশ্বাৰোহীৰে সৈতে অইন ৰাস্তাইদি বাণীক ধৰিবলৈ পঠিয়ালে। কাল্লি-বোডৰ ওপৰত বাণীৰ লগত তেওঁৰ ভেটাভেটি হ'ল। বাণীৰ লগত মান্দাৰ, কাশী, মধুমতী, বঘুমাথ সিংহ, গুল মুহাম্মদ আৰু দহোটা মাথোন অশ্বাৰোহী। ই নাটক নহয়, কপকথাৰ কাহিনীও

নয়হ—যে মুকলি বাস্তাব ওপৰত মাথোন দহটা আকগান-চোৱাবীক এখোজো পিছুৱাব নোৱাৰিলে হুশ শিকিড অশ্বাৰোহীয়ে। লেক্টেনাণ্ট ডওকৰৰ লগত মুখামুখিক যুদ্ধ কৰিছিল স্বয়ং বাণীয়ে। তৰোৱাল চালনাৰ বাবে ইংৰাজ সমাজত দস্তবমন্ত খ্যাতি আছিল ডওকৰ চাহাবৰ। কিন্তু সেই দিনা বাণীৰ সন্মুখত তেওঁ অলপ সময়ো ভিকিব নোৱাৰিলে। কঁকালত জখম লৈ তেওঁ দৌৰাবপৰা বাগৰি পৰিল। পিছত ডওকৰে তেওঁৰ ডায়েৰীত লিখিছিল, “ভাগ্যে মোৰ কঁকালত চামৰাৰ খাপত পিত্তলটো আছিল আৰু বাণীৰ তৰোৱাল তাতে লাগি ব’ল। নহ’লে সেই আঘাতত মোৰ দেহ নিমজ্জকৈ হুটুকুৰা হ’লহেভেন।

আহত ডওকৰক লৈ হত্বোদ্য ইংৰাজ বাহিনী উত্ততি আহিল। বাঈচাহেবায়ো কাল্লিৰ পিনে বেগাই ধোঁৰা চলালে। তেওঁৰ লগত আছিল অৱশিষ্ট ডেব-শ চোৱাবী।

সেই নিশা বাঈচাহেবা কিল্লাৰপৰা ওলাই যোৱাৰ পাছত বাকী হুটা দলে কিন্তু ইমান সহজে ওলাব নোৱাৰিলে। জৱাহিৰ সিঙে চাৰি শ সৈন্য লৈ ওলাই যাওঁতে কাঁচীৰ বাস্তাত ধৰা পৰিল আৰু যুদ্ধ কৰি কৰি তাতেই সকলো সৈন্যৰে সৈতে মৰা পৰিল। আনফালে লালাভাও বক্সী আৰু মোৰোপন্ত ভায়েৰ দলে চহৰৰপৰা ওলাব নোৱাৰি ৰাতিপুৱাৰ ফালে কিল্লাৰ পশ্চিমে থকা চাপৰ টিলা এটা অধিকাৰ কৰিলেগৈ। ভাৰেপৰা চাৰিওফালে আগুৰি ধৰা মেজৰ গলচাহাবৰ বাহিনীক ভেঙলোকে ভামাকাহা দেখুৱাই দিলে। অৱশেষত উপায়ন্তৰ হৈ হিউব’জে আৰু হুশ অশ্বাৰোহী আৰু পদাতিক সৈন্যক গলচাহাবক সহায় কৰিবলৈ পঠিয়াই দিলে।

টিলাৰ চাৰিওফালে ছাটি ধৰা অগণিত ফিৰিঙ্গীলৈ চাই লালাভাও, মোৰোপন্ত আৰু ভেঙলোকৰ চাৰি শ সৈন্যই বুজিলে যে এয়েই ভেঙলোকৰ শেষ যুদ্ধ।

ইমবান আৰু গোলাম আলীও সেই দলত আছিল। অসমান যুদ্ধত যুঁজি আত্মঘাতী হোৱাতকৈ আত্মসমৰ্পণ কৰাৰ কথা গোলাম আলীক ইমবানে কৈছিল। কিন্তু গোলাম আলীৰ কপালত ভেটিয়া গুলী লাগিছে। বিৰাট শৰীৰটোৰে মাটিত বাগৰি পৰোতে শেষধাৰৰ কাৰণে চিয়ঁৰিছিল সি, “ধৰদাৰ ইমবান, জানুকা খাৰ মাজে নেহী—নহ’লে হিন্দুস্থানৰ কাৰণে জান দিবলৈ আৰু মোকা নাপাৰ কেতিয়াও।”

ভয়াবহ যুদ্ধৰ পিছত ইংৰাজে যেতিয়া সেই টিলা দখল কৰিলে, এজন ভাৰতীয়ও ভেটিয়া জীৱিত অৱস্থাত নাই। অৱশ্যে আধামৰা অৱস্থাত যি কুৰিটামান চিপাহী পোৱা গৈছিল, সিহঁতক ইংৰাজে পুৰি মাৰিছিল। পলাবলৈ সক্ষম হৈছিল মাত্ৰ লালাজীও, মোৰোপন্ত আৰু দুই-চাৰিটা চোৱাৰী।

ইমবানে পলাই গৈ চহৰৰ ভিতৰতে পান্থখানা এটাৰ ভিতৰলৈ লুকাই আছিল পাঁচদিন। তাৰ পাছত সি চহৰৰ আলিবে-গলিয়ে লুকাই ফুৰিছিল। বাঁচী চহৰ ভেটিয়া পলিত যুদ্ধদেহেৰে ভৰ্তি। দহ এপ্ৰিলৰ পাছত হিউব’জে অবহা আৰু দণ্ডিয়াৰপৰা জাঙী অনাই আলিবোৰ কিছু পৰিষ্কাৰ কৰিছে যদিও চহৰ ভেটিয়াও পুতি-গন্ধময়। ইতিমধ্যে ইমবানৰ বাঁও ভৰিৰ সামান্য কটা হৈছে। এটুকুৰাত মৰালৰ বিষ লোমাই বিধাত হৈ পৰিছে। অনেক কোশলেৰে চহৰৰ বাজ হৈ পলাল ইমবান, কিন্তু বাঁচীৰপৰা ন দাইল দূৰৰ ইংৰাজ চকুৱীৰ হাতত সি ধৰা পৰিল।

ভেটিয়া বাঁচীত বিচাৰৰ নামত এক বিৰাট গ্ৰহসন আৰম্ভ হৈছে। ঐতি দিনেই পঞ্চহটাৰপৰা এশটালৈকে দাদুহ ধৰি আনি বাণীক সাহায্য কৰাৰ অপৰাধত বিচাৰ কৰা হৈছে, মন্ত মন্ত অকিচাৰবোৰৰ সন্মুখত। অপৰাধীৰ উত্তৰ দিয়েই নহওক লাগে, বাঁয় হৈছে মাত্ৰ এটা শব্দৰে, “লটকাও”। লগে লগে দহ-বাৰটা

স্বাক্ষরক একেলগে গন্ধৰ গাড়ীত ছুটি জুহানবাগলৈ গি, গন্ধৰ
গলমি থকা চিপজৰীত মূৰবিলাক জুয়াই, তলৰপৰা লাহেকৈ
গাড়ীখন চলাই লৈ যোৱা হৈছে। নিৰবিচ্ছিন্ন কাঁচী আৰু
'লটকাও', 'লটকাও' ধ্বনিৰে বহুতো ঘাটকৰ মনত বিৰক্তি আৰু
স্বাভাৱিক দুৰ্বলতা আনি দিছিল। আনফি সপোনৰ মাজতো
সিহঁতে জপিয়াই উঠি চিৰ'বিছিল, "লটকাও—লটকাও !"

বহুতো অপৰাধীয়ে সেই বিচাৰ সভাৰ বিচাৰক বেইজুতিৰ
আখ্যা দিছিল। ক'ৰ্টৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিবলৈ অস্বীকাৰ কৰিছিল
বহুজনে। ইচ্ছাৰ বিৰুদ্ধে ক'ৰ্টত থিয় হ'ব লগাত নিফল কোভ
আৰু আক্ৰোশত বহুতেই নিজৰ গালত নিজে চৰিয়াইছিল।
ক'ৰ্টত জোৰকৈ থিয় হ'ব লগাব কোভত বহুতেই নিজৰ গালত
নিজে চৰিয়াইছিল।

ইমৰানক যিদিনা ক'ৰ্টলৈ লৈ যোৱা হ'ল, সেই দিনাখনে
লালাভাও আৰু মোৰোপস্তৰ বিচাৰ। তেওঁলোক ইতিমধ্যেই ধৰা
পৰিছে, দাঁতিয়া ৰাজ্যৰ আকোলা গাঁৱৰ ভাৰ্লুকদাৰে ধৰাই দিছে
তেওঁলোকক।

মোৰোপস্ত ভায়েই ক'ৰ্টৰ আগত সংক্ষেপে নিজৰ সকলো কথা
স্বীকাৰ কৰিলে, কিন্তু ক'লে যে তেওঁ যি কৰিছিল বা যি ভাবিছিল
তাক এতিয়াও ন্যায়, সং আৰু মানৱীয় বুলিয়েই ভাবে।

লালাভাও বক্সীয়ে এটা প্ৰশ্নৰো উত্তৰ নিদিলে।

তেওঁলোকৰ লগত আন এজন চোৱাৰীয়ে ক'ৰ্টক ক'লে,
"মোৰ নাইবা মোৰ জাভ-ভাইইন্তৰ বিচাৰ কৰিবলৈ তোমালোকৰ
কোনো এক্তিয়াৰ নাই। মোক এখন ভৰোৱাল দিয়া, আজাদখাহী
যুদ্ধত হাবি যোৱাৰ অপৰাধত মই নিজে নিজৰ প্ৰাণদণ্ড বিহিম।"

জুহানবাগত আন আঠজন অপৰাধীৰ লগত লালাভাও বক্সী
আৰু মোৰোপস্ত ভায়েৰ কাঁচী হৈ গ'ল। কাঁচী হোৱাৰ আগলৈ

আগে এসময়ত কিৰিজীৰ আশুগজ্যত চাকৰি কৰা কুঁচা চিপাহী এটাই চিয়ঁৰি কৈছিল, “মোৰ হাত খুলি দিয়া, মই নিজ হাতে নিজৰ সুৰত হুবাৰ জোতা মাৰিম। মই এই কিৰিজীৰ নিমণ খাইছিলো কিয় ? আৰু খাইছিলোৱেই যদি, নিমণহাবাৰী কৰা নাছিলো কিয় ? এই হুটাই মোৰ জীৱনত বৰ চৰমৰ ঘটনা—অন্য আৰু কোনো আশুচোচ্ নাই !”

চিপজৰীত ডিঙি স্তুৰাই অইন এটা চিপাহীয়ে চিয়ঁৰিছিল, “মূল্‌কু বাহাহুৰ-শাহ কা মূল্‌কু লছ্‌মীবাসী কা, অশ্বল শয়তান কা।

সেই দিনা গধূলি হৈ ঘোৱাৰ কাষেৰে আন বহুতৰ লগতে ইমৰানবো বিচাৰ স্থগিত থাকিল। ইমৰানে আগভেই জানিছিল যে তাৰ বিচাৰৰ বাবে সেই দিনা সময় নহ'ব। গতিকে বেচ্ আনন্দমনেই আছিল সি।

বখীয়াকেইটাই তাক নিবলৈ টানি টানি ক'লে, “ব'ল, গৰালত সোমাবিগৈ। তোৰতো কাইলৈ ছুটি ? তোকা ভাই ডুইভব, ডুইভেতো আৰু এই গৰমৰ বতৰত কান্ধিত লড়াই দিবলৈ এশ-হুই মাইল ৰাস্তা থোজকাচি বাৰ নালাগে।”

নয়া কেণ্টনমেণ্টৰ অস্থায়ী বন্দীশাললৈ সিহঁতে ইমৰানহঁতক লৈ গ'ল। পুৰণি চিপাহী-বেৰেক এটাক জেল হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। অকণ অকণ কুঠৰীবোৰৰ প্ৰত্যেকতে চাৰি-পাঁচটাকৈ কয়দী। প্ৰত্যেক দিনাই আগৰ কয়দীৰ ঠাই খালী হৈছে, নতুন কয়দী আহিছে।

ষিটো কোঠাত ইমৰানক স্তুৰা হৈছে সেই কোঠাটো প্ৰকৃততে কিংব কাৰণে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল জেখৰে জানে। কোঠাটোৰ

পবিত্ৰ ইমান ঠেক যে ভৰি মেলি বহিবলৈ দস্তবমত কষ্ট হয়, শোৱাবতো প্ৰশ্নই কুঠে। তাৰোপৰি মহ। ইমবানৰ ধাৰণা আছিল বাঁচীত মহ নাই। কিন্তু এতিয়া দেখিলে চুপৰীয়াৰ যিটো গৰমে মানুহ পৰ্য্যন্ত মাৰি পেলাব খোজে সেই গৰমতো এই মহকেইটা বেচ বাচি আছে।

মহৰ কাষৰ খাই খাই বাতিপুৱালৈ বাট চাইছিল ইমবানে। পুৱন্তী নিশাতে যিটো চন্দ্ৰবীয়ে ডিউটি দিবলৈ আহে তাক ঘড়ীটো ভেটী দি থৈছিল সি। কথা আছিল চন্দ্ৰবীটোৱে ইমবানক পলোৱাত সহায় কৰি দিব।

অৱশেষত চন্দ্ৰবীটো আহিল। আহিয়েই তাৰ প্ৰথম প্ৰশ্ন হ'ল, ঘড়ীটোৰ দাম কিমান ?

ইমবানে ক'লে, অন্ততঃ দহ মোহৰ। চন্দ্ৰবীটোৱে ক'লে, সি বিশ্বাস নকৰে। কিছু সময় তৰ্ক কৰাৰ পাছত চন্দ্ৰবীটোৱে ক'লে যে সি ইমবানক পলাবলৈ সুবিধা কৰি দিব, কিন্তু আগৰ চুক্তিমতে ঘোঁৰা নিদিয়, আৰু সি যিগিকি যিগিকি দেখা হৈ থাকোতেই চিয়'ৰি ছাউনিত জাননী দিব। ইমবানে সুধিলে, তেনেহ'লে পলাবলৈ দিয়াৰ অৰ্থটো হ'ল কি ?

অৰ্থটো হ'ল-তাক আৰু টকা লাগে। স্পষ্টকৈয়ে ক'লে সি, ঘড়ীটোৰ বাহিৰেও ঘোঁৰাৰ দামটো তাক বেলেগে লাগে।

অৰ্থাৎ আগৰ চুক্তিমতে এনেকুৱা একো কথা নাছিল। বাঁচীত মালিক নোহোৱা ঘোঁৰা ইমানবোৰ ঘূৰি ফুৰিছে যে তাৰে এটা ঘোঁৰা যোগাবলৈ কৰাটো কোনো কথাই নহয়। কিন্তু ভেতিয়া আৰু তৰ্ক কৰাৰ সময় নাই। কেউদিনে পোহৰ হ'ল, ব'দ ওলায়হে গৈ। জোতাৰ ভিতৰৰপৰা আঠ-দহটা মোহৰ উলিয়াই ইমবানে চন্দ্ৰবীটোক মাতিলে।

মোহৰ ল'বলৈ চম্ভৰীটো দুৱাৰৰ ওচৰলৈ অহা মাত্ৰকে ইমবানে বিদ্যুৎ বেগেৰে চুই হাত লোহাৰ চিকৰ বাহিৰলৈ উলিয়াই তাৰ মুখ আৰু ভিত্তিত চেপা মাৰি ধৰিলে। চম্ভৰীটোৱে বাধা দিবলৈ চেষ্টা কৰি কৰি অৰণ হৈ পৰিল। ইমবানৰ লোহা যেন টান হাতৰ বান্ধোন অলপো টিলা নহ'ল। তাৰ ভিত্তিয়েদি মাথোন শোঁ-শোঁকৈ শব্দ এটা ওলাবলৈ ধৰিলে। লাহে লাহে সেই শব্দটোও নাইকিয়া হ'ল। নেলুত বেছি জোৰে টেপা ধোৱাৰ ফলত তাৰ চকু দুটা ভেজেৰে ভৰি গ'ল, নাকৰ ফুটাৰেও ভেজ ওলাল, ভেতিয়া ইমবানে তাৰ জেপৰপৰা ছাবি উলিয়াই লৈ তাক হাতৰপৰা এৰি দিলে। মৰা শব্দ দৰে তাৰ অজ্ঞান দেহটো ধপচকৈ মাটিত বাগৰি পৰিল।

দুৱাৰৰ ভলা খুলি ইমবান বাহিৰলৈ ওলাল। সিটৰতি হৈ পৰি থকা মোহৰখোৰ বুটলি আকৌ জোতাভ ভৰালে। চম্ভৰীটোৰ জেপবোৰ খুচৰি চালে কিজানিবা সেই ঘড়ীটো পায়েই। ঘড়ীটো তাৰ জেপত নাই। তাৰ দেহটো কোঠাৰ ভিতৰলৈ চোচোবাই নি ইমবানে তাৰ পোছাকটো খুলি নিজে পিন্ধি ললে। তাৰ পাছত তাৰ দেহটো তাত্তে এৰি সি বাহিৰলৈ ওলাই দুৱাৰত ভলা মাৰিলে।

এতিয়া আটাইতকৈ দৰকাৰী বস্তুটো হ'ল, এটা ধোঁৱা। কিন্তু সেইটো বাক পিছতো হ'ব, সম্প্ৰতি ছাউনিৰপৰা ওলাই যাব পাৰিলেও হয়। কোনফালেদি গ'লে ছাউনিৰ বাহিৰ ওলাব পাৰি ইমবানে উৱাদিহ নাপালে। শেষত সি যেই সেই এটা বাটেদি ফো-ফোঁকৈ যাবলৈ ধৰিলে। ছাউনিত এতিয়াও কোনো উঠা নাই। পুৱাৰ বিউপলো বজা নাই। চহৰৰপৰা বাতিৰ চৌকিদাৰবোৰো উভতি অহা নাই কিজানি।

বাটেটোৱে মোৰ এটা লোৱাৰ পিছতে ইমবানে হেমিলে, আঁতৰত দক কুঠৰী এটাৰ সমুখতে এটা সুল্লৰ ধোঁৱা। জিন-

জেগাম লগাই সাজু কৰি ধোৱা হৈছে ঘোঁৰাটো, যেন এইমাত্ৰ কোনোবাই তাত উঠিবহি। প্ৰথমতে ইমবানে ভাবিলে ঘোঁৰাটোত জপিয়াই উঠি চেকুৰ মেলা বাওক। তাৰ পাছত ভাবিলে, নহয়, কুঠৰীৰ জিভৰত যদি কোনোবা আছে ঘোঁৰাৰ শৰ শূনি চিয়'ৰ-বাখৰ লগাই দিব-; গতিকে সি হাতত সাৰে ভৰিত সাৰে কুঠৰীটোত কি আছে চাবলৈ সোমাল। দুৱাৰৰ কালে পিঠি দি মেজৰ কাষত বহি মানুহ এজনে কিবা কৰি আছে। এনে অৱস্থাত কি কৰিব একো নভবাকৈয়ে ইমবান ভাত সোমাইছিল। একো নভবাকৈয়ে সি গৈ মানুহজনৰ মুখত চেপা মাৰি ধৰিলে। ধৰি উঠিয়েই সি চিনি পালে মানুহজন। মেলেস্‌বি চাহাব, ফিৰিঙ্গীৰ ছশ টকা দৰমহাৰ বিচালা-চিপাহী।

মুখত কমালেৰে সোপা দি মেলেস্‌বিক চকীখনৰ লগত বান্ধিবলৈ ধৰিলে সি। নিপোটল খৰীৰ মেলেস্‌বিৰ, ইংৰাজবিলাকে তেওঁৰ বাইচেপ-টাইচেপ আৰু বহুতো কিবাকিবিৰ প্ৰশংসা কৰে। কিন্তু ইমবানৰ দুখন বলিষ্ঠ হাতৰ মাজত তেওঁ কেঁচুৱা ল'ৰাৰ দৰে অসহায় হৈ ব'ল।

মেলেস্‌বিক চকীত কটকটীয়াকৈ বান্ধি ইমবানে স্পষ্ট কবাহী ভাষাত ক'লে, “বৰ দুঃখিত, মি. মেলেস্‌বি, বৰ অসময়ত তোমাক আমনি কৰিবলগীয়া হ'ল। কবাহী বুজাত তোমাৰ একো অনুবিধা নহয়তো? মোৰ আকৌ ইংৰাজীৰ জ্ঞান বৰ দুৰ্বল। কবাহী ভাষা পৃথিৱীৰ লিংগ্য জাংকা কাৰণে পাৰ্থ্যমানে বিদেশীৰ লগত কবাহীয়েই কওঁ।”

মেলেস্‌বিয়ে ডাঙি খুৰাবলৈ লৈছিল, মেজৰ ওপৰত বজ্জ-পাতিধোৰ সজোৱা আছে ভেটিয়াও। ইমবানে নিজৰ গালত হাত দিলে। এইমাত্ৰ ডাঙিৰে লৈতে বাহিৰ ওলালে ঘৰা পৰাখ উঠেই বেছি।

“বেয়া নাপাখা, মি. মেলেন্সবি, তোমাৰ ডাঢ়ি-খুবোৱা বস্ত্ৰখিনি অলপ ব্যৱহাৰ কৰোনে ?”

মেলেন্সবিয়ে ডব্-ডব্-কৈ ইমবানলৈ চাই ব'ল। পৰা হ'লে তেওঁ চকুৰ চাৱনিৰেই ইমবানক ধ্বংস কৰি দিলেহেঁতেন।

চাবোন সানি ততাতৈয়াকৈ গালত খুৰ লগালে ইমবানে। মেলেন্সবিলৈ এবাৰ কেৰাহিকৈ চাই ক'লে, “তুমিতো অসুস্থতঃ এহেজাৰ ভাৰতীয়ক খুন কৰিছা, সঁচিয়ে মেলেন্সবি ? তোমাকো যদি এই অসহায় অৱস্থাত মই খুন কৰি থৈ গুচি যাওঁ ?... নালাগে থাকক, তুমি লাগে আকৌ মানুহৰ আগত বদনাম গাবা যে মোৰ স্বভাৱ-চৰিত্ৰ কচাইব নিচিনা।”

ধমকৈ শব্দ এটা হ'ল। ঘূৰি চাই ইমবানে দেখিলে খঙৰ বেগত উঠিবলৈ চেক্টা কৰোতে মেলেন্সবি চকীৰে সৈতে মজিয়াত বাগৰি পৰিছে। ইমবানৰ ডাঢ়ি খুবোৱা হৈ গৈছিল। লবালৰিকৈ গালত পানী সানি মুচি সি চাহাবক চকীৰে সৈতে দাঙি পোনকৈ ধলে। ক'লে, “সেইবোৰ কি কৰিছা ? নাপায়—মিছাকৈ জখম-জখম হ'ব। আচ্ছা চাহাব, বেয়া নোপোৱতো, যদি তোমাৰ ধোঁৱাটো অলপ ব্যৱহাৰ কৰো ? মই ইয়াৰপৰা এতিয়াই পলোৱাৰ দৰকাৰ, সেইটো তুমি নিশ্চয় বুজিছা। ধোঁৱাটোৰ বাবে ধন্যবাদ।”

সি যাবলৈ উঠিল। “অ’, আক এটা কথা, ধোঁৱাটোক খাবলৈ নিদি মেমেৰা কৰিছা কিয় ? তোমালোকৰ চৰকাৰে চিপাহীক দৰমহা নিদিবাক নাই, সিহঁতে গাঁৱত বিয়া কৰিও শাহুৱেকৰ হাতে দুসাজ খাই আহিব পাৰিব। চাপ্-বাহী-অৰ্দালীৰ কাৰণেও বিশেষ ভাবিবলগীয়া একো নাই, জেপ-কটাৰ কৌশলটো সিহঁতে ছাউনিত সোমাওভেই বপ্ত কৰি লয়, গভিকে অনাহাৰত থাকিবলগীয়াত নপৰে অসুস্থতঃ। কিন্তু ধোঁৱাই, মেলেন্সবি ? ধোঁৱাইভো বিয়া কৰিবও নোৱাৰে, জেপ-কাটিবও নাজানে ?”

ইতিমধ্যে ষিউগল বাজি গৈছে। বাহিৰত চিপাহীঘোৰৰ অহা-যোৱাৰ শব্দ আৰু মাত-কথা শুৱা গৈছে। মেলেসবিঘে বৰ আশাবে চাইছে সেইকালে।

ইমৰান বাহিৰলৈ ওলাল। সি গহীনভাৱে ঘোঁৰাটো বান্ধ-পৰা খুলি ভাত উঠি বহিল। বাটেদি যাওঁতে সি যাকেই লগ পালে তাকেই চিনাকি মানুহৰ দৰে হাঁহি সন্তোষৰ জনাই গ'ল। তাক সন্দেহ কৰিবৰ কাৰো উপায় নাছিল—কাৰণ ছাউনিৰ শ শ চম্ভবীৰ প্ৰত্যেকটোক কোনেও চিনি নাপায়। মুখখন চিকুণকৈ ধুবাই লোৱাৰ বাবে কাম হ'ল যথেষ্ট।

ছাউনি পাৰ নোহোৱালৈকে ইমৰানে অত্যন্ত সহজভাৱে লাহে লাহে ঘোঁৰা চলাই গ'ল। এবাৰ বাহিৰ ওলোৱাৰ পিছত সি বাঁচী-কাল্লি সড়কেৰে বিজুলী বেগেৰে যাবলৈ ধৰিলে। তাৰ অনুভৱ হ'ল যেন পিছকালে সি ঘোঁৰাৰ শব্দ শুনিবলৈ পাইছেই। সন্দেহ নাই যে তাক বিচাৰি এতিয়াই দিশে দিশে চোৱাৰী ওলাব। হয়তো ওলাইছেই। সাধাৰণ কয়দী এটাকে বিচৰাত ইমান কাৰবাৰ নহ'লহেঁতেন হয়তো। কিন্তু ইয়াত মেলেসবিক অপমান কৰাৰ কথাটোও আছে যে! এইবাৰ যদি সিহঁতে তাক ধৰিব পাৰে তেন্তে চাবুকেৰে গাৰ মাংস এবথলা এবথলাকৈ উঠাই তাক মাৰিব।

ইচ্ এই ঘোঁৰাটো যদি আশ্ৰয় হ'লহেঁতেন? আশ্ৰয় আৰু গোলামকভা একেলগে খুন কৰিলে সিহঁতে :...প্ৰাণপণে ঘোঁৰা দৌৰাবলৈ ধৰিলে ইমৰানে। আশ্ৰয়ৰ নিচিনা টগবগকৈ কোনো ঘোঁৰায়ে দৌৰিব নোৱাৰে। এইটো ঘোঁৰা বৰ মেমেৰা। অবিৰাম চাবুক মাৰিবলৈ ধৰিলে ইমৰানে। সি নিৰ্দয়ভাৱে ঘোঁৰাটোৰ পাৰ্শ্বৰ বাবে বাবে জোতাৰ ডলৰ গজাল বহুৱাই দিবলৈ ধৰিলে।

কিছু দূৰ গৈ ৰাস্তা এবি পথাৰত নামিল ইমৰান। পথাৰেদি ঘোঁৰাটোৱেই নিৰাপদ। কাল্লিক লক্ষ্য কৰি ক্ৰমান্বয়ে উত্তৰ-পূবকালে

যাবলৈ ধৰিলে সি। বাঁটত ব'বৰ উপায় নাই, বাঁটীৰপৰা
বহুত মাইল দূৰলৈকে কিৰিঙ্গীৰ চৰীয়াবোৰে পিয়াপি দি ফুৰিছে।

প্ৰচণ্ড গৰম। মূৰৰ ওপৰত বহাগ মাহৰ জলন্ত সূৰ্য্য। বৃন্দল-
খণ্ডৰ পৰ্য্যায়ত এই সূৰ্য্যৰ ভলত থিয়ৈ থিয়ৈ খেতিয়ক মৰে।
চুপৰীয়ালৈকে কোনো গাঁও-ভূঁই নাপালে ইমবানে। তেতিয়াহে
ভাব ধাবণা হ'ল যে সি হয়তো বাস্তা জুল কৰিছে। নিজৰ কথা
বাক বাদেই দিছে সি, ধোঁৱাটোৱেও এতিয়ালৈকে পানী এটোপা
খাবলৈ পোৱা নাই।

আবেলিৰ আগে আগে ধোঁৱাটো মৰিল। মনটো বৰ সেমেকি
গ'ল ইমবানৰ। আগে-পাছে এনেকৈ ধোঁৱা মৰা নাছিল
ভাব হাতত।

খোজকাঢ়িয়েই যাবলৈ ধৰিলে সি। ভাব নিজৰ অৱস্থাও
বৰ ভাল নহয় তেতিয়া। যোৱাকালিৰেপৰা পেটত একো এটা
পৰা নাই বুলিয়েও হয়। কিছু দূৰ গৈয়েই ধোঁৱাবলৈ আৰম্ভ
কৰি দিলে সি। ভাব বাঁওভৰিৰ বিষটো কঠাং যেন সহস্ৰগুণে
বাঢ়ি গৈছে। ভাব খোজবিলাক খুব দুৰ্বল আৰু লেহেম হৈ
আহিবলৈ ধৰিলে।

বেলি পৰো পৰো হওঁতে যেতিয়া জংঘলেৰে ঘেৰা বিল এখনৰ
পাৰ পালেহি ইমবানে, তেতিয়া ভাব চলনশক্তি আৰু একেবাৰেই
নাই, অন্ধ-প্ৰত্যক্ষবোৰ অশক্ত আৰু শিথিল হৈ গৈছে। পোন্ধৰ
হাত আগুৱাই গৈ পানী ধোঁৱাৰ অৱস্থাও নাই ভাব।

লাহে লাহে বগুৱা বাই নামি যাবলৈ ধৰিলে ইমবানে।
পানীৰ কাষ পাওঁতে বহুত সময় লাগিল ভাব। আৰু এহাত
দূৰতে পানী। নিৰ্মল মৰ্য্যাদা পানী। ইমান সাফাৰণ বজুজোঁকো
এটা মূৰ্ত্তিমান ছবাকাজকা যেন লাগিল ইমবানৰ.....। অথচ
মাত্ৰ একাত্ত দূৰতে সেই পানী, মাত্ৰ এহাত দূৰত।

হঠাৎ পিছকালে খচকৈ এটা শব্দ শুনিলে ইমবানে । চক খাই উভতি চালে সি ।

ভাব পাছতেই সি সেই দৃশ্যটো দেখিবলৈ পালে । ভাব পিছকালে মাত্ৰ দহ হাত দূৰত স্বয়ং মৃত্যুৰ দৰে থিয় হৈ আছে এটা প্ৰকাণ্ড ঢেঁকীয়াপতিয়া বাঘ ! ইমবানৰ গিনে এক দৃষ্টিৰে চাই চাই লাহে লাহে নেজুড়াল লবাইছে সি ।

ইমবানৰ মনত ভেটিয়া কি ভাব খেলাইছিল সি ক'ব নোৱাৰে । ভবাৰ শক্তি হয়তো তাৰ নোহোৱা হৈ গৈছিল । ভাব দেহটো ইমান দুৰ্বল হৈ পৰিছিল যে জন্তুটোৰ ফালে চাওঁতে চাওঁতেই সি আধা-আধি শুই পৰিছিল মাটিৰ ওপৰতে ।

ইমবানে বাঘটোৰ ফালে সোঁহাঙখন দাঙিলে লাহে লাহে, কি এটা যেন ক'বৰ চেষ্টা কৰিলে সি ।....

ভাব দুৰ্বল হাতখন মাটিৰ ওপৰত ধপকুৈ পৰি গ'ল ।....
ভাব পাছত আক একো ক'ব নোৱাৰে সি ।

ইমবানে যেতিয়া সাব পালে, ভাব মূৰৰ ওপৰেদি খুব খুনীয়া বতাহ একাক বলিছে । চাৰিওপিনে অন্ধকাৰ । ঢকুৰ ওপৰত ভবা-বছা মুকলি আকাশ ।

সি কাতি হ'বলৈ চেষ্টা কৰিলে । কিছুমান খেৰৰ ওপৰত শুই আছে সি ! খেৰবিলাক যেন খুবকৈ দোল দি দি লৰিছে । গোটেই গাৰ গাঁঠিয়ে গাঁঠিয়ে বিষ । চকু দুটা পুৰিছে । মূৰৰ খিৰখিলাক কোচ খাই খাই গৈছে যেন । ডিঙিটো শুকাই কাঠ হৈ গৈছে ।

ইমবানে খুব কষ্টেৰে বাগৰ সলালে । ঠিকেই ভাবিছিল সি, এখন গৰু-গাড়ীৰ ওপৰত সি শুই আছে । গাড়ীৰ বাহৰ কাষিৰোৰৰ কাঁকেদি ভলন্ত ওলমি থকা লৰ্জকটো দেখা গৈছে ।

গাড়ী চলাব ভালে ভালে লঠনটো দোল খাই খাই গৈ আছে।
ভাব পোহন্তৰ বাস্তাৰ কংকৰসনা মাটিবোৰো দেখা যায়। গাড়ীৰ
টীক ভলেদি হুই চকাৰ মাজেদি গৈ আছে এটা নিপোটল ক'লা
কুকুৰ।

ইমবানে বাহৰ কামিত ঢকিয়াই শৰু কৰি গাড়োৱানৰ দৃষ্টি
আকৰ্ষণ কৰিলে। সি উঠি আহি ছাব মুখত চৰ্হাইবপৰা
লাহে লাহে পানী বাকি দিলে। আকৰ্ষণ পানী পি পিয়াহ
পলুৱালে ইমবানে।

“মই ক’ত ?” খীণ মাতেৰে শুধিলে ইমবানে।

“মোৰ গৰুৰ গাড়ীত।” মানুহটোৱে ক’লে। “বিলৰ কাষত
আপোনাক পৰি থকা পাই মই গাড়ীত ভুলি লৈছিলো। আপুনি
কি চিপাহী ?”

“ওঁ। মোৰ গাত কোনো জখম নাইনে ?”

“ভৰিত কটা ধাঁ এডোখৰ আছে। তাত বেয়া বিষ সোমাইছে।
খুব সম্ভৱ ভৰিখন কাটি পেলাব লাগিব।”

“অন্য কিবা জখম নাইনে ?”

“একো নাই।”

“ভূমি মোৰ কাষত শেষ এটা দেখা নাইনে ?”

“শেৰ ? ক’ভা। নাইতো।”

“একেবাৰেই দেখা নাই ?”

“একেবাৰেই নাই।”

ইমবানে দীঘলকৈ উশাহ এটা ল’লে। “এই ঠাইখনৰ নাম
কি ?” সি শুধিলে।

“ইয়াৰ কাষত আমাৰ গাঁও, নাম কটৌৰী।”

“কটৌৰী ? কাক্সিৰপৰা কিমান দূৰত ?”

“ভাতকৈ সোধক কাক্সি ইয়াৰপৰা কিমান দূৰত ? গোৱালিয়ৰ

বিমান দূৰ, কালি ভাতকৈ তিনিগুণ দূৰ। আপুনি বাক বিলম্ব কাষত পৰি আছিলহি কেনেকৈ? মই চকুত ঘেহু বেচিবলৈ গৈছিলো, আহোতে বাটত আপোনাক দেখিলো।”

“কোন চহৰ?”

“ইদ্রাড? মই একেবাবে ওলোটা বাস্তাবে আহিলো তাৰ মানে?”

“আপুনি ক’বপৰা আহিছিল?”

“পিছত ক’ম বাক।”

ইমবানৰ চকু টানি টানি ধৰিছিল। “পিছত সকলো ক’ম বাক”, সি বাগৰ সলাই ক’লে। তাৰ পাছত সি গাঢ় টোপুসিত লালকাল দিলে।

প্ৰায় দেড়মাহ-ছমাহৰ পাছৰ কথা ।

ইন্দ্ৰাডৰ কামৰ অখ্যাত গাঁও এখনৰ সৰু মুচাক্ষিক্ৰমখানা এটাৰ পিৰালিত বহি বিয়লি-বেলা জিৰণি লৈছিল ইমৰানে । সেই গৰু-গাড়ীৰ মালিকে ঠিকেই কৈছিল তাক, তাৰ ভৱিত বৰ বেয়া বিষেই সোমাইছিল । ভৱিখন কাটি পেলাবলগীয়া নহ'ল যদিও, দেড়মাহ খৰি এই মুচাক্ষিক্ৰমখানাৰ বিচনাভ পৰি থাকিবলগীয়া হ'ল সি । ভিন গাঁৱৰ বুঢ়া কবিৰাজে অনেক প্ৰবন্ধেৰে তাৰ ভৱিখন বচালে । বুঢ়া কবিৰাজৰ চিকিৎসা আৰু এই মুচাক্ষিক্ৰমখানাৰ মালিক-মালকিনৰ শুশ্ৰূষা । ভৱিখন অস্বাভাৱে এতিয়াও সম্পূৰ্ণ ভাল হোৱা নাই । তথাপি সি উঠি-লৰি ফুৰিব পাৰে, ধোৱাভ উঠিব পাৰিব বুলিও আশা কৰিছে ।

জ্যেষ্ঠমহীয়া বতৰ-এ অলপ আগতে এজাক বৰষুণ হৈ গৈছে । এতিয়া আকাশ মুকলি, টুকুৰা-টুকুৰি ডাৱঁৰবোৰ অ'ত ত'ত ওপঙি ফুৰিছে মাথোন । ...সন্ধিয়া হওঁ হওঁ । দূৰ দিগন্তত অন্ত-বৰিৰ শেষ ঔৰমা । নতুন বৰষুণজাকে ধুই দিয়া কক পথাৰবোৰ পাৰ হৈ যিখিনি দিগ্বলয়ৰ সীমাৰেখা আঁকি দিছে ভাল আৰু নাৰিকল গছৰ শাৰীয়ে, সেইকালে চাই চাই উদাস হৈ গ'ল ইমৰানৰ মনটো । বহুতো ছবি তাৰ মনলৈ আহিল.... সদায়েই আছে । দিল্লী, কাঁচী,—কাঁচীৰ প্ৰথম দিনবোৰ । .... গোলাম আলী,—যাক সি ঘুচিয়াই দোস্ত কৰি লৈছিল । বিনায়ক, বিহাৰী, চৰকৰাজ, মুৰাৱক.....ভাৰ্গব ? চাচা, বৈজনাথ, যোগী এতিয়াও আছে ! সেই ডাক-চোৱাৰীটোৱে জানো যোগীক বিচাৰি পাবগৈ ?

পখাবৰ লুংলুঙীয়া বাটেদি নতুন বোকাখিনি খটি খচি গৰখ
জাক ঘৰলৈ উলটিছে। সিহঁতৰ পিছে পিছে গৰখীয়া ল'ৰা।
তাৰে কোনোবা এটাই বাঁচীত বজাইছে বেস্থৰা এটা সুৰ।
পখাবত নতুনকৈ কঠীয়া পৰা ঘেহ'ৰ আগঘোৰ গধূলিৰ বতাহত
কৈপিছে।.....

চিনাকি মুখবোৰ এখন এখনকৈ মচ খাই গৈছে। চিনাকি
ছবিবোৰ এটি এটাকৈ পাৰ হৈ গৈছে। নতুন নতুন মুখ, নতুন
নতুন ছবি কোনোটোৱেই স্থায়ী নহয়। দিল্লীৰ ছবিখন মুচিবৰ
ইচ্ছা নাছিল তাৰ, কিন্তু সিও মচ খাই গ'ল। কত আশা,
কত বন্ধু, কত হাঁহি আৰু আবেগ। তথাপি দিল্লী মচ খাই
গ'ল। এখন মুখ থাকি গ'ল নেকি? থাকি বাৰ নেকি?

কান্ধ জোকাৰি আত্মহু হ'বৰ চেষ্টা কৰিলে ইমবানে।
মিছামিছি বৰ দাৰ্শনিক দাৰ্শনিক হৈ পৰিছে সি আজিকালি।
জীৱনটোক এটা সুযোগপূৰ্ণ সম্ভাৱনাৰ বাহিৰে অইন একো বুলি
ভাবিব নোখোজে সি। অৱশ্যে সেই সম্ভাৱনাবোৰৰো এটা দৃঢ়
গতিপথ আৰু ভৱিষ্য আছে। বাঁচীত আক্ৰমণ হোৱাৰ পিছৰে-
পৰা নিজৰ জীৱনটোৰ কথাই সি ভাবিলে। প্ৰত্যেক খোজতে
মৰণক আশা কৰি জীৱনটো একেধাৰে হাতৰ বৃষ্টিত লৈ নি
বাট বুলিছে। সি যে এতিয়াও বাচি আছে সেইটোৱেইভো
প্ৰমাণ কৰে যে সুযোগ-সম্ভাৱনাবোৰৰো এটা নিজৰ গতিপথ
আছে। বাঁচীৰ যুদ্ধত মৰা হাজাৰ-বিজাৰ মানুহৰ মাজত নমকিল
ইমবান, অসংখ্য বিপদৰ মাজে মাজে পলাই কুৰেংগুও সি নমকিল।
খিচাৰৰ সময়ত ভাগ একে পাৰীতে থকা লগুখৰ মানুহটোৰো আনকি
বাঁচী হৈ গ'ল, সি কিন্তু বৈ গ'ল। ছাউনিৰপৰা পলাওঁতে
সি নমকিল, পখাবত বোজ্জাহত হৈ সি নমকিল, পিৱাহত বুকু
কাটি সি নমকিল, এনেকি সেই বাঘটোৰ সময়ত পৰিও....

অনুভূত ! বাঘটোৱে ডাক নাথাই এৰি গ'ল কিয় বাক ? নে সেইটো বাঘেই নাছিল....মনৰ ভয়ৰে ?

নিজৰ অভাৱেই ধুনীয়া সন্ধিয়াটোলৈ উত্ততি আহিল ইমবান । অকণমান, মুচাক্ৰিয়ানাটোৰ মাল্কিনে চখ কৰি চোতালত সেউজীয়া বাহনি কৰিছে আৰু তাৰ কেউকাষে লগাইছে চম্পা, ভগৰ আৰু বেলিফুলৰ গছ । সেউজীয়া লতাৰ জংঘলে জেওবাবোৰ ঢাকি পেলাইছে, তাৰ মাৰ্জ্জ্জি বাহিৰৰ কক্ষ পৃথিৱী সহজে চকুত নপৰে । শাস্ত নিৰিবিলি গাঁৱলীয়া পৰিবেশত হঠাৎ ইমবানৰ অনুভৱ হ'ল হয়তো সেই সকলোবিলাক দুঃস্বপ্ন, হয়তো পৃথিৱীত যুদ্ধ নাই, কোনোকালেই নাছিল ।.....চকৌখনত পাব ভৰ মুকলি কৰি দিলে সি । বৰ ভাগৰ লাগিছিল তাৰ । সাতাইছ বছৰীয়া জীৱনটোত হয়তো আশ্ৰিত ক্লান্তি আহিল এইবাৰ । মাল্কিনৰ সো ভগৰ ফুলৰ গছজোপা ? আচৰিত, যুদ্ধৰপৰা ইমান আঁতৰত আছে ইহঁত ! যুদ্ধ নাই, শাস্তি আছে—প্ৰতিপত্তি নাই, নিৰাপত্তা আছে । এয়েইতো জীৱনৰ কাম্য মহাভাৰ্থ, স্বাধীন ভাৰতৰ অকণি মাটিত মুকলি আকাশৰ তলত স্নিগ্ধ শীতল আঁকা আৰু বজনীগন্ধাৰে ঘেৰা অকণি এখন নিৰিবিলি সংসাৰ, ভাত আৰু তৃতীয় কোনো নাই, মাথোন সি আৰু....সি আৰু.... আৰু ?

প্ৰশ্নবোৰ কোবোৰে কোকাৰি পেলাবৰ চেষ্টা কৰিলে ইমবানে । তাৰ এই অনিশ্চিত জীৱনত সংসাৰ আৰু নাবীৰ স্থান ক'ত ? জীৱনত অন্য পন্থা বাছি লৈছে সি । সি ঈশ্বৰত বিশ্বাস নকৰে, সি ভাগৱত বিশ্বাস নকৰে, কোনো অহেতুক ভাৱপ্ৰৱণতাৰ পক্ষপাতী সি নহয় । নিজৰ কৰ্মশক্তিৰ তাৰ অটুট আস্থা, দুঃসাহসিক আৰু অতিনৰ কামবোৰ তাৰ জীৱনৰ পণ । ভাৱপ্ৰৱণতা যদি সঁচাকৈয়ে কেতিয়াবা আহি যায় সি শাস্তৰী

গায়, কবিতা পড়ে, মূৰ জোকাৰি জোকাৰি শুনে কোনো ওস্তাদৰ
গান, কোনো বাজীজীৰ ঠুংবী আৰু টপ্পা, ঠুঁতৰিত হাত থৈ চায়
কোনো ডাঙৰায়েকৰ নৃত্য।

কিন্তু তথাপি ক'ত কি যেম বাকী বৈ গ'ল। অতুত। এই
সাতাইছ বছৰ বয়সত কিশোৰ-মূলত ভাৰবোৰ ভাব মনলৈ
আহিবলৈ আৰম্ভ কৰিছে কিয় ? ...কিন্তু, ...টেকেই বৰ অকলশৰীয়া
অনুভৱ কৰিছে ইমবানে। জীৱনৰ কোনোবা এটা বাস্তৱ সি
বৰ অকলশৰীয়া। হয়তো জৈব বিশ্বাস কৰা হ'লেই ভাল
আছিল, হয়তো ভাগ্য বিশ্বাস কৰা হ'লেই ভাল আছিল।
হয়তো তাৰ জীৱনৰ শাস্তি আৰু জিৰণিৰ বাবে এখন সংসাৰকেই
চৰমভাৱে বিচাৰে সি। নিবিবিলি এখন সংসাৰ...ভাত মাথোন
সি আৰু...সি আৰু ....?

ওহৌ, ঝাঁচীছ সেই মাতি কামানৰ কাষত লগ পোৱা ছোৱালী-
জনীয়েই মুঠো খালে। তাইৰ সংস্পৰ্শই তাৰ ভিতৰত ইমান দিলে
জোৰকৈ শুৱাই ধোৱা মানুহ এটাক জগাই তুলিলে। নহ'লে
যি তাৰ বিশ্বস্ত অনুচৰ আৰু বান্ধৱী, সেই নাৰীৰ কথা সি
আজি এনেকৈ ভাবিব কিয় ? ইমবানে জানে, পুৰুষ-বিচাপে সি
দেখিবলৈ ধুনীয়া। তাৰ জীৱনকালত বহুতো নাৰীয়েই অন্তৰঙ্গভাৱে
তাৰ কাষ চাপিছে, ঘনিষ্ঠ হ'ব খুজিছে তাৰ লগত। কিন্তু
ক'ত, আজিলৈকে কালৈকো উভতি চোৱাৰ কথাতো তাৰ মনত
নপাৰে।

হঠাৎ কাৰোবাৰ তৰিৰ শব্দ শুনা গ'ল। ঘূৰি চালে ইমবানে,
ইয়াটিন। মুচাক্ৰিয়ানাৰ মালিক।

“খাঁচাহাব, আপুনি কি আমোনক আকৌ বজাৰ কৰিবলৈ
পইচা দিছিল ?” ইয়াটিনে সুধিলে।

উত্তৰত দিচিকিয়াই হাঁহিলে ইমবানে।

“কিয় মিছিল বাক, বাঁচাচাঁচ ? মদার সন্ন্যাস ইমান একত
কল্যাব কোনো অর্থ হয় ?” ইয়াচিনে আশ্বাসবদ শ্রবত ক’লে ।
“বাবিয়াই খুব খং কৰিছে, জানে !”

বাবিয়া বুঢ়াকিবখানায় আলকিনব মদ ।

“কৈ মোক লাভ দিয়া কিয়, ইয়াচিন ?” ইয়াচিনে ক’লে,
“মুন্দিভো জানা, তোমালোকৰে স্তম মই একোদেই শুদ্ধিব
কোৱাবো ।”

“ওহো, এইটো বব অন্যায়—বব অন্যায় । বিদ্যামকিনি বহুত
কৰি আছে আপুনি, তাৰ সিকিভাগ বহুটেবেও আপুনি খুব
জাল চৰাইখানাত থাকিব পাৰিলেহেঁতেন ।” খুবৰ শিহফালৰ
চুলিখিনি ধোৱাখিলে ইয়াচিনে ।

“আপোনাৰ ভবি কেনে পাইছে ?”

“খুব ভাল । এই ভবিৰে মই এতিয়া সৌৰিষও পাৰিব । চিঠি
দিয়া ল’বাটো আজি উত্তৰি আহি পাব নেকি ?”

“ঘোৱা চাৰি দিনতো সন্ময়েই সি আহিব খুলি বাট চাই
আহেঁ । সম্ভৱতঃ গোপালপুৰত সিহঁতক লগ নাপাই সি আক
উত্তৰলৈ গ’ল । আজি জকল আহিব ।”

“তাকো, মাৰুহ পালেহে ॥ বাঁলৈ চিঠি লিখিছো তেওঁৰ
পাত্তাই নাপালো ইমান দিনে ?”

ঘোৱা ডেবটা মাহৰ ভিতৰত বহুতো ঘটনা ঘটি গৈছে
হিন্দুস্থানৰ বুকুত । ইয়াচিনে বাঁচী এবাৰ পাছত বুৰঞ্জীয়ে বৰ
বন্দোবস্তক আগবাঢ়িবলৈ গৈ এঠাইত উল্লেখ দি বৰকি বৈছে ।
কালি গৈ পোৱাৰ পাছত বাকীচাহেবাই উত্তৰিয়া চৌনী আৰু
কাকীচাহেবৰ সৈতে মিলিত হৈ নতুনকৈ বুদ্ধ সংগঠন কৰি শ্ৰমত
হ’ল । বাকীচাহেবৰ ইচ্ছা নাছিল যে ইংৰাজে দিয়া বাকীই
আহি কালি পাওক । হিন্দু আৰু বাৰ্ণিকৰ মাজত বাকীচাহেবে মিলিবলৈ

কবি দিবৰ কাৰণে ভেঙে আৰু তাঁতিয়া টোপীয়ে আগবাঢ়ি গৈ
কুঁচ চহৰৰ কাষত ইংৰাজক আক্ৰমণ কৰিলে। হিউবৰ্জৰ
বাহিনীৰ অৱস্থা ভেঙিয়া শোচনীয়। ৰাভাৰ গছবোৰ আগতেই
গাঁওবাসীয়ে কাটি থৈ দিয়াৰ ফলত সুদীৰ্ঘ ৰাভাৰ কঁতো হৈ
পোৱা নাই ইংৰাজ সৈন্যই। শাক-পাচলিৰ অভাৱত বহুতেই
জ্বাতি (Scurvy) ৰোগত ভুগিছে। কানৰ গাঁৱৰ মানুহে শাক-
পাচলি, গাখীৰ, বিট, হাঁহ-কুকুৰা, পঠা, নেমু, ধোঁৱাৰ ঘাহ
আদি কেনেকৈ ইংৰাজক দিবলগীয়া হ'ব পাৰে বুলি আগতেই
হয় সেইবোৰ নষ্ট কৰি পেলাইছে নাইবা ভাৰতীয় ছাউনিলৈ
পঠিয়াই দিছে। ১২০°, ১২৫° ডিগ্ৰী গৰমত মুক্ত কৰি শই শই
টিপাহীয়ে সৰি-গৰিভ ভুগি সাময়িক আশ্পাতালত পৰি
আছিলবি, বৌজাহত হৈ যিবিছিল হিৱাৰ্লিচ জন ইংৰাজ।

তথাপি ভাৰতীয় দল হাবিল। তাঁতিয়া টোপীৰ বিশ্বাসঘাতকতাই
মুছক চহৰ ব্যৰ্থভাৱে পৰ্য্যৱসান কৰিছিল। যি সময়ত বাৰ্জিচাহেবাই
শূন্যলভাৱে মুক্ত কৰি ইংৰাজ বাহিনীক ক্ৰমেই ছেদেলি-ভেদেলি
কৰি পেলাইছিল, সেই সময়ত হঠাতে দেখা গ'ল তাঁতিয়া টোপী
ভেঙেৰ ঠাইত নাই। বাৰ্জিচাহেবৰ সৰ্বাধিনায়কত্ব মানিবলৈ টান
পাই ভেঙে নিজৰ সকলো টিপাহীৰে সৈতে মনে মনে টিবথাবীলৈ
ভুটি গৈছে। সেই মুহূৰ্ত্ত বাৰ্জিচাহেবাই অভিনৱ নৈপুণ্যৰে
মজ্জা বাহিনীক ইংৰাজৰ হাতত নপৰাকৈ পক্ষাদপসৰণ কৰোৱাই
লৈ আহিল। এনেকুৱা অদ্ভুত পক্ষাদপসৰণ হিন্দুস্থানত আগেয়ে
কেতিয়াও কোনেও দেখা নাই হেনো।

এই ধৰণবোৰ আজিকালি বুদ্ধলব্ধৰ মানুহৰ মুখে মুখে।
গাঁৱৰ মানুহৰপৰাই ইয়ানে শুনিছে কথাবোৰ।

হয় নৈ ভাৰিখে কুঁচৰ মুক্ত, বাইছ মে' ভাৰিখে কাজিৰ মুক্ত।
ইয়াৰ মাজত বস্তু বস্তুকৈ আৰু ঢেব কৰিবলৈ মুক্ত। এতেকে

যুদ্ধত বৃটিছ বাহিনী ক্ষতিগ্ৰস্ত হৈছে। কাল্লিৰ যুদ্ধত বাইচাৰেবা আৰু বাওচাৰেবৰ লগত মিলিত হ'ল ছঃসাহসী বান্দাৰ নৱান আৰু ভেঙৰ দুৰ্দ্ধৰ সৈন্যবাহিনী, লগত বাণপুৰ আৰু শাহগড়ৰ বজা। কিন্তু অকৰ্ণণ্যতা, বুদ্ধিহীনতা আৰু বিশ্বাসহীনতা দেখুৱাবলৈ এইবাৰ পাল পবিল বাওচাৰেবৰ। যুদ্ধৰ আগবাঢ়িলৈকে ভেঙে সৰ্বাধিনায়কত্ব পদৰ দাবীত তৰ্কাতৰ্কি কৰাত ব্যস্ত থাকিল। তাৰ পাছত যুদ্ধৰ চৰম মুহূৰ্তত ভেঙে কোনো দললৈ সাহায্য নপঠিয়াই বহি থাকিল।

কাল্লিৰ যুদ্ধত চৰম পৰাজয়ৰ পিছত তম্বু, কামান, সকলো এৰি চৰম বিশৃঙ্খলতাৰ মাজত পলাইছিল বিপ্লৱী দল। অৱশিষ্ট কেইশমান মাত্ৰ সৈন্যই গছৰ তলে তলে বাতি কটাই অসহনীয় দুঃখ-কষ্টৰ মাজেদি লাহে লাহে শেৰঘাটৰ ফালে আগবাঢ়িছিল। ইমৰানে গাঁৱলীয়া ডাক-চোৱাৰী আৰু ভাৰাটীয়া পত্ৰ-বাহকৰ যোগেদি বছৰৰ যুগলীকৰলৈ চিঠি দিবৰ চেষ্টা কৰিছে। কিন্তু সিহঁতৰ দলঘোৰ ইমান সিঁচৰতি হৈ আছে যে কোনোৱেই যুগলীকৰক বিচাৰি পোৱাগৈ নাই। মধুমতী আৰু যুগলীকৰহঁতৰ বাচি থকাৰ খবৰটো পৰ্য্যন্ত সি আজিকোপতি নাপালে।

ইমৰানৰ ধাৰণা আছিল ভাৰতীয় বিপ্লৱী দলে শেৰঘাট নাইবা তাৰো পশ্চিমৰ জগৰমানপুৰৰ ঘাটেদি যমুনা পাৰ হৈ অৰোধাৰ ফালে যাব। মে' মাহৰ শেষৰ ফালে সি খবৰ শুনি অৰাক হ'ল যে বিপ্লৱীবোৰে জালোন পাৰ হৈ ক্ৰমেই পশ্চিমৰ ফালে আগবাঢ়িছে। তাৰ পাছত এদিন গোটেই বুদ্ধেলখণ্ডক বিন্ধিত কৰি খবৰ বিয়পি পবিল যে বিপ্লৱী দলে ধুমুহাৰ গতিত গোৱালিয়ৰ ৰোডেৰে আঙুৱাই যাব ধৰিছে। ইতিমধ্যেই বেৰিলীৰ বহিম আলী নাকতে অৰোধা-কেতেলৰীৰ আঠ-শ অশ্বাৰোহীৰে সৈতে বিপ্লৱীহঁতৰ লগ লাগিছেগৈ। বিমানেই আগবাঢ়িছে সিমানেই

সৈন্য-সংখ্যা বাঢ়ি গৈছে সিহঁতৰ। পশ্চাৎদৰ্শনকাৰী ইংৰাজ বাহিনী সিহঁতৰ কাষ পাৰগৈয়ো পৰা নাই। আলিকাষৰ গাঁৱেৰে সকলো খোৱা-বস্তু কিনি লৈ গৈছে বিপ্লৱীবোৰে। গাঁৱৰ মানুহে বিপ্লৱীবোৰৰ গতি-বিধি সম্পৰ্কেও ইংৰাজক কোনো সন্তোষ দিয়া নাই। ইমাম ভাঙি-ছিঙি গৈয়ো বিপ্লৱীবোৰে আকৌ দল বান্ধিলেগৈ কেনেকৈ ? আচৰিত !!

ইমবানে গাঁৱেৰে ডেকা ল'ৰা এটাক পত্ৰ-বাহক কৰি পঠিয়াইছে এইবাৰ। সি প্ৰথমে গোপালপুৰলৈ যাব। ওষ পাছত বিপ্লৱী দলে যদি ইন্দ্ৰিমধ্যে আৰু আগবাঢ়িছে সি উত্তৰকালৰ জংঘলেদি গৈ গোৱালিয়ৰ সড়কত সিহঁতক লগ ধৰিব।

ইয়াচিন ভেতিয়াও ভাতে দিয় হৈ আছিল।

“খাঁ-চাহাবৰ নতুন কাপোৰ-সাজ বহিম দৰ্জিয়ে দি থৈ গৈছে— সি কাইলৈ হিচাপ দিবলৈ আহিব বাতিপুৰাই।” ইয়াচিনে ক'লে। আচ্ছা, খাঁ-চাহাব, এইটো কি সত্য যে দেশী-ভাইহঁতে গোৱালিয়ৰ আক্ৰমণ কৰিবলৈ এইকালে আহিছে ?”

“গোৱালিয়ৰ ?” ইমবানে ভাবিলে, “ওহোঁ, সেইটো কেনেকৈ সম্ভৱ ? গোৱালিয়ৰভিত্তি হাজাৰ হাজাৰ বিলাতী-মাৰ্কা চিপাহী আৰু কামান। ভোমাক কোনে কৈছে ?”

“নাই, এনেয়ে ঘুমুক-যানাককৈ গাঁৱত ওলাইছে। এইকালৰ গাঁওবোৰভিত্তি কিবিজীয়ে পিয়াপি দি ফুৰিছে। ভিন গাঁৱত কিবিজীয়ে বিহে কৰিলে আজি।”

“ভিন গাঁৱত ? কিবিজী ? কোৱা কি।”

“নক'ব হজুব, সিহঁতৰ অভ্যাচাৰৰ কথা নক'ব আকৌ বিপ্লৱী বিচাৰি গোটেখন চলাখ কৰি ফুৰিছে সিহঁতে। যাকে সন্দেহ কৰিছে তাকেই কাঁচা দিছে—জোৱান-মৰ্দৰভিত্তি কথাই নাই, ল'ৰা-বুঢ়াকো বাদ দিয়া নাই সিহঁতে। যোৱাকালি কিছুমান খেতিয়ক

আক গুহালৰ হাতত নতুন শইচা পাই কিৰিজীৰ ভোষাখান
জুট কৰাত যোগ আছে বুলি কৈ সিহঁতক কাঁচী দিলে। কিন্তু
একেবাৰে বেকচুৰ আছিল, খাঁ-চাহাব, বিজৱী খেদি যোৱা
কিৰিজীৰ আগৰ দলটোক শাক-পাচলি আৰু গাখীৰ বেচিয়েই
সিহঁতে সেই পয়চা পাইছিল।”

অলপ বৈ ইয়াচিনে আকো ক’লে, “কাল্লিৰ বুদ্ধৰ সময়ত
কিৰিজীৰ চৰিয়া পালেই গাঁৱৰ মানুহে খৰি পেলাইছিল।
কৈছিল, ‘হিন্দুস্থানৰ মানুহ হৈ হিন্দুস্থানীৰ বেইমানী কৰিছ ?’,
আৰু এখন কাণ ফুটা কৰি তাত কড়ি পিছাই পঠিয়াই
দিছিল। এতিয়া কিৰিজীয়ে ভাব হোৱা ভুলিছে। কাৰো ইচ্ছা
সিহঁতে বখা নাই, ঘৰৰ ভিতৰত সোমাইও ভিবোতাৰ খানা-
তালচ কৰি চাইছে। তিন গাঁৱৰ এডাল গছো সিহঁতে বাকী
এৰা নাই—প্ৰত্যেক গছৰপৰা কাঁচত মৰা-শ ওলমিছে। নাই—
প্ৰত্যেকডাল গছৰপৰাই মৰাপাটৰ কাঁচীৰ বহী ওলমিছে আৰু
কাঁচে কাঁচে ওলমিছে বাশি বাশি মৰা শ।”

ইমবানে একো নামাভিলে। মাখোন ক’লে, “তোমাক বে
কৈছিলো ইয়াচিন, এটা ভাল জাতৰ দৌৰিব পৰা ধোঁৱাৰ কথা।
পালানে নাই ?”

“হয়, এটা ভাল দৌৰবাজ ধোঁৱা পাইছো, খাঁ-চাহাব।
আপোনাক বিদিনাই লাগে সিদিনাই আনি আপোনাৰ সন্মুখত
থিয় কৰাই পেশ কৰিম।” ইয়াচিনে ক’লে।

“কাইলৈ পুৱাই উলব কৰিবা, ইয়াচিন। তোমাৰ সেই
চিঠি লৈ বোৱা ল’ৰাটো যদি কাইলৈকো উত্ততি আহি নাপায়হি,
পৰহিলৈ নই সিজৈ সেই ঠাইলৈ বাওণা হ’ম।”

“ভবিষ্য এই অৱস্থাবে আপুনি নিজে ধোঁৱা চলাক
খাঁ-চাহাব ?”

ইম্বানে হাঁহিলে। “মোৰ ভৰি এতিয়া খুঁটৰ ভাল অৱস্থাত আছে ইয়াচিন, আৰু পাহৰি গৈছা কিয় মই যে চিপাহী মানুহ, যুদ্ধ আৰু অৰ্থমেই মোৰ পেশা ?”

শব্দ এটা শুনি ইয়াচিন উৎকৰ্ষ হৈ উঠিল। ইম্বানেও শুনিলে। দূৰত ধোঁৱাৰ ধবতকীয়া ধূৱাৰ শব্দ শুনা গৈছে।

“ভেলেঙ্গা। ভেলেঙ্গা (কিৰিজী)!!” আয় চিয়ঁৰাৰ দৰেই ক’লে ইয়াচিনে। “খাঁ-চাহাব, আপোনাৰ পুৰণি পোছাকজোৰ উলিয়াই হাতত দিয়ক, পুৰি পেলাওঁ। সিহঁতে কেনেকৈ দেখা পালে আমাৰ সৰ্বনাশ কৰিব।”

“ধৈৰ্য্য ধৰা, ইয়াচিন।” ইম্বানে শাস্তভাৱে ক’লে। “মই মাথোন এটা ধোঁৱাৰ শব্দ শুনিছো। কিৰিজী নহয়, কিৰিজীৰ অকলে অহাৰ সাহস নাই। কেনেকৈ সেই চিঠি নিয়া ল’ৰাটো আহিছে নেকি ?”

“খাঁ-চাহাব। খাঁ-চাহাব। মোক বিশ্বাস কৰক, এইটো সেই ল’ৰাটোৰ ধোঁৱা নহয়। এনেকুৱা তুফান কদমত গাঁৱলীয়া ধোঁৱাই দৌৰিব নোৱাৰে—এইটো বগুৱা ধোঁৱা।”

ইম্বানে হাঁহিলে। ইয়াচিনৰ পিঠিত থপৰিয়াই সি ক’লে, “বিভত নহ’বা, ইয়াচিন। ইমান ভয় কিহৰ ? যদি কিৰিজীয়েই আহিছে, এটা মাত্ৰ কিৰিজী ইয়ালৈ এনেকৈ আহি আকৌ উভতি যাব নোৱাৰে। মোৰ ওপৰত আস্থা ৰাখা।”

ধোঁৱাৰ শব্দ ক্ৰমে ওচৰ চাপি আহিল। দূৰত বিগিকি বিগিকি ধোঁৱা-চোৱাৰী এটা দেখা গ’ল। ধূসৰ পথাৰেদি বাশি বাশি ধূলি উৰাই ককচুত উদ্ধাৰ বেগেৰে আহি আছে সেই চোৱাৰীটো।

এনেতে ঘৰৰপৰা বাৰিয়া ওলাই আহিল। তাইৰ হাতত ডলা এখনত আধা-জৰা গোস-ধান। তাইৰ চকুত বাজাৰ বিনয়

আক ভয়। নিৰ্মিমেৰ নেত্ৰে ভাই চাই ব'ল সেই ধূলিৰ
ধোঁৱাখিনিৰ পিনে।

এতিয়া ধোঁৱা-চোৱাৰীটোক আক স্পষ্টকৈ মণিব পৰা হৈছে।
চোৱাৰীটোৰ মুখত নীলা কাপোৰৰ মুৰেঠা।

ইমবানে চিয়'ৰি উঠিল। “বাঁচীৰ মানুহ ! ইয়াচিন ! বাঁচীৰ
মানুহ !!”

আক কেইটামান শেষ নোহোৱা মুহূৰ্ত পাব হৈ গ'ল।
মুচাকিবখানাৰ সম্মুখত লেকাৰ টানি চিনাকি ধোঁৱা-চোৱাৰীটোৱে
ধোঁৱা বথালে।

যুগলীকৰ ! সেয়া যুগলীকৰ !!

হতভম্ব ইমবানে আমলত দৌৰি গৈ যুগলীকৰৰ ধোঁৱাৰ
ওপৰতে জপিয়াই উঠিলগৈ। হৃদয় শক্তিশালী হাতেৰে যুগলীকৰক
আকুলভাৱে সাৱটি ধৰি সি চিয়'ৰি উঠিল, “তোক এই জীৱনত
দেখা পাম বুলি মই ভৰাই নাছিলো, যোগী !”

বাবিয়ে চকুৰ পলকতে ধোঁৱাই খাবলৈ বুলি পানী এৰাণ্টি
আমি দিলে।

“বুজিব কথা কেতিয়ানো ভই ভাবি পাইছ ? সেই ল'ৰাটোৱে
চিঠিখন দিয়াৰ পিছত মই পোনেই ইয়ালৈ গুচি আহিলে’।
নাম এতিয়া। বহুতো খবৰ আছে। গোটেই দিনটো আজি
ধোঁৱা বাইছো। ধোঁৱাটো বেচাৰা ভাগৰি পৰিছে।”

ছয়ো ধোঁৱাৰপৰা নামি ভিতৰলৈ আহিল। ইমবানক ধোঁৱোৱা
দেখি যুগলীকৰে অস্থিলে, “সৰ্বমাপ। তোৰ ভৰিত কি হ'ল ?”

“মৰাৰ বিষ সোমাইছিল, ডেবমাহ ভোগালে। এতিয়া ভাল।
এই ইয়াচিন আক এওঁৰ বিবিৰ দয়ান্ত বাচিলে’।”

ইয়াচিনে মূৰ খজুৱাই ‘নাই’ ‘নহয়’ কৰি। আছিল ইমবানে
তাক হাড়-মুখ ধোঁৱাৰ পানী আমিবলৈ পঠিয়ালে।

“খবৰ ক’টোন, খবৰ ক’”, ইমৰাজে ক’লে, “ভই চিঠি নিয়া ল’বাটোক ক’ত লগ পালি ? আমাৰ দলটো এতিয়া ক’ত ? বাঁজীচাহেবাৰ খবৰ কি ? মধুমন্তী, বৈজনাথ, চাচা....”

“লাহে লাহে, ভাই, লাহে লাহে । আগতে বহিছিলে দিৰিজে ?”

চকী এখন নিজেই টানি বহি লৈ যুগলীকৰে ক’লে, “ভাঙৰ খবৰবোৰ পাছত ক’ম, আগতে সকলোৰ গুনি ল’ । মধুমন্তী আৰু বৈজনাথ ভালে আছে । আঃ মধুমন্তীয়ে কান্দিছে যিহে কৰিলে.....আচ্ছা সেইবোৰ পাছতো ক’ম । চাচা গ’লগৈ ; মানে আমিহেই যাবলৈ দিলো । মামুহটোৰ অৱস্থা পিছত দেখিলে চুখ লগা হৈছিলগৈ । কুঁচৰপৰা পিছুৱাই আহোঁতে যিটো দ’লে যুদ্ধ কৰি কৰি ফিৰিজীক বখাই বাকী বাহিনীটোক নিৰাপদে পিছুৱাবলৈ সুবিধা কৰি দিছিল, সেই যুদ্ধ কৰা দলটোত চাচাই থাকিবলৈ ইচ্ছা কৰিলে, আমিও আৰু আপত্তি নকৰিলো । চাচা মৰাৰ খবৰটো কান্দিবলৈ আহিহে পাইছিলো । .....আচ্ছা, বাকী খবৰ পাছত ক’ম । এতিয়া তোৰ কথা ক’ । বাঁচীৰপৰা পালিহি কেনেকৈ ?”

এনেতে পানী আহি পোহাত যুগলীকৰে হাত-ভৰি ধুবলৈ ধৰিলে । ইমৰাজে নিজৰ কথাখিনি ডাক বিবৰি ক’লে । বাঁচীৰ কিল্লাৰ বাহিৰ ওলোৱাবোৰৰা আৰম্ভ কৰি ছাউনিৰপৰা পলাই আহি ইয়াটিনৰ চৰাইখানা পোহাহিলৈকে এভোকাটো ঘটনা নিখুঁতভাৱে বৰ্ণাই গ’ল ।

চকু ওপৰলৈ তুলি যুগলীকৰে সুধিলে, “কি ! সেই মেলেঞ্চৰি চাহাবক ভেনেকৈ ধৰিও ভই খুন নকৰিলি ?”

“ডাক মাৰিলে মোৰ গালিখিনি দেখোন অথলে যায় ?”

“বাক যি কৰিলি কৰিলি আৰু, ভাল হ’ল । সি অস্ত্ৰভঃ নিজৰ দেশৰ মানুহৰ আগত এই কথাবোৰ বসানিবগৈ পাৰিব ।”

এনেতে ইয়ট্টিন আহি ওলাল। ছাব হাতক হুগিমাচ
গবয় পাখীৰ আকৃষ্ট হুটা বাজিত চাবিটাকৈ দহি-বড়া।

খাবলৈ আবন্ত কৰি দি যুগলীকৰে ক'লে, “এতিয়া আচল
খবৰটো শুন। আমি গোৱালিয়ৰ সড়কেৰে ইমান বেগেৰে
কিয় আহিছিলো বুলি ভাবিছিলি ?”

“কিয় আহিছিলি ?”

“গোৱালিয়ৰ অধিকাৰ কৰিবলৈ।

“পাগল !!”

“ইমবান, আমি বোৱাকালি গোৱালিয়ৰ অধিকাৰ কৰিলেঁ।”

“পাগল। তই মোৰ লগত ঠাট্টা কৰিছ !!”

“এইটো কি ঠাট্টাৰ সময়, ইমবান ? গোৱালিয়ৰ এতিয়া
আমাৰ। গোৱালিয়ৰ উঠেছ হাজাৰ শিক্ষিত দুৰ্দ্ধৰ চিপাহী
আক কামানবোৰ এতিয়া আমাৰ হাতত। সঁচাকৈয়ে আনন্দত
পাগল হোৱাৰ কথা, ইমবান খৰি ল’, যেন চিপাহী বিজোহ
আকৌ নতুনকৈ আবন্ত হ’ল !”

ভাব পাছত যুগলীকৰে লাহে লাহে গোটেইটো ঘটনা ক’বলৈ
ধৰিলে।

কান্দিৰপৰা যুগলীকৰইত যেতিয়া পলায় সিহঁতৰ অবৰ্ণনীয়
হুৱাহুৱা। খাদ্য নাই, অস্ত্ৰ নাই, দুৰ্বল দেহাৰে সিহঁতে বাতিৰ
অন্ধকাৰত আগবাঢ়ে আক দিনত জংঘলত আশ্ৰয় লয়। সিহঁতৰ
এভ্যেকটো ঘাটিয়েই জংগল হৈ গৈছে। যুদ্ধৰ কাৰণে সখল
নাই, জীৱনৰ কাৰণে নাই আহাৰ আক নিৰাপত্তা।

এনে সময়তে বাগ্ৰচাৰেবাই সেই ভয়ঙ্কৰ হুঃসাহসিক প্ৰস্তাৱটো
কৰি পেলালে, ‘আমি গোৱালিয়ৰ অধিকাৰ কৰিম’।

ইমবান অপিয়াই উঠিল, “নিশ্চয় ! ইমান সাংঘাতিক কল্পনা
কৰিবলৈ বাগ্ৰচাৰেবাৰ বাহিৰে আন কাৰ ইমান হুঃসাহস আছে ?”

“ব’বিটোন”, যুগ্মলীকবে ক’লে, “কিহেবে যুদ্ধ কবিলিহেঁভেন ভই ? এটা কামান নাই, প্রত্যেকটো ঘোঁরা অশুস্থ, ভৰোৱালবোৰৰ আগ ভাঙিছে, বন্দুক চলাবলৈ বাকদ নাই। চিপাহীবোৰৰ বহুতৰে ভৰি ভঙা, বহুতৰে হাত কটা, কিছুমানৰ গাত মৰা-বিষ, ভালেমানৰ আকৌ মগজৰ দোষ। বাওচাহাবহঁতে ভাবিলে অসহনীয় কষ্টত বাজিৰ মস্তিস্কৰ বিকৃতি ঘটিছে।

“কিন্তু বাজিচাহেবাই দীপ্ত অগ্নিশিখাৰ দৰে দৃঢ়তাৰে কৈ উঠিল, ‘ওহো, গোৱালিয়ৰ আমি আক্ৰমণ কৰিবই লাগিব। চিক্ৰিয়াৰ সকলো সৈন্য, চোৱাৰী, গোলন্দাজ, কিল্লা, প্রাসাদ আমি অধিকাৰ কৰিম। তাৰ বাহিৰে আমাৰ আক অন্য কোনো, উপায় নাই।’

“ইতিমধ্যে চিৰ্খাবীৰপৰা তাঁত্ৰিয়া টোপী আহি বিপ্লৱী দলৰ সৈতে আকৌ লগ লাগিছেহি। বাজিচাহেবৰ কথাত যুক্তি দেখিয়েই হওঁক নাইবা, বাজিচাহেবৰ কাষত অপৰাধবোধ উদয় হোৱাৰ কাৰণেই হওঁক, তেওঁ সেই প্রস্তাৱত মূৰ হুপিয়ালে।

“হুংসাহসিকতাৰ নিচাত চিপাহীবোৰ জপিয়াই উঠিল। বাজিচাহেবাই সিহঁতক আক সিহঁতৰ নেতাবোৰক দীপ্ত নেত্ৰে উৎসাহিত কৰিবলৈ ধৰিলে। আৰম্ভ হ’ল সেই অদ্ভুত গোৱালিয়ৰ অভিযান। ধুমুহাৰ গতিত সিহঁত আগবাঢ়িল।

“যোৱাকালি, জুন মাহৰ প্ৰথম তাৰিখে লক্ষবৰপৰা দহ মাইল দূৰৰ বাহাছপুৰ গাঁৱত মোৰাৰ নদীৰ পাৰত, গোৱালিয়ৰ বাহিনীৰ লগত যুগ্মলীকৰহঁতৰ সন্মুখীন হ’ল। বাতিপুৰা শুই উঠি যুগ্মলীকৰহঁতে দেখিলে মোৰাৰ নদীৰ বালিৰ ওপৰত বিভিষিকাৰ দৰে ধিয় হৈ আছে গোৱালিয়ৰৰ হাজাৰ হাজাৰ সৈন্য। অতি আধুনিক পদ্ধতিৰে শিক্ষিত সৈন্য সিহঁত। হকুমলৈ আপেক্ষা কৰি স্মৃষ্ণল চাৰিটা শাবীত ধিয় হৈ আছে, বন্দুকধাৰী চোৱাৰী,

বন্দুকধাৰী পদাতিক, তৰোৱালধাৰী চোৱাৰী আৰু তৰোৱালধাৰী পদাতিক। বালিৰ বস্তাৰ কাষে কাষে থিয় কৰাই থৈছে মূৰ্তিমান যুত্ৰাৰ দৰে চক্ৰিছটা কামান।

“সেই মুহূৰ্ত্তত বাঈচাহেবাই সকলোকে নিজৰ ঠাইত বৈ থাকিবলৈ হুকুম দি নিজে ডেৰ-শ অশ্বাৰোহী লৈ আগুৱাই গ’ল। দহ হাজাৰ চোৱাই থকা বন্দুকৰ একেবাৰে সন্মুখত থিয় দি তেওঁ ক’লে, ‘চিপাহী ভাইসকল! পলাশী যুদ্ধৰ পাছত এশ বছৰ পাৰ হৈ গ’ল। এশ বছৰৰ পাছত আজি আমাৰ ধৰ্ম আৰু জাতিৰ কালিমা মুচিবৰ সময় আহিছে, সময় আহিছে বিদেশীৰ গৰাহৰপৰা হিন্দুস্থানক মুক্ত কৰাৰ। ভাইইত্ত! যদি তোমালোকে সঁচাকৈয়ে ভাবা যে হিন্দুস্থান তোমালোকৰ, তেন্তে হিন্দুস্থানক ফিৰিসাঁৰ হাতৰপৰা জোৰেৰে কাঢ়ি লোৱা আৰু যদি জাৰা যে আজাদস্বাহী এটা মিছা আৱাজ...মোক তোমালোকে এই মুহূৰ্ত্ততে হত্যা কৰা। দ্বিতীয় বক্তৃতা নোহোৱাকৈ মোৰ বাহিনী উলটি যাওঁক, তোমালোকেও আনন্দমনে ফিৰিঙ্গীৰ লগত যোগ দিয়গৈ।’

“এনেতে বিপ্লৱী দলৰ চোৱাৰী এটাই আৰু সন্মুখলৈ আগবাঢ়ি গ’ল আৰু ওপৰলৈ তৰোৱাল দাঙি চিঞৰিলে, ‘দীন! দীন! হব হব মহাদেও!’

যুগলীকষে উত্তেজিত মাতেৰে কৈ গ’ল, “গোৱালিয়ৰৰ কৰ্ণিন্জেলটৰ জেনাবেলহঁতে বাৰে বাৰে আক্ৰমণৰ হুকুম দিবলৈ ধৰিলে। কিন্তু এখনো তৰোৱাল আকাশলৈ দাঙ নাখালে, এটা বন্দুকবো গুলী জুৰুটিল। ইচ্, সেই দৃশ্য তই দেখিব লাগিছিল ইমৰান! তই দেখিব লাগিছিল কেনেকৈ বন্দুক-তৰোৱাল দলিয়াই পেলাই সিহঁতে দলে দলে আমাৰ কালে দৌৰি আহিছিল। ইটোৱে সিটোক সাৱটি ধৰি আমি বালিৰ ওপৰত

বাগবি বাগবি পৰিছিলোঁ। আনন্দত আমি পৰম্পৰক ঘুঁচিয়াইছিলোঁ, চুলি ছিটি দিছিলো, ভাব পাছত মোৰাৰ নদীৰ কোবাল সোঁতত জপিয়াই পৰিছিলোঁগৈ। নৈৰ বালি-চৰত থকা ভৰমুজবোৰ আমি ভুকুৱাই ভুকুৱাই ভাঙি খাইছিলো, এবাই ঘোৱা টুকুৰাবোৰ ইটোৱে সিটোৰ মূৰলৈ দলিয়াইছিলোঁ।”

উশাহ লৈ যুগলীকৰে ক'বলৈ ধৰিলে, “এটা অদ্ভুত দিন গৈছে যোৱাকালি। সন্ধিয়া সময়ত বিনা বক্তৃপাত্তে আমি গৈ গোৱালিয়ৰ দুৰ্গত সোমালোঁ। চিহ্নিয়া আৰু ওমবাহবোৰে তিবোতাৰ ঘাগড়া-ওড়না পিন্ধি আত্ৰাৰ কালে পলাল। আমাক অভিনন্দন জনাবলৈ কিল্লাৰ কামানবোৰে বাবে বাবে গৰ্জিবলৈ ধৰিলে। সাধাৰণ মানুহৰ ক্ষুৰ্তি কি চাবা? সিহঁতে দিনকমৰাও, বলবন্তৰাও, মাহুৰকাৰ, ফাড্কে আদি ডাঙৰ মানুহৰ জনশূন্য ঘৰবোৰত সোমাই বয়-বস্তু তচ্‌নচ্‌ কৰি লুটপাত আৰম্ভ কৰি দিলে।”

ইয়াচিন আৰু বাবিয়াই ভগ্ন হৈ যুগলীকৰৰ কথা শুনিছিল। কথা শেষ হোৱাৰ পাছত ইয়াচিন দৌৰি ওলাই গ'ল গাঁৱৰ মানুহক গোৱালিয়ৰ জয়ৰ বাতৰি দিবলৈ, বাবিয়া গৈ ৰাজ্জনি ঘৰত সোমাল। আমীন নামৰ কাম কৰা ল'ৰাটোৱে যুগলীকৰক গা ধুবলৈ পানী দিলেহি। ভেতিয়া নিশা আৰম্ভ হৈছে।

এঘণ্টামানৰ পাছত গাঁৱৰ মানুহেৰে ইয়াচিনৰ মুচাকিবখানাত চোতাল ভৰি পৰিল। ৰাতিৰ আন্ধাৰতে হৈ-চৈ কৰি, সিহঁতে যুগলীকৰৰ মুখৰপৰা গোটেই কাহিনীটো আকৌ শুনিলে। ভাব পাছত দোভাগ নিশালৈকে নানা ধৰণৰ ফিৰিঙ্গীবিবোধী শ্লোগান গাই গাই গাঁৱৰ আলিয়ে আলিয়ে ঘূৰি ফুৰিবলৈ ধৰিলে সিহঁতে।

পিছ দিনা সন্ধিয়াৰ আগে আগে ইয়াচিনহঁতৰপৰা বিদায় ল'লে ইমৰান আৰু মুগলীকৰে। দুয়োকে আদাৰ জনাই সেমেকা মাতেৰে বাৰিয়াই ক'লে “আমাৰ ইয়ালৈ আকৌ কেতিয়াবা আহিবনে, থা-চাহাৰ ?”

“নিশ্চয়, নিশ্চয় আহিম।” গভীৰ অন্তৰ্ভূতিৰে ক'লে ইমৰানে। “যুদ্ধ প্ৰায় শেষ হয় হয় অৱস্থা, বাৰি। শেষ হ'লে প্ৰথমে ইয়ালৈকে আহিম। কেইদিনামান থাকিমহি। এইখন মুচাক্ৰি-খানাৰ এই নিৰ্জন শান্তি.....ইয়াৰ গছ-লতা-বন... প্ৰকৃতিৰ এই স্নিগ্ধ আবেশ আৰু সপোনৰে ৰচা নিশাবোৰ.....” বাৰিয়াৰ সৰল চকুজুৰিব অব্যক্ত ভাষাধিনি পঢ়িবলৈ চেষ্টা কৰি কৰি ইমৰানে কথাৰ মাজতে বৈ গ'ল।

“খোদাই আপোনালোকক বিজয়ী কৰিব।” বাৰিয়ে ক'লে। “আপোনালোক জয়ী হ'ব। আহিব কিন্তু দেই।। আমাক নাপাহৰিব, নাপাহৰিব দেই ?”

সিহঁতক নাপাহৰে .....নাপাহৰে ইমৰানে। যন লভাৰে ঘেৰা কুঞ্জবনৰ পৰিধিৰ মাজত খৰিকাজাই আৰু যুঁইফুলৰ কাচিয়নীত থিয় হৈ থকা এই অকণমান শান্ত মুচাক্ৰিখানালৈ তাৰ জানো কিয় এটা অদ্ভুত মৰম সোমাইছিল, জেঁধা হৈছিল ইয়াৰ মালিক-মালকিনলৈ। প্ৰকৃতিৰ অলিখিত এটি দাক্ষিণ্যৰ দৰে এই মুচাক্ৰিখানাৰ স্নিগ্ধ ছবিটো ইমৰানৰ শুকাম জীৱনত হয়তো চিৰকালৰ কাৰণে থাকি যাব এটি স্পৰ্শাতীত কামনাৰ দৰে।

.....সি নাপাহৰে সি.... নাপাহৰে সিহঁতক !

মুগলীকৰ আৰু ইমৰান দুয়ো ধোঁহাত উঠিল।

পিছ দিনা বেলি পৰোতে পৰোতে দূৰত গোৱালিয়ৰ দুৰ্গ দেখা গ'ল। দুশ হাত ওখ মালভূমিৰ ওপৰত এক স্বপ্নপূৰ্বৰ দৰে থিয় হৈ আছে দুৰ্ভেদ্য গোৱালিয়ৰ দুৰ্গ।

“দুপৰীয়া নিজিবোৱা হ'লে সোনকালেই পালোহিহেঁতেন আমি।” ইমবানে ঘোঁৰাৰ বেগ কমাই দিলে।

“যি সাংঘাতিক ৰ'দ, জিৰাবই লাগিব।”

সোনেৰেখা নলাৰ কালৰপৰা এজাক ময়ূৰ উৰি গ'ল। আকাশৰ গাভ ছবিৰ দৰে সিহঁতৰ ক'লা অৱয়ববোৰ দেখা গ'ল মাত্ৰ। বৰ স্নিগ্ধ সজ্জিয়া। দিনটোখ প্ৰচণ্ড গৰমৰ পিছত এই ঠাণ্ডা বতাহহাটি ক'ৰপৰা মাৰিছে কোনে জানে। দুৰ্গৰ পাদদেশত থকা গোৱালিয়ৰ চহৰ বিণিকি বিণিকি দেখা গৈছে। দেখা গৈছে অসংখ্য প্ৰাসাদ, ফুল-বাগান আৰু চহৰৰ দীৱাৰ।

“আমি প্ৰথমেই ক'লে যাম?” ইমবানে সুধিলে।

“বৈজনাথৰ তালৈ, সি এটা পুৰা ঘৰ ভাড়া লৈছে। আমি বেভন পালো নহয়, ক'ব পাৰনে? তোৰ দৰমহাও জমা হৈ আছে চাটৈ!” যুগলীকৰে ক'লে।

“মধুমতী পৰিচাৰিকাৰোৰৰ লগত আছে ভেনেহ'লে?”

“ঐ। ফুলবাগ কাৰেঙৰ কাষতে দালান এটা আছে ৰাষ্ট্ৰটোহেৰা। সেই দালান-সংলগ্ন আন এটা ঘৰত আছে কেইজনীমান পৰিচাৰিকা, লগত মধুমতী।” যুগলীকৰে হাঁহিলে। “ইয়াত ঝাঁচীৰ দৰে নাৰী-সৈন্য বাহিনী আছে বুলি ভাবিছ নেকি?”

“নাই ভবা। কেনেকৈ লগ পোৱা বাৰ ভাৱিছ?”

“দেখাই যাওক।”

“মই যদি এতিয়াই বৈজনাথৰ তালৈ নগৈ প্ৰথমে মধুমতীক লগ ধৰোঁ?”

“ইমান চিন্তা কিহব ? মধুমতী সম্পূৰ্ণ ভালে আছে । মই ভেতিয়াবেপৰা সদায় আগচি ধৰি আছো, এক মুহূৰ্ত্তও চকুৰ-পৰা আঁৰ কৰা নাই ।”

ইমবানে হাঁহিলে । “ভাই কি বুলি মাতে ভোক ?”

“বাঃ ! ভাই আকৌ মোক মাতিব কিয় ? মোক চিনিয়ে নাপায় চাগৈ !”

সজিয়াৰ অন্ধকাৰ নামি অহাৰ লগে লগে দেখা গ’ল কিল্লাৰ-পৰা বাশি বাশি আভচ বাজি বাজি উৰিছে । বাজিৰ শব্দৰ লগে লগে মানুহৰ হাই-উকমিও শুনা গ’ল ।

“ইমানখিলাক বাজি পুৰিছে কোনে অ’ ?” ইমবানে ক’লে, “মানুহৰ হৈ-চৈ শুনিছ ?”

ঘোঁৰাৰ লেকাম ঢিলাই দিলে যুগলীকৰে । “বাওচাহাব সম্ভৱ পেশোৱা-খাহী ঘোষণা কৰিছে । ভেনেকুৱাই কথা এটা মাজত শুনিছিলোভো ।”

“পেশোৱা-খাহীৰ আৱাজ—আক এই সময়ত ? পেশোৱা-খাহীৰ আৱাজেৰে কাৰ হৃদয়ত সহাবি দিব বাওচাহাব ? পাঠান, আফগান, মকবানী আৰু উত্তৰ ভাৰতৰ সৈন্যই হিন্দুস্থানৰ কাৰণে জান দিবনে পেশোৱা-খাহীৰ কাৰণে জান দিব ?”

“অৱশ্যে বাওহঁতে দিল্লীৰ মস্‌নদ মানি লৈছে ।” যুগলীকৰে ক’লে, “তথাপি এইটো দোৰ্ঘোৰ বুৰ্জকামি, কি ক’ব ? বাঈচাহেবাই সিহঁতক হাক দিছিল, সিহঁতে নামানিলে ।”

আকাশৰ কালে চাই চাই ইমবানে ক’লে, “ইমানবোৰ বাজি পুৰিছে—এতিয়া কামানৰ বাবে বাকদ বাকী থাকিলেগৈ হয় !”

অলপপৰ নিম্নাতে গৈ থাকিল দুয়ো । ভাৰ পাছত ইমবানে আগৰ বিষয়টোৰ স্মৃতিভাল টানি আনি সুধিলে, “মধুমতীয়ে ভোক নাখাভে ?”

“মোক আকৌ কি মাতিব ?”

“ভয়ে কথা নাপাত কিয় আগধৰি ?”

“কি বিষয়ে কথা পাতিম ?”

ইমবানে হাঁহি পেলালে। “ছোৱালীজনী কেনেকুৱা লাগে তোৰ ? খুব পোনপটিয়া নহয়নে ? পোনপটিয়া মানুহৰ অন্তৰখন খুব চাক হয় সাধাৰণতে।”

“হু। আচ্ছা, ইমবান, তোক এটা কথা সোধো। চাৰি আকৌ, তোৰ দিলৰ কোনোবাখিনিভ দৰ্দ দি নিদিও যাভে। আচ্ছা, মধুমতীৰ লগত তোৰ অলপ—মানে ‘হেৰি’ আছে নেকি ?”

“পাগল। ভাই হিন্দু নহয় ?”

“ভাত কি আছে ? ভাইভৰ ধৰ্মইভো সকলোকে গ্ৰহণ কৰে।”

“নহয় অ’, মধুমতী মোৰ ধূলিত খেলাৰ দিনবে লগৰী, ভাইৰ প্ৰতি মোৰ অন্য ভাব থাকিব কেনেকৈ ? সাঁচ বহা মৰম এটা আছে নিশ্চয়। ভনী-টনীৰ দৰে বুলি ক’ম নেকি ? ঠাণ্ডক, ভই হাঁহিবি।”

কিল্লাৰ দৰৱাজা পাই যুগলীকৰে পাঞ্জা দেখুৱালে। প্ৰকাণ্ড এখন ফিৰিস্তি বোঁদালি বৰীয়া-দলৰ নায়েবে ইমবানৰ নামটো উলিয়ালে। তাৰ নামৰ চাৰিওকাষে ক’লা চিয়াহীৰে দাগ দি ধোৱা হৈছে। অৰ্থাৎ চৰকাৰীভাৱে সি মৃত সৈনিক।

বৰীয়া-দলে সিহঁতক কিল্লাত সোমাবলৈ দিলে।

বৈজনাথক পোৱাৰ পাছত তাৰ মুখৰপৰা কথাবোৰ এতিয়া ভালকৈ গম পোৱা গ’ল। হিন্দুস্থানৰ মধ্যমণি গোৱালিয়ৰ দুৰ্গৰ সামৰিক গুৰুত্ব প্ৰচণ্ডভাৱে সাংঘাতিক, সেইটো কোনে বুই কৰিব ? বিশাল দুৰ্গ, সীমাহীন অন্ত-শত্ৰু, অজস্ৰ খাদ্য শস্যৰ ভাণ্ডাৰ আৰু ভোগাখানা। বৰলাট কনিঙে হেনো কৈয়ে পেলাইছে যে বিপ্লৱীবোৰে যদি সঁচাকৈয়ে গোৱালিয়ৰ অধিকাৰ কৰিছে

ভেঙে নিজেই হিন্দুস্থান এৰি গুচি যাব। কিন্তু তাঁতিয়া চৌপী আৰু বাওচাহাব এই বিজয়ৰ ব্যৱহাৰ কৰিলে অন্য ধৰণে। ভেঙলোকে ডাক-জমককৈ বিজয়োৎসৱ পাতিবলৈ আৰম্ভ কৰি দিলে। বাইচাহেবাই ভেঙলোকক দুমুগুৰ গুৰুত্ব বুজাবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। কিন্তু ভেঙলোকে বুজক ছাৰি কাড়িয়াহে পাতি ল'লে। কোজ আৰু ৰাজ্য হেৰুৱা বাইচাহেবাব কথাক ভেঙলোকে গণিতাই নকৰিলে। তেওঁৰ পূৰ্ব-কীৰ্ত্তিও পাহৰি গ'ল।

গোৱালিয়ৰ সোমোৱাৰ লগে লগেই বাইচাহেবাই কোমধ্যক্ষ আমীৰচাঁদ ৰাটিয়াৰ সহায়েৰে নিজৰ আৰু গোৱালিয়ৰৰ কোজৰ অজ্ঞাত বিহু লাখ টকা বিলাই দিছিল। ৰোচৰা চিপাহীয়োৰে কত দিন দৰমহা পোৱা নাই। তাৰ পাছৰপৰা আৰু তাঁতিয়াইভে বাইচাহেবাক মতা নাই। লাখ লাখ টকা খৰচ কৰি ডাক-জমকভাবে ভেঙলোকে ফুলবাগ প্ৰাসাদত উৎসৱ পাতি হিন্দুৰাজ্য পেশোৱা-গাহী ঘোষণা কৰিছে। ঘিটু, ঘোঁ, দৈ, মিঠাইৰে লক্ষৰ ভৰি গৈছে—ভোজ খুৱাইছে হাজাৰ হাজাৰ বামুণক। বজ্জখচিত শিৰপেঁচ আৰু কক্ৰা পিন্ধি বাওচাহাব হৈছে পেশোৱাৰ প্ৰতিভু, মুক্তাৰ মালা পিন্ধি তাঁতিয়া হৈছে সেনাপতি, বামৰাও গোবিন্দ হৈছে মুখ্যপ্ৰধান মন্ত্ৰী। ঠিক যেন পুতলা নাচৰ ৰজা-মন্ত্ৰী-সেনাপতি !

ফুলবাগ কাৰেঙৰপৰা উকুৱা ৰাশি ৰাশি ফটকা-ফুলবাৰিৰ কালৈ চাই চাই বৈজন্যৰে ক'লে, “কাৰে জাৰে ফোজ মানে ৰেজনডোগী চিপাহী। কুঁচ কাৰি আৰু গোৱালিয়ৰতে ভেঙ আমাৰ লগত তেনে ব্যৱহাৰ কৰিছে। ৰাওৰ ৰেজনৰ ব্যৱহাৰ কোন চিপাহী-চালাই জাৰ দিবলৈ যাব ? আক্ৰমণ দিক অক্ৰমণ হিউৰ'জৰ ঘোঁৰাৰ খুৱাৰ শব্দ শুনিবলৈ আকোঁকো ৰাও আমাৰ ওচৰলৈ—ভেজিলা যদি হোৱা নহলিবাও, চাই গাক !

পিছ দিলা বাস্তিগুৱা মধুমতীক লগ ধৰিবলৈ গ'ল ইয়াক।
জলধৰ নওলকা কুঠীত আছে বাইচায়েৰা। তাৰে সংলগ্ন ঘৰ
এটাও কাঁচীৰপৰা অৱা ভিৰোতা-চিপাহী হ'ই একনৌ আৰু
বাইচায়েৰাৰ পৰিচাৰিকাখিনি আছে। লগতে মধুমতীও।

মধুমতীয়ে ইয়াকক দেখি অগ্ৰমতে হত্বাক, তাৰ পাহুত
স্থিত। তাৰ পাহুত বসতি আৰু সৰ্বশেষত উৎফুল্লিত হ'ল।
ইমান দিনৰ ঘটনাবোৰ একেলগে ক'বলৈ পৈ তাই খেলি-খেলি
জগাই দিলে। চকু ডাঙৰ ডাঙৰ কৰি ক'লে কেনেকৈ কুঁচত
ধৰা পৰা বাঁহটা চিপাহীক ফিৰিজীয়ে ফোজৰ কথা কোৱাবলৈ
সাত ঘণ্টা ব'দত থিয় কৰাই থৈ মানিলে, কেনেকৈ কান্ধিব
কাঁহলীয়া ভিৰোতা একনৌয়ে ফিৰিজীৰ সৈন্যৰ মাজত থিয় হৈ
থাকোতেই বোৰখাৰ জলধৰপৰা পিস্তল মাৰি তিনিটা চিপাহীক
বন্দুকাই দিলে, কেনেকৈ বেচেৰা বুঢ়া চিপাহীটোৰ ঘোঁৰাৰ চকুত
গুলী লগাত ঘোঁৰাটোৱে জপিয়াই বুঢ়াক মাটিত পেলাই
দৌৰিবলৈ ধৰিলে আৰু পা-দানীত ভৰি বান্ধ খাই বুঢ়াই কেনেকৈ
টোঁচৰি টোঁচৰি নৰক-যন্ত্ৰণাৰে মৰিল—সকলোৰে শ্বেষত, আজি বাস্তি-
গুৱা কেনেকৈ সকল'ৰা এটাই সৌ গক-পোৱালিটোৰ কাণত চিয়'ৰি
ভালকাল লগাই পোৱালিটোৰ গাখীৰ খোৱা খাতু উকুৱাও
উকুৱাও কৰিছিল।

দুপৰীয়া যুগলীকৰে ক'লে, “ধেমালীটো দেখিছিলে ? ফটকা
আৰু খিউৰ গোন্ধেৰে লক্ষ্যৰ জৰি গ'ল। কাঁচী-মধ্য ডাক্তৰ
হাজাৰ হাজাৰ বিশ্বৰীয়ে ইয়াৰ কাৰণেই ঘনিবা প্ৰাণ দিলে।”

হুই হাতৰ মুঠী আঁকাশলৈ দাঙি বৈজনাথে ক'লে, “তাতিয়া
বেইমান ! কাও বেইমান ! কি নতিব, চালা—এজন অকৃত
নেজ নাই আমাৰ !”

“বাইচায়েৰাকৈ ডাঙৰ মেতা পৃথিৱীৰ ক'ত বিচাৰি পাবি
তই ?” ইয়াকৈ ক'লে। “কিন্তু সামন্তৰূপে বেতিয়া কোনে

বিপ্লবৰ পৃষ্ঠপোষকতা কৰে ভেটিয়া যি নেতাৰ হাতত কৌজ, বাজ্য, ধন-সোণ বেছি থাকে, প্ৰতিপত্তি আকাশ-চোৱা হয়, সেই নেতাকেই বিপ্লবৰ নেতৃত্ব দিবলৈ লোভ কৰে। তাৰ প্ৰত্যুত্তৰ এই নেতা যদি হয় মূৰ্খ আৰু স্বার্থলোভী, বিপ্লব নষ্ট হ'বলৈ আৰম্ভ কৰে, ধৰা যেনেকৈ হৈছে আজি গোৱালিয়ৰত।”

“আমাৰ সাধাৰণ চিপাহীৰ মাজৰপৰা বাছি এজনক নেতা কৰি ল'ব লাগিছিল।” বৈজনাথে ক'লে।

“সাধাৰণ চিপাহীৰ গাত নেতাৰ গুণবিলাক নাথাকেও ক্ষুটিও নোলায়। নহ'লে সৰ্বপ্ৰথমে ময়েই নেতা হৈ গ'লোহেঁতেন।” ইমৰানে ক'লে।

“আচলতে এইটো কোনো বিপ্লৱেই হোৱা নাই, বিদ্ৰোহহে হৈছে।” যুগলীকৰে ক'লে। “কাক তইতে বিপ্লৱ বুলি ক'ব ? দাক্ষিণাত্যত কোনে বিপ্লৱ কৰিছে ? বুন্দেলখণ্ডৰ পশ্চিমে কোনে বিপ্লৱ কৰিছে

“নাই কৰা যদি নাই কৰা।” ইমৰানে ক'লে, “গাটেই ৰেশখনত জুই লাগিলেহে বিপ্লৱ বুলি কয় নেকি ? ফৰাছী দেশত তিনিভাগৰ এভাগ মানুহেহে দেখোন বিপ্লৱ কৰিছিল। আচলতে আদৰ্শৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে কোনটো বিপ্লৱ আৰু কোনটো বিদ্ৰোহ। বিপ্লৱ কৰে জনসাধাৰণে, বিদ্ৰোহ কৰে কোনো বিশেষ শ্ৰেণীয়ে। বিপ্লৱ হয় কোনো আমূল পৰিৱৰ্তনৰ কাৰণে, বিদ্ৰোহ হয় কোনো বিশেষ উদ্দেশ্য লাভৰ কাৰণে। বিপ্লৱৰ আদৰ্শ থাকে, বিদ্ৰোহৰ আদৰ্শ নাথাকে, মাথোন উদ্দেশ্য থাকে। বিপ্লৱ সদায় সফল—বিদ্ৰোহ সদায় বিফল।”

বৈজনাথে বিৰক্তিতে লগাই দিলে, “....ইত্যাদি ইত্যাদি”।

বৈজনাথৰ কালে চাই যুগলীকৰে ক'লে, “বাজীচাহেবাবো হাত-ভৰি বান্ধি থৈছে ৰাত্ৰকেইটাই। যা, বৈজনাথ, চেৰাৰ লৈ আহ আজি খুব খাই স্কুৰ্টি কৰো। বিৰক্তি ধৰি গৈছে হাতত।”

ইয়াৰ পিছৰ সপ্তাহটো সঁচাকৈয়ে খুউৰ স্ফুৰ্ণিত গ'ল। আড্ডা পিটি, ডাবা খেলি, নাচ-গান, হৈ-হাল্লা কৰি। দিনত ভীষণ গৰম কাৰণে বহুতো চিপাহীয়ে বাতি মদ খাই বাস্তাই-নৰ্দমাই পৰি থকাটোকে পছন্দ কৰিছে। আনন্দ মনে আলি-পদূলি শুষ্ক ঘূৰি ফুৰিছে সকলোৱে। যুদ্ধৰো কথা নাই, কুচ-কাৰাজৰো কথা নাই। চিপাহীয়েও নকয়, বজাঘৰেও নাম নলয়। যুদ্ধৰ কথা সকলোৱেই পাহৰিলে—যেন যুদ্ধ নায়েই। চিপাহীবোৰে মজ্জলিচ্ কৰি, আমোদ বিচাৰি কিল্লা, চহৰ, লক্ষৱ, মোৰাৰ, কাম্পু আৰু ছাউনিবোৰত ঘূৰি ফুৰিছে। চুবাদাৰ-হাবিলদাৰবোৰে চেষ্টা কৰিছে কিজানিবা কোনো দোকানীৰপৰা ধৰ্ম্মকি দি সন্তোষ বস্তু লোৱা যায়েই। বাও আৰু তাঁতিয়াৰ চিপাহীবোৰে সময়-সুবিধা পালেই চিক্কায়াৰ চিপাহীৰ লগত চেলৈপু কৰিছে। কণ্ঠিজেণ্টৰ চিপাহীয়ে বাও-তাঁতিয়াক 'বেইমান' 'বেভমিজ' কৈ গালি পৰাৰ লগে লগে ভেঙুলোকৰ ফোজবোৰকো একোষাৰকৈ কথা শুনাই থৈছে।

সেই দিনা সন্ধিয়া মধুমতী আৰু ইমৰানে চহৰৰপৰা তিনি মাইলমান আঁতৰত পাহাৰৰ ফালে ফুৰিবলৈ গৈছিল। স্নিগ্ধ জোনাকনিশা। পাহাৰৰ তলৰ সোনেৰেখা নলাৰ পানীত জোনৰ প্ৰতিবিস্ম পৰি লৰিছে।

পাহাৰী শিল এটাত ওচৰা-উচৰিকৈ বহিছিল ছয়ো।

“খুৰ ভোকা নহয়নে ? খুৰ ভোকা।” ইমৰানে ক'লে।
 “তাঁতিয়াইতো পেশোৱাৰ তাঁবেদাৰ সাজি মোতিৰ মালা পিন্ধি হীৰা-খটোৱা ছৰোৱাল লৈ মুখ মেলি বহি আছে। মই কি ভাবিছো জান ? ভাবিছো কাইলৈ পুৱাই গৈ যেনেকৈ হওক বাঁজচাহেবাক লগ ধৰিম। চিপাহীবোৰৰ মনৰ কথা মই জানো, বাঁজচাহেব'ৰ কথাত সিহঁতে উঠ-বহ কৰিব। বাঁজচাহেবাই যদি আঙুলিৰে এটা ইংগিত দিয়ে, সিহঁতে আঙুল খাই উঠি এই বান্দৰ দুটাক ওফৰাই পেলাই কিৰিজীৰ সৈতে যুঁজিবলৈ বাৰ।”

মধুমতীয়ে অকুণ্ঠ ধবধব বোঁকা হাঁহি এটা মাৰি ইমবানলৈ চালে। হাঁহিটোৰ ভিত্তৰ ভাষা হ'ল, 'তোমাৰ বেচ বীৰত আছেগৈ, বা: !'

“হাঁহিহু ? কিবিত্ত আহি আতীন পালেহি।”

“আজ্ঞা, সিহঁতে এইটো বাস্তাইদি কি মন্তলমন্ত আহিছে কোৱাৰ্চেল ?”

“বগনীতি, মাধু, বগনীতি। যদি সিহঁতে আহি কোটাহু-কি-চবাইত ঘাটি পাতিব পাৰে লক্ষ্য সিহঁতৰপৰা চাবি মাইল দূৰত থাকিব আৰু গোৱালিয়ৰ থাকিব সাত মাইল দূৰত। কোটাৰ পাহাৰ অতিক্ৰম কৰিলেই কাম্পু ময়দান আৰু ছাউনি দেখল হ'ল—লগতে কিল্লাৰ দক্ষিণফালটো একেবাৰে হাতৰ মুঠিৰ থাকিল। সিহঁতৰ আন এটা দলে যদি মোৰাৰ কেণ্টনমেন্ট অধিকাৰ কৰিব পাৰে ? তাৰো সৈন্য-বেৰেক, আম্পতাল কুঠি সৰ্ব্বৈ আহে, এটা সম্পূৰ্ণ ছাউনিৰ কাৰণে। চাই থাক বাক, সিহঁতে লক্ষ্য আৰু মোৰাৰ এই দুয়ো ঠাইৰপৰা বিপ্লৱীবোৰক তেলি মি কিল্লাত শুধাই ভাৰ পাহতহে কিল্লা আক্ৰমণ কৰিব।”

“হিউব'জক কামৰপৰা বেহাই দি তুমিয়েই কিবিজীৰ কৌজৰ সেনাপতি কৰিব পাৰা দেখোন !” মধুমতীয়ে মুখটিপি হাঁহিলে।

সন্ধিয়া পাৰ হৈ গৈছে। তলত বাকি থৈ অহা ঘোঁৰা চটাব কোনোবা এটাই চিঁহিহিয়ালে। মধুমতীয়ে ক'লে, “ব'লা না, যাওঁ। বহুত দেবী হ'ল।”

“মাধু, কটৌৰী গাঁৱৰ সেই সৰু মুচাকিৰখানাটোত গল্প থাকোতে মই আগৰ কথাখিলাক ভাবিছিলো। ভাবিছিলো, মোৰ বন্ধুখিলাক সকলো এটা এটাকৈ খহি গৈছে—বিঠোৰত ক, গীৰাঠত ক, দিল্লীত ক নাইবা বাঁচীতেই ক। যুগলীকৰ আছেগৈ, কিন্তু বোধকৰোঁ নিও বাৰ সোনকালেই।”

“মইতো বাকী আছে ? আৰু কিয়—ওস্তাদ ? ওস্তাদৰ মাস্তুলখিনি ? অৱশ্যে তেওঁলোকৰ কোনো নিশ্চয়তা নাই।”

“হঁ, তই বাকী আছে।” অইন কিবা ভাবি ভাবি ক’লে ইমবানে। সি একান্তমনে গছৰ পাত এটা কালিছিল। “একমাত্ৰ ভয়েই বাকী আছে। ভোব কৰা মই কেতিয়াও পুৰ ভাবো। ষাটীও সকলো মাস্তুল-মস্তুল খিনি সন্ধান হৈ থকা মহলা এটাত মাজৰাতি অকলশৰীয়া ছোৱালী এজনী লগ পাইছিলো। কামান এটাত আউজি তাই অকলে থিয় হৈ আছিল। তাইক দেখি কেনেকুৱা লাগিছিল জান ?

“কেনেকুৱা ?”

“কেনেকৈ ভোক বুজাম এতিয়া ? মতা মাস্তুলৰ চকুৰে চাব পৰা হ’লে বুজিগৈছেই।” ইমবানে আৰু এটা গছৰ পাত হাতত ল’লে। “কিন্তু কি হ’ল বাক ক’চোন ? সেই ছোৱালীজনীৰ সজল চকুত মই নিজৰ প্ৰতিবিস্ম দেখিলো নেকি ? পৃথিৱীত পুৰ অকলশৰীয়া লাগিল নিজকে—মোৰ বন্ধুবিলাকৰ কথা মনত পৰিল, মোৰ কথা মনত পৰিল। সেই দিনাৰপৰাই মোৰ কথা ভাবিছো মই। ভাবিছো একমাত্ৰ ভয়েই মোৰ আপোন।”

খিল খিলকৈ হাঁহি মধুমতীয়ে ক’লে, “মতলব কি ? মোক এতিয়া বিয়া কৰাবা নেকি তুমি ?”

তাইৰ কথাটো কাণ নকৰি ইমবানে ক’লে, “তই বাক কেতিয়াও ভেনেকুৱা অকলশৰীয়া অনুভৱ কৰা নাইনে, মাধু ? চাওঁ মাধু, মোৰ চকুলৈ চাওঁ।”

বঠাৎ যেন কি হ’ল ইমবানৰ। সি উদভ্ৰান্তৰ দৰে হুই বাৰ মেলি মধুমতীক সাক্ষী ধৰিলে। মধুমতীৰ ওঁঠৰ ওপৰত মোৰ ওঁঠৰ প্ৰশ্ন পৰিল।

“অসত্য ক’বাবা !!.....এয়া।”

এক আছাৰ মাৰি তাক একুৱাই পেলালে মধুমতীয়ে । তাই আক নব'ল....পাহাবীয়া একা-বোঁকা বাটেৰে বনবীয়া জন্তুৰ দৰে ক্ৰিপ্রভাবে তললৈ নামিবলৈ ধৰিলে ।

ইমবানে পিছফালৰপৰা মাতিলে, “মাধু ! বৈ যা—অকলে নাযাবি !”

কিন্তু মধুমতী তেতিয়া অদৃশ্য হৈ গৈছে । অলপ পাছতে তাইৰ ঘোঁৰাই চহৰৰ কালে ভীৰ বেগে দৌৱাৰ শব্দ শুনা গ'ল ।

পিছ দিমা ৰাতিপুৱা ছলস্থূল কাণ্ড !

পুৱাৰেপৰা তাঁতিয়া আৰু ৰাওৰ উদ্দেশ্যে ইচ্ছামতে গালি-গালাজ কৰিছে চিপাহীবোৰে । ফিৰিকী আহি আমীন পোৱাৰ খবৰ পাই টিঙিৰি-তুলাৰ দৰে জ্বলিছে ঐতোকটো চিপাহী । পুৱাই পুৱাই সিহঁতে উৰ্দি পিন্ধি ওলাইছে । আজি এটা হেস্ত-নেস্ত হৈ ৰাৱ ৰাও-তাঁতিয়াৰ লগত ।

বৈজনাথ, যুগলীকৰ আৰু ইমবানে সাজি-কাছি বাহিৰলৈ ওলাবৰ কাৰণে সাজু হৈছিল । এনেতে দূৰত ঘোঁৰাৰ শব্দ শুনি যুগলীকৰে বাহিৰলৈ ভুমুকিয়াই চাই ক'লে, “মধুমতী আহিছে । আমি দুটা আগতেই ওলাও ভেস্তে । তাই আমাক দেখিলে লাজ পাব পাৰে । ইমবানে পাছত আহি আমাক কাৰাজ-ময়দানত লগ দিবি ।”

ইমবানে ক'লে, “ভইতো থাকটোন !”

কিন্তু সিহঁত গ'লগৈ ।

অলপ পাছত মধুমতী আহি সোমাল । তাইৰ গাছ বগা সাজ-পাৰ । ইমবানে এক লহমাতে চিনিলে যে সেইঘোঁৰাৰ বেচেৰীৰ আটাইতকৈ ভাল পোছাকী-কাপোৰ । মধুমতীৰ কাণত দুলা জ্বলিছে । তাইৰ উদ্ভিত সেই হাবডাল

কোঠাভ সোম্বায়ে তাই সুধিলে, “তুমি বাঈচাহেবাব তালৈ যাবা নহয় ? কাৰবাৰ কেনেকুৱা হৈছে দেখিছায়ভো !”

“ওঁ । বাম । বাৰৰ কাৰণে ওলাইছোৱেই ।” সহজ মাতেৰে ইমবানে ক’লে । কিন্তু লি সুৰ নাদাঙি জোতাৰ ফিটা মৰাত ব্যস্ত হৈ থাকিয়ে ক’লে, “বহ ।

মধুমন্তী নবহিল । তাই এ . য় বৈ থাকিল অলপ সময় । “তুমি কালিবাতি বাক কিয় ভেনেকুৱাখন কৰিছিল। কোৱাচোন ? তোমাৰ মতিভ্ৰম হৈছিল নেকি ?”

ইমবানে মূৰ নুতুলিলে । মধু ভীয়ে থিৰিকীৰ ওচৰলৈ গৈ চিকত হাত থৈ বাহিৰলৈ চাই থাকিল নিৰ্নিমেয়ে । অলপ পাছত তাই অসুট মাতেৰে ক’লে, “কিয় ভেনেকুৱা কৰিছিল। কোৱাচোন ?” তাইৰ মাত যেন ফুচ্-ফুচনি হৈ ওলাইছে । “মই জানো, তুমি ইমবান নোহোৱা । ক’ব নোৱাৰো তুমি কোম । আমাৰ গাঁৱৰ মোৰ ল’ৰালিৰ লগৰীয়া ইমবান আজি সাত বছৰ আগতে পানীত পৰি ঢুকাইছে । কাল্লিৰ যুদ্ধৰ সময়ত সেই ইমবানৰ খুৰাকক মই লগ পাইছিলোঁ । তেৱেঁ মোক ইমবান মৰাৰ বাতৰি দিছিল । চাৰি বছৰ বয়সতেভো এবা-এবি, চেহেবা মনত থাকিব কেনেকৈ মোৰ ? ভথাপি তোমাৰ বাঁও কাণৰ লতিত তিল এটা নেদেখি মই মাজে মাজে বৰ আচৰিত হৈছিলোঁ । কাণৰ লতিত থকা মন্ত তিল এটাৰ কাৰণে ইমবানক ‘কুন্তলা’ ‘কুন্তলা’ বুলি জোকোৱাৰ কথা ইমান স্পষ্টকৈ মনত পৰে !”

“মাধু !” শব্দটো ডিঙিত ফুটি নোলোৱাৰ কাৰণেই যেন আকৌ উচ্চাৰণ কৰিলে ইমবানে, “মাধু !”

মধুমন্তীয়ে ইমবানৰ কথালৈ মুঠেই মন কৰা নাই । তাই নিজে নিজক কোৱাৰ দৰেই কৈ গ’ল, “তুমি ইমবান নোহোৱা । তুমি কোনোৱেই নোহোৱা । কাল্লিৰ যুদ্ধৰ পিছত মই কত দিন চিন্তা কৰিবৰ চেষ্টা কৰিছো তুমি কোম । তোমাৰ কথা, তোমাৰ

ব্যবহার সাধনণ চিপাকীৰ দৰে গৈয়। ভোমাব খোজ কাটল, ভোমাব চেহেৰাত অজিতাভ্যাস ছাপ আছে। কঙ ঠাই কুৰিছা কুৰি, কিতাপ পঢ়িছা ভাঙকৈয়ো বহুত বেছি—কাটা, ইংৰাজী, ফৰাছী প্ৰত্যেকটো ভাষা কিমান ভালকৈ জনা ভূমি! ভোমাবি হুঃসাহস, ভোমাব ধৈৰ্য্য, উদ্যম আৰু কুৰি—ভোমাব, সাধাৰণ মানুহ ভূমি মোহোৱা। সাধাৰণ মানুহ ভূমি মোহোৱা... অন্য কোনো মানুহ, অন্য কোনো পৰিচয়।”

ইমানপৰে ইমবান সহজ হ'ল। সি হাঁহিলে। বৰ শক্তিব হাঁহি, যেন ডাঙৰ বোজা এটা নামি গ'ল মূৰপৰা।

“পৃথিৱীত মানুহ বিচাপেই মোৰ পৰিচয়”, সি ক'লে, “বিন্দুস্থানত মোৰ চিনাকি এয়ে যে মই বিপ্লৱী। মই অজ্ঞাত: কাৰো শত্ৰু নহও, মাধু।... বিপ্লৱী.... এই চিনাকিৰেই যোক লব নোৱাৰে মাধু? অন্য পৰিচয় নাপালে কি কোনো গ্ৰান্থি থাকি যাব?”

“ইমবা...”, ক'বলৈ গৈ মধুমতীয়ে সংকোচ কৰি বৈ গ'ল।

ইমবানে ক'লে, “মানুহা ‘ইমবান’ কুলিয়ে। ফুটা মানুহৰ একে নাম থাকিব নোৱাৰেনে? নে ‘ইমবান’ নামটোৰ কাৰণেই মই ইমানেই না-লায়ক?”

ইমবানে হাঁহিবলৈ চেষ্টা কৰিলে। মধুমতীয়েও এবাৰ খীণভাৱে হাঁহিলে। কিন্তু পিছ গুহুৰ্ত্ততে তাইৰ মুখ আকৌ গম্ভীৰ হ'ল। “নালায়ক?” তাই ক'লে, “বেছি লায়ক কাৰণেইহে, জোমালৈ ভয় লাগে। দিল্লীত কি অসাধাৰণ জেদৰ সৈতে যুঁজিছিলো ভূমি। ভাবিছিলো দিল্লীৰ হৰাৰ পিছত ভূমি হয় গ্যাংল হৈ যাব, নাইবা আত্মহত্যা কৰিব। কিন্তু অজুত, ভূমি আজিকৈয়ে যুঁজিয়েই আছে।... অৱশ্যে ভূমিয়েই এদিন কৈছিলো, যে পৰাজয়ৰ চৰকাৰ আত্ম-সমৰ্পণ কৰাটো বিপ্লৱ নাইবা বিপ্লৱী কাৰণেই চৰিত্ৰ নহয়। বিপ্লৱ অপৰাজিত।”

মধুমতীয়ে আকৌ বিমিকীর ঠিকড় হাত ধৈ রাহিবর কালে চালে । “নহয়, ভয়কর ভেদর সৈতে ভূমি স্বদেশক ভাল পোরা । ...কি গোঁরাব ভূমি । ...কিন্তু তোমাৰ আত্মভাগব ভুলনা নাই, ইমবান । যেয়েই নোহোয়া ভূমি, তোমাক মই প্রকা করোঁ !”

গাকব ভলবপবা ছুট উলিয়ালে ইমবানে । দিহাশেলাইব কাঠি মাৰি এটা ছুট ফলালে । “ইমানখিনি লৈকে যদি কৈছ, মাধু”, সি ক’লে, “ভেঙে অন্ততঃ আক এটা কথা মানি ল’ । মইতো জানো যে তোৰ প্রকৃত আপোন মানুহ কোনো নাই, হিন্দুস্থান স্বাধীন হওক বা পৰাধীন হৈয়েই থাকক, তোৰ ব্যক্তিগত জীৱনলৈ দুৰ্যোগ আহিব বহুতো । এটা কথা অন্ততঃ মানি ল’ । মানি ল’ যে মই তোৰ আপোন, মানি ল’ যে তোৰ প্রতি মোৰ দায়িত্ব আছে । জীৱনত স্বাধীনভাৱে ভই যেমেকৈ ইচ্ছা যায় চলিবি, যিকৈ ইচ্ছা যায় কৰিবি, কিন্তু তাৰ দায়িত্ব ল’ম ‘মই’ ।”

কথা কৈ কৈ মধুমতীৰ নিচেই কাষ পাইছিলহি ইমবানে । সি একেলগেঠাৱৈয়ে ছুটটো ছপি গৈছিল ।

তাই মনে মনে থকা দেখি সি ক’লে, “নে মোৰ পৰিচয় নাই কৰণেই আজি সকলো শেষ হৈ গ’ল ? আগৰ সকলো সব-সবনহ আজিয়েই কি মূল্যহীন হৈ গ’ল ? কৈ দে মাধু, মোৰ চিনাকিয়েই কি সকলো..... মই মানুহটো একোৱেই নহয় ?”

মধুমতীয়ে দুই হাতেৰে মুখ ঢাকি পেলাইছিল । তাই কান্দিছিল নে কি ? ফুচ্ ফুচাই কোৱাৰ দৰে ক’লে তাই, “আক নক’বা, ইমবান । ভূমি মহৎ.....ভূমি মহৎ আক মই তোমাক ভাল পাওঁ.....কিন্তু আজি এৰি দিয়া.....আজি মোক আক একো নক’বা ভূমি !”

তাই দৌৰি ঘৰবপবা এলাল আক ঘোঁৰা উঠিল । পাথৰেৰে বন্ধোৱা বাতাত তাইৰ ঘোঁৰাৰ খুৰাৰ পদ তুলিৱলৈ পালে ইমবানে ।

.....অলপ সময়ৰ পাছত ইমবানেও লক্ষ্যৰ পিনে কনমণ্ড ঘোঁৰা চলালে ।

নওলক্ষী কুঠিৰ দৰবাজাত দুটা বৰকন্দাজে, বাধা দিলে ইমবানক । বাজিচাহেবাৰ ছকুম নোহোৱাকৈ কুঠিত সোমোৱা নিষেধ, সিহঁতে তাক বুজাই ক'লে ।

“কিন্তু বাজি-চৰকাৰ এতিয়া আছে ক'ত ?” ইমবানে সুধিলে, “কৈঠক ঘৰত, নে অন্দৰ-মহলত ? মই চৰকাৰক খুব দৰকাৰী চিঠি এখন দিবলৈ আহিছোঁ ।”

বৰকন্দাজহঁতে ক'লে, “চৰকাৰে এতিয়া তৈয়াৰ হৈ বৈঠক ঘৰত বহিছেহি । কিন্তু কৈছোৱেই, মুলাকাত হ'ব নোৱাৰে । চিঠিটো আমাৰ হাতত দি যোৱা ”

ইমবানে বৰকৈ কেৰ-জেষ কৰাত সিহঁতে নায়েবৰ কোঠাটো দেখুৱাই তেওঁৰ হাততে চিঠিখন দি যাবলৈ ক'লে ।

কোঠাত সোমাই নায়েবৰ একেবাৰে সন্মুখত থিয় হৈ দীঘল চালাম দি ইমবানে ক'লে, “বাদাৱৰ্ঘ, হাকিম-চাহাব, চৰকাৰৰ লগত মুলাকাত কৰিবলৈ আহিছোঁ, পাৰিমনে ?”

“কি দৰকাৰ ?” হীন্দ নাকটো দাঙি ভতোধিক ভীন্দ মাতেৰে সুধিলে নায়েবে । ছচমাৰ ভলেদি এবাৰ ইমবানক নিৰীক্ষণ কৰি আকৌ কামত মন দিলে তেওঁ ।

“দৰকাৰ ব্যক্তিগত ।”

নায়েবে দুৱাৰৰ ফালে আঙুলিয়াই গৰ্জি উঠিল, “এই মুহূৰ্ত্ততে ইয়াৰপৰা ওলাই যোৱা । কোনো ব্যক্তিগত কথাৰ কাৰণে দেখা হ'ব নোৱাৰে ।”

জৈপত হাত ভৰাই থিয় হৈ আছিল ইমবান । একেটা
আপতে মেজধন পাব হৈ সি নায়েবৰ একেবাৰে কাষ পালেহি ।
পিছ মুহূৰ্ত্তে তাৰ পিস্তলৰ নলীয়ে নায়েবৰ বুকু স্পৰ্শ কৰিলে ।
“খবদাৰ, নিচিয়ঁ বিব....যদি প্ৰাণলৈ মমতা আছে”, সি ফুচ্‌ফুচাই
ক’লে, “আল্লাৰ নামত কিবা কাৰুক যে মোক চৰকাৰৰ লগত
দেখা কৰিবলৈ দিব ।”

নায়েব বেচেৰাই তেতিয়াও অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰৰ সন্মুখীন হৈ পোৱা
নাই । তেওঁ আগলি কলপাত কঁপাদি কঁপিছে । থোকা-থোকি
মাতেৰে তেওঁ ক’লে, “দোহাই আপোনাৰ....চৰকাৰৰ একো অনিষ্ট
নকৰিব । পিস্তল-ভৰোৱাল ইয়াত থৈ যাওঁক ।.....”

“পৱিত্ৰ কোবান-খৰীফৰ নামত মই এই শপত খাইছো
যে চৰকাৰৰ কোনো অনিষ্ট নকৰোঁ ।” ইমবানে থিয় হ’ব খোজা
নায়েবক জোৰকৈ কান্ধাত ধৰি বহুৱাই দিলে । বেঁকা হাঁহি
এটা মাৰি তেওঁৰ ফালে নিজৰ পিস্তল আৰু ভৰোৱাল
দলিয়াই দিলে সি । তাৰ পাছত ক্ষিপ্ৰবেগে ঘৰৰ ভিতৰ সোমাল ।

বৈঠক ঘৰত সোমায়ৈ ইমবানে যিটো দল দেখিলে তাৰ
সন্মুখীন হ’বলৈ সি প্ৰস্তুত হৈ অহা নাছিল । বঘুনাথ সিংহ,
গুল-মুহাম্মদ, গণপংবাও মাৰাঠা, বামচন্দ্ৰবাও দেশমুখ, মান্দাৰ,
কাশী কুনবীন, জুহী নাটকৱালী আৰু নায়ে থা । সোমাজতে
দহ বছৰীয়া দামোদৰৰ সৈতে তলমুৰকৈ বহি আছে বাঁজিচাহেবা ।
হঠাৎ একেলগে ইমানবোৰ ডাঙৰ মানুহক সন্মুখিত দেখি তাৰ
বুকুখন অলপ হ’লেও কঁপিল ।

বঘুনাথ সিংহই ইমবানক দেখিয়ে চিনি পাইছিল, কিবা
এটা ক’বলৈ মুখ মেলিছিল তেওঁ । বামচন্দ্ৰবাও দেশমুখেও
আঙুলি জোকাৰি থিয় হৈছিল । কিন্তু কাকো কথা ক’বলৈ সময়
নিদি ইমবানে হাতষোৰ কৰি ক’লে, “মোৰ ধুট্টাক আপোনালোকে

কৰ্মা কৰিব ! হিন্দুস্থানৰ মুক্তি-যুঁজাক হিচাপে আজীৱন যুঁজ কৰাৰ অধিকাৰত মই চৰকাৰক এটি প্ৰশ্ন কৰিবলৈ আহিছো, যে জাতিৰ ভৱিষ্যতৰ এই মহা সন্ধিক্ষণত চৰকাৰে গণ-বিপ্লৱক সকল নেতৃত্ব দি লাখ লাখ শহীদৰ আজাদ-হিন্দৰ আদৰ্শক ৰূপ দিব, নে সামান্য সামন্ততান্ত্ৰিক বিবাদ-বিসংবাদ আবেগ-ভাৰ-প্ৰৱণতাৰ মাজত হেৰাই গৈ তাক ধ্বংস কৰি দিব ?”

ৰাজগুৰু জেশমুখে ইতিমধ্যেই গৰজি উঠিছিল, আৰু বিশালবপু দুটা বৰকল্লাজে আগবাঢ়ি আহি ধৰি পেলাইছিল ইমৰানৰ দুয়োটা বাহ । কিন্তু সিহঁতক একে আকোৰে গাৰ-পৰা একৱাই দি ইমৰানে কঠিনভাৱে কৈ উঠিল, “মই আজি চৰকাৰৰ সম্মুখত কথা ক’ম বুলি দৃঢ়-প্ৰতিজ্ঞ হৈ ইয়ালৈ আহিছো । আৰু এই কথা ক’বলৈ মোৰ আজি অধিকাৰ আছে যে মোৰ পৰিয়ালৰ প্ৰত্যেকটো মানুহে সৰ্বস্ব ত্যাগ কৰি দেশৰ কাৰণে প্ৰাণ আহুতি দি গৈছে, আৰু ময়ো সেই একে আজাদ-হিন্দৰ আদৰ্শত যুঁজক আদৰ্শ ল’বলৈ আগুৱাই আহিছো । এই কাৰণেই আজি মোৰ অধিকাৰ আছে যে মই ৰাজশেখৰ—ময়েই সেই হতভাগ্য শেঠ চন্দ্ৰশেখৰৰ পুত্ৰ যাৰ পৰিয়ালৰ আত্মবলিদানৰ কাহিনী ভাৰতবৰ্ষত কাৰোৱেই অবিদিত নহয় ।”

অদ্ভুত এক বোবা বিস্ময়ত মানুহবোৰ ভূমিত হৈ থিয় দি থাকিল । কেইটামান মূৰুৰ্তৰ কাৰণে প্ৰত্যেকেই মাত-বোল পাহৰি গ’ল । ঘটনাৰ অৰিহাস্যতা আৰু দিবা-সন্ধেৰৰ মাজত যুঁজি হেৰুৱাই ভেঙলোকে মাথো হতবাক হৈ বৈ থাকিল । ৰাজশেখৰ ॥ শেঠ ৰাজশেখৰ । ইও কি সম্ভৱ ?

ভেঙলোকৰ মাজত যেন অস্পষ্ট গুলন উঠিল ।

“ময়েই শেঠ ৰাজশেখৰ ।” ইমৰানে কৈ গ’ল, “সোণৰ দলিচাৰ ওপৰেদি খোজকাটিছিল মোৰ পূৰ্বপুৰুষ—পাঁচটা হিউৰুজ

আক পাঁচটা ৱেলিংটন স্কোয়াৰেৰ কিম্ব পৰা লোণ আছিল যোৰ দেউতাৰ হাতত । জীৱনৰ শেষ মুহূৰ্ত্তত নিজক চিনি পাইছিল দেউতাই—অত্যাচাৰ আৰু পাপেৰে কলুষিত সেই সোণবোৰৰ প্ৰায়শ্চিত্ত কৰিবলৈ বিচাৰিছিল নিজৰ আৰু ল'ৰা-ছোৱালীৰ জীৱন দেশৰ ভৱিত সঁপি দি । আৰু তাৰ প্ৰতিফল স্বৰূপে ভেঙে কি পাইছিল তাক আপোনালোকে জানে—লক পুতেকৰ লগত পিঠিয়া-পিঠিকৈ বান্ধি ভেঙক সিহঁতে কামানৰ আগত উকুৱাই দিছিল ।” ইম্বানে বাঁচাৰোঁৰ পিনে চালে । বাঁচাৰোঁৰ আন্তিন খুলি বাউসীটো দাঙি ধৰি লি ক’লে, “এয়া ইয়াত চাওক, এয়া আমাৰ গৃহ-অধিষ্ঠাত্ৰী মা জাৱানীৰ চিত্ৰাঙ্কণ । দেৱীৰ নামত স্বাধীনতাৰ লগত গ্ৰহণ কৰি আমি যুদ্ধত নাগিছিলোঁ ।”

“শেঠ ৰাজশেখৰ, আমি আপোনাক চিনি পাওঁ ।” ইম্বানুৱেলৰ মুখত কথা ক’লে বাঁচাৰোঁৰাই । “কিন্তু আপুনি আজি ইমান সাধাৰণ বেশত কিয় ?”

হাঁহিলে ইম্বানে । “সাধাৰণ চিপাহীৰ দৰেই যুদ্ধক্ষেত্ৰত থকাৰ ইচ্ছা । নেভা হ’বলৈ চেষ্টা যে কৰা নাছিলো এনে সময় । কিন্তু সেই সময়ত গোটেই ভাৰতবৰ্ষত যোৰ সুৰৰ কাৰণে যোঁটী টকাৰ পুৰস্কাৰ ঘোষণা কৰা হৈছিল । গতিকে মা দেউতাই কাম কৰাটো সম্ভৱপৰ নাছিল । তদুপৰি এই যুগত নেভা হ’বলৈ নিজা ফৌজ আৰু বথেউ টকা লাগে । নেভা হ’ব পৰা কোনো জুৰেই যোৰ নাছিল—কিন্তু গুপ্ত সংগঠন আৰু সন্ত্ৰাসবাদী কাৰ্য্যত দক্ষতা যোৰ আছিল । সেইটো আপুনিও জানে, কাৰণ....” কামিজৰ বাঁচাৰোঁৰ বুৰণীৱাকৈ কটা অংশটো দেউতাই ইম্বানে কৈ গ’ল, “ভাবোৱালে কটা চোলাৰ এই ডোখৰ আপোনাৰ মনত পৰেনে ? বছ দিনৰপৰা এই কামিজটোক মই বহুখুলীয়া সম্পদৰ দৰে সাঁচি থছিলোঁ; আজি তাকে পিন্ধি আহিছোঁ ।”

সকলোৱে ইজনে সিজনৰ মুখলৈ চোৱা-চুই কৰিলে। বাৰ্জিচাহেবাই মাথোন বিষমভাৱে হাঁহিলে। “বই জানো”, ক’লে ছেখেতে।

বাহিৰৰ বাস্তাৱত হঠাৎ খুব হলস্থূল শুনা গ’ল। গণপৎ বাও, কাশী, জুহী আদি কেইজনমানে উঠি গৈ থিৰিকীয়েদি বাহিৰলৈ চালে। বিশৃঙ্খলভাৱে চিহ্ন-বাখৰ কৰি কৰি বাস্তাইদি দলে দলে চিপাহীবোৰ গৈছে। ইয়ান হলস্থূল কৰিছে সিহঁতে যে কবো কথাই শুনিবৰ উপায় নাই :

ইয়ানে ক’লে, “চিপাহীবোৰৰ আজি ধৈৰ্য্যৰ বান্ধ ভাঙি গৈছে। আজি বাতিপুৰাই টোপী চাহাবে সিহঁতক সমবেত কৰিবৰ চেষ্টা কৰিছিল, কিন্তু সিহঁতে তেওঁৰ কথা শুনা নাই। কাৰণ তাঁতিয়া টোপীয়ে চৰম বিশ্বাসঘাতকতা কৰিছে সিহঁতৰ লগত। আজাদ-শ্বাহীৰ নামত সিহঁতক পথলৈ নমাই আনি নিজে পুণ্যার্জনত ব্যস্ত হৈ পৰিছে। যোৱা বাৰটা দিন সিহঁতক কুচ-কাৱাজ নকবোৱাকৈ বহুৱাই বাধি ভিল্‌ভিলকৈ সিহঁতৰ কৰ্মশক্তি নষ্ট কৰিছে তেওঁ। স্বাধীনতাৰ যুদ্ধত প্ৰাণ দিয়া সিহঁতৰ জাত-ভাই লাখ লাখ শ্বহীদৰ পৱিত্ৰ স্মৃতিক তেওঁ নিজৰ ব্যক্তিগত স্বার্থান্বেষণে অপমান কৰিছে। এই সৰ্বহাৰাৰ দলটোলৈ আপুনি এবাৰ চকু মেৰি চাওক, যি পথত সিহঁতে এবাৰ খোজ পেলাইছে সেই পথত সিহঁতৰ মৃত্যু নাইবা মুক্তিৰ বাহিৰে আক অন্য কোনো গতি নাই।”

চিপাহীৰ দীঘল মিছিলটোৱে হৈ-চৈ কৰি গৈ আছে তেতিয়াও। সিহঁতৰ হয়তো এয়ে আশা যে, সিহঁতৰ চিহ্ন-বাৰ্জিচাহেবৰ কাণত পৰেগৈ। হলস্থূলৰ মাজে মাজে টুকুৰা-টুকুৰি আৱাজবোৰ উঠি আহিছে,—‘তাঁতিয়া ছুম ডকাং যাও’, ‘তাঁতিয়ানে বেইমানি কিয়া’, ‘পেশোৱাশ্বাহী আজাদী বুটা হ্যায়’, ‘তাঁতিয়াকে সাধ নেহী লড়েজে, আজাদ-শ্বাহীকো মিটি নেহীডালেজে’, হলস্থূলৰ মাজত সিহঁতৰ বাকী আৱাজবোৰ হুগুনা হৈ গৈছে।

ইমবানে বাজীচাহেবাক লক্ষ্য কৰি ক'লে, “সিহঁতে বৰ আশা কৰিছে যে আপুনি সিহঁতৰ নেতৃত্ব গ্ৰহণ কৰিব। যদিও সিহঁত আপোনাৰ সৈন্য নহয় তথাপি আপোনাৰ আঙুলিৰ এটা ইংগিতত সিহঁতে হাজাৰে হাজাৰে প্ৰাণ দিবলৈ আগুৱাই আহিব। অকল সিহঁতেই নহয়, মীৰাট আৰু দিল্লীৰ পতনৰ পিছত বিহাৰ, অযোধ্যা আৰু সমগ্ৰ মধ্য ভাৰতেই আজি বৰ আশাবে আপোনাৰ নেতৃত্বলৈ বাট চাইছে।”

অলপ সময়ৰ পাছত মিছিলটো পাৰ হৈ গ'ল। এনেতে গণপংবাও মাৰাঠাই খবৰ দিলেহি যে বাওচাহাব, তাঁতিয়া চৌপী আৰু বান্দাৰ নৱাব আহিছে। কেইমুহূৰ্তমানৰ ভিতৰতে বাহিৰত খোজৰ শব্দ শুনা গ'ল। কোঠাত প্ৰথমেই প্ৰৱেশ কৰিলে বান্দাৰ নৱাবে, তাৰ পাছত এজন এজনকৈ বাওচাহাব আৰু তাঁতিয়া। বাজীচাহেবৰ অলুচৰবৰ্গক আশা কৰা নাছিল বোধকৰে বাও আৰু তাঁতিয়াই; ভেঙলোকক অলপ শঙ্কিত হোৱা যেন দেখা গ'ল। বাজীচাহেবৰ বিষয় মুখলৈ চাই হুৱো তললৈ মূৰ কৰিলে।

অলপ সময়ৰ পাছত তাঁতিয়া লাহে লাহে আগবাঢ়ি গ'ল। মাৰাঠী বীভিন্নতে বাজীচাহেবাক সম্ভাষণ জনাই ভেঙ ক'লে, “ইংৰাজ সৈন্য বৰ ওচৰ পালেহি। যিকোনো চৰকাৰ বিপদৰ সন্মুখীন। এতিয়া আমি একেলগ হোৱাৰ দৰকাৰ। আপোনাৰ সাহায্য প্ৰাৰ্থনা কৰিছো।”

দীঘলকৈ হুমুনিয়াহ পেলালে বাজীচাহেবাই। ভেখেতে ক'লে, “আজ পৰ্যন্ত এবড়া অটোকাট বিড় বচুন যে জিৰাপাড় অৱ কলে তে ফলদ্রুপ হোণাচী আশা আতাঁ বাহিলী মাহী। আজিলৈকে বি ভয়ানক পৰিশ্ৰম কৰা হ'ল তাৰ ফলশ্ৰুতিৰ আশা আৰু মাথাকিলগৈ। যুদ্ধৰ প্ৰস্তুতি কৰা উচিত আছিল বি সময়ত, সেই সময়ত, আপোনালোক যিকোনো সময়ত যত্ন আছিল। মই সাক্ষ্য নাবী।

আপোনালোকক পৰামৰ্শ দিবলৈ মোৰ কি ক্ষমতা আছে ! মাথোন
অস্বাভাৱ কঠোৰ পৰিশ্ৰমৰ কথা ভাবি মই শঙ্কিত হৈছোঁ ।”

বিবৰ্ণভাৱে বাজীচাহেবাই এক দৃষ্টিৰে মাটিলৈ চাই ব'ল ।
ভুলদূৰ কবিলে তাঁতিয়া আৰু বাওঁচাহেবে ।

তাঁতিয়া টোপীয়ে সুৰৰ পাণ্ডুী খুলি বাজীচাহেবৰ অধিব
কাষত মাটিৰ ওপৰত নমাই থ'লে ।

চকু তুলিলে বাজীচাহেবাই । চকুৰ কোণত নিম্বৰৰ বিন্দুৰ
দখে এটোপ পানী চিকুচিকাইছে । ভগা ভগা মাতেৰে ক'লে
ভেখেতে, “বহুত দেবী — ব-হু-ত দেবী হৈ গ'ল ! এতিয়া
জানো মই আৰু কিবা কৰিব পাৰিম ?!”

আত্মধিকাবত নতলিব হৈ থাকিল নেতৃবৃন্দ । কথা ক'লে
ভেজছৰী বাল্যৰ নৱাবে । দীপ্ত কণ্ঠে ডেঙু ক'লে, “আপুনি বীৰ ।
বীৰৰ স্থান সদায় যুদ্ধক্ষেত্ৰত । পৰাজয় সূনিষ্ঠিত বুলি জানিলেও
আপুনি যুদ্ধক্ষেত্ৰতেই থাকিব লাগিব । সৰ্বশেষত ইয়াকে কওঁ
যে এজন বা হুজুৰৰ ভুলৰ কাৰণে বিহু হাজাৰ চিপাহীক
আপোনাৰ নেতৃত্ববপৰা বঞ্চিত নকৰিব ।”

বাজীচাহেবা সন্মত হ'ল ।

সোম্বৰ জুনৰ দিনা ধুব বাতিপুৱাই ফুলবাগৰ কালে ঘোঁৰা দৌৰাইছে ইম্বানে। বাতিপুৱা ফুৰুলি শেষবাতি বোলাই ভাল। পূবৰ আকাশখন সামান্য পোহৰ হৈছে মাত্ৰ। বাস্তা ভেতিয়াও ভালকৈ নমণি। পাহাৰৰ নামনিভ আকাৰে ঠাৰ খাই আছে। দূৰত লক্ষবত জলি থকা বাশি বাশি জোৰবোৰ বিণিকি বিণিকি দেখি।

কোটাৰ কালৰপৰা আহিছিল ইম্বান। একা-বোঁকা বাস্তা, ওখ-চাপৰ মাটি। ইয়াচিনে দিয়া ঘোঁৰাটো কিন্তু কমদামী হ'লেও সুলক্ষণীয়া। তাৰ ছালত, খোজত তেজ আছে।

ঘোঁৰাবাতি ইম্বানে প্ৰায় নাই শোৱা বুলিলেও হয়। পাহাৰৰ ওপৰৰ শিল এটাৰ কাষত বহি গোটেই বাতিটো কটাই দিছে। শেষবাতিৰ ঠাণ্ডাত অলপ টোপনি আহিছিল। শিলটোতে আউজি শুইছিল সি। কিন্তু আৰাম কৰি শোৱাৰ উপায় নাই; কণে কণে সতৰ্ক হৈ থাকিব লাগে, কোটাৰ-কি-চবাইৰ পাহাৰবোৰ বিষাক্ত সেউজীয়া সাপেৰে ভৰ্তি। আক জাবটো! কি মাৰাজুক জাব! দিনৰ গৰমটোৱে যদি মানুহক ভেজ মূৰলৈ তুলি মাৰিব পাৰে, বাতিৰ ঠাণ্ডাটোও জাব তুলনাত একো কম নহয়। একেধাৰে মকতুৰিৰ বতৰ।

ঘোঁৰাকালি মোৰাবৰ বাস্তাৰ যুদ্ধত ফিৰিঙ্গী বাহিনীৰ কেপ্টেইন নীভ নিহত হোৱাত হিউব'জে মৰণত পৰণ দি যুঁজি মোৰাব কেণ্টনমেন্ট দখল কৰিলে। আজি কোটাৰ-কি-চবাইৰ ওপৰত আক্ৰমণ হোৱাৰ কথা। ঘোঁৰাবাতি কোটাৰ-কি-চবাইৰ পাহাৰে-জংঘলে, খাল-নলা-গুহা সকলোতে একোবাৰকৈ শক্তি পৰীক্ষা হৈ গ'ল। শক্তি পৰীক্ষা ফুৰুলি কোশল-পৰীক্ষা বোলাই

ভাল, নাইবা চোৰাং আক্ৰমণৰ পৰীক্ষা—কোনে গা লুকাই
 কিমান শত্ৰু মাৰিব পাৰে । বাতিৰ অন্ধকাৰত কোটাহৰ পাহাৰ-
 জংঘল হয়তো বেচ শাস্ত আৰু নিৰ্ভৰেই দেখা যাব । কাচিং
 জুই এটা নিশাৰ চৰাইৰ কলধ্বনি নাইবা পোকৰ শব্দৰ বাহিৰে
 কোনো সাৰ-শব্দ নাই । যেন যুদ্ধৰ লগত কোনো সম্পৰ্ক নাই
 গোটেই বনানিৰ । কিন্তু হঠাতে হয়তো শুনা গ'ল আকাশ-ফলা
 গুলীৰ শব্দ । লগে লগে এটা আৰ্ত চিহ্নৰ আৰু জংঘলত
 কিবা গধুৰ বস্তু এটা বাগৰি পৰাৰ শব্দ । তাৰ পাছত আকৌ
 সকলো চুপচাপ । তেতিয়া হয়তো কোনো এটা শিলৰ কাষত
 লুকাই থকা চিপাহী এটাই বন্দুকৰপৰা পোৰা গুলীটো উলিয়াই
 পেলাই নতুন গুলী ভৰাইছে আৰু শিলটোৰ গাত এঙাৰেৰে
 লিখি খোৱা সংখ্যাটোৰ কাষতে লিখিছে '+১' । যোৱাৰাতি
 ইমৰানে চুৰটৰ জুই লক্ষ্য কৰি যিটো চিপাহীলৈ গুলীয়াইছিল
 সি তেতিয়াই মৰা নাই । তলৰ শুকান পাতৰ ওপৰত গোটেই
 বাতি ধৰকৰাই আছিল বেচেৰাই । বোধকৰোঁ সি ইমৰানৰ
 কালে একটিয়া হৈ চুৰট হুপিছিল আৰু সেই কাৰণে খুব সম্ভৱ
 গুলীৰ আগত মুখ-আৰু নাকৰ এক অংশ উৰি যোৱাৰ বাহিৰে
 তাৰ দেহৰ আন একো ক্ষতি হোৱা নাছিল । সেই চিপাহীটোৰ
 বাবদত ইমৰানে নিজৰ অন্ধটোত এক যোগ নিদি আধা যোগ
 দিছিল । হাতত চকমাটি নাইবা এঙাৰ নথকাত পাশখুৰৰ
 আগটোৰেই কাষৰ টান মাটিৰ ওপৰত হিচাপটো লিখিছিল সি ।

সেই চিপাহীটোক ধৰিলে তাৰ সৰ্বমুঠ অন্ধটো হয় চাৰে-সোতৰ ।
 কি বুৰকৰ দৰে চুৰট হুপিছিল চিপাহীটোৱে ! গৰিলা-মুঁডভতো
 চুৰট খোৱা একেধাৰেই নিষেধ । সিয়ান চিপাহীয়ে অৱশ্যে
 তাৰ মাজতেই চুৰট হুপি লয়, এনেকি আনৰ চুৰট জ্বলাইও
 দিয়ে । তাৰ অৱশ্যে বেলেগ কায়দা আছে, সকলোৱে নাজানে ।
 কিন্তু চিপাহী যিমনেই সিয়ান নহওক লগে, একেডাল দিয়া-

শেলাইৰ কাঠিৰে ছুটা ছুৰট জ্বলাই উঠি যদি তৃতীয় চিপাহীৰ ছুৰট জ্বলাবলৈ যায়, তৃতীয় চিপাহীৰ মৰণ হ'বই হ'ব। সেই কাৰণে ফোজত এদাল কাঠিৰে তিনিটা ছুৰট জ্বলোৱাৰ নিয়ম নাই।

বোৱাৰাতি ইমবান এবাৰ বিপদত পৰিছিল। গাৰ নিচেই কাষতে খচ্ খচ্ শব্দ শুনি সি প্ৰথমতে ভাবিছিল বস্ত্ৰতো পাহাৰী সাপ নাইবা আইন কিবা জন্তু হ'ব। শব্দটো শিলচটাৰ ঠিক সিকালেই, অথচ মূৰ দাঙি চালেও বিপদ। এনেতে সি দূৰত পাহাৰী ডৰিকৰ মাত শুনিলে, কোক-কোক-কোক। যুগলীকৰে সংকেত দিছে। তেন্তে জন্তু নহয়, মানুহ। ইমবান ভাত্ত থকা গয় পাই চুপচাপ আক্ৰমণ কৰিবলৈ আহিছে।

ৰাতিটোকৈও বেছি নিঃশব্দে ইমবানে শিলচটাৰ পিছকালেদি ঘূৰি গৈ আক্ৰমণকাৰীৰ ওপৰত জপিয়াই পৰিল—পাশখুবখন পিঠিয়েদি হুৎপিণ্ডত বহুৱাই দিলে। অলপো শব্দ নোহোৱাকৈয়ে গোটেইটো ঘটনা শেষ হ'ল। ষোল-সোতৰ বছৰীয়া ইংৰাজ ল'ৰা এটাৰ মৃতদেহ কঠিন পাহাৰী মাটি সাৱটি পৰি থাকিল। পৃথিৱীত নতুন পোহৰ দেখিবলৈ আৰম্ভ কৰা অন্ধুৰ এটাক হত্যা কৰিলে ইমবানে। লোকৰ স্বাধীনতা হৰণ কৰা-নকৰা সম্পৰ্কে কোনো বিবেক গঢ়ি নোৱাৰে উঠোভেই কালিয়াময় মৰণক বৰণ কৰিলে কিশোৰ প্ৰাণটোৱে। হুঃসাহসিক চকু দুটাও কোন বং ফুটি উঠিব মীমাংসা হওঁতে নহওঁতেই তাৰ দীপ্তি হেৰাই গ'ল।

ইমবানে কিন্তু একো ভবা নাছিল। মৃতদেহটোৰ পিঠিত ভৰিৰে হেঁচি খৰি দুই হাতেৰে টানি টানি সি হাড়ত লাগি থকা পাশখুবখন উলিয়াই আনিছিল। তাৰ পাছত মৃতদেহটো ঠেলি পেলাই দিছিল তললৈ। শটো বাগৰি পৰাৰ শব্দক লক্ষ্য কৰি ক'ত যেন বন্দুক এটা ফুটিছিল অনাৱকতে। ইমবানে মাথোন নিজৰ অঙ্গটোৰ কাষতে '+ ১' বুলি লিখিছিল।...

ফুলবাগলৈ আৰু বেছি দূৰ নাই। কোটাৰ-কি-চবাইলৈ সোনকলেই উভতি আহিব লাগিব ইমবান। কোটাৰত স্ব. বাজিচাহেবৰ ভলভে যি হুদল সৈন্য আছে ভাঙেই ইমবান, যুগলীকৰ আৰু বৈজনাথৰ স্থান। কোটাৰ-কি-চবাই ঠাইডোখৰৰ নামটো হৈছে এখন সৰু মুচাক্ষিৰখানাবপৰা। মুচাক্ষিৰখানাৰ অৱস্থানবপৰা প্ৰায় দেড়-হাজাৰ গজ দূৰতে এই সৈন্য হুদল মোতাৱন কৰা হৈছে। হাতীৰে টনাই কামানো অনা হৈছে কেইটামান। এই গোটেই অঞ্চলটোত সৰ্বমুঠ আঠাৰগুটা কামান পতা হৈছে। কোটাৰবপৰা লক্ষবলৈকে সকলো গিৰিখাতত ভট্টিকৈ পদাভিক, অখাবোহী আৰু বন্দুকধাৰী চিপাহী লুকাই থোৱা হৈছে।

বাজিচাহেবাই যেন দাবাৰ গুটি সজোৱাৰ দৰেহে সৈন্য সজাইছে। কাম্পুত এটা মোৰ্চা থৈছে ভাঙিয়া টোপীৰ ভলভ। ফুলবাগত এদল সৈন্য লৈ বৈ আছে বাজিচাহেবৰ সখীয়েক মান্দাৰ। বান্দাৰ নৱাৰক এদল দুখৰ চিপাহীৰে সৈতে থৈছে কাটি-ৰাতিত! গুল মুহাম্মদক থৈছে কোটাৰত। কোটাৰবপৰা ফুলবাগলৈকে সমুদায় সৈন্যক পৰিচালনা কৰিব বাজিচাহেবাই নিজে, লগত থাকিব বদুনাথ সিংহ।

ইমান সংকীৰ্ত্ত সময়ৰ যুদ্ধ-প্ৰস্তুতিক এটা অদ্ভুত ৰূপ দিলে বাজিচাহেবাই। যুদ্ধ জয়ৰ আশাক দুবাশা বুলি জাবিছিল সকলোৱে কিন্তু বাজিচাহেবাই সৰ্ব সৈন্যাবিনাশকত্ব গ্ৰহণ কৰাৰ লগে লগে এটা নতুন প্ৰাণ দিলে গোটেই ফৌজক। বাজিচাহেবৰ পৰিচালনাত যুদ্ধ কৰাৰ আশাত নিজকে সন্মানিত বোধ কৰিছে প্ৰতিটো চিপাহীয়ে।

ভেৰ জুনৰ দুপৰীয়া বাজিচাহেবাই সৈন্য-ভাৰ গ্ৰহণ কৰিছে। ইমবানে হিচাপ কৰি চালে যে ভেতিয়াৰপৰা অসামুখিক পৰিভ্ৰম কৰিছে বাজিচাহেবাই। চলিহ বন্দীৰ "ভিতৰত" কিজানি

পাঁচ ঝকটাকৈয়ো জিবণি লোৱা নাই। টাকুৰি ঘূৰাদি ঘূৰিছে, বান্দাৰ নৱাবৰে সৈতে লগ লাগি কাম্পু ময়দানত কোঁজৰ কুচ-কাৱাজ কৰাইছে দিনে-বাতিয়ে।

ইমবানে ভাবি চালে বাঈচাহেবাই বি কৰ্মদক্ষতা দেখুৱাইছে ভাব হয়তো ভুলনা নাই। তথাপি আজিৰ যুদ্ধই ভাৰতবৰ্ষৰ ভবিষ্য নিকপণ কৰিব।

চোবাংচোৱাই খবৰ আনিছে চৈধ্য তাৰিখেই, যে কিৰিজী বাহিনীত আহিছে হিউব'জ, ত্ৰিগেডিয়াৰ ষ্টুয়াৰ্ট, ত্ৰিগেডিয়াৰ জেনাৰেল নেপিয়াৰ্, কেপ্টেইন এবট্, লেকটেনাণ্ট নীভ (নিহত), লেকটেনাণ্ট হাৰকট্, কেপ্টেইন ৰীচ্, কেপ্টেইন লাইটকুট্, ষ্ট্ৰাট আদি বহু বহু ইউৰোপীয় সেনাপতি। তেওঁলোকৰ লগত ভাৰতৰ আৰু ভাৰতৰ বাহিৰৰ প্ৰৱাসী বৃটিছ বাহিনীবোৰ, হাৰ মেজেষ্টিজ এইথ্ জুছাৰ, ফ'ৰটিনথ্ লাইট ড্ৰেগন, নাইন্টি-ফিক্ থ্ ৰেজিমেন্ট, ফাৰ্ট বন্থে লেঞ্চাৰ, থাৰ্ড ট্ৰুপ, বন্থে ৰহ আৰ্টিলাৰী, টেনথ্ বন্থে নেটিভ ইনফেণ্ট্ৰি আৰু হাজাৰ হাজাৰ অন্য চিপাহী।

অসম্ভৱক কি সম্ভৱ কৰিব পাৰিব বাঈচাহেবাই? পাৰিব অসম্ভৱ প্ৰস্তুতিৰে সফলতাৰ দাবী কৰিব?

ফুলবাগ পালেগৈ ইমবানে। বাতি ভেটিয়াও ভালকৈ পুউৱা নাই। পূব আকাশৰ সীমাত জল জল কৰিছে সুবহ-কি-সিতাৰা। ছাউনিলৈ গৈ মধুমতীক বিচাৰি উলিয়ালে সি। অৱশ্যে বিচাৰি উলিয়াবলগীয়া একো নাছিল। মধুমতীহঁতে ভৈয়াৰ হৈ বাহিৰতে শাবীত থিয় দি আছিলহি। মান্দাৰৰ লগত মধুমতী আৰু কেইজনীমান মাত্ৰ ভিৰোজ্। প্ৰকৃততে সিহঁতে কোঁজৰ লগত থিয় নহৈ বাহিৰতহে আলোখ-লোখ চাই ঘূৰি ফুৰিছে।

মধুমতীক ইমবানে একাষৰীয়াকৈ মাতি লৈ গ'ল।

“ইমান পুৱাই কেনেকৈ আহিলা ইমবান?” ভাই অৰাক হৈ সুধিলে। “বাতিপুৱাৰ জলপান খালা জানো ভুমি?”

“পাগল ! মই এইমাত্ৰ কোটাকলৈ উভতি বাব লাগিব । ভই যুদ্ধলৈ পুৰাবেলাৰ ভিতৰতে যাবি নেকি ?”

“ক’ব নোৱাৰো । মইতো ফৌজত নাই, মান্দাৰৰ সহচৰী হিচাপেহে থাকিম । .....সোৱা, বাঈচাহেবা আহিছে !”

বিফালবপৰা ধোঁৱাৰ শব্দ আহিছিল সেইফাললৈ ঘূৰি চালে ইমবানে ! বাঈচাহেবা আহিছে । চিপাহীবোৰে সসজ্জা বান্ধা এৰি দিছে ভেথেক, আৰু কোৱা-কুই কৰিছে, “বাঈচাহেবা চলু বহে হোয় !”

নতুন ভকুভকীয়া বগা ধোঁৱা এটাত উঠিছে বাঈচাহেবাই । সাধেলী ধোঁৱাতো গোলাওলীৰ যুদ্ধতে মৰিছে । বড়া গোডৱালে চাগৰীদে ভেথেক বাজবত্ৰ নামৰ যিটো ধোঁৱা দিছিল সিও এই কেইদিনৰ পৰিভ্ৰমৰ ফলত ইমান শ্ৰান্ত হৈ পৰিছে যে তাক লৈ আৰু যুদ্ধ কৰা নাযায় । আজি নিশাতে চিক্ৰিয়াৰ আন্তাৱলবপৰা নতুন ভেজী মুলক্ষণীয়া ধোঁৱা বাছি লৈছে বাঈচাহেবাই । নীলা বং বাঈচাহেবাৰ সদায়েই প্ৰিয় । আজি কিন্তু ভেথেকে নীল চল্লীৰ মুৰেঠা, চিপা পায়জামা নাইবা নীল অংগবাখা পিন্ধা নাই । পিন্ধিছে বগা পায়জামা আৰু লাল-কুৰ্তা, ঠিক গোৱালিয়ৰ কণ্টিনজেন্টৰ চিপাহীৰ দৰেই । ভেথেকৰ ভৰিত বগা নাগাৰা জোতা, মুৰত বগা চল্লীৰ মুৰেঠা, ডিঙিত সামৰিক উল্লপদ অমুৰায়ী পুৰণি চিক্ৰ পেটি । ভেথেকৰ কঁকালত পাশখুৰ, হাতত মুস্তাখচিত শমশেৰ, ডিঙিত নেবালকৰ বংশৰ আলীবাঁদ স্বৰূপ সেই বিখ্যাত মুস্তাহাৰ ।

কোটা-কি-চৰাইৰ বগন্ধেৰ পিনে উদ্ধাৰেগে ধোঁৱা দৌৰাইছে বাঈচাহেবাই । বাঈচাহেবাৰ চকুৰ কোণত কি কোনো বেদনাৰ বেখা দেখিলে ইমবানে ? অকণমান হতাশ—অকণমান ফোড ? এই যুদ্ধৰ আমোঘ পৰিণতি কি তাক কি বুজিছে বাঈচাহেবাই ?

হয়তো হ'বও পাবে, হয়তোবা: নহয়। কাল আক নিয়তিৰ কচম্পষ্ট ইন্দ্ৰিতক উপেক্ষা কৰি ব্যথাভৰা ভবিষ্যৰ বুকুত বাঈচাহেবাই কোন আশাৰ বেখা আঁকিছে কোনে জানে ? অযুত উদ্ধাপনাৰে ঘোঁৰা চেকুৰাইছে বাঈচাহেবাই। অসমতল পাছাবীয়া কসাস্তাবে বিমান দূৰলৈকে ইমবানে মনিব পাৰিলে, এনেকুৱা লাগিল যেন সপোনপূৰীৰ কোনো এক কল্পিত অমিত্তভেজী কপকোঁৱাবে উদ্ধাম গতিৰে ক্ৰমেই দিগন্তৰ ফালে লৰবি গৈছে। যেন অনিৰ্বান এটি পৱিত্ৰ অগ্নিশিখাই শত গানি, শত অপবন, শত মৃত্যুক অতিক্ৰম কৰি চিৰন্তন মুক্তিৰ উদ্দেশে দুৰ্বাৰ বেগেৰে গতি কৰিছে।...

বাঈচাহেবা চকুৰে নমনা হোৱাৰ পিছত ইমবানে মধুমতীলৈ ঘূৰি চালে। ওচৰত ইমবানৰ ঘোঁৰাটো অস্থিৰ হৈ উঠিছিল। ফুলবাগৰ কঠিন মাটিত ঘোঁৰাটোৱে তাৰ খুৰাবে উদ্দেশ্যহীনভাৱে দাগ কাটিছিল। মধুমতীয়ে ঘোঁৰাটোৰ ফালে ঘূৰি চালে। ইমবান ওচৰ চাপি আহিল, “মাধু....”

মধুমতীৰ চকু তেতিয়াও মাটিৰ বুকুৰ সেই ঘোঁৰাৰ খুৰাৰ দাগবোৰত।

“মাধু, মই ভোক....মই ভোক মাত্ৰ এটা কথা ক'বলৈ ইয়ালৈ আহিছিলোঁ....।”

“....কি কথা ? কোৱানা....”, সহজভাৱেই সুধিলে মধুমতীয়ে

“....ভোক মই ....”, কথাবোৰ ক'বলৈ গৈ ইমবানে ক'ত যেন উজুটি খাই বৈ গৈছিল।

“....হ'ল কি তোমাৰ ?” মধুমতী এইবাৰ আচৰিত হৈছিল।

“....ভোক মই এইটো কথাই ক'বলৈ আহিছিলো যে ভাই সম্ভৱ হয় যদি বাচি থাকিবৰ চেষ্টা এটা কৰিবি। জান মাধু, আমাৰ জীৱনত ব্যক্তিগত সমল সকলোবোৰ শেষ হৈ গ'ল। একোৱেই বাকী নাথাকিলগৈ। অথচ মাধু, জীৱাই থাকিবলৈ

হ'লে কিছু নগণ্য চৰ্ত্তবো স্বীকৃতি লাগে মানুহক । সেয়ে কৈছো, মাধু, মোৰ কাৰণে তই এইকণ চৰ্ত্ত মানি ল', তই বাচি থাকিবলৈ চেষ্টা কৰ ।”

“আক ভূমি ?”

“মোৰ কথা বৰ অনিশ্চিত । মাধু, কিবিদ্যুতৰ লগত আমাৰ এয়ে শেষ যুদ্ধ নহয় । তইতো জান, ওস্তাদৰ আদেশ নাপালে মোৰ মৰিববো উপাই নাই, তথাপি এই মুহূৰ্ত্তত বাঁকীচাৰ্হেৰাৰ নিৰপত্তাৰ বাহিৰে অইন কোনো কথাকেই মই ভাবিব পৰা নাই, ভাবিব নোৱাৰো !” ইমৰান অলপ ব'ল ।

“কিন্তু তই যদি, বাচি থাক....”, ইমৰানে ক্ষিপ্ৰবেগে অপিয়াই ধোঁৱাত উঠিল, “তই যদি বাচি থাক মই দূৰবপৰাই গম পাম, মাধু, পৃথিৱীৰ য'তেই নাথাকে। কিয় ! আক বিশ্বাস কৰ, মাধু, মোৰ ওচৰত তোৰ স্বীকৃতি ইমানেই অপবিসীম, জীৱনৰ বাহিৰে আন একোৰেই যে মই তাৰ মূল্য দিব নোৱাৰিম !...”

ধোঁৱাৰ পিঠিত চাবুক মাৰিলে ইমৰানে । কেইটামান মুহূৰ্ত্তৰ ভিতৰতে অকোৱা-পকোৱা কোটাৰৰ বাস্তাবে সি ক্ৰমাৎ অদৃশ্য হৈ গ'ল ।

প্ৰায় পোন্ধৰ-বিছটা বিহালা চিপাহীৰে সৈতে ইমৰান, যুগলীকৰ আৰু বৈজনাথ মূল দলবপৰা বিচ্ছিন্ন হৈ পৰিছিল । ছেদেলি-ছেদেলি হৈ পলাই অহা বেইনচ্ আৰু ভায়ালচ্ চাহাবৰ বাহিনীৰ বিক্ষিপ্ত দল এটা সিহঁতৰ মাজত বঠাতে সোমাই পৰাৰ কাৰণে এনে হ'বলৈ পালে । চেগা-চোৰোকা হাৰিৰ মাজে মাজে সোনেৰেখা নলাৰ ফালে বেগ দিছে ইমৰানহঁতে । মূৰৰ ওপৰেদি ইমানবোৰ গুলী অহা-যোৱা কৰিছে যে মূৰ দাঙিব

উপাই নাই। ঘোঁরাৰ গালত গাল লগাই ঘোঁরাৰ পিছফালে
ভৰিৰে লাহে লাহে আগবাঢ়িছে সিহঁতে।

“চাটোন, কেনেকৈ লাজ দিলে আশাক !” যুগলীকৰে ক’লে।
“কেঁচুৱা ল’ৰাৰ দৰে শুই শুই পিছুৱাই যাবলগীয়া কৰিলে !”

আবেলি প্ৰায় তিনি মান বাজিছে। প্ৰচণ্ড গৰম বতাহৰ
তাপ ১২৫ ডিগ্ৰীৰো বেছি। কিল্লাৰপৰা মুহূৰ্থ কামানৰ গুলী
আহি গোটেই অঞ্চলটোত পৰিছেহি। কেউপিনে বন্দুকৰ শব্দ,
বাকদৰ গোল, আহত ঘোঁৰাৰ চিঁহিহিয়নি, হিন্দী আৰু ইংৰাজী
ছয়ো ভাষাত হৰেক বকমৰ চিয়ঁৰ-বাখৰ। প্ৰথম ব’দত নীল
আকাশত শগুন আৰু চিলনিবোৰ উৰিছে। যুদ্ধৰ পোহান্তৰত
সিহঁতৰ কাৰণে আছে আশাতীত বসনা। তাৰেই কাৰণে লোলুপ
দৃষ্টিৰে অধৈৰ্য্যভাৱে আপেক্ষা কৰিছে সিহঁতে।

ইমৰানহঁতৰ ধাৰণা আছিল সোনেৰেখা নলাইদি পিছুৱাই
গৈ সিহঁতে আকৌ বাইচাহেবাৰ দলত পিছফালৰপৰা যোগ
দিবগৈ পাৰিব। কিন্তু এনেতে বৈজনাথে ক’লে, “ইমৰান !
এইকালে দেখোন গুলীৰ শব্দ নাইকিয়া হৈ আহিছে। বেইনচ্-
ভান্নালচক খেদি খেদি বাইচাহেবা কি আগবাঢ়ি গ’ল ?”

“হে ভগৱান ! আমি যে একেবাৰে শত্ৰুৰ মাজত পৰি ব’জোঁ।”
কোনোবা এটা নতুন চিপাহীয়ে কন্দনামূৱা হৈ ক’লে।

“চুপ কৰ। এই !” ধম্বকি দি যুগলীকৰে ক’লে, “তাঁতিয়াৰ
কামানবোৰ নিবৰ কিয় ? আৰু কিল্লাৰ কাষত বাকদৰ আৱাজ
যেন অদ্ভুত ধৰণে বাঢ়ি গৈছে !”

ইমৰানে ক’লে, “আক্ৰমণৰ গতি কিল্লাৰ কাললৈ ঘূৰি যোৱা
নাইতো ? ব’ল, সোনেৰেখাৰ পাৰে পাৰে আমি কিল্লাৰ পিনে যাওঁ।”

বৈজনাথে ক’লে, “ব’বি, ইমৰান, মই সোঁ টিলাটোৰ ওপৰত
উঠি চাই কৈ দিম ক’ত কি হৈছে।”

“খবৰ্দাৰ ! কি কৰ ? মৰিবলৈ মন্তলব কৰিছ নেকি ?”

“একো নহয় । বিনায়কেও কৰিছিল দেখোন ?” কাৰো উত্তৰলৈ অপেক্ষা নকৰি বৈজনাথে টিলাটোৰ ওপৰলৈ ধোঁৱা উঠাই লৈ গ’ল ।

“বৈজনাথ ! ভালে ভালে নামিবিনে ভই ?” যুগলীকৰে ক’লে ।

বৈজনাথে ভেতিয়া ধোঁৱাৰে সৈতে টিলাটোৰ একেবাৰে ওপৰত থিয় হৈছেগৈ । “ব’বি”, সি চাৰিওকালে চাই চাই ক’লে, “সোৱা ! কিল্লাৰ কাষত তয়াময়া যুঁজ লাগিছে, ইমৰান ! সিহঁতে ছত্ৰাবলিলাকক যুঁজিবলৈ লগাই দিছে ! সিটো দল চাগৈ বুগ্গিচাহেবাৰ ? আৰু এইফালে চা, প্ৰায় সোনেৰেখা পাৰ হৈয়েই ....আঃ....”

“বৈজনাথ !!” হঠাৎ যুগলীকৰে চিঞৰি উঠিল ।

বৈজনাথৰ ধোঁৱাটোৱে লাহে লাহে টিলাৰপৰা নামিছে, বৈজনাথে চকুমুদি সাৱটি ধৰিছে ভাৰ ডিঙিত । ধোঁৱাটোৰ কাঙ্কৰ কাষেদি এধাৰ ভেজ বৈ আহিছে তললৈ ।

বৈজনাথৰ গাত গুলী লাগিছে ।

ধোঁৱাটো নামি তল পোৱাৰ লগে লগে সামান্য এটা জোকাৰণিত বৈজনাথ ধোঁৱাৰপৰা বাগৰি পৰিল । ইমৰান আৰু যুগলীকৰ দুয়ো নামি বৈজনাথৰ ওচৰলৈ দৌৰি গ’ল । ভাৰ দেহটো ধোঁৱাত তুলি ল’বলৈ চেষ্টা কৰি যুগলীকৰে ক’লে, “বিশেষ একো হোৱা নাই ! সামান্য এটা গুলী মাথোন....., আশ্পতাললৈ এবাৰ নি পোৱাব পাৰিলে সব ঠিক হৈ যাব !”

বৈজনাথে ভেতিয়াও ছটফটাইছে । সি কথা ক’ব পৰা নাই, ভাৰ ডিঙিৰে ঘৰ্ ঘৰ্ কৈ শব্দ এটা ওলাইছে । চকুৱেদি ধাৰাসৰি পানী ওলাইছে বৈজনাথৰ..... যন্ত্ৰণাজন বেজাৰত কোনে জানে ।

ইমবানে ক'লে, “ভোল । কিন্তু লাভ নাই । সি আৰু নাবাচে
ৰোগী । ভাব বুকুৰ বাঁওফালে ছয় আৰু সাত নহুৰ কামি
হাড়ৰ মাজত গুলী লাগিছে ।”

যুগলীকৰ যেন শিয়ৰি উঠিল ; “কৈছ কি !”

“ভোল, তাক ধোঁৰাত তুলি ল”,....ইমবানে ক'লে ।

নিজৰ ধোঁৰাত যুগলীকৰে বৈজনাথক তুলি ল'লে । সিহঁতৰ
দলটো ইতিমধ্যেই বহু দূৰ আগবাঢ়িছে । সিহঁতেও পিছে পিছে
বেগ দিবলৈ ধৰিলে ।

সোনেৰেখা নলা পাই তাৰ পাৰে পাৰে গোটেই দলটোয়ে
কিল্লাৰ ফাললৈ যাব ধৰিলে । স্তললৈ মূৰ কৰি দৌৰা দৌৰাবলৈ
ধৰিলে কেউটাই ।

যেতিয়া সিহঁতে কিল্লাৰ খুব ওচৰ পাইছেহি হঠাৎ দূৰত
দেখা গ'ল এটা সক অগ্নাবোহীৰ দল । সিহঁতৰ পিনেই দৌৰি
দৌৰি আহিছে ।

যুগলীকৰে ক'লে, “আবে ! গুলমুহাম্মদ নহয়নে ?”

ইমবানে ভালকৈ চাই দেখিলে গুলমুহাম্মদেই হয় । কিন্তু
গুলমুহাম্মদ এই সময়ত এইখিনি পালেহি কেনেকৈ ? বাতিপুৰাই
কোটাৰ বাস্তাভ জাকে জাকে কামানৰ গুলী পেলাই তেওঁ
স্বিথ-চাহাবৰ বাহিনীক পিছুৱাই পঠিয়াইছিল । ইতিমধ্যে বেইকৰ
বাহিনী আহি স্বিথৰ লগত যোগ দিয়াত তেওঁ গৈ কাম্পুৰ
ক্ৰীড়ায় ঘোঁৰাৰ লগ লাগিছিল । তেতিয়াৰেপৰা কাম্পুতেই
আছিল গুলমুহাম্মদ ।

ইতিমধ্যে গুলমুহাম্মদ আহি সিহঁতৰ ওচৰ পাইছেই ।
চিয়'ৰি চিয়'ৰি তেওঁ সুধিলে, “এই ! বাঈচাহেবাৰ দলটোক
দেখিছ ?”

“এইকালে অহা নাই ।” কোনেবা এটাই উত্তৰ দিলে ।

নিফল আক্ৰোশত গজি উঠিল গুলমুহাম্মদে, “এই কুকুৰহঁত ! বাঈচাহেবাক সো ফালে দেখা নাই ? পোন্ধৰ-ষোলটা চিপাহীৰে সৈতে ভেৰেভে ছিটিকি গুচি আহিছিল এইফালে । আক ভইভে গক পলোৱাদি পলাইছ কেনি, বেইমানহঁত ?”

“আমাৰ পিছকালে বা কাষেদি কোনো দল যোৱা নাই, সকলোপিনেই খালী !” চিপাহী এটাই চিয়ঁৰি ক’লে ।

গুলমুহাম্মদে ঘোঁৰাৰ মুখ ওভোভালে । গোটেই দলটোৱে উজ্জ্বল বেগেৰে কিল্লাৰ ফালে যাবলৈ ধৰিলে ।

অলপ দূৰ গৈয়েই সোনেৰেখাৰ নলাৰ সিপাৰে দেখা গ’ল বহুনাথ সিংহ, গণপৎৰাও, নাম্মে থাঁ আদিৰ অকণমান দলটোক । গুলমুহাম্মদে ছকুম দিলে, “নলা পাৰ হ ইক !”

সকলোৱে সাৱধানে জপিয়াই জপিয়াই নলাটো পাৰ হ’ল ।

যুগলীকৰে পাৰ হ’ব পৰা নাই । বৈজনাথৰ দেহটোৰ ওজনৰ কাৰণে ঘোঁৰাই ইমান দীঘল জাপটো মাৰিব পৰা নাই । সি জিজ্ঞাসু চকুৰে ইমৰানলৈ চালে ।

“ঠাণ্ডা ?” ইমৰানে সুধিলে ।

“একেবাৰে ঠাণ্ডা । ইমান বেছিকৈ আক আন কোনেও মৰা নাই, ইমৰান !”

“নলাৰ পানীৰ ভলভ শুৱাই থ’ । ভাৰ আত্মাই শাস্তি পাবুঁক ।”

দেহটো নলাত পেলাই দিলে যুগলীকৰে । মুখত ধুঁৱাই নাইবা গুৰিয়াই মৃতকক অসম্মান কৰিবলৈ ফিৰিকীয়ে তাক ইয়াত বিচাৰি নাপায়হি । ঠাণ্ডা পানীৰ ভলভ উবুৰি হৈ পৰি থাকিল বৈজনাথ ।

“মাত্ৰ সি যদি ওপৰমুৱাকৈ শুব পাৰিলেহেঁতেন ৭৭”

সিহঁত দুয়ো নলাটো পাৰ হ’ল ।

ইতিমধ্যে বাজিচাহেবাক বিচারি ভৰ্তা-ভৰ্তি হৈ-ঠৈ লাগিছে সকলোৰে মাজত । হঠাৎ কোনোবা এটাই চিয়'বিলে, “বাজিচাহেবাব ঘোঁৰা । সোৱা ॥”

দূৰৰ টিলা এটাৰপৰা মন্থৰ গতিৰে নামিছে বাজিচাহেবাব বগা ঘোঁৰাটো । ভেজ্জেৰে ভিত্তি ভাৰ ডিঙিৰ ওচৰৰ ঠাইডোখৰ জবাফুলৰ দৰে বঙা হৈ গৈছে ।

গুলমুহান্নদে যেন বুজিও একো বুজিব নোখোজে । ভেঙু চিয়'ৰি উঠে, “হায় আল্লা । ইমানবোৰ ভেজ । ঘোঁৰাটোক কোনে এনেকৈ আঘাত কৰিলে ?

কামত থিয় হৈ থকা ইমবানে ক'লে, “হায় ! সেইটো আঘাত ঘোঁৰাৰ হোৱা হ'লে ঘোঁৰাটোৱে কি খোজ কাঢ়িব পাবিলেহেঁতেন !”

গুলমুহান্নদে দৌৰি গৈ ঘোঁৰাটোৰ লেকামত ধৰিলে । সৰু ল'ৰাৰ দৰে কান্দি কান্দি ভেঙু ঘোঁৰাটো লৈ আহিল । ঘোঁৰাৰ ডিঙিত সাৰটি শুই আহিছে বাজিচাহেবা—তেখেতৰ চকু মুদ খাইছে, বুকু আৰু কপাল ভিত্তি গৈছে ভেজ্জেৰে ।

অলপ দূৰত থকা পুৰণি ঘৰ এটাৰ ওচৰলৈ ঘোঁৰাবে সৈতে বাজিচাহেবাক লাহে লাহে লৈ গ'ল সকলোৱে । গজাদাস বাবাই বহু দিনৰ আগতে এৰি যোৱা ঘৰ সেইটো । মুকলি আকাশৰ তলত শীতল মাটিত বাজিচাহেবাক সম্ভূৰ্ণে শুৱাই দিলে ভেঙুলোকে । সোনেৰেখাৰ ঠাণ্ডা পানী কাপোৰত ভিয়াই আনি বাজিচাহেবাক চকু, মুখ, কপালত বাৰে বাৰে ছটিয়াই দিলে ।

মান্দাৰ নাই । এই অলপ আগতে মাথো মান্দাবে বিদায় লৈ গৈছে বাজিচাহেবাবপৰা...আৰু পৃথিৱীৰপৰা । কানী কুনবীনেই বাজিচাহেবাব মূৰৰ মূৰেঠা সোলোকাই পেলালে, টিলাই দিলে গাৰ কাপোৰবোৰ । বামচন্দ্ৰ দেশমুখৰ লগ লাগি কোনোবা এপাকত দামোদৰক লৈ আহিলগৈ কাশীয়ে ।

লাহে লাহে বাঈচাহেবৰ জ্ঞান কিবি আহিছে। তেখেতে চকু মেলিলে...নীলা আকাশ আৰু মাটিৰ পৃথিৱীৰ অমলিন সৌন্দৰ্য্যক চাই ল'লে আৰু এবাৰৰ কাৰণে। বামচন্দ্ৰ দেশমুখে ডিঙিৰ সোণৰ লগুণত থকা গজাডলৰ অকণমান টেমাটো খুলিলে। কতদিন ধেমালিতে বাঈচাহেবাই দেশমুখক বিক্ৰপ কৰিছে এই অকণমান টেমাটোৰ কথাৰে। আজি তাৰেই এটুপি গজাডল বাঈচাহেবৰ মুখত দিলে তেওঁ।

স্নিগ্ধ পৰিষ্কাৰ মাৰ্ভেৰে ক'লে বাঈচাহেবাই, “মোৰ প্ৰতি যি আনুগত্য ভোমালোকে দেখুৱাই আহিছা আজিলৈকে, অনাথ আনন্দৰ (দামোদৰৰ) প্ৰতি তাক অটুট ৰাখিবা। মোৰ যি অলঙ্কাৰ আৰু টকা থাকিল, সেইবোৰ মোৰ ফৌজৰ মাজত ভগাই দিবা। আৰু মোৰ মৃতদেহ যাতে ফিৰিঙ্গীৰ হাতত নপৰে।”

বাঈচাহেবৰ চকু লাহে লাহে নিস্তেজ হৈ আহিছে। বঘুনাথ সিংহই চিঞৰি উঠিল, “কি চাই আছেইক। মুখত পানী দিয়ক।”

বাঈচাহেবৰ মুখত সন্তৰ্পণে পানী বাকি দিলে দেশমুখে। সেই পানী কোৱাৰিয়েদি বাগৰি ওলাই আহিল। শুক হৈ ব'ল বামচন্দ্ৰৰাও দেশমুখ। তাৰ পাছত তেওঁ বাঈচাহেবৰ মেলখাই থকা চকু দুটা লাহে লাহে হাতেৰে জপাই দিলে।

বঘুনাথ সিংহই দুই হাতেৰে মুখ ঢাকি কান্দিছিল। কান্দিছিল আৰু বহুতো চিপাহীয়ে। কেঁচুৱা ল'ৰাৰ দৰে ফেকুৰিছিল দুৰ্দ্ধৰ চৰ্দাবিলাকে। কিন্তু সিহঁত সকলোৱেই বুজিছিল যে শোক কৰিবৰ কাৰণেও সিহঁতৰ অৱসৰ নাই। কাৰণ আঠ নম্বৰ হুছাৰ সিহঁতৰ নিচেই ওচৰত। সিহঁতৰ হাই-উকমি শুনা গৈছে স্পষ্টভাৱেই।

গজাদাস বাবাৰ পৰিত্যক্ত ঘৰৰ কাষত থকা বিশাল ঘাঁহৰ গজীত সিহঁতে বাঈচাহেবক শুৱাই দিলে। তেখেতে চকুৰা

বজ্জা কপালখন ছিঁতা চাদবেবে মছি দিলে বঘুনাথ সিংহই ।
 ক্লাস্ত চৰণ হুখনিবপৰা পাহকা খুলিলে কাখীয়ে । কঁকানব-
 পৰা পাশখুৱ খুলি নিলে, জ্বাভবপৰা বৰ্ম সোলোকাতে, ডিঙিব-
 পৰা খুলি পেলালে মুক্তাব কণ্ঠহাৰ । প্ৰত্যেকেই নিজৰ মুৰব-
 পৰা মূৰেঠা সোলোকাই বাগিচাহেবাৰ দেহটো ঢাকি পেলালে ।
 তাৰ ওপৰত সজাই থ'লে ভৰোৱাল আৰু বন্দুকৰ গুলীখোৰ ।

বেলি ভেতিয়া ডুব গৈছে । দিগ্বলয়ৰ ডাৱঁৰবিলাকৰ সীমান্ত
 বান্ধনি-ব'দৰ সোণালী বেখা । তাৰ কাষে কাষে বাহঁলে ওতভা
 চবাইৰ দলৰ ক'লা-মুকুতাৰ মালা । দূৰত বেলিৰ কালে পিঠি
 দি ক'লা হৈ থিয় দি আছে চুৰ্ভেদ্য দুৰ্গ গোৱালিয়ৰ, ভাৰতবৰ্ষৰ
 সুলভতম যুদ্ধ-ঘাটি । ক'ববাৰপৰা ভেতিয়াও তাঁৰি আখিছে
 বন্দুকৰ শব্দ, কামানৰ বিক্ষিপ্ত গৰ্জন । আহতৰ হা-ছতাল,
 ধোঁৱাৰ চিহ্নিহি মাভ । মৰণোন্মুখ কাৰোবাৰ আৰ্ত্তনাদ ।....
 দূৰত বগক্লাস্তিৰ কোলাহল

... হয়তো এয়ে ভাল । ইমবানে ভাবিলে । হয়তো এই
 বগক্লাস্তিই বাগিচাহেবাৰ উপযুক্ত মৃত্যুশয্যা....শ্ৰেষ্ঠতম সন্মান আৰু
 নিবিড়তম শাস্তিৰ জিৰণিৰ ঠাই । মুকলি আকাশৰ ভলত
 স্বাধীন ভাৰতবৰ্ষৰ শীতল মাটিৰ পৰশ আৰু বগ-কোলাহল
 সনা মৰমী বতাহজাকৰ বাহিৰে অন্য কোনে ভেঙক প্ৰকৃত
 অভিনন্দনেৰে স্বাগত কৰিব পাৰিব ?

চমক ডাঙিল ইমবানৰ । তিঙিৰি ভূলাবে জুই ভুলি গলীত
 জুই লগাইছে বঘুনাথ সিংহই ।

লাহে লাহে কেউপিনে জুই বিয়পি পৰিল । হো-হোকে
 আকাশৰ ফালে হাত মেলিলে লেলিহান জুইৰ শিখাই । হঠাৎ
 ইমবানৰ ধাৰণা হ'ল এই জুই সেই জুই নহয়তো, যি জুই
 জলিছিল মীৰাট, কানপুৰ, লক্ষ্ণৌ, আগ্ৰা, দিল্লী আৰু বাঁচীত ?

ভাবভৰ্বৰ বুকুত মকতুমিৰ ধূলিত আৰু নদী-নলাৰ পাৰে পাৰে, পৰ্বত-কন্দৰ আৰু সমতল প্ৰান্তৰত, গহন অৰণ্য আৰু উৰ্বৰ পথাৰত, শত শত জনপদ হাজাৰ হাজাৰ গাঁৱত অক্লুৰিত বৈছে স্বাধীনতাৰ যি পৱিত্ৰ সংগ্ৰাম তাৰ সমগ্ৰ আশা-ভৱসাৰ অন্তৰ্হুলত এই জুই বিয়পি নপৰেতো ?

ইমবান আপবাটি গ'ল। সমবেত সকলোৱে শুনাকৈ ডাঙৰ ডাঙৰ মাতেৰে ক'লে সি, “বাঈচাহেবাৰ নিজস্ব ফৌজৰ অৱশিষ্ট যি কেইজন চিপাহী ইয়াত আছে, তেওঁলোকে অকলেই তেখেতৰ পৱিত্ৰ দেহাক শত্ৰুৰ হাতত নপৰাকৈ ৰক্ষা কৰিব পাৰিব। গতিকে আমি কেইজনৰ বাহিৰে আন সকলোৱেই ছাউনিলৈ উলটি যাওক। মোৰ অনুৰোধ আপোনালোক উলটি যাওক— দেৱানজী, নামে খাঁ-চাহাব, কাশীৰাঈ আৰু ৰাজগুৰু দেশমুখজী ! ছাউনিলৈ গৈ আপোনালোকে সমগ্ৰ বাহিনীৰ পশ্চাদপসৰণৰ ব্যৱস্থা কৰক আৰু ৰাজপুত্ৰ দামোদৰৰ নিৰাপত্তাৰ চিন্তা কৰক। কাৰণ বাঈচাহেবাৰ সেয়েই আছিল শেষ ইচ্ছা আৰু আদেশ।”

মানুহবোৰে অৰাক হৈ ইমবানৰ ফালে চালে। যুগলীকৰে ডাবিলে, ইমবান হয়তো পাগল হৈ গৈছে।

ইমবানে আকৌ ক'লে, “বাঈচাহেবাৰ অন্তিম আদেশ পালন কৰিবলৈ যাতে হেলা নকৰে, এয়ে আপোনালোকৰ ওচৰত মোৰ একমাত্ৰ অনুৰোধ। আৰু মই আশা কৰো যে এই অনুৰোধ কৰিবলৈ আপোনালোকে অধিকাৰ দিব, কাৰণ আপোনালোকে হয়তো জানে যে কি নিৰ্মমভাৱে স্বাধীনতাৰ যুদ্ধত আমাৰ পৰিয়ালৰ প্ৰত্যেকটো মানুহেই জীৱন আত্মত্যাগ দিছে। মই ৰাজশেখৰ, ...শেঠ চন্দ্ৰশেখৰৰ পুত্ৰ। আশা কৰো আমাৰ পৰিয়ালৰ কাহিনী আপোনালোকৰ কাৰো অবিদিত নহয়।”

ৰাজশেখৰ। শেঠ ৰাজশেখৰ। মানুহবিলাকে নিজৰ ভিতৰতে কুচফুচাই কোৱা-কুই কৰিবলৈ ধৰিলে।

ৰামচন্দ্ৰৰাও দেশমুখে ক'লে, “আপোনাৰ পৰিচয় আমি আগতেই পাইছো, শেঠ ৰাজশেখৰ ! আপোনাৰ ভবসাতে আমি এই ঠাই এতিয়াই এৰিম । কিন্তু আপুনি ...?”

ইমৰানে ক'লে, “মই যোদ্ধা চিপাহী, ৰাজগুৰু । যোদ্ধাৰ কৰ্ত্তব্য শেষলৈকে কৰি যাম । ৰাঈচাহেবাৰ নম্বৰ শৰীৰ যেতিয়ালৈকে সম্পূৰ্ণভাৱে মানুহৰ স্পৰ্শাতীত নহয়, তেতিয়ালৈকে মই আক যোৰ লগৰীয়াসকলে ইয়াত থিয় হৈ তাক ৰক্ষা কৰিম । কিন্তু আপোনালোকৰ ওপৰত ব্ৰহ্মৰ দায়িত্ব আছে ; আপোনালোক যাওক, তাক পালন কৰকগৈ ।”

দেশমুখে ক'লে, “বেচ্ ! আশা কৰিলো যে সকলো কাম সমাধা হৈ গ'লে স্ত্ৰু শৰীৰেই আপুনি আমাৰ লগত যোগ দিবহি ।”

অন্ধকাৰ কেতিয়াবাই নাযিছে । সেই ঠাইডোখৰ মাথো পোহৰাই ৰাখিছে গজীৰ জুইৰ পোহৰে । ৰামচন্দ্ৰৰাও দেশমুখৰ অপস্ৰীয়মান দলটোৰ কালে চাই চাই যুগলীকৰে চিয়'ৰি উঠিল, “ইমৰান ! শেঠ ৰাজশেখৰ ! তই...আপুনি ইমান দিন কিয় এই কথা লুকাই ৰাখিছিল ? মোক কিয় ফাঁকি দিছিল ?”

“বন্ধ কৰ, যোগী...”, ভগা ভগা মাতেৰে ক'লে ইমৰানে, “এই শেষ সময়ত ভাই তই কি মোক নকন্দুৱাকৈ নেৰ ? ভগৱানৰ নামত শপত খাই স্বীকাৰ কৰি ল' যোগী, যে মই চিৰকাল তোৰ মৰমৰ বন্ধু ইমৰান ।”

যুগলীকৰে ইমৰানক আকোৱালি ধৰিলে । সি ভেতিয়া কন্দিছিল ।

চিতাৰ কাষত আঁঠুকাঢ়ি বহি ইমৰান, যুগলীকৰ আৰু পোন্ধৰটা পাঠানে মৃতকৰ সদগতিৰ কাৰণে শেষ প্ৰাৰ্থনা জনালে । আঠ নম্বৰ হুছাৰ ভেতিয়া নিচেই কাষ চাপি আহিছে ...নিচেই কাষ চাপি আহিছে.... ।

পূৰ্ণভাৱে নিশা ভেঙলোকে সেই ঠাইলৈ আকৌ আহিছিল। তাত ভেতিয়া মাথোন পৰি আছিল কিছুমান ছাই—বিশাল ঠাঁহৰ গজ্জাৰ নগণ্য অৱশেষ। আক সেই ছাইৰ কেউকাষে পৰি পোন্ধৰটা পাঠানৰ প্ৰাণহীন দেহ। চিনাকি চৰ্দাৰ এটাই ইমৰানৰ দেহটো বিচাৰিছিল। যুগলীকৰৰ মৃতদেহ পৰি আছিল অলপ দূৰত্বে। কিন্তু ইমৰান ক'তো নাই। হয়তো দূৰত গৈ মৰিছে ইমৰান। হয়তো ইংৰাজৰ হাতত বন্দী—হয়তো পলাবলৈ গৈ কোনো কন্দৰবৰ অতল তলত পৰি প্ৰাণ হেৰুৱাইছে সি।

ছাইৰ মাজে মাজে হাত ভৰাই ভৰাই বাস্তৱচৰিত্ৰৰ পুত্ৰান্ধি বিচাৰিছিল বামচন্দ্ৰৰাও দেশমুখে। তিনিটা চৰ্দাৰে নিঃশব্দে কান্দিছিল। সেই কান্দোনত প্ৰোথিত আছিল বহুতো ক্ষোভ, বহুতো বেদনা, বহুতো আশাহত ব্যৰ্থতা আৰু মৰ্মান্তিক স্মৃতি। বুৰঞ্জীৰ পাতত তাৰ কোনো মূল্য নাই; কিন্তু মুক্তিকামী মানৱতাই যেতিয়ালৈকে মুকলি আকাশ বিচাৰি ফুৰাবপৰা বিৰত নহয়, এই চকুপানীকণৰ স্মৃতিক শত পাৰ্বনিয়েও মছি পেলাব নোৱাৰে।

পূৰ্ণভাৱে আধা আন্ধাৰ আধা পোহৰত হঠাৎ বামচন্দ্ৰৰাও দেশমুখৰ চকুত পৰিছিল এখন দীঘল তৰোৱাল—ছাইৰ মাজত, মাটিত খোচ খাই থিয় হৈ আছে। বাস্তৱচৰিত্ৰৰ সেই অতি মৰমৰ তৰোৱালখন! তাত খোদাই কৰা সেই আখৰখিনি ভেতিয়াও জিলিকি আছে, “চৰকাৰ বাহাদুৰ মহাৰাণী লক্ষ্মীবাস্তৱচৰিত্ৰ গঙ্গাধৰৰাও নেবালকৰ; পত্নী : বাঁচী।”

উত্তৰণ

অথচ কিয় জানো মোৰ অন্তঃস্থলত আজিও এই বিশ্বাস গঁথা থাকিল যে ইমৰানৰ যেন সেই দিনা মৃত্যু হোৱা নাছিল।

খুব সম্ভৱ ইমৰান জীয়াই আছিল।

একৈছ বছৰীয়া মহানায়িকাৰ সৰ্বশেষ স্মৃতি সেই পৱিত্ৰ ছাই-খিনিৰ কালে বাবে বাবে, বাবে বাবে উভতি চাই চাই, চাই চাই ইমৰানে যেন আগুৱাই গৈছিল সেই এটি মাত্ৰ পথেৰে... যি পথেদি গৈছে আৰু বহু সংগ্ৰামী মানুহ, আৰু বহু মুক্তিৰামী জন। বুৰঞ্জীৰ কোনো এক অনিৰ্বাণ্য ভৱিষ্যত্বৰ হুনিৰাৰ ধুমুহাৰ বজ্জাহীন প্ৰাণত পৰি এজুৰি পাতসৰা গছৰ দৰেই যেন উৰি গৈছিল এজুৰি মানুহ। ইমৰান আৰু মধুমতী। কিন্তু সিহঁতৰ পথৰ নিশানা কোনো বিপৰ্য্যয়েই পাহৰাই দিব পৰা নাছিল— সিহঁতৰ দৃঢ় পদক্ষেপক কোনো প্ৰান্তিয়ে কঁপাব পৰা নাছিল। আহত ভৱিষ্যন চোঁচোৰাই চোঁচোৰাই, মধুমতীৰ কান্ধত ভৰ দি, দুৰ্গম অৱগাণীৰ আঁৰে আঁৰে ইমৰানে যেন আগুৱাই গৈ আছিল। যুগে যুগে মুক্তিযুদ্ধৰ ইম্পাল্ডৰ স্বাক্ষৰ সিহঁতে ধৈৰ্য্যৰে এই বিলাস সেউজীয়া প্ৰান্তৰৰ প্ৰতি কোণে কোণে—পাৰ হৈ যাব আৰু কত পাহাৰ, কত অৱণ্য, কত মালভূমি আৰু গিৰিখাত, কত শৈলমালা আৰু কন্দৰ, কত নদী, কত উপত্যকা আৰু বাজুতৰ, কত গাঁও, আশাসভূমি আৰু জনপদ, কত অধ্যাত ঠাই, কত মন্ত্ৰভূমি, কত শপ্ৰোক্তৰা পথাৰ, কত পাষণ আৰু বৰ বসনিৰে বচা দুৰ্গম ভটভূমি। ভাবো সিফালে আছে সেই

সীমাহীন সাগৰ । বিশাল পৃথিৱীৰ বুকুতৰা এক চিৰন্তন সৌন্দৰ্য্য । স্বাধীনতাৰ স্নিগ্ধ বতাহচাটিৰে সেই অভিশপ্ত সাগৰক ক্লেদযুক্ত কৰিব লাগিব, মহি পেলাব লাগিব তাৰ প্ৰতিকণা কালিয়া, প্ৰতিকণা গ্ৰানি ।

এই কাহিনীৰ পাতনি শেষত লিখিবলগীয়া হ'ল এই কাৰণেই যে যি কাহিনীৰ সামৰণি পেলাইছো বুলি মই ভাবিছিলো, দেখা গ'ল সেই কাহিনীৰ পাতনিহে দৰাচলতে মেলা হৈছে মাথোন ।

কাৰণ বাঁচীৰ বাণীৰ যুত্যাতেই এই কাহিনীৰ সমাপ্তি ঘটা নাই । ছিন্ন-ভিন্ন বিপ্লৱীৰ দলে ক্ৰুৰ দমনৰ ফাঁকে ফাঁকে প্ৰস্তুত হৈ বক্তৃকাগ্ৰী খণ্ড খণ্ড যুদ্ধ চলাই গৈছে বহু দিন ধৰি । নৱ ভাৰতৰ সফল গণজাগৰণৰ সেয়েই প্ৰকৃত পটভূমি । সেই মহা অভিযানৰ আত্মান মূৰ পাতি ল'বলৈ যুগে যুগে অগুৱাই আহিছে লক্ষ লক্ষ ইমৰান আৰু হাজাৰ হাজাৰ মধুমতী । নিঃশব্দে সংগঠন চলিছে, চলিছে প্ৰস্তুতি আৰু প্ৰতীক্ষা ।

ভাৰ পাছত বহু যুগ পাৰ হৈ গৈছে । সেই অপৰাজেয় বাহিনীটোৱে ভিল ভিলকৈ ক্ষতি আহৰণ কৰিছে অপৰিমেয় আঘাত আৰু মৰ্মস্পৰ্শী ক্ষতিৰ মাজে মাজে । অনভিজ্ঞ বিপ্লৱৰ স্মৃতি পৰিণত হৈছে পৰিপূৰ্ণ বাস্তৱ সম্ভাৱনাত । সিহঁতৰ মৰণবিজয়ী সাধনাই জন্ম দিছে দুৰ্ভেদ্য সফল নেতৃত্বক—সৃষ্টি কৰিলে বক্তৃকটিন সেই যুগমহানায়কক, যি বঙ্গবীৰ অনাহাৰী দেহৰ হৃদয় মাত্ৰ নিবস্ত্ৰ হাতেৰেই ভাৰতবৰ্ষৰ দাসত্বৰ শৃঙ্খল ডোখৰ ডোখৰকৈ ছিটি পেলালে আৰু আহ্বান কৰিলে ব্যক্তি-স্বাধীনতাৰ সংগ্ৰাম ।

বহুৰ বাগৰি গৈছে । ভাৰতবৰ্ষৰ মুক্ত আকাশক স্বাগত জ্ঞাবলৈ প্ৰতি বছৰেই সমবেত হৈছে লক্ষ লক্ষ মানুহ । সেই জনকোলাহল শুনি শুনি মোৰ বাবে বাবে মনত পৰিছে সেই বিদ্ৰোহী ল'ৰাটোৰ কথা, বেললাইনলৈ শিলঙটি দলিয়াই থকা

অকণমান ল'ৰাটোৰ কথা । ইয়ান আৰু মধুমতীৰ কথা ।
সিহঁতক য়ই আৰু কাহানিও বিচাৰি পোৱা নাই । তথাপি
য়ই জানো সিহঁত ইয়াতেই আছে....। সিহঁত বেন ইয়ান আৰু
মধুমতী নহয়, সিহঁত ভাৰতৰ অপৰাজেয় আদৰ্শৰ প্ৰতীক । সৌ
বিশাল গণসমুদ্ৰৰ মাজতে সিহঁত বিলীন হৈ আছে ।.....

সাতাৱনৰ বিপ্লৱৰ স্মৃতি আমাৰ জীৱনৰ লগত ওতপ্ৰোত-
ভাৱে জড়িত । ভাৰতীয় জাতীয় জীৱনত ভাৰ প্ৰভাৱ অনতিক্ৰম্য ।
এই অভ্যুত্থানৰ বহল আলোচনা হোৱাৰ অৱকাশ আৰু প্ৰয়োজন
আছে । এই প্ৰয়োজন দেশক জনাব, নিজক জনাব । স্বীকাৰ কৰো
মোৰ লিখনিত সেই বিপ্লৱৰ অনুৰূপ ছবি ফুটি ওলোৱা নাই ।
ভবসা এয়ে যে জাতিৰ এই গৌৰৱময় অধ্যায়টোৱে ভৱিষ্যতে
সুখীসকলৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰিব । যোগ্য লিখকৰ হাতত পৰিলে
প্ৰলেপহীন নৱ বুৰঞ্জীও হৈ উঠিব অনিন্দ্যানন্দৰ সাহিত্য ; কাৰণ
সেই যুগৰ বুৰঞ্জী আছিল উপন্যাসভকৈও বিন্ময়কৰ ।

ভাৰতৰ প্ৰথম গণঅভ্যুত্থানৰ ঘটনাৱলীৰ পৰিধি বৰ বহল ।
কিন্তু এই সম্পৰ্কে আমাৰ জ্ঞান সীমাবদ্ধ । ইয়াৰ কাৰণ হ'ল
এই বিষয়ৰ প্ৰামাণ্য কিতাপ আৰু অন্যান্য সামগ্ৰীৰ অভাৱ ।
কেইজনমান ইংৰাজ বুৰঞ্জীবিদৰ লিখনৰ বাহিৰে আন কোনো
নিৰপেক্ষ লিখকৰ কিতাপ পাবলৈ নাই । কোৱা বাহুল্য যে
এই গণজাগৰণে ব্ৰিটিছ চৰকাৰক বাককৈয়ে তৰ খুৱাইছিল আৰু
তেওঁলোকে তুলনাহীন অভ্যাচাৰ আৰু নিৰ্বিচাৰ নৰ-হত্যাৰে
তাক নিশ্চিহ্ন কৰি পোলাৱাৰ পিছতো দলিল-দস্তাবেজ নথি-পত্ৰ
আদি সকলো নষ্ট কৰি সেই দুবছৰৰ ঘটনাৱলীক বুৰঞ্জীৰ পাতত
এটা সাধাৰণ চিপাহী-বিদ্ৰোহ বুলি প্ৰতীক্ৰমণ কৰি থৈ গৈছে ।
'India Office Library'-ৰ চুক-কোণে খোচৰিলে এতিয়াও
হয়তো সত্য কাহিনীৰ কিছু কিছু অংশ উদ্ধাৰ হ'ব । আনন্দৰ

কথা অলপতে এই লাইব্ৰেৰী লণ্ডনৰপৰা দিল্লীলৈ স্থানান্তৰিত
কৰাৰ প্ৰজ্ঞাৰ ঘুমুকু-ঘানাককৈ শুনিবলৈ পোৱা গৈছে। এই
লাইব্ৰেৰীয়ে ১৮৫৭ চনৰ বিপ্লবৰ এটা মজুন অধ্যায় মুকলি কৰিব।

চিপাহী বিদ্ৰোহৰ শতবাৰ্ষিকীৰ সময়ত ভাৰত চৰকাৰে
প্ৰভুত অৰ্থ ব্যয় কৰি সেই বিদ্ৰোহৰ সম্পৰ্কে কেইখনমান
প্ৰামাণ্য পুথি প্ৰস্তুত কৰোৱাইছিল। তাৰে ভিতৰত 'Eighteen
Fifty-Seven' নামৰ খ্ৰীষ্টবেল্ল নাৰ্থ সেনে লিখা এখন কিতাপ
পঢ়াৰ সৌভাগ্য আমাৰো হৈছিল। কিতাপখনৰ চহকপ্ৰদ
আকাৰ আৰু পৃষ্ঠা-সংখ্যা বেই সেই চৰকাৰৰ পক্ষে ভৱসাব
কথা হোৱাটো স্বাভাৱিক। অৰ্থাৎ এইহেন এখন বৃহৎ আকাৰৰ
কিতাপতো বহু-প্ৰচলিত ভাষাৰোৰৰ বেছিভাগৰ সম্পৰ্কেই
নিৰৱে থাকি অন্যান্য কম প্ৰমাণ থকা ভাষা কিছুমানৰ বিষয়ে
অভ্যুক্তি কৰি গোটেই ঘটনাটোকেই আকৌ এবাৰ সাধাৰণ
বিদ্ৰোহৰ শাৰীত থিয় কৰাই ধোৱা হৈছে। কিছু দিনৰ আগতে
বঙ্গদেশৰ কোনো এজন নামী বুৰঞ্জীবিদ খ্ৰীষ্টবেল্ল মজুমদাৰে
লিখা 'Sepoy Mutiny and the Revolt of 1857'
নামৰ একে বিষয়ৰে কিতাপ এখন পঢ়ি সন্তোষ হৈ গৈছিল।
স্বজাতি-বিদ্বেষৰ এনেকুৱা বিষোদগাৰণ বোধহয় বুৰঞ্জীতো বিৰল।
প্ৰকৃতপক্ষে চৰকাৰ নাইবা ৰাইজৰ ফালৰপৰা এটা সুসংগঠিত
বিজ্ঞানসন্মত বৌদ্ধিক গৱেষণাৰ দ্বাৰা মুকলি নকৰালৈকে সত্যৰ
অপলাপ আৰু সন্দেহৰ নিবসন মহত্ব।

এই উপন্যাসৰ পাৰ্শ্বচৰিত্ৰৰ বেছিভাগেই ঐতিহাসিক হ'লেও
প্ৰধান চৰিত্ৰ সকলোৱেই কাল্পনিক। চৰিত্ৰ আৰু ঘটনাবলীৰ
কাল্পনিক অংশটো পাঠকে সহজেই চিনি ল'ব পাৰিব। এই
কিতাপখনৰ সম্পৰ্কে মই মাথোন এটা কথা দাবী কৰিব। সেইটো
এই যে ইয়াক অভিসন্দেহৰ দোষে ছোৱা নাই। (এইখিনিতে

উদ্ভূতকিছাই ধোয়াটো অপ্রাসঙ্গিক নহ'ব যে বাঁচীৰ বাণী আৰু অন্যান্য কেইজনমান ভাৰতীয় মেভাই কছিয়াৰ সাপ্তাহিক সাহায্য বিচৰা বুলি বৃষ্টিছ চৰকাৰে যি এটা সন্দেহ কৰিছিল তাৰ ভিত্তি অমূলক নহয় ।) এনেকি অপাভদৃষ্টিত অৱস্থাল্য কাল্পনিক ঘটনাসমূহো অন্য কোনো সত্য ঘটনাৰ অনুৰূপে লিখা । নিজস্ব সংকীৰ্ণ গল্পীৰ মাজত উপন্যাসখনত বৌদ্ধিক সন্তোষ সম্পূৰ্ণভাৱেই স্বাক্ষৰ কৰা হৈছে । বাঁচীৰ বাণীক পাৰ্শ্বচৰিত্ৰ কৰি বন্ধাৰ সাহিত্যিক প্ৰয়োজনত জনসাধাৰণৰ ওপৰত থকা তেওঁৰ বহুল প্ৰভাৱক বাধ্যত পৰি সম্যকৰূপে ফুটাই তোলা হোৱা নাই ।

এইখিনিতে তাঁতিয়া টোপীৰ সম্পৰ্কে একাধাৰ কথা কৈ ধোৱা আৱশ্যক । এই উপন্যাসত প্ৰকাশিত চৰিত্ৰই তাঁতিয়া টোপীৰ শেষ পৰিচয় নহয় । প্ৰকৃতপক্ষে অসম সাহসী গৰিলা-যুঁজাৰ বাঁৰ তাঁতিয়া টোপীয়ে চিপাহী-বিদ্ৰোহৰ শেষৰ অধ্যায়ত অতুল বিক্ৰমেৰে শেষ দিনলৈকে বৃষ্টিছক ব্যতিব্যস্ত কৰি ৰাখিছিল । কিন্তু দুৰ্ভাগ্যক্ৰমে বাঁচীৰ বাণীৰ মৃত্যুৰ আগলৈকে এইগৰাকী পুৰুষৰ ব্যক্তিৰ বিকাশ হোৱা নাছিল ।

মোৰ পত্নী শ্ৰীমতী কণিমা বৰঠাকুৰৰ আশাশুধিয়া চেষ্ঠাৰ অবিহনে এই কিতাপ ছপা নহ'লহেঁতেন । আমাৰ সোদৰোপম শ্ৰীমান অশোক বৰঠাকুৰে এই গ্ৰন্থ ৰচনা আৰু মুদ্ৰণত যিখিনি সহায় কৰিছে সেইখিনি লিখনিৰে প্ৰকাশ কৰিব পৰা সম্ভৱ নহয় । এওঁলোক দুয়োকে মোৰ অন্তৰৰ আশীৰ্বাদ জনালোঁ ।

‘বান্ধিচাহেব’ গ্ৰন্থখন সৰ্বতোভাবে সংকলন কৰা হয় যোৱা বছৰৰ আগষ্ট, ছেপ্তেম্বৰ, অক্টোবৰ মাহত । বান্ধিচাহেব অৱশ্যে ইমবানৰ প্ৰথম কাহিনী নহয়, দ্বিতীয় কাহিনীহে । ইমবানৰ প্ৰথম কাহিনী আছিল ‘বাহাৰুৰগাহ’ যাক কিছুমান চৰ্চা থকা মাহুৰে এখন মানবিশিষ্ট উপন্যাস বুলিয়েই ক'ব খুজিছিল ।

কিন্তু ১৯৭৭ চনৰ ডিছেম্বৰ মাহৰ শেষভাগত 'বাহাইবখ্ৰাহ'ৰ
পাণ্ডুলিপিখন মোৰ কাৰ্যালয়ত থকাৰ আক্ৰান্তত এটা চনকাৰী
চক্ৰেই অন্যান্য কাগজ-পত্ৰৰে সৈতে এই পাণ্ডুলিপিখনো নিজৰ
সম্পত্তি কৰি কাঢ়ি লৈ যায়।

হেপিভিলা, গুৱাহাটী

বিনীত

৯ জানুৱাৰী, ১৯৮০ চন।

বীৰেন্দ্ৰকুমাৰ বৰঠাকুৰ

কৃতজ্ঞতা স্বীকার

1. Central India During the Rebellion of 1857—by Lowe.
2. Reminiscences of the Great Mutiny
—by Forbes-Mitchell.
3. Punjab and Delhi in 1857, in 2 Volumes
—by Cave-Brown.
4. The Indian War of Independence, 1857
—by Vinayak Damodar Savarkar.
5. My Diary in India—by Sir W. H. Russell.
6. Sepoy Revolt—by H. Mead.
7. Subject India—by Brailsford.
8. The Indian Rebellion—by Dr. A. Duff.
9. History of the Siege of Delhi by an Officer who
Served There.
10. Records of the Intelligence Department of the
Government of India During 1857
—Edited by Sir William Muir.
11. Letters Written During the Mutiny
—by Field Marshal E. Roberts.
12. Military Analysis of the Remote & Proximate
Causes of the Indian Rebellion
—by General Sir R. Gardiner.
13. Mutinies and the People—by A. Hindu
14. Jhansir Rani (in Bengali)
—by Mahasveta Bhattacharyya.
15. Jhansir Rani Lakshmibai (in Assamese)
—by Kumudeshwar Barthakur.
16. Selected News (Published during 1857-58 and after)
from 'London Times', 'Times of India', 'Friend of
India', 'Durbin' (Persi), 'Bengal Harkara', 'Sambad-
Prabhakar', 'Samachar Sudhabarsan', etc., etc.,